

רבנות, חסידות, השכלה

לתולדות התרבות הישראלית
מסוף המאה ה־ט"ז עד ראשית המאה ה־י"ט

מאת בן ציון כ"ץ

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"ע

הוצאת אגודת הסופרים העברים ליד דביר

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"ע

כל הזכויות שמורות לאגודת הסופרים העברים ולחברת דביר בע"מ
נסדר ונדפס בישראל בשנת תשס"ז בדפוס אילון תל אביב
Copyright 1956 by the Assn of Hebrew Writers
and the Dvir Co Ltd Tel Aviv / Printed in Israel

תוכן

חלק ראשון

- 3 א. ר' יעקב פולאק
- 9 ב. ר' שלום שכנא
- 14 ג. ר' משה איסרליש (הרמ"א)
- 29 ד. ר' שלמה לוריא (המהרש"ל)
- 38 ה. הדור הרביעי של גאוני ישראל בפולין
- 48 ו. ר' ישעיה הלוי הורוויץ (השל"ה)
- 53 ז. ר' מרדכי יפה ("הלבוש")
- 62 ח. ר' יהושע פאלק (ולק). בעל הסמ"ע
- 65 ט. ר' מאיר מלובלין (המהר"ם)
- 70 י. ר' שמואל איידליש (המהרש"א)
- 76 יא. ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ
- 84 יב. ר' יואל סירקיש בעל "בית חדש"
- 91 יג. ר' יום טוב ליפמן הלר (התוי"ט)
- 98 יד. הקהילה ומוסדותיה בדור החמישי בפולין וליטא
- 102 טו. ר' יהושע פאלק (בעל "פני יהושע")

105	טז. ר' דוד סגל (בעל הט"ז)
108	יז. ר' שבתי כהן (בעל הש"ך)
112	יח. סוף הדור החמישי, התנועה המשיחית
116	יט. השואה בפולין, ליטא ואוקראינה
120	כ. ר' צבי אשכנזי (בעל "חכם צבי")
123	כא. חיי הקהילה בימי הדור הששי והשביעי
126	סיכום

חלק שני

129	א. תקופת הגאון מווילנה ובני דורו
140	ב. ניצוצי ההשכלה הראשונים בספרות הרבנית
145	ג. "אור עולם" לר' יהודה לייב מרגליות
149	ד. ר' יעקב עמדין והשפעתו על יהדות גרמניה
167	ה. המחלוקת הגדולה בין יעב"ץ ור' יהונתן אייבשיץ
191	ו. ר' יונתן אייבשיץ
196	ז. ר' יחזקאל לנדא
201	ח. הרב שאול לויין וספרו "בשמים ראש"
208	ט. ר' משה מנדלסון (רמבמ"ן)

230	י. ר' נפתלי הירץ וויזל
248	יא. "המאסף"
267	הערות לחלק ראשון
275	הערות לחלק שני

חלק ראשון

א

החיים הרוחניים בישראל מראשית בואם של חכמי ישראל לפולין וליטא
עד ימי הגאון מווילנה

א. ר' יעקב פולאק

כדי לתת תמונה שלמה מתקופת הגאון ר' אליהו מווילנה ושל בני דורו ותלמידיו, יש הכרח במבוא כללי. מבלי דעת, לפחות, בקווים כלליים את מנהגי החיים, את גדולי ישראל וסדרי הלימוד שלהם בימים שבהם נוסדו מרכזי היהדות בפולין, רוסיה וליטא — אי אפשר לתאר תיאור נכון את התקופה הזאת. ניצוצות ההשכלה הראשונים בין היהודים בימי הגאון לא באו לפתע פתאום. היתה השפעה אטית של האבטונומיה הפנימית, של הוועדים, על כל סדרי החיים, גם על הרבנות. במידה מועטה היתה גם השפעה חיצונית, ובימי תקופת הגאון מווילנה גדלה השפעה זו.

בספרי תולדות ישראל והספרות שנתפרסמו מאת גרץ, הרכבי, ווייס, דובנוב, צינברג וגם בספר שיצא בשנת 1914 (ברוסית) בשם "תולדות העם היהודי" יש הרבה חומר לשתי תקופות שקדמו לתקופת הגאון מווילנה. ואמנם, את התקופות הקדומות האלה אני מחלק לשתיים. הראשונה היא בערך משנת ר"ס—ר"פ עד שנת ת"ח (מראשית המאה השש עשרה לספירה הכללית עד אמצע המאה השבע עשרה). היא מתחילה בזמן שר' יעקב פולאק מפראג בא לקראקא כרב הכולל, עד שנת ת"ח. שנת החורבן הגדול של יהדות המזרח. התקופה השניה היא משנת ת"ח עד שנת תקי"ב בקירוב, כלומר, מאמצע המאה השבע עשרה עד אמצע המאה השמונה עשרה. או התקיים הוועד של מדינת ליטא במיר, הוועד שלפני האחרון. אז נתמנה בוילנה הרב הצעיר ר' שמואל, (הוא היה אז בן שלושים לערך), והוא גרם למחלוקת הגדולה, שהשפיעה בהרבה על החיים ביהדות ליטא. אחרי שתי התקופות הנ"ל באה מאמצע המאה השמונה עשרה עד אמצע המאה התשע עשרה, תקופת הגאון מווילנה ותלמידיו. בשם תלמידים אני קורא את אלה שהושפעו ממנו, שעוד זכרו אותו, ודבריו היו נר לרגלם. כחמישים שנה אחרי מות הגאון כבר התחילה תקופת ההשכלה.

עוד לפני גלות היהודים מספרד (בשנת רנ"ב) עבר מרכז החיים הרוחניים, הדתיים לערי גרמניה, ביהם, ומשם לפולין, אחרי כן לליטא. הרדיפות על היהודים בגרמניה גרמו להעברת המרכז מגרמניה לפולין. באמצע המאה השש-עשרה כותב ר' משה איסרליש (הרמ"א) באחת מתשובותיו: "שימחתני בשמעי שלוותך וביאתך לשלום, אף כי אמרתי שתישאר באשכנז להיות להם לרב ולמורה באחד המקומות, ואולי עדיף טפי פת חרבה ושלווה בה במדינות אלו, וכאמרם ז"ל או בטולך או בטולא דבר עשיו, אשר במדינות אלה, אשר אין שנאתן גברה עלינו כמו במדינת אשכנז, מי יתן והיה עד ביאת משיחנו ודי מזה".

ר' משה איסרליש היה הדור השלישי של גדולי ישראל בפולין. הדור הראשון הוא ר' יעקב פולאק, רבו של ר' שלום שכנא, שלימד את הרמ"א. בנעריו של ר' יעקב קרה גירוש היהודים מספרד. הוא מת בשנת ר"צ, לערך. תחילה היה רב בפראג ומשם עבר לקראקא. לפי ההיסטוריונים, היה פולאק הראשון שהמציא את הפילפול, מפני שמצאו ב"צמח דוד" לר' דוד גאנו כדברים האלו: "רבי יעקב פאלק הוא הרב הגדול אשר שמעו יצא מסוף העולם ועד סופו וכו', ואומרים שהוא רבי יעקב פאלק היה הראשון אשר המציא ברוב שינון חידודו וחרירותו את המצאת פילפול החלוקים שנוהגים בו ראשי הישיבות במדינות אלו לחדד בהם את התלמידים מזמנו ועד היום הזה, אף שאין דרכם מקובלים אצל כל החכמים וישרי לב, ורבים מראשי הגולה גדולי עולם, זקני ומופתי דורותינו אין דעתם נוחה הימנו".

ר' דוד גאנו חי בערך כשמונים שנה אחרי פולאק, ואם כן אין זו עדות ברורה, שכך היה הדבר באמת. הוא מוסר שמועה, שכנראה אינה נכונה כלל. לדברי גאנו היה שמו של פולאק הולך מסוף העולם ועד סופו, ואם כן תלו עצמם אלה המפולפלים באילן גדול. כשהיו מתנגדים להם, היו אומרים כי ר' יעקב פולאק המהולל היה אבי הפילפול. במידה ניכרת היה זה בימיו עניין של פרנסה. ר' ישעיה הלוי הורוויץ, שהיה כמעט בן דורו של גאנו (היה צעיר ממנו בעשרים שנה בערך), סיפר ב"שני לוחות הברית" (של"ה) 4: "הנה שמעתי דיבת קצת חכמי הדור, האומרים: באם לא עוד החלוק — מה גבר בגוברין, כי אז יקומו הרבה לתפוס ישיבה". ובעל השל"ה כתב: "על הדברים האלה ראוי לקרוע, להיות ממעט בכבוד שמים כדי להרבות כבודו, ומי יתן כל עם ה' נביאים, כי אז יתרבו הדעות. והנה יש כת משוגעים האומרים החלוק מחדד, האומר כן ראוי לנזיפה". ממחאתו וכעסו של בעל השל"ה נראה, כי לא מעטים היו שהחזיקו בשיטת הפילפול והחלוק לשם פרנסתם. והיו סומכים עצמם על גדול הדור שחי לפני שמונים — מאה שנים, שלא השאיר אחריי

שום ספר, ואפשר היה ליחס לו דברים שלא היו, מבלי שהיתה לו היכולת להכחישם.

בעל השל"ה ודאי שידע לא פחות מבעל "צמח דוד" על ר' יעקב פולאק, מפני שלאביו של בעל השל"ה היתה קבלה — לפי דבריו — בעניין אחד "איש מפי איש מפי הגאון רבנו יעקב פולק". אם כן ברור שלא חשב את פולאק לאחד המשוגעים האומרים כי החילוק מחדד, אלא לדבריו יש פילפול של אמת "ויכול אדם לחדש פלאי פלאים בכל הלכה מכוח קושיות ותירוצים ולפלפל עליהם. ודוקא בפילפול של אמת, אבל בפילפול של שקרים דובר שקרים לא יכון". הכוונה, לפילפולים של שקר — מעין הפילפולים שבאו אחרי כן בספר "לקט יוסף", במאמר "סוגיות הש"ס", בערך אסתר: "ענין הסרת הטבעת (של אחשורוש) היה כדי לגמור המקח שמכר... אם כן מטלטלין קונות את המטבע ועשה הכסף של אחשורוש וקנה המן את העם ואחרי כן את הכסף... ובדיבור בעלמא חוזר ומקנה, כדאיתא בפרק המוכר את הפירות... ובוה יפקיע את שעבודו של מרדכי, כמו שיש בתוספות גיטין דף מ'... ולכן אמרה זרש אם מורע היהודים מרדכי..." ואם בעלי הפילפולים יכלו ליחס את החידודים לאחשורוש, המן וזרש, לא ייפלא שייחסו את יסוד החילוקים לגדול הדור, הראשון שבא לפולין והנהיג את סדר הלימוד בישיבות.

ההתחלה של לימוד הפילפולים והחילוקים היתה, אם לא בצורה כל כך מגוחכת כמו ב"סוגיות הש"ס", עוד בימי הרמ"א, זמן לא רב אחרי מות רבי יעקב פולאק, זה ידוע לנו מדברי הרמ"א בשולחן ערוך יורה דעה: "ובימים אלו עיקר הרבנות אין תלוי במי שלמדו הפילפולים וחילוקים שנוהגים בהם בזמן הזה, רק במי שלמדו פסק ההלכה והעניין והעמידו על האמת והיושר". הרי הרמ"א, שהיה תלמיד תלמידו של ר' יעקב פולאק ואף קיבל את עיקר הרבנות ממנו, אינו מרמז אפילו רמז כל שהוא שדעתו בעניין זה אינה כדעת רבו, אלא מרגיש: "הפילפולים וחילוקים שנוהגים בהם בזמן הזה", משמע שבימיו נתחדשו הפילפולים והחילוקים, מפני סיבה כלכלית, כמו שהוכרתי לעיל, אחרי שרבו בעלי הישיבות בפולין וצריכים היו למשוך את לב התלמידים.

ועוד דבר: כאמור לא השאיר אחריו ר' יעקב פולאק שום ספר, ורק נזכרו בשמו חמש הלכות, ומהן אפשר להוציא מסקנה ודאית, שהיה רחוק מפילפול, אלא, אדרבה אהב את הפשט. גם היה אמיץ ברוחו, לא שם לב למה יאמרו הבריות, וכיוון את פסק ההלכה לפי האמת והיושר. בין ההלכות

יש דברים לא חשובים, אף־על־פי־כן הם באים ללמד על האיש וטיבו. ואלה הם הדברים שנשארנו לנו בשם ר' יעקב פולאק:

(א) הוא התיר לאשה יתומה, שהשיאו אותה בהיותה קטנה מי"ב שנים, לצאת בלי גט, אם היא ממאנת אחרי כן בנישואים אלה. כך היא ההלכה לפי התלמוד, הרמב"ם ועוד, וגם לפי היושר האנושי. הרי השיאווה בהיותה קטנה ואי אפשר להכריחה שתהיה לאשה לבעל שאינה רוצה בו. ואולם כפי שמספר ר' שלמה לוריא (מהרש"ל): "פסק במיאון נהגו בימים האחרונים אשר לפנינו לא למאן, ונתפשט מהחכם מוהר"ר מנחם מעיל צדק אשר איזן כמה גדרים וסייגים לתורה וכו' ונתפשטו תקנותיו בכל ארץ אשכנז והסכימו לזה כל החכמים האחרונים וכו'. וגדול אחד בדורו אשר היה לפני נהג ועשה הלכה למעשה, הושיב בית־דין ומיאנה יתומה בבעלה, שהיה אדם גדול בתורה, ונחלקו עליו כל החכמים האחרונים אשר הזכרתי וכל גדולי אשכנז, וגזרו עליו שלא תצא במיאון, וכרכוהו (הטילו עליו חרם) על ככה ומרוב חשיבותו וגדולתו העמיד המיאון על דעתו ולא השגיח בהן ובגזרותיהן, והביא ראיות שגם לפניו היו נוהגים במיאון, והיתה נישאת אותה אשה לאדם אחר, על פי אותו המיאון. אבל שמעתי שזיווגן לא היה עולה יפה — ואני מסכים לגזירת הקדמונים שלא למאן, ואף אם מיאנה שלא להשגיח במיאון, ולאסור אותה עד שתתגרש, אבל אם נישאת בבית־דין על פי המיאון, אפילו הורה המורה שלא כדין וראוי להורידו מגדולתו, מכל מקום לא אפקתן אפילו אם לימדוהו למאן". אולם ר' משה איסרליש ב"יורה דעה" אבן־העזר (סימן קנ"ה), פסק כר' יעקב פולאק. הרמ"א לא היה פורץ גדר המנהגים של כל חכמי אשכנז, אולם כוחו של רבו, ר' יעקב פולאק, היה יפה ולא חשש, שהזיווג לא יעלה יפה. כאן העמיד הרמ"א גם על מידת היושר. אולם מזה נראה, שהמהרש"ל אף שלא נשמע לר' יעקב פולאק, הוא קוראו גדול בדורה, וציין את אומץ רוחו של המתיר "מרוב גדלו וחשיבותו". ואילו היה ר' יעקב פולאק ממציא החילוקים היה המהרש"ל מדבר עליו בלשון אחרת כי הוא שגא תכלית שגאה את הפילפולים המחודדים.

(ב) בין הלכות איסור והיתר יש הלכה אחת שאין לה שום מקור בתלמוד, אלא חומרה היא שהחמירו הגאונים, בדין בשר שלא נמלח שלושה ימים אחרי השחיטה. ובמדינת אשכנז נהגו שאף אם הודח הבשר ולא נמלח תוך שלושה ימים אסור. והנה בא ר' יעקב פולאק וביטל את המנהג, וכנראה נשמעו להוראתו לא רק בקראקא עיר־מושבו, אלא גם בשאר ערי פולין. ר' משה איסרליש היה נוטה לשמור על המנהגים המקובלים, אף שאין להם מקור בתלמוד, ומפני שהיה תלמיד תלמידו של ר' יעקב פולאק ביקש לפשר

בין המנהג המקובל ובין דברי ר' יעקב פולאק וכתב: י"ש לחוש לאסרו, אך בדיעבד ומקום הפסד מדובה או שעת הדחק יש לסמוך על דברי המתירין, ובמקומות רבים נוהגים בו היתר לכתחילה ואומרים שכבר הורה להם מהר"י פולאק ז"ל והנחנו להם מנהגם, אחרי שכבר הורה זקן, ויש להם על מי שיסמכו".

(ג) מסופר שר' יעקב פולאק שלח גט אחד לקהילת פראג לאשה בשם צפורה ובגט היה כתוב צפורה מלא, אף שבתורה השם צפורה חסר ויו, ומהר"י פולאק נתן טעם לדבריו, "לפי שהעולם קורין אותה צפורה מלא". והנה אין קץ לפילפולים בדין השמות בגטין, אם לכתבם מלא או חסר. למשל, בשם דבורה מצאו שדבורה הנביאה בשופטים מלא בויו, ודבורה מינקת רבקה בתורה בלי ויו, והכריע הטעם, שכל הקורא לבתו דבורה קורא על שם דבורה הנביאה, ולא על שם דבורה מינקת רבקה, ואם כן יש לכתוב דבורה בויו, מה שאין כן צפורה, כי בתורה כתוב בלי ויו, אבל מהר"י פולאק לא שם לב לפילפולים והבין היטב, שגט אינו ספר תורה, ויש לכתוב מלא כדרך שכותבים במכתבים.

(ד) בספר שאלות ותשובות "באר שבע"¹² נמצאת שאלה בעניין הזכרת הבדלה בחונן הדעת, "שאנו אומרים אתה חונן לאדם דעת... אתה חוננתנו וכו', דלכאורה נראה שכפל דברים הם, כי כל דברי אתה חונן מפורשים באתה חוננתנו". ומובאת שם עדותו של אחד גדול שהעיד "בשם שני המאורות הגדולים גאוני הדור, הלא המה מוהר"ר שלמה לוריא ז"ל ומהר"ר משה איסרלס ז"ל, שנהגו גם שניהם... להתחיל ראש הברכה אתה חוננתנו ומניחין נוסח אתה חונן וכו'". ובעל "באר שבע" מביא שם העתק "מכתיבת יד מוהר"ר יעקב פולאק ז"ל מסמ"ג (ספר מצוות גדול) שלו" ובו נאמר: "נראה לי שטועים האומרים אתה חונן לאדם דעת ואתה חוננתנו ואין צריך לומר רק אתה חוננתנו לבד, כי כל דברי אתה חונן מפורשים באתה חוננתנו. וגם בספרי הגאון בן מיימוני אין בו אתה חוננתנו אלא כולל ההבדלה באתה חונן ומתחיל אתה הבדלת בין קודש לחול..." אולם אחרי כל אלה מצא בעל "באר שבע" להורות הלכה שלא לשנות ממנהגנו לומר גם אתה חונן וגם אתה חוננתנו ולא חשש "כפל דברים", כי מנהג אבותינו תורה הוא. אמנם גם בימיו של ר' יעקב פולאק כבר נתפשט המנהג בעם לומר שניהם, גם אתה חונן וגם אתה חוננתנו, אבל הוא סמך על שיקול דעתו ועל ההגיון ולא חשש לשנות. ומכיוון שב"כפל דברים" לא היה משום הפסד ממוזן, שלא כמו בהדחת בשר שלא נמלח, לא שמעו לו לר' יעקב פולאק.

(ה) בספר "שני לוחות הברית" (של"ה) לרבי ישעיה הלוי הורוויץ¹³ אנו

מוצאים: "וקיבלתי ממורי הגאון מהר"ש ז"ל מלובלין שקיבל איש מפי איש. מפי הגאון רבנו יעקב פולאק ז"ל, שלא לעשות קדוש ולאכול בליל ראשון של חג שבועות עד צאת הכוכבים, והטעם מפני שבספירה כתוב שבע שבתות תמימות תהיינה, ואם כן כשמקדש בעוד יום, מחסר אותו המקצת ממ"ט ימי הספירה, שהרי חג השבועות הוא לאחר הספירה, וכשיש הספירה אינו שבועות, וכשמקדש אם כן מקבל על עצמו החג ומחסר אותה המקצת מימי הספירה ונמצאו שאינן תמימות". בספרות הרבנית אין כמעט להידוש זה אח. מביאים ראיות מן התלמוד, מן הגאונים, מן הראשונים, אבל לא מספר תורת משה. יותר מחמש ההלכות המובאות אין, כמדומה, בכל ספרי השאלות ותשובות, ספרי הפוסקים, כמעט כלום בשם ר' יעקב פולאק. והדברים המעטים שישנם, אם כי הם קלי הערך, מעידים שהוא היה רחוק מן הפילפול המקובל. כלום אין תימה שמפי אדם ששמו הלך מסוף העולם ועד סופו — לפי עדות רבי דוד גאנו שחי כשמונים שנה אחריו — לא נשארו כי אם דברים שכל עיקרם רק להוכיח שלא נכנע לדברים המקובלים, ושהיתה לו דעה עצמית, ואהב את הפשטות.

הארכת בדברי משום שכל ההיסטוריונים של התקופה ההיא טעו. האחד שהטיל ספק בהנחה המוסכמת שר' יעקב פולאק הוא שהמציא את הפילפול היה פ. ה. ווטשטיין¹ ב"השלוח", אבל גם אחרי זה נשארו ההיסטוריונים נאמנים לשיטה המקובלת.

ב. ר' שלום שכנא

ר' יעקב פולאק, הרב הראשי והראשון בפולין שמינהו המלך, עזב את פולין משום שמתנגדיו גרמו לו יסורים רבים, וכעשר שנים לפני פטירתו עלה לירושלים. הפרטים על כך פירסם בראשונה הפרופיסור באלאבאן¹⁵ מארכיונים ממשלתיים ועירוניים בקראקא. גם אחריו לא נתבטלה הרבנות מטעם המלכות. המלך סיגזימונד הראשון מינה עוד רבנים גליליים, שלא תפסו מקום חשוב, חוץ מאחד, ר' שלום שכנא, שמונה לרב בגליל לובלין ("לובלין הבריחה") בשנת ש"ב (1541), אולם כעבור עשר שנים, בשנת שי"ב (1551) ניתנה הרשות לקהלות עצמן לבחור להן רבנים. אף-על-פי-כן נשאר ר' שלום שכנא רב ראשי בלובלין עד יום מותו, שנת שי"ט.

השפעתו של ר' שלום שכנא על היהדות הפולנית היתה גדולה הרבה יותר מהשפעתו של הר"י פולאק. גם פירסומו היה גדול יותר. בנו ויורש כסאו בלובלין, שנודע גם כן לגדול בדור ההוא, הספיד את אביו¹⁶ וקרא לו: "מאור הגולה, רוח אפנו משיח ה', רב הרבנים, גאון הגאונים, נשיא ישראל הנקרא בשם קדשו מוהר"ר שלום, המכונה שכנא, אשר עליו נאמר שקיים בקש שלום ורדפהו לשכנו תדרשו ואמת שמה". אמנם הבן פסול לעדות ואהבה מקלקלת את השורה, אבל גם על המצבה חרותות כמעט אותן המלים בהוספה "שכל דרי ארעא מפיו חיים"¹⁷ ולפי תיאורו של ר' דוד גאנו ב"צמח דוד"¹⁸: "הוא הרב הגדול, ראש גולת אריאל, מופלג על אנשי דורו ושמעו יצא ממזרח שמש עד מבואו".

התארים המרובים מעידים על יחס בני הדור אל ר' שלום שכנא, אבל בדורות המאוחרים כמעט נשתכח, כי תורתו היתה תורה שבעל פה ולא שבכתב. ומה שהודיעו תלמידיו בשמו אין לו ערך רב. ר' משה איסרליש, תלמידו וחתנו, הביא ממנו רק שני דברים. האחד בלתי חשוב ביותר, וזו לשונו¹⁹: "האמת היא מה שתירץ לי הגאון מורי חמי מוהר"ר שכנא וכו', כך השיב לי מסברתו ואני מצאתי בהדיא בטור אורח חיים וכו'". בזה העיד רק, שרבו כיוון אל האמת בתשובתו. ואולם התשובה עצמה אינה מעידה על גדולתו בתורה, כפי שתואר. הדבר השני הוא בעניין חשוב²⁰, בדבר המוציא קול על האשה שקידש אותה, והעדים באו והעידו כי בהיותם חתן וכלה, נתן לה ארבעה זהובים

אדומים. הרמ"א הוכיח, שקידושין בלא דיבור מפורש אינם קידושין, והוסיף: "אף על פי שהרב הגדול מורי הגאון מוהר"ר שכנא זצ"ל החמיר מאד בעניין נתינה בשתיקה ורצה להראות מתוך פילפולו הגדול וכו' כמו שהאריך בפסקו הנמצא לרבים, מכל מקום הלא כל הפוסקים הראשונים והאחרונים לא סבירא ליה כוותיה, ואינה מקודשת אם נתן לה בשתיקה וכו', שאם כן לא הנחת בת לאברהם אבינו". הפילפול הגדול בעניין זה לא נתפרסם בשום ספר, אף שלפי דבריו "נמצא הפסק של ר' שכנא לרבים". כפי שיש לשער היתה מטרת הפילפול ההוא להרחיק את הבחורים מן הכלות, שלא יהיו משחקים זה עם זה ולא יצאו במחול, כי כשהחתנים או הורי הכלה היו מבטלים את התנאים, נמצאו כאלה שהיו טוענים, שקידשו את הכלות. בפניקסי הקהלות היו על זה הרבה תקנות, חרמים וכו', וכנראה העלה ר' שכנא בפילפולו, שגם נתינה היא כקידושין. הרמ"א התאמץ להוכיח שבעניין האשה שעליה דן, גם ר' שכנא לא היה מחמיר, מפני שפירש כי הוא נותן לה את ארבעת הזובים האדומים לשם מתנה כדרך הארץ, ואם כן אין זה גם נתינה בשתיקה. והרמ"א לא רצה לסמוך על עצמו וביקש הסכמת גאונים אחרים. גם אחרי מותו של ר' שכנא עוד היתה אימתו עליו.

ועוד פסקדין של ר' שכנא מובא בפסקהדין של הרב בבדיסקדליטא, הרב נפתלי המכונה הירק, ²² בעניין שהרעיש אז את הציבור: בעיר פראג — שלפי עדות הרב מבריסק "כדורות הללו תמיד חמס וריב ברחובותיה" — הוצאה דיבה על אשה על יסוד עדי שקר. אולם הבעל, שרצה להיפטר מן האשה, היה אחד התקיפים, וגם כמה רבנים תמכו בו. האשה הביאה את הדבר לפני גדולי הרבנים: הרמ"א בקראקא ורבי שלמה לוריא (המהרש"ל) באוסטראה. והנה כולם האשימו את הבעל, ששכר עדי שקר נגד אשתו להוצאת שם רע. ואולם הצד המאשים פנה לרבנים אחרים, ובראשונה היה הרב מבריסק, "כשהיה טרוד ביריד", נוטה לצדו, אבל כשראה את פסקהדין גם מהרב שכנא הזקן (שנה לפני מותו) כתב: "אמת חותמי אשר חתמתי ושורה אשר רשמתי, בשולי פסק הגאון מוהר"ר שכנא, בסגנון זה: דברי הגאון הנ"ל נראין בעיני כי הם נוטים אל צד האמת". ²³ הוא מזכיר בקצרה נימוקי הגאון, אבל אין בהם משום חידוש. אולם מזה אנו רואים, כי מה שלא השפיעו הרמ"א והמהרש"ל ברוב ראיות השפיע הרב מלובלין ר' שכנא.

הרמ"א, המדבר על רבו בהכנעה גדולה, לא גילה בשום ספר מה טעם לא פירסם רבו שום דבר בחייו ולא השאיר אחריו כתבי יד. אולם תלמיד אחר

של ר' שלום שכנא, ר' חיים בר' בצלאל (אחיו של מהר"ל מפראג), סיפר: 24
 "בעת שלמדנו יחד עם הרב המופלא בדורו, החסיד, הגאון רבי משה איסרליש
 ז"ל בישיבת הגאון המופלא מוהר"ר שכנא ז"ל, ושמעתי מפיו השערים מדורא,
 אנחנו תלמידין הפצרנו בו פעמים הרבה, שיראה לחבר וללקט יחד את כל
 דיני איסור והיתר בסדר נכון ואמר נואש לדברינו". ואת הנימוק היסודי מסר
 לנו בנו של ר' שלום שכנא, שאביו היה אומר: "יודע אני דשוב לא יפסקו כ"א
 כאשר אכתוב, מטעם דהלכה כבתרא, ואין רצוני שיסמכו העולם עלי וכו',
 לכן יעשה כל אחד לפי הוראת שעה כאשר עם לבבו, ומטעם זה לא עשה
 כמו רבו הגאון מהרי"ף (רבי יעקב פולאק) שום ספר, גם שום תשובה ששלחו
 למרחוק לא העתיקו בביתם אלה הגאונים מהאי טעמא, אף כי היה נחשב
 בעיניהם כיוהרא". 25

כידוע היו רבים שפנו בשאלות לגאונים המפורסמים, ואילו היו התשובות
 של ר' יעקב פולאק ור' שלום שכנא באריכות כמנהג המחברים ודאי שהיו
 נשארות אצל המקבלים, לכן יש לשער כי היו בקיצור ובתקיפות. עובדה אחת
 ידועה לנו, והיא בנוגע למאורע אחד בפראג, 26 הרחוקה מלובלין, מקום משכנו
 של ר' שכנא. בפראג סידר רב אחד גט לאדם שאביו המיר את דתו ובגט כתבו שם
 אבי המגרש, כמו שהיה ביהדותו, מפני שהבן אמר שאביו חזר בתשובה, ולבסוף
 נתברר כי שיקר. נתעוררה שאלה אם הגט פסול, אבל היה חשש שהאשה
 תישאר עגונה, מפני שהמגרש לא יתרצה לתת גט חדש. לפיכך פנו בעניין
 זה לרבנים ידועים — לרבי מאיר קצנבלוביגן (מהר"ם) מפדואה, ולרבי שלום
 שכנא בפולין. הם שמו לב בייחוד לגורל האשה והתירו לה להינשא לאחר.
 ואולם נמצא רב אחד בפראג מוהר"ר מן, שפסל את הגט, ואז הוציא ר' שלום
 שכנא חרם על הרב הוא, ודבר זה עורר רעש כפי שכתב המהר"ם מפדואה:
 "ואשמע אחרי קול רעש גדול יצא מר ממתוק, נידוי דקשה ממיטא, מן בי"ד
 האלוף מוהר"ר הר"ר שכנא על האלוף מוהר"ר מן מק"ק פראג". וכל זה מפני
 שהרב מן פסל את הגט, והאשה תישאר עגונה. בעיקר הדבר היה סבור גם
 מהר"ם מפדואה, שיש למצוא היתר לאשה שתינשא, ואולם הוא התנגד להטלת
 החרם מצד הרב שכנא על הרב מן וטען, "כי בלי ספק לא ידע רבי שכנא
 גופא דעובדא, ולדעתי כאשר ישמע את האמת יבטל את הנידוי גם הוא". תשובה
 זו נכנסה בתשובות הרמ"א, שהיה תלמידו של ר' שלום שכנא, אבל אין שום
 תשובה מר' שלום שכנא, אם ביטל את החרם או לא. מכל מקום מעניין, שרב
 בלובלין הכריז חרם על רב מפראג. כמדומה שזה היה מקרה יחידי בעולם
 הרבנות, אבל הוא מעיד על פירסומו הגדול של ר' שלום שכנא. וכשהיה חשש
 של עיגון היה אומר "כוחא דהיתרא עדיף".

ר' שלום שכנא שלא חיבר ספרים, ושהעמיד רק תלמידים בישיבה שלו, התעסק בהגהת הש"ס שנדפסו או בלובלין. ההדפסה נגמרה בשנת שי"ט, שנת מותו של ר' שכנא. על מסכת סוכה דפוס לובלין כתוב: "הוגה על פי הגהת כ"י מהג"מ שלום שכנא, האב"ד דק"ק לובלין", וכנראה הגיה עוד מסכתות. אולם הרבנים שבאו אחריו לא הזכירו את הגהותיו כלל. ולפי ר' שלמה לוריא היו הגהותיו של ר' שלום שכנא מיטעות, וכנראה אליו כיוון בדבריו: "ואל תשגיח בספרים הנדפסים מחדש על ידי ספר מוטעה, שכן היה דרכו, כל פשט שלא הבין מחק וכתב כרצונו". ואולם בחייו של ר' שכנא לא פירסם המהרש"ל, כדברים האלה. באחת מתשובותיו שראו אור אחרי מות ר' שלום שכנא, כתב: ²⁷ "תלמידי המורדים ופושעים בי וסומכין ובוטחין על גבורת הזקן (ר' שכנא) ובנו הגאון, הם המוציאים אותי חוץ למחיצתי ומחסרים גופי ובריאות שכלי... יהפך לבם לב האבן והאכזר ללב בשר, או יתן לי חיל ואמיץ כוח להציל את נפשי ונפש התלמידים הכשרים מידיהם, ואף בהיותי בארץ אויבי וכפוי תחת ידם". אולם באותו הזמן חשב הרמ"א ש"בית דין הגדול האמתי, דהיינו ג"י הגאון מרנא ורבנא מוהר"ר שכנא"²⁸. בית-דין גדול אמתי לא היה רשאי להתייחס לאדם גדול כר' שלמה לוריא באופן קשה, גם אם יש הפרזה בדברי המתאונן. ודאי יש הרבה פרטים שאינם ידועים לנו, ולפיכך קשה להוציא משפט, גם קשה לנו לתאר את האיש שהיה מפורסם בדורו בכל תפוצות ישראל, כי נשאר ממנו רק רשמים קלים. ביחסו של ר' שכנא להמהרש"ל, לזה שחיבר ספרים שהיו לעיניים במשך דורות לגדולי התורה — וגם לגאון מווילנה — ודאי לא היה רק משום מחלוקת לשם שמיים. ואולם יודעים אנו רק, שהאחד היה גדול בעיני דורו בלבד, והשני בעיני דורות.

כנראה, היה ר' שכנא אדם קשה בטבעו. גרסון ובאלאבאן פירסמו תעודה ממשלתית, משנת שי' (1540) כשר' שלום שכנא היה אב בית דין בלובלין, אך טרם אושר מטעם המלך (הוא אושר רק בשנת שי"ב). בפקודה זו הודיע המלך סיגזימונד הראשון לפאלאטינוס²⁹ של לובלין כדברים האלה: "הובאה לפנינו תלונה מטעם ובשם קהל היהודים נתינינו, מקראקא וכו' נגד הרב שכנא בעיר לובלין, שבעת הירידים שם הוא נוהג להפריע לנתינינו היהודים הללו במחיתם ובעסקי מסחרם וכו' לפיכך הננו מצווים עליך, שתאסר בשמנו על אותו הרב שכנא לבל יוסיף לעורר מריבות כאלה וכו' אף לא יכביד עליהם בדרכי קנס אלה וזקוקים לאוצר המלכות. כן אל יעיז להטיל חרמות איזו שהם,

אלא בהסכמת שני מנהיגים מקראקא. שנים מפוזנא ושנים מלכוב, ללא הצדקה המחייבת את מעשה החרם וכו'".

כנראה, הוכיח הרב שכנא, כי שקר התלונה, שאלולא כך לא היה אותו המלך מאשרו לרב הגליל בלובלין כשנה אחרי פקודה זו. ואפילו יש קצת אמת בתלונה, שהיתה דרכו לקנוס אלף זקוקים לאוצר המלכות, הכירו רבים — וביניהם הרמ"א — שבית-דין של ר' שכנא הוא בית-דין הגדול.

ג. ר' משה איסרליש (הרמ"א)

אחרי ר' יעקב פולאק ור' שלום שכנא — כמו בפולין שני גדולי הדור השלישי של היהדות הפולנית, הלא הם ר' משה איסרליש, הידוע בשם הרמ"א, ור' שלמה לוריא, הוא המהרש"ל. אני פותח ברמ"א אף שהמהרש"ל היה קשיש ממנו, מפני פירסומו הגדול לא רק בדורו, אלא גם בהרבה דורות אחרי מותו. את המהרש"ל ידעו רק יחידים הסגולה שעסקו בלימוד התלמוד, אלה שהחשיבו את ערך ההגהות הקצרות שב"חכמת שלמה", ואילו הרמ"א היה כלחם חוקם של מורי הוראה בישראל במשך דורות עד היום.

על מצבתו של הרמ"א נחרתו המלים שאמרו על הרמב"ם: "ממשה ועד משה לא קם כמשה בישראל"³⁰ ואמנם, קראו אותו "רמב"ם השני". על מצבת המהרש"ל נחרתו המלים "אביר האבירים", "מאור הגדול שהשאיר לישראל לדור דורים". במשך יותר ממאה השנים האחרונות, משהתחילו חכמי וחוקרי ישראל לכתוב על חייהם של גדולי ישראל בדורות הקודמים, נכתב הרבה מאד על הרמ"א והמהרש"ל. במשך משישים השנה האחרונות נתפרסמו חקירותיהם והערכותיהם של רב-צעיר וש.א. הורודצקי על הרמ"א והמהרש"ל. הראשון "לתולדות השולחן ערוך והתפשטותו"³¹ והשני "לקורות הרבנות"³² ביחוד התעכבו על הרמ"א. כותבי ההיסטוריה הישראלית שבאו אחריהם השתמשו במסקנותיהם של רב-צעיר וש.א. הורודצקי. אין ספק שיש חשיבות מרובה לדבריהם, אבל, לדעתי, הם רואים רק את האור ולא את הצללים. רב-צעיר מתפלא "מדוע נחשב הרמ"א אצלנו למחמיר בעוד שבאמת רק על ידו הגענו לקולות גדולות שאי-אפשר היתה להדת להתקיים בלעדיהן"³³ ואלו לפי הורודצקי אפשר לומר בלשון המקובלים, "שנתגלגלה נשמתו של הרמב"ם ברמ"א". אני מוצא בדבריהם הפרזה, ועלינו לראות ראייה אובייקטיבית את גדולי התקופה הזאת.

רב-צעיר מבסס את השקפתו על ראיות אלו: (א) "בהלכות שבת חשבתי וספרתי את כל הדינים הנוספים בהגהות הרמ"א ומצאתי פי שנים היתרים נוספים לעומת איסורים וכן בהרבה הלכות". (ב) "לכבות דליקה בשבת (אור"ח של"ד), שעל פי דין הגמרא אסור והרמ"א התייר". (ג) "הרמ"א הכניס הרבה היתרים במה שנוגע ליחס ישראל אל הנכרים, אף בדברים שיש להם יסוד

בש"ס, כמו המסחר עמהם ביום אידם (יו"ד סימן ק"מ וסימן קמ"ח). היתר הנאה בסתם יינם (סימן קכ"ג וסימן קל"ג), להשתתף עם הנכרים (אור"ח סימן קנ"ו). ד) "בהלכות טריפות, אלמלא ההיתר שנתן לנו הרמ"א במיעוץ הסרכות אי אפשר היה כמעט לאכול בשר כשר, מפני שסרכות הוא מיעוט המצוי, וריאה בלי סרכה הוא חזון יקר מאד".

כדי לקבוע, אם הרמ"א היה מחמיר או מקיל אין להסתפק בעיון שטחי, אלא יש לחקור את מקורות הראשונים, ולהוציא משפט על איזה מהם הסתמך הרמ"א ביותר, וגם את זה אם היה נוטה להקל או להחמיר רק לפי דעת עצמו, או מפני חשיבותם של המקורות שעליהם הסתמך? בהגהותיו הוא מציין תמיד את המקורות, ובייחוד מסתמך על פוסקים של חכמי אשכנז: ה"מרדכי", מהרי"ל, מהרי"ו ועוד. רק לפעמים כשיש חילוקי דעות הוא מוסיף: "וכן עיקר". בהלכות שבת אמנם יש קולות, אבל הן לפי ה"מרדכי". כשלפי ה"מרדכי" יוצא שיש להחמיר, אין הרמ"א מקיל כלל, כמו באורח חיים ס' רמ"ג: "יש אומרים ששכרו מותר (ב"י בשם הגאונים) יש אומרים שאסור (מרדכי פ"ק דשבת) וכן עיקר". ובכל מקום שה"מרדכי" מקיל גם הרמ"א פוסק להקל, כמו בהלכות שבת אור"ח בסימנים רנ"ג, רנ"ו, רע"ו, רע"ז, רע"ט ועוד ועוד. אם כן יוצא שר' מרדכי בן הלל האשכנזי, תלמידו של מהר"ם מרוטנברג, הפוסק הגדול שחי באשכנז כמאתים וחמשים שנה לפני הרמ"א — הוא שהיה להרמ"א לעיניו. והטעם מפני מה נתקבלה בפולין ההלכה לפי ה"מרדכי", אנו מוצאים באחת מתשובות מהרש"ל: "שאלה אם שכח על הנסים בסעודת פורים אם צריך לחזור אם לא? תשובה: נראה דצריך לחזור, וכן נמצא במרדכי בכתב-יד שהגיה גדול בדורו מוהר"ר יעקב פולאק וכו' ומדהגיה הגאון אלמא דלאו טעות היא". ר' יעקב פולאק היה גדול הדור הראשון שבא לפולין והפיץ את תורת אשכנז, והוא הגיה בכתב-יד את ה"מרדכי" שרבו בו הטעויות ולפיו קבעו את ההלכה, והכל נהגו על פיו, והרמ"א התחשב במנהג, "בין לקולא ובין לחומרא".

והנה הקולות שעל פיהן בא רב-צעיר לידי הדעה, שהרמ"א היה גם מקיל. והן א): המציל מן הדליקה בשבת. וזהי הנוסחה ברמ"א (אורח חיים סימן של"ד): "וכל הדינים הנזכרים בדיני הדליקה הני מילי בימיהם, אבל בזמן הזה לפי שהוא חשש סכנת נפשות כתבו הראשונים והאחרונים שיותר לכבות דליקתם בשבת, משום שיש בה סכנת נפשות והזריז הרי זה משובח, מכל מקום הכל לפי העניין. אם היו בטוחים בוודאי שלא יהיה להם סכנה בדבר אסור לכבות, אבל בחשש סכנת ספק, מותר לכבות אפילו הדליקה בבית גוי וכן נוהגין

(תרומות הדשן והגהות אשרי). מעין זה פסק גם ר"י קארו באורח חיים סי' שכ"ח. הרמ"א כתב שגם הראשונים וגם האחרונים כתבו שמותר לכבות את הדליקה במקום שיש חשש סכנת נפשות וכך נהגין. והרמ"א מציין את המקור — אם כן מה חידש בדבר? כלום יכול מי שהוא לפסוק אחרת נגד הפוסקים הראשונים והאחרונים ונגד המנהג? הנה ר' חיים בן בצלאל בספרו "ויכוח מים חיים" שעירער על דברים קלי ערך שמצא בהגהות רמ"א. האם עירער על דבר חשוב זה, על חילול שבת? — לכן אין לזקוף היתר זה כלל וכלל לזכותו של רמ"א. (ב): בענין משא ומתן ביום אידם. ביורה דעה סימן קמ"ח כותב ר' יוסף קארו: "בזמן הזה אינם עובדי עבודת כוכבים, לפיכך מותר לשאת ולתת עמהם ביום חגם, ואילו בהגהות רמ"א: "אם נכנס לעיר ומצאם שמחים ביום חגם, ישמח עמהם משום איבה, ומכל מקום בעל נפש ירחיק מלשמוח עמהם, אם יוכל לעשות שלא יהיה לו איבה בדבר (כ"י בשם הר"ן)". אחרי שר"י קארו פסק כי בזמן הזה הגויים אינם עובדי כוכבים — הרי לכל הקולות אין ערך רב, וגם אלו הן לא של רמ"א כי אם של הטור, בית יוסף בשם הר"ן, ומה חידש הרמ"א? (ג): בדבר יין נסך. ביורה דעה סימן קכ"ב: "ובזמן הזה שאינו שכיח שהאומות מנסכים לעבודת כוכבים אין יין נסך אסור בהנאה ומותר לגבות חובו מן הגויים בסתם יינם (טור בשם הרשב"ם, והרא"ש ומרדכי). אבל לכתחילה אסור לקנות ולמוכרו כדי להשתכר בו. יש מקילין גם בזה וטוב להחמיר". החידוש של הרמ"א במה שאמר "וטוב להחמיר". (ד): שם: "זמיתדין בעשיית שותפות עם הגויים בזמן הזה (ר"ן, ר' ירוחם) הרמ"א מביא מקור מוסמך, אבל מלבד זה הרי נהגו כך באשכנז ופולין עוד לפני הרמ"א ובימי הרמ"א. הן באחת התשובות⁵⁵ הוא מספר שבלובלין שיש בה יריד גדול, היו היהודים מתקבצים שם ג' פעמים והיו גרים בחדרים של הגויים, כי היו שוכרים מהם ומייחדים להם כל השנה לסחורותיהם, והיו משתמשים בבתי הגויים לצרכי בישול המאכלים וכו'. היכלו לחשוב כי הגויים הללו הם כעובדי כוכבים שאסור לבוא אתם במשא ומתן בימי חגיהם? היש לזקוף את זה לזכותו של הרמ"א?

ועכשיו נעבור לענייני טריפות: הבאמת הציל הרמ"א את הדת בקולותיו? רב־צעיר מציין את דבר ההיתר של הבעה בריאה, לפי הרמ"א. אף שהרמב"ם מטריף. אבל ההכשר הזה לא של הרמ"א הוא, כי אם של הרא"ש, הטור, מהרי"ל, וכך היה המנהג, משום שבתלמוד נחשבת בהמה לטריפה רק כשיש בריאה שתי בועות סמוכות זו לזו ("תרתו בועי, דסמיכו אהדי"). ולא כשיש

רק בועה אחת אפילו אם יש בה מוגלה. אם כן נשארה מכל הקולות, שרבי צעיר זקפן לזכותו של הרמ"א, רק אחת למעך את הסירכא מעל הריאה, ולראות אם הריאה לא נוקבה ולהכשירה, אמנם, ברוב הבהמות יש סרכות בריאה ובלי היתר זה לא יהיה בשר כשר. אולם אחרי בירור השאלה הדתית מכל צדדיה יוצא, כי לולא קולא זו כמעט לא היתה בהמה נטרפת בהיאחזתה. והדברים יובנו אם נקדים דברי הסבר: רבות הן החומרות שהוסיפו בדיני טריפות על אלה שבתלמוד. אף כי, כידוע, רוב בהמות כשרות, כי טריפה היא רק זו שאינה יכולה לחיות י"ב חדשים³⁶ ובהמות שיש להן סרכות חיות הרבה שנים. אבל הטעם של ריבוי הטריפות מפני שבמדינות רבות לא היו בתי מטבחים של יהודים והיהודים היו שוחטים במקולין של גויים, והיו בותרים להם רק את הבהמות הכשרות. כך היה בימי הרמב"ם, במצריים, ועוד קודם בימי רב סעדיה גאון.³⁷ ואף-על-פי-כן לא רבו אז הבהמות הטריפות, מפני שהבהמות נטרפות בעיקר על ידי סירכות בריאה, והם היו מפרשים את ההלכה בתלמוד, כפשוטה, ולפיה כל סירכא כשרה, חוץ מזו שהיא אחת מני אלף, פשוטה כמשמעה. לפי התלמוד אם הסירכא כסדרן היא כשרה, רק שלא כסדרן היא טריפה. והנה רש"י, הרמב"ם, הראב"ד, מבארים "כסדרן": סירכא מאונא לאונא או לאומא הסמוכה לה, ושלא כסדרן — אם בין שתי האונות הדבוקות בסירכא מפרידה האונא האמצעית, שאז לא תוכל האונא האמצעית להתרחב, ורואים אותה כאילו אינה. אבל סירכא כזו מודמנת רק לעתים רחוקות מאד. יוצא מזה, שלפי פסקי עמודי ההוראה היו כמעט כל הבהמות כשרות, ואולם, כנראה, באשכנז ובאילו מקומות היו שוחטים הרבה בהמות בבתי מטבחים של נכרים, וליהודים היה צורך בבהמות מועטות — ואם כן יכלו להחמיר על עצמם ולכן פירשו "שלא כסדרן" אפילו מאונא אחת לשנייה, אלא שלא בסדר "מגב לחתוך", וכן גם מאומא לאונא. וכך פסק גם ר' מרדכי בן הלל האשכנזי. וכנראה נהגו כך גם באיטליה, אלא שנשתנה הדבר בשעה שהגויים לא נתנו עוד ליהודים לשחוט במקולין שלהם, והיהודים היו מוכרחים לשחוט במטבחים של עצמם. וזה שאנו מוצאים בתשובות רש"י מכתב-יד אדלר³⁸: "בחמישי בשבת בעשרה ימים לירח אייר שנת חמשת אלפים וארבעים ליצירה נתקבצו כל יודעי דת ודין בק"ק רומא בכנסת חבוייצק ונמנו וגמרו לנהוג בענין אונא באונא באונא באומא כדברי רש"י". זהו אותו הזמן שבו חי ר' מרדכי בן הלל האשכנזי. כנראה נהגו קודם לפי החומרה מפני שהיו במקולין של נכרים, וכשנשתנה המצב פסקו להתיר כרש"י, וכאמור, לא רק רש"י התיר, אלא גם הרמב"ם, ולפי דברי ה"מרדכי" המחמיר, גם רבנו ירוחם ורבנו חננאל.³⁹

באשכנז, לא רצו לשנות ממה שהחמירו הראשונים, אפילו כשהיהודים הוכרחו לשחוט במטבחיים שלהם, והמציאו את מיעוץ הסרכות, אף שחלק גדול מן הבהמות היו נטרפות, מפני שלא תמיד המיעוץ עולה יפה. אולם לא רק ברומי, אלא גם בספרד ובפאסט, התחילו לנהוג כרש"י⁴⁰ וכרמב"ם, כשהיה צורך בדבר. באשכנז ופולין החזיקו בדברי ה"מרדכי", והמציאו דבר המיעוץ. וגם כשהיה הפסד מרובה, משום שאי אפשר היה למכור לגויים בשר הבהמות הטריות, לא אמרו: כדאים רש"י והרמב"ם לסמוך עליהם, אעפ"י שדבריהם מתאימים להגיון, לפשט הפשוט בתלמוד, ולחכמת הרפואה.

הארכת בדברי מפני שלכל מי שכותב תולדות ההלכה, יש צורך לקבוע את ההתפתחות ומי היו מניחי היסודות, ומי הגרורים. והרמ"א בהגהותיו לשולחן ערוך של ר' יוסף קארו לא היה בין מניחי היסודות, אלא מאסף, מלקט, מכל הספרים הקדומים, ובפרט מספרים של חכמי אשכנז. ובמקום שיש תילוקי דעות בין האשכנזים היה אומר כי יש לשמור על המנהגים שהונהגו עוד מימי ר' יעקב פולאק, ונתחוקו על ידי תלמידו ר' שלום שכנא. אולם יש שנוספו חומרות חדשות שהונהגו על ידי מחמירים ביותר, או על ידי ההמונים. הנה עובדה. ר' חיים בן בצלאל, חברו של הרמ"א בישיבת ר' שכנא מספר: ⁴¹ "בבואי לק"ק וורידבורג כמעט שהיה מנהג פשוט בכל סעודת מצוה לאכול בסופו גבינה על ידי הפסק... והנה גם הגאון הזקן שמואל מרגלית בפוזנא התיר לנערים קטנים שאיכלים בקופה (של צדקה) לתקן תבשילים עם שומן אווז, ושיאכלו אחרי כן גבינה... אם כן לא היה אז המנהג שאחרי אכילת בשר צריך לחכות שש שעות כדי לאכול מאכלי חלב! והנה דברי הרמ"א ביורה דעה בהגהות: ⁴² "שלא לאכול גבינה אחרי בשר, והמנהג הפשוט להמתין אחרי אכילת בשר שעה אחת ואוכלים אחרי כן גבינה. ויש מדקדקין להמתין שש שעות אחרי אכילת בשר לגבינה, וכן נכון לעשות". המדקדקים חידשו איפוא מה שלא היה נהוג קודם. וכנראה, הנהיג את זה ר' שלמה לוריא (המהרש"ל), כי הוא ביאר, שהפסק בין סעודה לסעודה הוא שש שעות⁴³ וכן מצא ב"זוהר" (פרשת משפטים) שאסור לאכול גבינה אחרי בשר. הפוסקים הקודמים לא הביאו את ה"זוהר", משום שעוד לא ידעו עליו. הרמ"א לא קיבל זאת להלכה, אלא שפסק "וכן נכון לעשות", אף שידע כי לא נהגו כן. ועוד: במנהג בפרות בערב יום הכיפורים כתב ר"י קארו בשולחן ערוך⁴⁴ כי זהו מנהג שטות ויש לבטלו (אמנם זה נדפס רק בהוצאה ראשונה), והנה בא הרמ"א ושינה את זה ועשה מנהג זה למנהג ותיקים: "ונהגו תרגול

לזכר ותרגולת לנקיבה... ובוחרים בתרנגולים לבנים". וכן "יש מדקדקים שלא לאכול אגוזים בראש השנה שאגוז בגמטריא חטא". או שקבע בהגהותיו "שיש בצל הלבנה בליל הושענא רבא מה שיקרה לו או לקרובו באותה השנה"⁴⁵ — וזהו האדם שנתעמק ב"מורה נבוכים", שלמד ספרי פילוסופיה, ושיש מוצאים דמיון בינו לבין הרמב"ם. ויש גם והרמ"א כתב (בעניין אחד של אבלות)⁴⁶ "ואין זה עיקר ומכל מקום אין לשנות מן המנהג, כי כל מקום לפי מנהגו". וכך היה משיב לאלה שהיו פונים אליו בשאלות, כי הכל לפי המנהג. בקראקא היתה מצויה אצל המנקרים תשובת הרמ"א בכתב-יד על השאלה בדבר ניקור החלב:⁴⁷ "מאחר שהמנהג היה כבר מקדמונים, כאן ק"ק קראקא... לכן אל ישנה המנהג". במקרים נדירים יש בהגהות רעיון, כי הדבר "אינו אלא חומרא וזהירות בעלמא", כדבריו, למשל, "בזבוב שנמצא בתבשיל זורקו והתבשיל מותר, וכן המנהג הפשוט אף שיש מחמירין — דברי המקילין עיקר"⁴⁸. בדרך כלל היה הרמ"א אומר, אף בדבר שהיה ברור לקולא: "המחמיר יחמיר והמקיל לא הפסיד", בניגוד למה שכתב הרא"ש בתשובותיו,⁴⁹ "המחמיר עליו להביא ראיה ברורה וחזקה, כי התורה חסה על ממון ישראל". לפי הוראה מוסמכת זו כשיש ראיה להקל, הרי אסור להגיד "המחמיר יחמיר". ואולם אחרי מות ר' שלום שכנא לא היה גדול בתורה, שדבריו יהיו כדברי האורים לכול. גם בדבר שהרמ"א עם עוד שני חברים בבית-דין שבקראקא הסכימו להתיר לא הסכים לו גיסו רבי יוסף כ"ץ. "מפני שדרכו היתה תמיד להחמיר". וחברו של הרמ"א ר' חיים בן בצלאל, בא בספרו "וויכוח מים חיים", בטענה על הרמ"א על הקילו לפעמים כשיש הפסד מרובה, במקום שנהגו להחמיר, ואפילו יש טעם להקל. גם חברו הקשיש המהרש"ל היה נוטה להחמיר, — כפי שאבאר בפרק הבא — ועל כן לא מצא הרמ"א עוז בנפשו להכריז בתקיפות כמו הרא"ש, שהמחמיר לא יחמיר במקום שיש יסוד להקל. גם בשאלה, אם יש לפטור תלמידי חכמים ממס, לא הביע בכירור את דעתו בהגהות, אלא כתב:⁵⁰ "יש מקומות שנהגו לפטור תלמידי חכמים ממס ויש מקומות שלא נהגו לפטור".

בהגהות הרמ"א יש הרבה דברים שאינם מסוג המנהגים, ובהם הוא מביא דעות המחמירים שר' יוסף קארו לא הביאן, ואולם אין הרמ"א מכריע. בדין אם מותר להלוות ברבית למומר, ר"י קארו פוסק שמותר והרמ"א מוסיף שיש אוסרים.⁵¹ אבל אינו מביע את דעתו. ויש גם בדבר יותר חשוב כמו: "מי שנתחייב מיתה מותר לברוח לבית עובד אלילים להציל עצמו ממות" ובהגהות הרמ"א: ויש אומרים בשעת השמד אסור.⁵² יש אומרים בשאלת אדם שנתחייב מיתה — הרי זה דבר מסוכן!

ויש בהגהות רמ"א גם הוספות בעניינים שאינם כלל בשולחן-ערוך של ר"י קארו, כגון: „הקראים אסור להתחתן בהם וכולם הם ספק ממזרים ואין מקבלים אותם אם רוצים לחזור“⁵³. ואין הרמ"א מזכיר כלל שהרמב"ם אומר אחרת. והיה מעשה „שחזרו קהל גדול מן הקראים לדת האמת במצרים על ידי הנגיד רבי אברהם החסיד“⁵⁴. ולפני כחמשים שנה נתגלתה בגניזה שבקהיר כתובה של נשיא בבל, שלקח אשה קראית, והנשיא התחייב בכתובה לתת לאשתו להתנהג לפי מנהגיה לשבת בשבת בחושך וכו'“⁵⁵. ודאי שבימי הרמ"א לא ידעו עוד על תשובת הרמב"ם, אבל בתלמוד הרי גלוי וידוע היה, שהתירו גם עמוני לבוא בקהל,⁵⁶ אף שהתורה אסרה, מפני שבא סנהריב ובלבל את כל האומות. ואמרו לקרב ולא לרחק. והרב ר"י קארו, שבמקומותיו היו יותר קראים מבמקומות הרמ"א, לא הביא כלל הלכה זו, שאסור לקבל קראים ליהדות ולהתחתן בהם.

אמנם קולא אחת יש ברמ"א שחידש בעצמו ולא כל החכמים אפילו בדור מאוחר רצו לקבל אותה זוהי: „מותר לקרות (בשבת) בשיחת חולין וסיפורי מלחמה אם כתובים בלשון הקודש“⁵⁷. הרמ"א הסתמך על הר"ן, שהזכיר כי סיפורי המלחמות הם בלעז, כלומר, שלמעשה הם כתובים בלעז, ולא שבלשון הקודש הם מותרים, כי באמת לא הלשון היא העיקר. ואולם הרמ"א ביקש היתר לספרי חול שיהיו כתובים בלשון הקודש, מפני אהבתו לידיעות העולם. אמנם בימי הרמ"א כמעט שלא היו בדפוס ספרי שיחת חולין וסיפורי מלחמות בלשון הקודש, ודבר זה המריץ את תלמידו ר' דוד גאנז לחבר ספר בלשון הקודש, הכולל ידיעות בדברי הימים וסיפורי מלחמות מימי קדם. אכן, ההיתר של הרמ"א בשולחן-ערוך לקרוא שיחת חולין וסיפורי מלחמות בשבת, אם הם בלשון הקודש, היה כנקודת-אור גם בימי תקופת הגאון מווילנה ובתקופה שאחריה.

ואף גם זאת. הרמ"א המחמיר היה לאדם אחר כשראה בעיניו אשה אומללה ועשה דבר נגד ה"שולחן-ערוך", וזהו: „יתומה אחת עניה משודכת להגין לה, והיה אחיה משיאה ונפלה קטטה ביניהם בעסק הנדונייא, ונתעצמו כשתי שעות משחשיכה וקידש היום ולא נמנע הגאון מליתן קידושין, שהיה חושש שמא בתוך כך יהיה לב אחיה נוקף עליו ויתחרט על מה שחפץ לתת לה ויתבטל הדבר. ועיכב הרב מלהתפלל מעריב בבית הכנסת שלו עד שנגמר

הדבר ונתן קידושין, ואחר כך התפללו מעריב בבית הכנסת שלו. והרמ"א סיפר: "ואשמע אחרי קול רעש גדול אשר העבירו קול במחנה לומר הביטו אחרי משה במעשה הנעשה על ידי מקרוב, שסידרתי קידושין כשעה ומחצה בלילה ליל שבת". ואמנם דבר זה לא היה דוגמתו בקראקא, אבל הרמ"א בא לידי מסקנה ש"צורך השעה מביא להקל בדברים אלו שאינם אלא איטור מדרבנן, וכל זאת מפני שצערה של היתומה היה לנגד עיניו.⁵⁸ תורת-הלב גברה על תורת-המנהגים.

ואמנם בפניקס של בית כנסת הרמ"א מסופר, שהיה אב ליתומים ואלמנות.⁵⁹ הוא היה גם ממציא סיפוק לבחורים שהיו באים ללמוד, והוא לא רק שלא נהנה מן התורה אפילו באצבע קטנה, אלא אדרבא, מהונו הרב, שבא לו בירושה מאביו, פיזר ונתן ביד רחבה ללומדי תורה, לעניים ואביונים, וזו היתה אחת הסיבות לפירסומו הגדול — היו אצלו תורה וגדולה במקום אחד.

הארכתי קצת בדברי על הגהות הרמ"א לשולחן ערוך, וזה, מפני שמפיהן היו חיים במשך יותר משלש מאות וחמשים שנה — ועוד היום — המוני ישראל. אולם עיקר גדולתו של הרמ"א לא בהגהות אלו, אלא בספריו "תורת חטאת", "דרכי משה", שאלות ותשובות רמ"א, "תורת העולה", ספרי ההלכה ושאלות ותשובות הרמ"א מעידים, כי הלך בדרך הסלולה של גדולי התורה באשכנז, של חכמי ספרד, של בעלי ה"תוספות", ה"מרדכי" ועוד. הוא מסתמך על הרשב"א, הר"ן, הרא"ש, מהרי"ל, מהרי"ו ועוד. אין הרמ"א חולק על הראשונים, והפילפולים הם במסגרת המקובלת בין החכמים שקדמו לו. שיטה חדשה לא יצר בספרי ההלכה שלו. אף-על-פי-כן יש בתשובות הרמ"א חומר כדי לקבל מושג-מה על התקופה שבה חי ופעל, וגם על "האיש משה", כפי שקרא לו המהרש"ל. הרמ"א בתור אישיות עלה על רבים מגדולי התורה שהיו בימיו. עם כל התומרות, היה גם בעל שאר רוח — מלבד המנהגים יש גם עולם האצילות, אף שלבא לפומא לא גלי. הוא היה אולי היחידי בדורו שהגה בספרים פילוסופיים ומדעיים אלו הכתובים ב"לשון הקודש", ונדפסו לפני ארבע מאות שנה. לא רבות הן הידיעות שיכול היה לשאוב ממקורות אלו בלי להשתמש במקורות שבלשונות אחרות. הוא מעיד על עצמו: "כל ימי לא עסקתי בזו (בפילוסופיה) רק בשבת ויום טוב וחול המועד, בשעה שבני אדם הולכים לטייל וכל ימות החול אני עוסק כפי מיעוט השגתי במשנה ובתלמוד ובפוסקים ובפירושיהם". הוא עסק גם בקבלה, למד את ה"זוהר", שלא הטיל ספק כל שהוא. אם הוא כולו כמו שהוא מר' שמעון בן יוחאי, סבור היה, שפילוסופיה וקבלה "שניהם כאחד טובים וצדיקים ילכו בם וגו'", הוא

לא גמר את סוף הפסוק, אבל ברור שכיוון גם ש"ורשעים יכשלו במ". בספרו "תורת העולה" — שעליו אדבר להלן — אמר לקשר פילוסופיה וקבלה, את ה"מורה נבוכים" עם ספרי קבלה שהיו בימיו, אף שהזיווג לא עלה יפה, ואולם כאן היה נסיון נועז ומשונה, שלא עלה על דעתו של שום גאון אחר בדורו. באחת מתשובותיו למהרש"ל כתב: ¹¹ "מה שהרעיש אדוני את העולם עלי בהביאי במכתבי הראשון דבר חכמת היוונים נראש הפילוסופים, ועל זה כתב אדוני שהתורה חוגרת שק, אומר שזו מחלוקת ישנה בין החכמים... וזה כי הם לא חששו אלא ללמוד בספרי היוונים הארורים, כגון ספר השמע ומה שאחר הטבע... אבל לא אסרו ללמוד דברי החכמים וחקירתם במהות המציאות וטבעיה, כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית והוא פירוש שיעור קומה... ואף כי למקובלים דעה אחרת בזה, אלו ואלו דברי אלהים חיים..." אף כי אם נאמר שאסרו ללמוד בכל ספריהם, גזירה משום דברים האסורים שבהם, מכל מקום בספרי חכמינו... ובפרט הרב הגדול הרמב"ם ז"ל, בזה לא יעלה על שום דעת איש לאסור... ולכן גם אני אומר שמנוקה אני מעוון זה, כי אף שהבאתי מקצת דברי אריסטו מעידי עלי שמים וארץ, שכל ימי לא עסקתי בשום ספר מספריה, רק מה שעסקתי בספר המורה שיעתי בו... ושאר ספרי הטבע כשער השמים וכדומיהן, ומהם כתבתי מה שכתבתי מדברי אריסטו.

לא תמיד ניצל הרמב"ם בתשובותיו מדרכי הפילפול המשונים, שהיו נהוגים בימיו. יש בספרו שאלה, ¹² באשה שילדה שלוש פעמים בחודש השמיני, ומפני חשש עין הרע, התייראה לומר שהיא מעוברת בפעם הרביעית, ואמרה שהיא בנידתה, אם דיבורה מחייב אותה? והנה הביא ראיה "מעניין יצחק אבינו עם רבקה אשתו בשנותו את טעמו לפני אבימלך שאמר עליה אחותי היא... וישקף אבימלך בעד החלון" וידע כי אשתו היא... "אם כן היה לו לאבימלך להוכיח את יצחק על זה... ומדגסתפק באמתלתו ודאי התנצל יצחק נגדו... אמנם זה נדפס רק בדפוס ראשון, בדפוסים המאוחרים השמיטו את המלים "ואם כן היה לו לאבימלך להוכיח את יצחק על זה", כנראה מפני שמצאו שאין זה לפי כבודו של הרמב"ם להתפלפל בדבר אבימלך בפילפול מאותו סוג שגם השל"ה ליגלג עליו, ואולם ברור, שבדפוס ראשון לא הוסיפו המדפיסים משל עצמם, אלא שכך מצאו בכתב-היד, ונראה, שזה היה בעודנו צעיר ונכשל בפילפול, ואמנם בתשובה הבאה אחריה יש חתימה: "כה אמר הצעיר לימים משה איסרליש", וביתר התשובות אין פילפולים משונים כאלו.

בהגהותיו על השולחן-ערוך אהב הרמ"א את הקיצור, אבל בתשובותיו יש שהיה מאריך, ופעם שמע הערה מפי הגאון מהר"ם מפדואה, שהיה גדול ממנו בשנים: "הארכת יותר מדי לכתוב, לפעמים שלא לצורך, דרך ואין לומר, כי לאיש כמוהו יספיקו דברים מעטים ורמיזות בלבד, ברוב דברים נותנים לו מקום להשיב".⁵³ דברים אלה נאמרו על תשובת הרמ"א לר' יוסף קארו, שאליו פנה הרמ"א תחילה בדבר צוואה, שאחד ציווה סכום כסף לעניי ארץ ישראל, והכסף הופקד בידי הגבאים הממונים על הנדבות שם, אך היורשים מצאו פגם בצוואה, כי בה לא היה כתוב: מתנת שכיב-מרע. ר"י קארו השיב תשובה הגיונית, כי עניי ארץ ישראל כבר זכו בכסף על ידי הצוואה. וזהו לפי הצדק והישר, ולפי ההגיון הרי כך היה רצונו של בעל הצוואה. ואולם בעיני הרמ"א חשובים היו יותר הפוסקים שקדמו לו, שלפיהם יש לבטל את הצוואה לטובת היורשים. כאן ניצח הפילפול את ההגיון והישר הפשוט. גדולי ישראל שבדור ההוא התעלמו ממאמר חז"ל: "לא חרבה ירושלים אלא על שהעמידו דיניהם על דין תורה".⁵⁴ והרמ"א לא היה יחידי בהשקפתו זו, בה החזיק גם גיסו ר' יוסף כ"ץ, וחברו בבית-דין שבקראקא, בעל "שארית יוסף", שרבים פנו אליו בשאלות גם ממדינות רחוקות. פעם פנו אליו בשאלה ממדינת רוסיה:⁵⁵ יהודי אחד שלח אדם לרגל עסקיו לאיזו מדינה ובדרך נתפס על ידי קדרים, המחוייב השולח בעל העסקים לפדות את השליח. שהלך בשליחותו לא חינם אלא בשכר? כמדומה שהישר וההגיון מחייבים את בעל העסקים לפדות את האדם שבגללו נשבה, אבל גם כאן ניצח הפילפול — אין בעל העסקים חייב לפדות את השליח. רק לעתים רחוקות אנו מוצאים בתשובות הרמ"א סברות שאינן תולדות של דברי הפוסקים שקדמו לו. והרי, לדוגמה, סברה באחת מתשובותיו,⁵⁶ שיסודה במציאות, ולא בפוסקים. שם מדובר בדינו של בעל בית שהשכיר דירה לאחד, וכשהלה עמד להיכנס חזר בו בעל הבית, משום שבמשפחת השכן היה אחד חולה במחלת "געלזוכט" (הרמ"א קורא לה קדחת ומתרגם פירושה בלשון אשכנז), שהיא מחלה מתדבקת. הרמ"א השיב שטענה זו "כולה הבל ומי שלבו נוקפו אומר כן, כי השם יתעלה הוא המוחץ והרופא", חוץ מזה "חולי זה שכיה מחמת עיפוש האויר הנהוג בעיר ההיא ואין בית אשר לא היה שם חולי זה". אבל, כאמור, זהו מקרה נדיר. היתה גם שאלה ציבורית, שבה הוסיף הרמ"א על ראיות מן התלמוד והפוסקים גם סברה משלו. זה היה בדבר התחרות של גוי,⁵⁷ שאמר להדפיס ספרי הרמב"ם באיטליה, בשעה שהגאון ר' מאיר מפדואה ניגש להדפסה, אחרי שהשקיע עמל רב בהגהתם. הוא השתתף עם אחד מאנשי ארצו ומגדוליה, יענטילמור, שהוא אחד ממדפיסי ספרים, והסכימו שידפיסו

בשותפות את ה"משנה תורה". מהר"ם מפדואה הגיה אותו היטב. והנה קם אחד, גם כן יענטילמור, מעשירי הארץ נגדו... "הוא עשה על שהרב לא השתתף עמו, ועשה זה להכעיס ולכלות ממון הגאון". הרמ"א מצא, שאילו היו שניהם ישראלים היו נידונים על פי התורה, והגאון היה זוכה בדין למכור ספריו ראשונה, "אולם הואיל בעוונותינו שרבו אין ידנו תקיפה לעשות כפי תורתנו, מכל מקום לא נניח את שלנו ולומר שמי בשם ישראל יכונה לא יקנה שום ספר מיימוני החדשים רק מאותם היוצאים מתחת ידי הגאון". הרמ"א נימק את דינו בעיקר, מפני שספרי מיימוני הוצאת מהר"ם מפדואה הם מוגהים היטב, מה שאין כן של המתחרה, והרי אסור להשהות בבית ספר שאינה מוגה, אולם הרמ"א הביא גם את הטענה של הצד שכנגד, כי המדפיסים הלא-יהודיים "הרביצו תורה בישראל ולולא הם הרי היתה התורה משתכחת מישראל", ואם כן הרי החובה להתחשב בהם, ולא לגרום להם הפסד. אבל הרמ"א לא נכנע לטענה זו. ומצא כי המדפיסים הגויים לא עשו זאת לשם מצווה, "אלא כדי להרוויח בדבר, כדרך שעוסקים בשאר צרכי סחורות, לכן אם יפסידו פעם אחת לא ימנעו מחמת זה להדפיס ואדרבה יהיו בהולים למלא את חסרונם". מטעם זה מצא הרמ"א שיש להכריז חרם, ששום אדם בפולין לא יקנה כי אם הספרים שיצאו מתחת ידי הגאון.

בימי הרמ"א היה כבר מעין ועד ד' ארצות, אבל לא היה פעיל, ולכל רב אפשר היה להכריז חרם, וכנראה היה כל רב מצרף את בית-הדין שלו. אף-על-פי-כן יש להתפלא על שהרמ"א נטפל או לדבר ציבורי גדול זה. ספרי הרמב"ם נדפסו בשנת ש"י, כשהרמ"א היה עדיין צעיר (לפי השערה אחת נולד בשנת ר"פ). אז בשנת ש"י היה להרבנים חותם המלכות ויכלו להכריז חרמות, ואז הרי היה עוד בחיים גם ר' שלום שכנא, ומפני מה עמדו הם מן הצד, ורק הרמ"א הצעיר שלא היה רב היה המכריז את החרם? — על זה יש להשיב רק תשובה אחת: בעניין זה היו מעורבים לא יהודים, שחיו במדינה אחרת, באיטליה, ואחד החשובים היה עשיר גדול, והרבנים המאושרים מטעם המלך סיגיומונד הראשון לא יכלו להתערב ולהכריז חרם הפוגע בנוצרי חשוב, מה שאין כן הרמ"א שלא היה רב, אלא מחזיק ישיבה, ופירסומו היה גדול בין כל לומדי תורה, הקונים את ספרי הרמב"ם — לו היתה האפשרות להטיל חרם שאין עליו חותם המלכות, ואין ספק שהחרם שלו פעל את פעולתו.

כעבור שנתיים אחרי המאורע הנזכר לעיל נתבטלו בפולין מינויי הרבנים על ידי המלך, וניתנה רשות לקהילות לבחור להן רבנים. ואולם היו עוד מקומות בהם נתמנו הרבנים בהשפעת השרים, כפי שנראה מתשובת הרמ"א לשאלה 88:

"אם שר או מלך נתנו שלטונות לרב אם יש בזה דינא דמלכותא דינא". אמנם, הרמ"א הכיר כי יש בזה משום דינא דמלכותא, אלא שהוסיף כי צריך שיהיה הרב ראוי לכך, והקהילות שנתמנה עליהן רוצות בו, אבל מי שנתמנה שלא מרצון הקהילות עתיד ליתן את הדין. או לא היה עדיין שלטון עצמי לוועד ד' הארצות. ואולם אחרי כן — על כך בפרקים הבאים — נכשהיה לוועד כוח ציבורי גדול, שם לב גם לשאלת הרבנות ונלחם ברבנים, שאין קהילותיהם רוצות בהם.

חסרון שלטון עצמי של הקהילות כבר היה מורגש בימי הרמ"א. בתשובותיו יש רק רמזים על כך. מדובר בהג"ח על "אש המחלוקת עד כי ההרים רקדו כאלים... אוי לו להדור שהגיע לכך... החכמים אינם רוצים לראות את הנולד... אין דבר טוב יוצא מתוך המריבה". בתשובה זו, — שאין עליה חתימת הרמ"א, אבל ברור שנכתבה בימיו, אם כי על ידי רב אחר, — יש שבח למלך ושריו שרק בזכותם חיים היהודים, כי לולא הם לא היו נשארים יהודים בארץ הזאת לפליטה. יש גם תשובה אחרת: "מסיבה זו נחלקה הקהילה לשתיים ונתחלל שם שמים בסבת הריב והמדון והיה לחוש... לגירוש כל הקהל הזה כוהניה ושריה... ידוע לכל, כי קהילתנו היא נחלת ישראל הנשארת וכמעט אבדה בסביבת הקטטה אשר בינינו האמת נעדרת". הפרטים אינם ידועים, אבל ברור שפירוד־הלבבות הכריח את יהודי פולין להתאחד בצורת ועד ד' ארצות, והנשק שבידיו היה החרם, שהרבנים השתמשו בו עוד לפני ייסוד הוועד. וגם הרמ"א החריס את המוצא לעז על אשה¹⁰ והוא "אוסר את פיתו ויינו וקבורתו קבורת חמור, עד שישוב לכשרותו, כי בזה יווסרו אחרים ולא יוסיפו עוד לעשות נבלה בישראל לעשות את אחותינו כזונה".

הרמ"א שלא היה אב בית־דין, אלא ראש ישיבה, היה עסוק לא רק בתורה אלא גם בצרכי ציבור, לא רק של קהילת קראקא — אלא של כל הקהילות, כריש גלותא בועיר אנפין, מפני שלא נהנה מן התורה אלא אנשי התורה והציבור כולו נהנו ממנו.

הרמ"א קנה את עולמו בתורה וגדולה, אבל הוא שאף גם לכתר פילוסופיה וקבלה, וחיבר ספר "תורת העולה", כדי שיהיה דומה במקצת לבעל ה"מורה נבוכים", ובוה לא הצליח. הספר הזה לא מצא לו הד גם בדורו, ובדורות האחרונים לא כל שכן. הגאון מווילנה שכתב את הערותיו על הגהות הרמ"א ב"שולחן ערוך", ועל האר"י, לא הזכיר כלל את "תורת העולה", אף שיש בו הרבה עניינים הנוגעים לקבלה. בלימוד ספרי פילוסופיה בלשון הקודש —

ובימים ההם הרי למדו רק בשבתות וימים טובים, כמו שהרמ"א מעיד על עצמו — אי אפשר היה להגיע למדרגת פילוסוף, אפילו במידה לא גדולה. ואף גם זאת, הרמ"א, שלדעתו "דברי הזוהר הם דברים הניתנים בסיני" ויחד עם זה "כל מה שהשיג אריסטו עד גלגל הירח הכל אמת"¹² (כדברי המורה), מוכרח היה לבוא לידי עירבובייה של מושגים; לפיכך לא יכול לזכות לשני כתרים — כתר הקבלה וכתר הפילוסופיה. אמנם יש בספר "תורת העולה" רעיונות בודדים מוסריים, שיש בהם קורטוב של פילוסופיה דתית כמו: "שבכל מצווה תועלת הגוף והנפש", "רוב המצוות הבאות בתורה הן צרכי הגופות והנהגת בני אדם בין איש לחברו, ואף כי יש בהן גם תועלת נפשית, מכל מקום עיקר תועלתה מתאר גם כן בצרכי בני אדם או לצרכי גופן", "זרק החלק העשירי מהן אינו אלא לצרכי נשמה לבד בלי גוף", ט' מעשרת הדברות "תועלת הנהגת המדינה וצרכי הגופות בעולם הזה", רק "אנוכי ולא יהיה לך" הוא על "אמונה שבלב אדם, שהיא אמונה אמיתית לא תצא חוץ לנפש, לא צריך לגוף כלל ואין בה רק תועלת נפשית". ואולם רעיונות בודדים אין בהם כדי להציל את הספר כולו, שהוא עירבובייה משונה של קבלה ופילוסופיה.

והנה דוגמאות:

(א) הקדמה: "צריך ומחוייב האדם לתור ולבקש כדי שישג שמץ דבר מיסודי הקרבנות וענייני המקדש וטעמם כדי שידע במה יתכפר... בטעמי המצוות בספר "המורה" נתן טוב טעם ודעת שכל כלי המקדש ועבודותיו על דרך הפשטות וכו' ולכן ננערתי אני, משה בן לא"א, הפרנס הנדיב אשר נדב רוחו לבנות מקדש מעט בניין מפואר בית אלוהים... אני הנקרא משה איסרליש, נקרא לעמוד ולשרת לפני ה' ולעסוק בתורת הקרבנות למצוא לה טעם נכון קל להבינו, כדי שייצאו כל ישראל ידי חובתן בכל יום, ואף שאם יחטאו רבים או יחיד אומר להם כלך אצל הקרבן המכוון לאותו החטא..."

(ב) "דברי חכמינו ז"ל בנוגע על צד החכמה האמיתית וכו' ואף שלפעמים נראה לפי תחילת המחשבה שאין מסכימים לדברי החכמים הבאים על צד האמת בפרט בעניין התכונה ויסמכו מקצת החכמים את עצמם במה שאמרו ונצחו חכמי אומות העולם את חכמי ישראל"¹³, גם בדברי הרב המורה שכתב בעניין התכונה לא היתה נשלמת בזמן הנביאים וחכמים הראשונים, ויבהל המעיין לומר כי חכמינו ז"ל לא ידעו דבריהם, אבל אל יחשוב האדם החס על כבוד קונו וזכבוד חכמי התורה כן, אלא ידקק בדבריהם שבוודאי נמצא תוך כל דבריהם, כמו שנתבאר באלו המאמרים, שידעו סוד התכונה על צד

שידעו אותן חכמי הגויים. ויותר מהם שידעו גם כן דרכים אחרים אשר נעלמו מכל חכמי הגויים וכו' כמו שתבין ממאמרם בבראשית רבה...

ג) בעניין מזל קבוע והגלגל חוזר: "ואף על פי שאמרו ונצחו חכמי האומות כבר כתבנו וכו' ושאין דעתם לומר שתזרו בהן חכמי ישראל, רק שבסיבת הזמן נשכח מהן אותה הדרך ולא ידעו לכוון כל דרכי התכונה על פי התכונה ההיא, והוצרכו ללמוד על פי תכונת הגויים"⁷⁵.

ד) בדבר שמונה לשכות במקדש: "עזרת ישראל מורה על עולם הגלגלים והם חלוקים לשמונה מיני כוכבים, שהם שצ"ם, חנ"כל, וגלגל הכוכבים הקיימים שהם צורת המזלות, אבל הגלגל ט' אין בו כוכב כלל ולכן היו במקדש רק שמונה לשכות"⁷⁶.

ה) יש בתלמוד "בשביל ארבעה דברים החמה לוקה, ובשביל ארבעה דברים המאורות לוקים, על אב בית דין שמת ועל נערה מאורסה שצעקה, ועל משכב זכור וכו'" והנה הוא מבאר: "משכב זכור — כי החמה היא במדרגת זכר פועל בנקבה שהיא כדמות הלבנה ברקיע, ולכן אמר משכב זכור כי החמה בעת ליקוייה נראית כאילו נשכבת מן הלבנה... ואמרו בזמן שהחמה לוקה סימן רע לעולם כי אף שהוא דבר טבעי, מכל מקום כך גזר האל יתברך שזה יהיה לאות לבני העולם כשאר משפטי החוזים בכוכבים שאומרים כשידבק הכוכב במזל פלוני יהיה כך, או הנולד בזה הכוכב יהיה כך..."⁷⁷ והנה יחס הרמב"ם לחוזים בכוכבים היה יותר משלילי, הידע הרמ"א על כך?

ו) אין הגוי מקריב מנחת נדבה (מסולת), רק מבהמה (רמב"ם: הלכות קרבנות, פרק ג'). הטעם: "שהגויים אינם מאמינים חידוש העולם על אמיתתו, ולכן אין ראוי להם להקריב מנחת הקמח שהיא דוגמת העצמים הנפרדים וכו' אמנם מקריבים בעלי חיים שהם מורים על הנהגת הטבעי, כמו שהוא עניין בעל חי, וצדיקים ילכו בהם ופושעים יכשלו בהם רצה לומר כי ישראל המקריב בהמה הוא למעלה לו, באשר השיג עניין הטבע, על אמיתתו וכו' אמנם הגויים ערלי לב עניין הטבע נתן להם מקום לטעות, שהאמינו על ידו אמונת הקדמות ולכן מקבלים מהם בהמה ולא קמח"⁷⁸.

זהו מין פילפול שלא כל מוח מסוגל להבינו, וכל זה כדי לפרש את הרמב"ם מפני מה אמר בהלכות קרבנות, כי מקבלים מן הגויים רק בהמות בתור קרבנות למקדש ולא מנחות-סולת. והטעם הרי הוא פשוט, מפני שבראש פרשת ויקרא נאמר "דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם... כי תקריב קרבן מנחה... סולת יהיה קרבנו". אולם ביחס לקרבנות נדבה של בהמות, יש בתורה איש איש וכו' אשר יקריב, ואמרו בתלמוד, "איש איש לרבות הגויים", והרמב"ם פסק

הלכה זו בספרו "יד החזקה" לפי התלמוד, ולפיכך אין כל שאלה. ואם בכל זאת ישאל השואל: מפני מה אמרה התורה כי מנחת סולת רק מבני ישראל, וקרבנות בהמה מקבלים גם מן הגויים? ישיב כל יהודי מאמין, כמו שהשיב רבי יוחנן בן זכאי לתלמידו על טעמי שריפת הפרה והזאת האפר: "חייכם, לא המת מטמא ולא המים מטהרין אלא כך אמר הקדוש ברוך הוא חוקה הקקתי, גזירה גזרתי אי אתה רשאי לעבור על גזירתי". תשובה כזו ודאי שהיא יותר פשוטה ובכל אופן אין היא מפולפלת ומשונה כמו זו של הרמ"א. דומני שדוגמאות אלה מספיקות כדי להוכיח, שלא היה בו ברמ"א ניצוץ משל הרמב"ם המעמיק ובהירייה המחשבת.

ד. ר' שלמה לוריא (המהרש"ל)

בתולדות ההלכה הישראלית — המהרש"ל והרמ"א הם גדולי הדור של יהדות פולין, ליטא ורוסיה. הם היו הדור השלישי לגדולי ישראל בפולין. הדור הראשון ר' יעקב פולאק, השני ר' שלום שכנא. המהרש"ל לא היה תלמידו של ר' שכנא. אדרבה, הוא, כפי שראינו, סבל הרבה מהסביבה של ר' שכנא בלובלין. באחת מתשובותיו להרמ"א⁸¹ כתב: "לא מאס ה' להפר בריתו אתי והרבה גבולי בתלמידים הגונים מכל ד' קצוי ארץ, והם כקוצין בעיניהם, ורחמנא ליחוס וליפרק מר ממרעין בישין כאלו. חי ה' שלא היה עומד מר בנסינות כאלו אפילו חודש ימים". סוף סוף עזב המהרש"ל את לובלין וקבע ישיבתו באוסטראה (והלין), ובאחת מתשובותיו⁸² כתב, בשנת שי"ד, "אוסטראה אשר ממנה תצא תורה לרבים ולא מצד עצמה אשר בעוונותינו הרבים אין לה קצין ומורה. כי אם מצד חברים המקשיבים לתורת ה'". עוד לפני שפירסם את ספריו נתפרסם שמו של המהרש"ל הרחק ממקום שבתו. בשנת שט"ו, כשהיה באוסטראה, פנו אליו מווילנה בדבר סיכסוך משפטי, שיהיה המכריע לפי דין התורה.⁸³ אולם בשנת שי"ט אחרי מות ר' שכנא נקרא המהרש"ל מאוסטראה לכהן במקומו, בלובלין. כשהמהרש"ל התאינו על הרדיפות שנרדף שם קרא את בנו של ר' שכנא בשם הגאון, ואף-על-פי-כן לא בחרה קהילת לובלין בבן למלא מקום אביו, אלא חזרה וקראה את המהרש"ל. לנו ידועות העובדות רק בעיקרן ולא הפרטים, ואין לנו שום מקור, שעל פיו אפשר לדעת, אפילו במקצת, מה שעבר אז על קהילת לובלין ועל מנהיגיה עד שהחליטו לקרוא למהרש"ל לשוב לובלינה.

המהרש"ל והרמ"א היו קרובי משפחה, והיו מוקירים זה את זה, אף שהמהרש"ל היה אוהב לפגוע ברמ"א. באמת יש רק שתי תעודות שנשארו מחליפת-המכתבים שביניהם, ונקבעו בתשובות הרמ"א שנדפסו אחרי מותו. ודאי היו הרבה אגרות במשך שנים רבות, אלא שאבדו. גם באלו שישנן אין תאריכים. השאלה של הרמ"א והתשובה של המהרש"ל, והתשובה לתשובה, בענין השאלה על טיגרא בריאה, והטיגרא היא קשה כאבן, אם הבהמה

מוותרת.⁸⁴ באו כנראה אחרי מות ר' שלום שכנא, כי אילו היה רבו זה של הרמ"א בחיים, ודאי שהיה פונה אליו. השאלה על הטינרא הביאה למחלוקת בדבר אריסטו ועל הפילוסופיה של הרמב"ם, על הקבלה ולימוד הדיקדוק. במכתבו אל המהרש"ל מכתירו הרמ"א בתארים משונים כאלה:⁸⁵ "אשרי לדור ששרוי בתוכו לאות ומופת כיקותיאל, גדול כשמאי, ענוותן כהלל, כל עוף הפורח עליו בשעה שעוסק בתורה, מיד נשרף כיונתן בן עוזיאל". אמנם הרבה מן התארים הללו באו לשם החרוז, כפי שהיה נהוג בימים ההם, אף-על-פי-כן מעידים הם על הערצה יתרה, וכך גם ראשית המכתב, כי נהנה מן המכתב כ"נהנה מזיו השכינה". אמנם גם המהרש"ל לא קימץ כשכתב להרמ"א ו"האיש משה גדול מאד". אבל המכתב ההוא, שהיתה בו תשובה למכתבו של הרמ"א, שלא נתפרסם, הוא סתום במקצת. יש בו רמזים, עקיפות. המכתב של הרמ"א שהיה פתוח,⁸⁶ כשקיבלו המהרש"ל, הרגישו מאד. יש היסטוריונים המביאים פיסקה מן המכתב של המהרש"ל, שקרא על הרמ"א עוד בחייו "ממשה ועד משה לא קם כמשה". ואולם הם טועים. במלים אלו של המהרש"ל יש רק משום עקיפה להרמ"א. במכתב שלא נתפרסם, כתב הרמ"א על המהרש"ל: "ראוי לומר על מעלתו, מה שאמרו על רבי מאיר: גלוי וידוע לפני הקדוש ברוך הוא, שאין בדורו כמותו". המהרש"ל מביא את המלים הללו ומשיב בכעס: "כל אותם הדברים האלה כאליה וקוץ בה, היוצא ממנו לדעתך שאין הלכה כמותי וכו' כי מי גדול ממך שהלכה למשה מסיני, דעתה ראוי לומר עליך ממשה ועד משה לא קם כמשה". הדברים במכתב זה הם איפוא מעין סגי נהור, כי הרי לא יאמר על ר' משה איסרליש, שמימי משה רבנו לא קם כמוהו, בשעה שהיו נביאים, תנאים וכו'. הרמ"א נפגע ממכתב זה, והשיב עליו בדברים קצרים, מקוטעים.

הארכתי בדבר שהוא נוגע, לכאורה, בענינים חיצוניים, אבל יש נחיצות להוציא מלב סופרים וחכמים שונים שקבעו, כי המהרש"ל קרא באמת ובתמים על הרמ"א "ממשה ועד משה לא קם כמשה". אמנם המלים הללו חרותות על המצבה של הרמ"א.⁸⁷ והכוונה היא מימי הרמב"ם, וגם זה אינו מתאים במקצת למציאות, ויש בה בהפרזה זו משום חילול כבוד המת. גם בהפרזות של הרמ"א ביחס למהרש"ל לא הוסיף על כבודו, אלא גרע. התואר שנתן לו הרמ"א "ענוותן כהלל" דוקר את העיניים. מתשובות המהרש"ל ומהקדמותיו לספרו "ים של שלמה", אנו יודעים כי היה רחוק ביותר ממידת הענוה. רק בתשובה אחת בעניין תפילין כותב המהרש"ל בענוה. אחרי שכתבו איזו רבנים

מפורסמים בדורו: 88: "דבר שהוא נפתח בגדולים איך יסתיים בונב שועלים, כאחד מן הנמלים, אכן בהיות שמלאכת שמים היא לא אמנע מחוות דעתי", ואולם בכל תשובותיו אין אנו מוצאים אף אחד משישים של הכנעה. הוא היה מכיר בכוחות עצמו, וכשהיו פוגעים בו במקצת היה מדבר קשות, מתרגז וגם היה מקלל, כגון: 89: "החולק עלי לא לשם שמים, יתהפך פניו כשולי קדירה וכיריים". מובן מאליו, כי כל מתנגד החולק בענייני הלכה, אומר שהמחלוקת שלו היא לשם שמיים.

והמהרש"ל כשהיה מתווכח עם החכמים בני דורו היה מדבר עליהם בזלזול, ואפילו על ר' יוסף קארו, שפירסומו היה גדול בעולם: "כל דבריו אין בו מתום", 90: "קושיות דהבל שעליהן בנה יסוד", 91: "עשה פשרות בענייני הלכה מדעתו על פי סברת הכרס". אולם גם ביחס לגדולים שהיו בדורות הראשונים לא היה מבטל את דעתו מפניהם. ב"ים של שלמה" הוא כותב: 92: "אם נזכה לבניין בית המקדש אקווה שזכיתי כהלכה, ואף שהרמב"ם היה גדול בתורה, וגם הסמ"ג הביא ראייה לדבריו, והראב"ד גם כן לא השיג עלי, מכל מקום לא אשא פנים לתורה, ובדקתי עד שידי מגעת".

ובהקדמה אחת ל"ים של שלמה": 93: "הדור שלפנינו... מרוב חולשת ורפיון ידם אין יכולת בשכלם להשיג, שגדול אחד מן המחברים יטעה בדמינו, וסוברים מה שכתוב בכתב ישן אין להרהר אחריו... אבל האמונה באמונת שמיים, שהוכחתי כמה פעמים, בפרט מן הפוסקים האחרונים שטעו בכמה מקומות מן התלמוד... ואמור אמרתי בני עליון כולהו, אכן כאדם ידרושון... גם נסיון אחד בא לידי בלילה על ידי נר מצווה ותורה אור, כאילו הראוני מן השמים, ונתנו לי הורמנא ואימוץ כוח ממלכותא דרקיע, ופתחו לי שערי אורה לומר עסוק בתורה, דון ואסור והתר והורה, הוי גיבור שבחבורה, כתוב על ספר, והביא לה' תשורה".

הדברים "על נסיון אחד שבא לידי בלילה", "אימוץ כוח ממלכותא דרקיע", כי "פתחו לו שערי אורה", "גיבור שבחבורה", "שיכתוב על ספר" ו"ביא לה' תשורה", מעידים כי ראה איזה דבר בחלום, שהוא המאמין בסודות, נדמה לו כעין "גילוי אליהו". הוא גם סיפר⁹⁴ שהיה בידו סדר הדורות עוד מרב שרירא גאון, ובו מסופר "כי רבי יהודה החסיד משפירו הוגלה מארץ מולדתו למדינת רעגינשפורג על ידי מעשה שאשתו נגעה בתיבתה, כשהוא התרה בה אל תקרבי לתיבה, כשאינך טהורה, ונשכחה ממנה, ונגעה בה וסודות קדושות כתובות בקונטרסים היו באותה תיבה". וברור שהוא האמין במסורת זו, אם כן אין פלא שמרוב עיון ולימוד, גם מרוב צרות, היה חולם חלומות, ופעם ראה מעין גילוי שכינה. אמנם קשה לנו לקבוע על פי דברים אלו מה עבר על המהרש"ל

בשעה שכתב דברים כאלה, כמה נמשך מצב־נפש חולני זה. על כל פנים ברור לנו כי היה תמיד רגיש מאד וקל להתרגז, אף שבספריו התלמודיים יש שיטה ברורה, הגיונית לפי דרכי הפילפול של חכמי צרפת ואשכנז. שום שיטה חדשה לא יצר ואילו היה יוצר לא היתה מתקבלת, אולם בדבר הנוסחאות בתלמוד הגדיל לעשות יותר מכל האחרים שקדמו לו. הוא קבע⁹⁵ "ש"לפני רבי יוסף קארו לא היו ספרים מוגהים והעתיקים בטעות כאשר ימצאו בדפוס, ולפעמים בנה יסוד על הטעות ההיא". להגהותיו על הש"ס שנקבעו בספריו "חכמת שלמה" יש ערך גדול יותר מאשר לפילפוליו בספרו "ים של שלמה", שהביאו תמיד לידי תוספות חומרות, ובייחוד בענייני איסור והיתר.

מבין התשובות שלו לרמ"א, שלא רב מספרן, חשובה מבחינה היסטורית התשובה שבה התוכח בדבר הפילוסופיה. נתעוררה שאלה בדבר טינרא בריאה הקשה כאבן, אם הבהמה כשרה? איש מחוקרי תורת ההלכה לא עמד על כך, מפני מה גדלה חשיבותה של שאלה זו עד שהרמ"א הוצרך להביא ראייה מאריסטו, והמהרש"ל — מחכמת הרפואה, אף שאין סימן ורמז בכל ספריו, כי היתה לו ידיעה ברפואה. הוא רק אמר⁹⁶ כי יש להתחשב בדעתו של הרמב"ם "בענייני הטריפות שחכמת הרפואה והטבע מסייע לבחור דברי אמת מה שאינו מבורר מן התלמוד". וכאן, בענין טינרא, הביע המהרש"ל בעצמו דעה, כאילו היה ידען ברפואה.

בתלמוד יש הלכה⁹⁷ טינרי טינרי הנמצאים בריאה — הבהמה כשרה, רש"י מבאר: טינרי, צמחים גדולים וכבר הוקשו כסלע. הרמ"א מבאר המלה סלע לפי פשוטה של המלה: קשה כאבן. והביא ראייה מאריסטו בהוויות המחצבים, שעל פיו יוצא כי סלע קשה יותר מאבן, ואם כן כשרה לפי התלמוד. המהרש"ל טען, שאם היא כאבן היא טריפה, מפני שהבהמה לא תוכל לחיות, ורק כשיש בבועה על הריאה קצת מוגלה תוכל הבהמה להבריא. "וזה מן הידיעה בחכמת הרפואה, אף שבדברים כאלה אין לסמוך על אלה החכמות, כאשר כתב רבנו משה (הרמב"ם) בפרק ו' מהלכות שחיטה, מכל מקום מה שנוכל לקרב דברים התלויים במקור הטבע למקור נבעו, שלא יהא כחוט השערה נגד התלמוד ודברי הגאונים — נעשה". שהמהרש"ל היה רחוק מחכמת הרפואה יש לראות משתי תשובות שלו, האחת⁹⁸ אם מותר לחולה לשאול במכשפים על ידי נכרים? לדעתו, לחולה שיש בו סכנה ודאי מותר, "אבל סתם חולה שאין בו סכנה לא אוכל למצוא היתר כלל". והשנייה⁹⁹ בדבר היתר נשיאת קמיעות בשבת "שהן נגד מחלות ורוחות רעות", והנה דווקא בענין טינרא בריאה הכריז "וזה מן הידיעה בחכמת הרפואה".

אולם כל העניין מתבאר במצב שהיה קיים אז. עוד בימי הביניים לא היו הגויים אוכלים בשר בהמות שיש בהן טינרא בריאות. מפני שזו היא "מחלת המרגלית"¹⁰⁰ והכנסייה הקתולית אסרה על הנוצרים לאכול מבשר בהמה המנוגעת במחלה זו, ובאשכנז נאסר בשר כזה גם מטעם הממשלה, כי ראו בבשר זה סכנה לבריאות. והנה דווקא היהודים היו אוכלים בשר בהמות שלהן טינרא בריאות, מפני שכך היא ההלכה לפי התלמוד (עכשיו גם הרופאים אינם מוצאים סכנה בבשר זה). המהרש"ל חקר את הדבר, וכנראה הגידו לו הרופאים הנוצרים שהבהמה החולה במחלת המרגלית, שסימנה טינרא קשה כאבן, סופה למות. לפיכך אמר המהרש"ל להוציא הדבר מפשרטו, ולומר כי אף דרש"י ביאר קשה כסלע, ודאי שיש בטינרא קצת מוגלה, ואז תוכל הבהמה להבריא, והסתמך על הידוע ברפואה.

דבר זה היה, כאמור, עניין חשוב, מפני שבאיסור לאכול בשר בהמה שבריאיה שלה יש טינרא היה כרוך הפסד מרובה, כי הגויים לא היו אוכלים בשר כזה. הרמ"א לא חשש למה שיאמרו הרופאים, אלא למה שאמר אריסטו ביחס לסלע ואבן, ואם סלע הוא קשה עוד יותר מאבן, אם כן הרי יש היתר מפירש, לא מאריסטו, אלא מפי רש"י. הזכרת אריסטו הרגיזה את המהרש"ל וקרא: אריסטו הערל! כאילו שאר חכמי אומות העולם, שחכמי ישראל התווכחו עמם, ושהחכמי אומות העולם ניצחום, לא היו ערלים. התרגוזה המהרש"ל נגד הפילוסופיה היא שגרמה לוויכוח חריף עם הרמ"א, שצייד בזכות הרמב"ם ושאר ספרי הפילוסופיה בלשון הקודש. המהרש"ל שהתיר להתעסק בספרי פילוסופיה רק בבית-הכיסא הזכיר לרמ"א שיש שגיאות לשון במכתבו, והרמ"א התנצל: "כבד פה ולשון אנוכי, כי אנוכי זוהר בעניין המכוון ולא במלות, שאינן לא מעלה ולא מוריד לעניין דינא, ואני מודה ששותא דמרי לא ידענא. אך אני אומר שזה דיקדוקי עניות... אין זה ספר תורה לפסול בזה, ואף כי לפעמים דיברתי דרך נוכח ונסתרי, בכוונה עשיתי זאת כי הוא נמצא במטבע הברכות והמקראות וכו' ומכל מקום איני מתפאר במה שאין בי, כי מימי לא למדתי חכמת הדיקדוק..."¹⁰¹ אבל גם המהרש"ל בתשובותיו ובכל ספריו לא דיקדק כלל בלשון זכר ולשון נקבה, כי גם במכתב זה כתב: "עניינים עמוקות וסתומות", וכן הרבה שגיאות בסדר המלים. אף-על-פי-כן היה סיגנונו טוב יותר משל הרמ"א.

המהרש"ל נמשך אחרי הקבלה, אף כי לא השאיר שום ספר בשטח הקבלה, או לפחות פירוש או הערות על "הזוהר", שהוא לא הטיל שום ספק בקדמותו.

את נטייתו של המהרש"ל לדעות המקובלים נראה ממכתבו הנזכר לרמ"א: "לא אוכל לדבר בנסתרות וכי' ואם אדע בהן אין מדרכי לכתוב או לרמוז מהן דבר... מה שיגעתי ופירשתי על עניינים עמוקות וסתומות שאין לגלות אלא לצנועים כמותך". בהקדמתו לספרו "ים של שלמה"¹⁰² כתב: "אף בשעה שזה אוסר וזה מתיר כולם דברי אלוהים חיים, כאילו קיבל כל אחד מפי הגבורה, מפי משה. אף שלא יצא הדבר מפי משה בעולם להיות שני הפכים בנושא אחד. והמקובלים נתנו טעם לדברי, לפי שכל הנשמות היו בהר סיני וקבלו דרך מ"ט צינורות, והם הקולות אשר שמעו הן הדעות המתחלקות בצינור כל אחד ראה בתוך צינור שלו". ואמנם אדם בעל השקפה כזו לא יכול היה לסבול את הפילוסופיה של אריסטו. בזה היה עקיב יותר מן הרמ"א, שבספרו "תורת העולה" דגל בשתייהן יחד.

אם המהרש"ל עסק בספרות הקבלה — היה זה ודאי בשנותיו האחרונות. כששאלוהו בענייני תפילה אם יש קבלה מזקנים — השיב,¹⁰³ "כי בימי חורפי יגעתי בתלמוד ובפילפול ולא בדיקדוקי תפילה", ובודאי גם לא בספרי קבלה. לפיכך כל גדולתו בנגלה, הוא חיבר ספר "איסור והיתר" עוד לפני שנדפס ה"שולחן ערוך" של ר' יוסף קארו בוויניציה בשנת שכ"ה. וה"איסור והיתר" היה נפוץ בכתב-יד. וכשהרמ"א כתב בספרו "תורת חטאת" בעניין אחד, דברים אלו¹⁰⁴ "אף-על-פי שפשוט הוא כתבתי להוציא מלבו של חכם אחד שהתיר..." היה חכם זה המהרש"ל, וכשסיפרו לו זאת לא האמין תחילה, וכשנתברר לו כי אמנם כיוון הרמ"א אליו, לא היה יכול לשכוח פגיעה זו בכבודו גם אחרי שמת הרמ"א. ואלו דבריו¹⁰⁵: "ואמרת... אין אני חכם... ובודאי על חכם אחר מאן דהוא כיוון להשיג... ונתגלגל הדבר בראות פנים והודה לי, ושאלתי את פיך איך עלה על דעתך להשיג עלי... והשיב... מה לך בכך, הלא לא הזכרתי שמך... וגבא טורא בינינו והלך לו לדרכו ונתבקש בישיבה של מעלה". עד כמה היה קנאי לכבודו ולדבריו, עד שאחרי מות הרמ"א בעודנו צעיר לימים לא היה המהרש"ל יכול לשכוח שהרמ"א חלק עליו בעניין מן העניינים ורמוז על כך בספרו, אף שלא הזכיר את שמו.

גם ב"ים של שלמה" וגם ב"שאלות ותשובות" לא היה המהרש"ל מן הנוטים להקל בדיני איסור והיתר, וגם בשעה שעמודי ההוראה הרא"ש והטור התירו לאכול לחם שנאפה בשבת היה המהרש"ל אומר: "אל תשגיחו במה שנהגו העולם בו היתר, לפי שרוב ההמון יקראו בספר 'טור אורח חיים'... והעולם סבר שכן הוא בהחלט. כאילו הוא הלכה למשה מסיני, ואינו כן."

המהרש"ל לא שם לב למה שנהגו פעם להתיר, אם ההיתר לא היה לפי רוחו. ואולם היה חושש מאד למה שנהגו לאסור, אף כי זה היה נגד התלמוד ונגד ההגיון הפשוט. אמנם את המנהג שמר גם הרמ"א, אבל המהרש"ל הוסיף להחמיר. למשל: יש הלכה בתלמוד¹⁰⁶ שהובאה גם ברמב"ם, ובשולחן-ערוך של מהר"י קארו: "קדירה שבישל בה בשר לא יכשל בה חלב, ואם בישל — בנותן טעם"¹⁰⁷. ואחרי שיהודי לא יכול לטעום, אולי יש טעם ויאכל דבר האסור, לכן נותנים לטעום, לפי התלמוד, ל"קפילא", כלומר למומחה, או לגוי מסיח לפי תומו, ואם הוא יאמר כי בחלב זה אין טעם בשר הריהו מותר. והנה עוד הלכה: אם חלב נפל בקדירה של בשר, אם החלב רק אחד מששים של כל התבשיל — אין בו כדי נתינת טעם ומותר באכילה. והוא הדין בכף של חלב שנפלה לתוך קדירה של בשר, החמירו הפוסקים ואמרו שצריכים ששים כנגד כל הכף, משום ד"לא ידעינן כמה בלע". ואלה הם דברי המהרש"ל: ¹⁰⁸ "כוית בשר שנפלה לתוך יורה של חלב אם יש ס' בחלב נגד הבשר מותר, מפני שאין טעם, ואם גם כף חולבת שתחבו בקדירה של בשר אם אין ס' או המאכל אסור בהנאה ואסור ליתן אף לכלב בעלמא". וסיבת הדבר מפני שאין יודעים כמה חלב בלעה הכף, ולכן דרוש ששים פעמים נגד כל הכף.

המהרש"ל, שדיבר על הטבעיות ש"חכמת הרפואה והטבע מסייע לבחור דברי אמת מה שאינו מבורר מן התלמוד", וכן גם הרמ"א שהביא ראיה מאריסטו על הוויות המחצבים, ודאי שהבינו דבר שגם התינוקות מבינים, שיש הבדל בין חלב או בשר ממש לבין כף, שהיא רק בולעת חלב או בשר. המהרש"ל הרי הביא את הנימוק "שאינן טעם", ואם מכזית בשר בתוך קדירה שיש בה חלב, כשיש ששים פעמים יותר אין טעם — אי אפשר לעולם, שמכף אם גם יהיה רק עשרים פעמים יותר, יהיה טעם. הרי הכף אם היא של עץ יכולה לבלוע רק חלק אחד מאלף, ומשל מתכת לא כלום! יתר על כן, בתלמוד ובכל הפוסקים הראשונים יש דברים מפורטים כי סומכים על מומחים לא יהודים, אם יש טעם או אין טעם, אם כן הרי יכלו לקבוע על ידי מומחים, כשינסו איזו פעמים, במה יורגש טעם יותר ממשי, אם בכזית בשר שנפל לתוך קדירה של חלב, כשיש נגדו ששים פעמים או בכף, כשאין אפילו עשר פעמים יותר. ובכלל הרי יכלו להיווכח על ידי מומחים לא יהודים, שכלי ברזל, נחושת או בדיל אינם בולעים כלום. המהרש"ל בעל ההגיון הבין זאת היטב, כשם שהבין זאת הרמ"א בהסתמכו על אריסטו בדבר אבן וסלע. ואף על-פי-כן החמירו וגרמו להרבה הפסדים, בניגוד לחכמי התלמוד, הרמב"ם וכו', מפני שכך היו נוהגים. אמנם, המהרש"ל היה אומר

שהוא סימך רק על התלמוד ועל הגאונים הראשונים, אבל זה רק להלכה, ולמעשה היה נאמן למנהגים. וכך הוא אומר בפירושו, "במיצר החוה (סירכא) דאינה טריפה, אלא שנהגו להטריף במדינות הללו"¹⁰⁹, ולא בא לבטל את המנהג, אעפ"י שהתורה חסה על ממון ישראל, וכך בדברים שונים. והנה טיפוסית היא התשובה של המהרש"ל שהשיב לאחד:¹¹⁰ "שאלה למי שראשו כבד האם יש לו היתר לישב ולאכול בגילוי ראש? תשובה: לולא שאיני רגיל לחלוק על הקדמונים, אלא כשיש גדול שיסייעני, הייתי נוטה להקל ולברך בגילוי ראש וכו' אבל בזה תמינהי שנהגו איסור בפריעת ראש אף בלא תפילה, ולא ידעתי מאין זה להם, כי לא מצאתי איסור בפריעת הראש וכו'. ומה אעשה שהעם נהגו בו איסור, ואיני רשאי להקל בפניהם, ושמעתי על חכם אחד, כשהיה לומד היה לומד בגילוי ראש ואמר שכבד עליו המשא, ומכל מקום נראה בעיני, אף שאין איסור בדבר ואף לא מידת חסידות וכו' יש לו להיזהר, מאחר שהעם תופסים בה לקלות ולפריצות כאילו עובר על דת יהודית וכו'. ועכשיו אני אגלה את קלון האשכנזים, בוודאי מי ששותה יין נסך במלון של גויים וכו' אין חוששין עליו ונוהגין בו כבוד אם הוא עשיר ותקיף, ומי שהיה אוכל ושותה בהכשר רק שהיה בגילוי הראש תופסין אותו כאילו יצא מן הכלל". כך הודה המהרש"ל בעניין גילוי הראש, שאין לדבר שום יסוד, אלא שיש חשש מפני העם. ואילו בדיני בשר וחלב לא רצה להודות בפומבי שהחומרות הן שלא כדין, שהן גורמות רק הפסד ומכבידות על הסדרים בבית, אף שבלי ספק הבין זאת.

אם להשוות את המהרש"ל לרמ"א, ששניהם חיברו ספרים בענייני איסור והיתר — ברור שהמהרש"ל היה מחמיר יותר, וכנראה גם יותר מכל בני דורו. כפי שאנו רואים מתשובות הרמ"א, היה הציבור בימיו מזלזל בדבר סתם יינם, מפני שאין הגויים עכשיו מנסכים לעבודה זרה, ובהרבה מקומות כמו במהרין ועוד היו שותים יין של לא יהודים, והרמ"א התיר לשתות יין של גוי לחולה שאין בו סכנה,¹¹¹ אולם המהרש"ל היה מחמיר מאד הוא סיפר:¹¹² "מה שנעשה בימי שגזרו חכמי מדינת רוסיה בקיבוץ עם רב שלא לשתות סתם יינם של ישראל, כי אם שיש לו עדים חשובים שהעידו על כשרותו — זהו דבר אסור דאורייתא, דיש כוח בית דין להחרים ולנדות אפילו שלא מן הדין אם דעתן למגדר מלתא". אולם לא עלה על דעת המהרש"ל רעיון כזה: אם יש כוח בית דין לחומרא, מפני מה לא יהיה פעם גם לקולא? כמו שבעלי התלמוד היו אומרים "אפקעינהו רבנן לקדושין", "מפני שהפקר

בית דין הפקר¹¹³. המהרש"ל הכיר כי "בני עליון כולהו — אכן כאדם ידרושון" ביחס לחכמי הדורות שקדמו לו עד ימי הגאונים, אבל הגאונים עצמם, רב האי גאון, רב שרירא וכו', וחכמי כל אותם הדורות שקדמו להם, כאילו לא היו "כאדם ידרושון", אלא כבני עליון ממש. וכמו שלא היה למהרש"ל העוז לסור גם במקצת מדעת הגאונים הקדמונים כך לא היה לו העוז לבטל את מנהגי העם, אף אם היו בלתי מיוסדים כלל על התלמוד, שרק אותו החשיב למקור האחרון היחידי, שעל פיו צריכים בני ישראל לחיות. בכל התשובות של מהרש"ל אנו מוצאים, שפסל בהחלט רק מנהג אחד, וזהו מה שלא היו אוכלים בשר גם מי"ז בתמוז עד חודש אב.¹¹⁴

- בתשובות המהרש"ל אנו רואים עד כמה היה דואג שלא יוציאו לעז על בנות ישראל. לדעתו, מן החובה היא לענוש את מוציאי העז ולהלקות אותם.¹¹⁵ "והמוסיף בעונשים ירום הודו ויתנשא כבודו", אלא "בעונותינו הרבים... נקלה הדין ואין כוח ביד הדיינים להעמיד הדין על בוריו, מפני אימת הדלטורין שביניהם, שמתיראין להכותו..." והמהרש"ל מטיל על האיש שהוציא שם רע על האשה את העונש ש"יקח שני נרות צבועים שחור... וגם ילבש שחורים ויאמר בלשון זה: ...רבותי... חטאתי לה' אלהי ישראל ונגד כבוד אשת חבר וכו' והייתי ראוי לכמה מלקויות, על כן אני מבקש סליחה ומחילה וכפרה..." אולם אם יחדל מעשות זאת תבוא עליו קללה ממארת ומיתת מרגלים תהא מיתתו וקבורת חמור תהיה קבורתו... ובנגע עונו יתנוול עד אשר ימות כדיו מוציא שם רע שאין לו מחילה עולמית".
- כשהמהרש"ל הביע צער על שאין בכוח הדיינים להעמיד את הדין על בוריו, היה זה צער היהדות כולה בפולין בדור ההוא, וזה גרם שבדור שאחריו קם ועד ד' ארצות והאבטונומיה היהודית בפולין היתה מעין ממשלה פנימית.

ה. הדור הרביעי של גאוני ישראל בפולין

אחרי הרמ"א והמהרש"ל מתחיל הדור הרביעי של אותם הרבנים וראשי השיבות, שהלכו בדרכי רבותיהם, ושספריהם השפיעו גם על הדורות שקמו אחריהם, הרי הם ר' מרדכי יפה בעל ה"לבוש"; ר' מאיר מלובלין, הידוע בשם מהר"ם לובלין; ר' שמואל איידליש הידוע בשם מהרש"א; ור' ישוע ואלק הידוע בשם סמ"ע (ראשי תיבות "ספר מאירת עינים" על "חושן המשפט"); ר' ישעיה הורוויץ, הידוע בשם של"ה (שני לוחות הברית). היו אמנם עוד הרבה גאונים שחיברו גם ספרים, אבל להם היתה נודעת השיבות רק בדורם, ולא השפיעו על היהדות הדתית בדורות שאחריהם.

ואולם נתחיל בהשקפה כללית על שתי תופעות חדשות בדור הרביעי, שהסתעפו עוד מדור הרמ"א והמהרש"ל: האחת — ניצוץ ההשכלה, וידיעת העולם הגדול. אמנם, זה היה רק ניצוץ חלוש וקלוש לכאורה, אבל בדורות המאוחרים רבו הניצוצות עד שהיו ללהבה. התופעה השנייה היתה כבר בעלת השפעה גם בדור ההוא, והשפעתה הלכה וגדלה, היא תורת הקבלה והפצת המוסר בין ההמונים. ומפני שעיקר גילוייהן בא בדור הרביעי, על כן אקדים ואדון בקצרה בחזיונות אלה.

באותו דור הופיע, אמנם לא בפולין אלא בפראג, ספר שבקושי התירו גאוני הדור לקרוא בו בשבת — הספר "צמח דוד" לר' דוד גאנו, תלמיד הרמ"א. חיבור זה יש בו משום התחלה להפצת ידיעות כלליות בין היהודים בארצות המזרח של אירופה. המחבר ישב קודם בפולין ואחרי כן בבוהימיה (פראג) והיתה לו השכלה כללית, אולם נשאר כולה בלי סטייה כל שהיא, בתחום המסורת, כפי שהיתה מקובלת אז, ולפיכך השפיע ספרו על שדרות העם הרחבות במזרח אירופה, מה שאין כן הספר "מאור עינים" לר' עזריה מן האדומים שנדפס באיטליה (מנטובה) שמונה-עשרה שנים קודם. ("צמח דוד" יצא בשנת שנ"ב בפראג, ו"מאור עינים" בשנת של"ד). ודאי שאין להשוות את "צמח דוד" ל"מאור עינים", שהוא כננס לגבי הענק, ואולם בהשפעה עלה עליו, כי עד דור ההשכלה היה ספרו של ר' עזריה מאור רק ליחיד סגולה.

אמנם, "מאור עינים" נופל בהרבה מספרי פילוסופיה של חכמי ספרד בימי

הביניים, אבל הוא היה הספר ההיסטורי הראשון בישראל שהתאמץ לבאר חזיונות היסטוריים לפי דרכי ההגיון, וגם הראשון שהשתמש בספרי יוסף בן מתתיהו "מלחמות היהודים" ו"קדמוניות היהודים", שלא היו ידועים לכל חכמי ישראל אפילו בימי רב סעדיה גאון ואילך, ולפיכך לא השתמשו בו. ר' עזריה מן האדומים לא ידע יוונית, לשון המקור של ספרי יוסף בן מתתיהו, אבל בימיו כבר היה תרגום רומי של הספרים ובהם השתמש. לר' עזריה מן האדומים היתה עין-בקורת חדה, אבל הוא לא פגע פגיעה כלשהי במסורת. ככל שלומי אמוני ישראל היה נאמן לתורה שבעל פה, ולפיכך לא קלה היתה עליו המלאכה לאחד את השקפת האדם המשכיל עם המסורת, התורה עם החכמה. הוא התאמץ לא ליתפס לקיצוניות. הוא היה חסיד של הרמב"ם, של "המורה נבוכים", ואף-על-פי-כן כתב "מחיבתי את בעלי התוספות"¹¹⁶ כלומר, לחכמי צרפת, אלה שהחרימו את "המורה נבוכים". ר' עזריה מן האדומים השתדל לקרב אל השכל את הדברים התמוהים של מעשי-נסים, ובייחוד את הדברים במדרשי אגדות. הוא התייחס גם אל "הזוהר" בהערצה, כאל ספר קדמון, אף כי עמד על זה¹¹⁷ שבספר "הזוהר" המיוחס לרבי שמעון בן יוחאי כתוב (בפרשת תולדות): "רב נתמן ורבה ורב יוסף דאמרי תרויהו, אם כן איפוא איננו קדמון כסברתנו". ובי"עיא מהימנא: "רבנן דמתניתין ואמוראין, כל תלמידא דילהון על רזין דאורייתא סדרו ליה, וכבר דברתי מזה עם כמה חכמי לב אשר גם המה ראו כן תמהו": הוא גם ידע מה שסופר בספר יוחסין לר' אברהם זכות, שנדפס בקונסטנטינא, כי דיין עכו חקר ודרש אחרי המקור מאין לקח הר"ר משה די ליאון שחי בספרד "סביב שנת חמשת אלפים וחמשים" את כתב-יד הזוהר שייחסו לרבי שמעון בן יוחאי, ונודע לו על פי עדות אחד מקרוביו ואשתו של די-ליאון, כי הוא בעצמו חיברו. ר' עזריה מן האדומים, שידע היטב כי מזויפים כתב-יד, ושבא לידי הכרה¹¹⁸ "שבקצת המקומות נזדיף היוסיפון לרומיים", דבר שרק החוקרים החדשים עמדו עליו — לא קיבל את ההנחה כי "הזוהר" חובר על ידי ר' משה די ליאון, בשכלו ודאי תפס, כי אי אפשר שבמשך הרבה מאות בשנים יתגלגל כתב יד קדמון, שגם רב שרירא, רב האי, רב סעדיה, הרמב"ם ויהודה הלוי זכר' לא ידעו עליו ולפתע פתאום יתגלה בידי די-ליאון. ודאי שהבין כי צדק הדיין מעכו, אלא שהושפע מהסביבה, אחרי שהיתה אז הערצה כללית ל"הזוהר", כספר קדמון וקדוש, שכל יסודות הקבלה נשענו עליו. הוא היה נאמן לכל ההלכות, כי "מה שעל פה מסיני... ידענוה ליציב ונכון... אשר בהסכמה כללית... עבר בין הבתרים הקדושים, שלשלת הקבלה הנאמנה ומפוארת אשר זכרו אבות העולם במסכת אבות, ואחריהם הגאונים

הפוסקים נוחי נפש איש כמתנת ידו בספרי הקודש. "כי לולא שהתאמצו ונעזרו חצנם לגדור את הפרצות ולהקים את סוכתנו הנופלת במסירת קבלותיהם אשר מסיני באו, ולימודיהם הנכונים והתקנות הגאותות שחידשו לנו כבר כלתה מפינו החררה שנעשית על טהרת הקודש, והיינו גם אנחנו ככל הגויים חלילה."¹¹⁹

אולם אחרי כל זאת הטילו חרם על הספר "מאור עינים" בצפת ואיטליה,¹²⁰ "בצפת הובא (הספר מאור עינים) לפני מופת הדור והדרו הרב הגדול המהר"ר יוסף קארו ז"ל, ואחרי יום שלח אחרי וציוה אותי לסדר כתב אחד אשר יחתום בו שראוי לשרוף את הספר בכל מקום, ושתמה על הרבנים איך הניחו להדפיסו". אמנם, באיטליה, ארץ מגוריו של המחבר, לא ציוו לשרוף את הספר, אבל הוכרו, "שאסור להחזיק את 'מאור עינים', כי אם אחרי שכל יחיד ויחיד משיג רשיון בכתב חתום מחכמי עירו, ועל החתום שמואל יודא בן הגאון מהר"ם מפדואה, ידידו וחבירו של ר' משה איסרליש. אין ספק בדבר שאילו חי עוד הרמ"א היה מצטרף לחרם זה, שהכריז חבירו, שהיה מפורסם לגאון. אולם, אחרי מותם של הרמ"א והמהרש"ל לא היה הרב מאיטליה בא בחליפת מכתבים עם רבני פולין, ולפיכך לא הוכרו חרם על "מאור עינים" בפולין, אף שוודאי הגיע לשם, כי היה קשר בין היהדות הפולנית לבין היהדות האיטלקית. מלבד זה הרי למדו כל הרופאים היהודים שבפולין, שכולם היו תלמידי חכמים, ומהם גם ראשי קהילות,¹²¹ את חכמת הרפואה באיטליה. והרי עוד לפני שקמו בתי דפוס של יהודים בפולין, באו רוב הספרים, כגון ספרי התלמוד, הרמב"ם ועוד, מאיטליה. גם ה"שולחן ערוך" של ר' יוסף קארו נדפס בראשונה בוויניציה (שנת שכ"ה), והתפשט בפולין עוד לפני שהרמ"א הוסיף את ההגהות, שאז נדפס בפולין — לפיכך אין ספק שגם "מאור עינים" הגיע מאיטליה לפולין.

המחרימים לא הביאו את נימוקיהם. כאמור, היה ר' עזריה מן האדומים נאמן למסורת, ועל זה יש להוסיף שהיה נאמן גם לר' יוסף קארו, זה שהחריס אותו וציווה לשרוף את ספרו. ר' עזריה הסתמך,¹²² על "החכם קארו, טור יורה דעה סוף הלכות נידוי", שאסור להתעסק בספרי מינים כאריסטוטלס וסיעתו, אלא שאין ספק — לפי דברי בעל "מאור עינים" — כי הכוונה היא ללימודים בספרי מינים בדרך קבע, והביא ראיה לדבר מן ה"זוהר" שיש בו דברים כאלה: "מלכות יוון דאינון קריבין לאורחי מהימנותא, ופירוש הריקנטי "שרמוז אל פילוסופים קדמונים". ר' עזריה הצטדק¹²³ "יביאני ההכרח... לבקש שיתבררו ויתלבנו בעזר רבים מחכמי האומות". ואולם, המחרימים מצאו חטא בדברי המחבר באמרו שאפשר לחלוק על חכמי התלמוד "על שגגה במילי

דעלמא¹²⁴ ועל שהוא מוכיח — אמנם בהוכחות הגיוניות — שהחכמים תפסו לשון גזומה בהרבה מהאגדות, כמו בדבריהם על שוכני ביתר, שהיו ת' רבוא וכו', ומשום כך הסתמך ר' עזריה בדבר הכהנים הגדולים שחיו בימי הבית השני על היסופון לרומאים, ולא על המסופר בתלמוד, מפני "שחכמינו בהרבה מאמרותם הטורות נהגו ההפלה והגזומא". "הלא סך זה של שלוש מאות... מורגל מאוד אצל חכמינו על צד ההפלה כאמרם... כרך גדול של רומי שי"ן פרסה על שי"ן פרסה..." וכו' וכו'.

אפשר שגם הדברים שבאו ב"מאור עינים" נגד מחשבי קיצים עוררו את כעס המקובלים בצפת. ר' עזריה סיפר¹²⁵: "אנכי הרואה להקת בני נביאים המחכים בשנת של"ה את יום ה' אשר בו יוציא עמו בששון לתשועת נצח. כי יעורו ויקבצו לקראתי בחצי גבור שנונים וכולם יענו ויאמרו לי: איש יהודי ואך טוב בעינינו למה זה בסעיפים מחזיונותיך אלו תפריע את העם מתנחומותיהם וכו' כי איש חמודות יפח לקץ הזה של שנת של"ה הקרובה אלינו, באמרו (דניאל יב, יב) אשרי המחכה... כי דורשי רשומות מנו אותיות שני הפסוקים האחרונים ההמה שכך עולה מספרם המשת אלפים של"ה, וכו' ודבר אבינו הזקן (בראשית מט, י) יבא שילה וגו' הוא באופן מה תנא דמסייע, וגימטריא של הסתר אסתיר (דברים לא, יח) כך הוא מניינה וכו' ובפרט נודע, כי מקובל ותורני מהולל ומנו רבי מרדכי דאטו חיבר מקרוב ספר מיוחד לזה קראו על שם אחיו 'מגדל דוד', אשר בו אישר וקיים היות מקוה גדול לישראל על התחלת הגאולה ובניין הבית בשנת של"ה..." וכדי לסתור דברי המתנבאים ובעלי הגימטריאות הביא ר' עזריה הרבה ראיות שכל המתנבאים לקץ, ואף אלה שעוד יתנבאו הם טועים, "כי רבה היא השגיאה של קצת החכמים", וגם הרמב"ן "שהיה גברא רבא, בר סמכא", שהביא הרבה ראיות כי בשנת קי"ח יבא המשיח, טעה, וכולם "חלמא טבא חזו", ו"באחרית הורגש כי הטבעו בבוץ", "אשר על כן נוח ורתוי היה לאחרונים האלה להחשב חכמים באמת וישימו יד על פה מלדבר כאלה". אולם יחד עם זה הבינו¹²⁶ ש"כל גלות ספרד לא רצו לנטוש בתיהם, אשר מלאו כל טוב. לעלות אל אדמת הקודש, אשר זאת אילי היתה חטאתם וחטאת כל היהודים הקופאים על שמריהם". כל הדברים האלה הרגיוו בייחוד את המקובלים בצפת, אשר לא פסקו מחישובי גימטריאות על הקץ.

בפולין לא הגיבו כלל על הופעת "מאור עינים" — לא חרם, לא הבעת כעס, ואולם הוא גם לא יצא בהוצאה חדשה, אחרי שנדפס בשנת של"ד, רק בתקופת ההשכלה, שנת תקנ"ה (שלוש שנים לפני פטירת הגאון מווילנה), נדפס מחדש בגרמניה וגם אז לא השפיע אלא על יחידי סגולה.

בין כתבי־יד שהיו בידי הפרופיסור גאסטר בלונדון נמצא כתבי־יד בלי התחלה וסוף, שפורסם על ידי הד"ר פ. בלוך בשנת 1903 בירחון המוקדש למדע היהודי (בגרמנית),¹²⁷ אין בו לא תאריך ולא שם המחבר. ואולם בתוך כתב־היד יש תאריך לציון מעשה שהיה בשנת שי"ט (1559). ושם מסופר כי בפוזין שבפולין, בשנה הנ"ל, בשבת הגדול, דרש רב העיר, ודיבר רתת לא רק נגד הקוראים את ה"מורה נבוכים", אלא נגד הספר עצמו, ונגד כל ספרי הפילוסופים העברים שבימי הביניים, וחזר על כל ההאשמות נגד ה"מורה נבוכים", שנשמעו בשעתן מפי ר' שלמה מן ההר.¹²⁸ נגד זה ונגד כל מורדי האור יצא הכותב הפלאי בחריפות גדולה, וגם בחרפות וגידופים. מכל הדברים שבאו עכשיו בדפוס ניכר שהכותב למד הרבה, והיו לו גם ידיעות כלליות. בטענותיו הקדים הכותב במאתיים שנה ויותר את המשכילים שבתקופת הגאון מווילנה ו"המאספים" שלא חדלו מלהזכיר את הפסוקים "למה יאמרו הגויים", "היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים". קשה להחליט אם כתב־היד חובר עוד לפני שיצא "מאור עינים" או אחריו. "מאור עינים" יצא, כאמור, בשנת של"ד, והכותב־הנעלם הזה מזכיר את דברי הרב בפוזין, שדרש בשנת שי"ט ובו נלחם ביתר עוז. ואולם הלוחם מדגיש, שבעיקר המלחמה הוא נגד חתן הרב, ואפשר שזה היה במאוחר, אבל יותר קרוב הדבר, שהכותב לא ידע עוד על מציאות "מאור עינים", ומה שכתב הוא על פי ידיעותיו והכרתו.

דברים חריפים כדוגמת אלה שבכתב־היד, אין דומה להם בכל הספרים שנדפסו בתקופה ההיא. וניכרים הדברים, שלמחברם היו חברים־לדעה, אם לא למאות ולא לפנים, כנרמזו בכתב־היד, על כל פנים במספר ניכר. ויש לכך סמוכים בדברים הסתומים בתשובות המהרש"ל לרמ"א:¹²⁹ "אני הגבר ראיתי כתוב בתפילות ובסידורי הבחורים רשום בהן תפילת אריסטו". הדברים הללו הפליאו רבים, אבל ברור שהמהרש"ל לא דיבר דברים שלא היו מעולם, אלא שדיבר בדרך המליצה. והואיל והיו הרבה חברים לדעות הכותב הנעלם, ודבריהם היו עוברים בכתב מיד ליד, מפני ששום מדפיס לא היה מדפיס בלי הסכמת הרבנים — התכוון המהרש"ל אליהם. הוא ראה בדברים, דווקא משום שהם הגיוניים, סכנה לדת.

והנני להביא איזו קטעים מאותו כתב־היד :

(א) "מה שאומר החמור שאין מותר ללמוד אלא התלמוד בלבד, זה סותר למה שאמר הכתוב ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים, שזה אף כי אם נהיה בקיאים בכל חדרי התלמוד לא נחשב בזה חכמים לעיני

העמים, ואדרבה כל סברות התלמוד ודרשותיו ודרכיו הם לעג והיתול בעיני העמים, אם לא נלמוד יותר מזה, כדי שנדע לבאר גם כן סברות התלמוד והדרשות באופן שיוכשרו בעיני העמים, והנה הנסיון יעיד על זה גם כן, כי מעולם לא נצחו את המינים אלא בעלי המקרא ובעלי החכמות".

(ב) "אמרו 'ודע מה שתשיב לאפיקורס', וזה אי אפשר אלא בלימוד החכמות, החקירות, ומזה הלימוד תצא עוד תועלת אחרת, והיא שנהיה נחשבים בזה חכמים ונבונים לעיני העמים, וזהו דעת התורה... ולא כמו שדרש החמור הגדול חותן הסכל הנ"ל בשבת הגדול בשנת שי"ט".

(ג) "כל לימוד וכל ידיעה צריך לטרוח בו הרבה מאד, הן מקרא והן תלמוד, הן שאר חכמות, וצריך כל אדם לבדוק עד מקום שידו מגעת, וכל המתרשל ממה שחייב לעשות עתיד ליתן את הדין".

(ד) אחרי שהכותב הנעלם חשב ומנה חמשה עשר גדולים כרב סעדיה גאון, הרמב"ם, הרלב"ג ועוד, שעסקו בפילוסופיה, הוא אומר: "עוד נמצאים אצלנו מלבד אלה חמשה עשר הנוכחים, רבים למאות ואלפים חדשים וגם ישנים אשר עסקו וחיברו ספרי חכמות, חקירות פילוסופיות, והוציאו הרבה אנדות התלמוד מפשטיהם, אשר לפי דעתך הטיפשית והארורה כולם הם חסרי אמונה ח"ו. אמנם לפי האמת כולם הם בעלי שם טוב ומוחזקים באמונה ישרה וכו' כי מה תאמר להאגדה, שהקדוש ברוך הוא מניח תפילין,¹³⁰ ואם כפשוטה הרי זו גשמיות, וזו כפירה גמורה". ודאי יש במספר של מאות ואלפים חדשים וכו' משום גוזמה גדולה, אבל ברור, שבימינו היו בני אדם שכתבו ולא הדפיסו, ומרוב התפעלות חשב שגם קודם היו כאלה.

(ה) בדברו נגד המתנפלים על הרמב"ם ויתר החוקרים, אומר המחבר הנעלם: "באשר קצתם פיהם פתחו בחכמת החקירות ותורת חסד פילוסופיה על לשונם, וקצתם הוציאו האגדות של התלמוד מן פשוטיהן והיטו אותן לכוונה אחרת, שכלית, אשר אין ספק שהיתה קבלה בידיהם מן רבותיהם, שקצת האגדות פשוטיהם גוזמא בעלמא ולא היו דברים מעולם ואין בהם רק תוכם ופנימייתם, והחיצוני קליפה ויזרק, מצורף לזה יראה בתחילה המחשבה השכלית, ומצורף עוד שחז"ל בעלי התלמוד העידו על זה ואמרו דברו חכמים בלשון הבאי וגוזמא בפרק גיד הנשה ושאר מקומות".

(ו) הסופר הנעלם אינו מוצא סיפוק בזה שהוא מגין על הפילוסופיה ונחיצות ידיעות העולם וכו', אלא הוא יוצא כנגד אלה שדברו כמקובלים: "גם יש להוכיח תוכחה קשה ועצומה על מה שאתה מדבר תהפוכות בעניין עשר הספירות, ומזהיר אני בך שלא תוציא מפיך דברי כפירה כאלה כי לא קיבלת ממקבלי האמת, ולא תסמוך על איזה ספר שבידיך, אשר הוא דברי יחיד,

דברים בדויים, וקבלתך קבלה דמיונית... אני אומר עליך עז פנים. גם חותנך ורעיך הפתאים המאמינים בכל דברי שטות ושגעון".

ז) "שמע אתה, הסכל, למה שלא למדת מדה טובה מחסיד האלוהי הרמב"ם, מה שנזהר בספרו שלא להוציא דבה על שום אדם, ואף שנמצא בספרו כמה פעמים איך שהוא מרמז על רבנים סכלים ועניי הדעת שהיו בדורו, הדומים לך ולרעיך ולחותנך. מכל מקום אינו זוכר שום אדם נקוב בשמו". המחבר עצמו אינו נקי מחטא זה בכנותו את מתנגדיו בכינויים כמו "חמור הגדול" וכמדומה. אולם, כנראה, פגעו תחילה חתן הרב ורעי בו ובחבריו, ופגיעתם היתה קשה יותר, כי לא חסו גם על כבוד הרמב"ם.

המחבר הנעלם כותב, שחיבר ביאור יפה על ההקדמה של ר"ש אבן תיבון, וגם על הרמב"ם, אף שאבן-תיבון כבר ביאר, "אלא שביאורי יותר רחב". ואגב, הוא מבאר מפני מה נאמר "ודע להשיב לאפיקורס ולא למינים, מפני שבעלי הדת והמינים סוג עליוני יכללם ומשום יפרד, מה שאין כן האפיקורס, וחז"ל לא חשבו רק לעיקר גדול והוא עיקר העיקרים והוא מציאת אלה וכו' והמבין יבין". הכוונה בדברים אלה היא, כי חשב, כמו רבים בזמן מאוחר, כי המינים הם הנוצריים, והם הרי מאמינים באלוהים, ואין צורך להתווכח עמם, אלא עם האפיקורסים הכופרים באלוהים. הכותב לא רצה לומר בפירוש על הנוצרים, שהם נכללים "בסוג עליון ומשם יפרדו", והסתפק במלים "המבין יבין".

חיבור על שמונה פרקים להרמב"ם, שאפשר ליחסו לחוקר מעין זה, אינו ידוע לנו. בתקופה זו חיבר המקובל ר' אברהם הורוויץ, אביו של בעל השל"ה, ספר "חסד לאברהם". והנה ימים מעטים לפני מותו אמר שאול פינחס רבינוביץ (שפ"ר) למצוא את הסוד, מי היה הכותב הנעלם. לדעתו היה אברהם הורוויץ בילדותו בעל השקפות חפשיות, שאחרי כן חזר מהן, ושינה הרבה דברים בספר "חסד לאברהם", כפי ששפ"ר מצא רמז בכתביו, ואולם השערה זו מופרכת מעיקרה, כי מי שקרא את הספרים של ר' אברהם הורוויץ, יראה שסגנון אחר לגמרי היה לו. ובספרו, שכתב בתורת צוואה לבניו בשם "יש נוחלין" הוא אומר על עצמו, "שבחיי לא נכנס בשום קטטה אם טוב או רע, וכן תעשו". ולו היה ר' אברהם הורוויץ מחברו של כתב פלסתר זה, היה ודאי מתוודה על חטאו. התעלומה נשארת איפוא בעינה, מכל מקום, עד שלא נתגלה כתב-יד זה, ואפילו בצורתו המקוטעת, לא עלה על דעתו של כל היסטוריון יהודי, שבפולין של הרמ"א והמהרש"ל היתה קבוצת אנשים שבהשקפותיהם על נחיצות הלימודים הכלליים קדמו הרבה למשכילים בגרמניה בתקופת הגאון מווילנה.

אפשר שר' דוד גאנו, בעל ה"צמח דוד", היה קרוב לאותה הקבוצה שמתוכה יצא הכותב הנעלם. אלא שר' דוד גאנו נזהר והתחשב בסביבה הקנאית, לפיכך לא ראו את ספרו בדורו ובדורות שאחריו כספר פסול, אף שלפי דבריו היו לו מתנגדים.

כפי שסיפר ר' דוד גאנו בספרו "נחמד ונעים" הרמ"א הוא שגידל אותו, והוא שעוררו ללימוד החכמות, ואלה דברנו בהקדמה ל"צמח דוד" (חלק ראשון): "מימי חורפי נכסוף נכספתי לדעת תולדות ומאורעות הימים והזמנים, על כן מלאני לבי וכו' ויצאתי לדפוק על דלתות החכמים לתור ולדרוש מפי ספרים וסופרים לחבר ספר זכרונות זה משנות היצירה וכו'. גם על פי היוסיפון זמני כל מלכי בית חשמונאים וזמני מלכות בית הורדוס וכו'. גם מספר אבן יחייא המתואר שלשלת הקבלה, לקטתי מקצת דורות האחרונים, ועליו הוספתי גאוני עולם הקרובים לזמננו עם גדולי עולם שבימינו עד היום הזה, למען אשר יודעו לדור אחר, כי זולת עט סופר אין זכרון לראשונים וגם לאחרונים". "אין כוונתי בספר חלק ראשון זה להאריך וכו' מפני שכבר ידוע שרוב ההמון מאנשי דורנו חפצים ללמוד כל התורה בכדי עמידה על רגל אחת וכו'. גם ראיתי להעתיק מן הקרוניקו"ס, ר"ל מספר זכרונות העמים"

ר' דוד גאנו חיבר גם את הספרים "מגדל דוד", "מגן דוד" על חכמת המיספר, חכמת המדידה, אבל נשארו בכתב-יד. רק הספר "נחמד ונעים" על התכונה. נדפס. עליו אנו יודעים כי התרועע עם חבר חכמים נוצרים, כמו טיכו־בראהה, וביקר מגדלי הצופים אשר בפראג והשתמש בכלי המחזה. אף-על-פי-כן האמין גם באסטרוולוגיה והסתמך על התלמוד כי ליקויי החמה והלבנה הם סימנים רעים.¹⁸² ביחוד מעניינים דבריו בהקדמה לחלק השני לספרו "צמח דוד" מפני שיש בהם מעין תמונה מן החיים של הימים ההם: "הסופרים אשר מספרם הוצאתי רוב החלק השני הם... גם מאחרים זולתם, והדברים אשר יסכימו עליהם רוב סופרי זכרונות העליתי על ספרי זה... והרוצה להאמין רוב סיפורי הדברים יאמין, והממאן לא יפסיד, ואומר אני נגד זקני עמי מסירת מודעה זו, שבכל מקום שיש בהם צד התנגדות נגד דברי אגדת רז"ל אפילו כמלוא נימא ידיחו את דברינו והיו כלא היו. ואולם מביט אני מראשית, שרבים יפערו עלי פיהם ועתק עלי ידברו וכו', על אשר כתבתי מסופרים אשר לא מבני ישראל המה, מצורף לזה שחיבורי חלק השני

הזה כסיפורי שמועות, דברי מלחמות ושאר חידושים, הלא הוא בעיניהם דברי חול ולדעתם יהיה בכל פנים אסור לקרות בו בשבת. אמנם לא אפליג ולא אאריך בהתנצלותי כי יהיו לי למגן וצינה רבים מגדולי ישראל, שכבר עשו ככה כל הפילוסופים האלוהיים, לקחו מספרי אריסטוטלוס ומשאר ספרי פילוסופים הדברים הנכונים והישרים ואכלו התוך וזרקו הקליפות... ואם מחמת דברים בטלים, סיפורי שמועות ודברי מלחמות פקח עיניך וראה מה שכתב מופת הזמן החסיד השלם מוהר"ר משה איסרליש... הא דאסור לקרות בשבת בשיחת חולין וסיפורי מלחמות, היינו, דווקא אם כתובים בלשון אחר אבל בלשון הקודש שרי וכו', וכן נהגו להקל". וכפי שראינו, קשה היה אז, בימי הרמ"א, למצוא ספרים כאלה בלשון הקודש, אם לא לחשוב את הספר של ר' יוסף הכהן "דברי הימים למלכי צרפת ובית אוטמן", זה שבעל "צמח דוד" מזכירו. אבל מן הלשון "וכן נהגו", אנו למדים שהיו אז גם כאלה שלא נשאר להם זכר.

גאנו בהקדמה הנזכרת מתאמץ להוכיח, שמותר לחפש ולדרוש בספרי העמים אחרי מעשים ומאורעות, "שכן כתוב בסוף מגילת אסתר וכו' הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי מדי ופרס, גם בירמיה י"ח, י"ג כתוב שאלו נא בגויים גו', גם בפרשת ואתחנן אמר הכתוב כי שאל נא לימים ראשונים... על כן בהיות שאנשים רבים ושלמים כלתה ונכספה נפשם לדעת תולדות הימים, ורזוני להעלותם על ספר, כתבתי חלק ספרי זה לדור יעפי הגלות לשמח נפש עגומים, בעלי בתים אשר בנפשם ויגיע כפם יביאו את לחמם, למען אשר אחרי הטרדה ויגיעה ותלאה ינוחו מעצבונום בקריאת דברים רבים, חדשות גם ישנות". ולא הסתפק המחבר בנימוקים שהביא והוסיף עוד עשרה, לחיזוק האמונה ולשם מוסר השכל. אולם מעניין ביותר הנימוק התשיעי: "בהיות שאנחנו בין העמים וגרים ותושבים אנחנו עמהם, וכאשר יספרו או ישאלו לנו לימים ראשונים ממלכות הקדומים נשים יד לפה, לא ידענו מה להשיב, ונדמה להם כבהמות אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם, וכאילו כולנו נולדנו מתמול שלשום, אך על ידי ספר זה יכול המשיב להשיב ולהגיד מעט מוצר על כל זמן וזמן". הרי זה הנימוק שהמחבר הנעלם הדגישו ביותר בדבר החשיבות של לימוד החכמות. כנראה, זה היה צורך ממשי, כי באותה התקופה, חיו היהודים בפולין בשלום וידידות עם הנוצרים. על אותו הזמן כתב אחד מתלמידי הרמ"א ר' בנימין אהרן סלניק:¹³⁴ "נכרים שואלים מישראל מלבושים ותכשיטים ביום חגיהם ולובשים אותם בשעה שנכנסים לבית תפילתם ואחרי כן מחזירים אותם". אפשר מאד, שאילו נמשך מצב זה זמן רב, היה הנימוק הנ"ל מכריע בהרבה. ואולם הידידות

לא ארכה, וכשהשתנה המצב החיצוני — היה הכרח בהשתנות המצב הפנימי, וזה הפריע להתפשטותה של ההשכלה הכללית.

ודאי ידעו רבני פולין כי הוטל חרם על הספר "מאור עינים" לעוריה מן האדומים. ואף-על-פי-כן לא פסלו משום כך את הספר "צמח דוד", שבו נזכר "מאור עינים" פעמים רבות, ולא לגנאי. ר' דוד גאנו ודאי חשש לכך, לפיכך מסר מודעה בדברו על "מאור עינים":¹³⁵ "ידוע תדע שדבריו אינם מקובלים אצל הגדולים ואין דעת החכמים נוחה הימנו... תכלית דברי לא נבקש חדשות, כי אין לנו אלא מה שנחלו לנו אבותינו וקבלת ומנהג אבותינו ישארו לנו תורה ולא ימוש מפינו ומפי זרע וזרעו עד עולם". בזה הכשיר את הספר "צמח דוד" שהזכיר את הספר המותר. וכשגאנו סיפר על רעש האדמה שהיה בימיו בשנת 1590 ביאר, כי "סיבת הרעש אף שהוא עוקר הרים ומשבר סלעים, לפי דעת קצת אינו מעשה נסים הרחוק מן הטבע, כמו שהאריך בזה בעל "מאור עינים" (על הרעש בפירארו בשנת של"א) בהקדמתו. מכל מקום יהיה איך שיהיה הנה ידענו מפי הנביאים, שהרעש הוא סיבת חרון אף ה' וכו', מצורף לזה וכו' שאחרי הרעש באו על שונאי ה' דבר, חרב ורעב, כולם או מקצתם, כאשר תמצא בספרנו זה במקומות רבות". גאנו שלמד ידיעות הטבע ואסטרונומיה מפי הגויים לא הסתמך כאן עליהם, אלא על "מאור עינים", ואף זה רק בדרך אגב, וסיים ביראת שמים.

מן הצד המדעי וההיסטורי אין ערך גדול ל"צמח דוד". מחברו, שידע רומית, לא השתמש ב"מלחמות" ו"קדמוניות" ליוסף בן מתתיהו, אף על פי שבזמנו כבר היו ספרים אלה מתורגמים מיוונית לרומית. הוא שאב רק מיוסיפון המקוצר, שהיה מיוחס ליוסף בן גוריון. ובאמת חובר על ידי יהודי איטלקי במאה השמינית לספירתם, ואינו אלא קובץ אגדות היסטוריות, יקצת דברי הימים ממש. משום כך רבו השגיאות ההיסטוריות ב"צמח דוד". בכלל לא דייק במסירת הידיעות, אפילו ביחס לאנשים הקרובים לזמנו. לדבריו נפטר ר' שלום שכנא בשנת שי"ז, ואילו הנכון הוא שמת בשנת שי"ט. המהרש"ל נפטר, לפי דבריו, בשנת של"ג, ובאמת נפטר בשנת של"ד, וכן בהרבה מקומות, והוא שהטעה את ההיסטוריונים, שר' יעקב פולאק המציא את הפילפול והחילוקים, כמו שהוכחתי לעיל.¹³⁶ אף-על-פי-כן, יש להודות, שהספר "צמח דוד" עורר בהרבה את המחשבה על חשיבות ההיסטוריה הישראלית והכללית, בהיותו הראשון בפולין בתחום זה.

ו. ר' ישעיה הלוי הורוויץ (השל"ה)

עם התרבות הישיבות הוכרחו ראשיהן לחדש משהו לא רק מטעמים כלכליים, אלא גם מטעמים פדגוגיים.¹³⁷ היה צורך להכניס דבר חדש, כי בלימוד ההלכות לבד יש קצת משום שיעמום. וכיוון שבפילוסופיה וידיעות העולם ראו רוב הרבנים, המנהיגים הדתיים, סכנה לדת — מצאו הצלה למצב בתורת הנסתר, זו שבאה אז מצפת עיר הקדושה. במידה מועטה כבר מצאה לה הקבלה קן בפולין גם בימי הרמ"א והמהרש"ל, אלא אז היו אומרים "אין מגלין אותה אלא לצנועים".¹³⁸ לא כן היה הדבר בדור הרביעי. אז הגיעו לפולין ספרי המקובל ר' משה קורדובירו מצפת — "פרדס רמונים", המבאר עיקרי תורת הקבלה, וגם ספרו הקטן "תומר דבורה" על תורת המוסר. ספרים אלו השפיעו הרבה על משפחת ר' שבתי שפטל הורוויץ, ר' אברהם הורוויץ ובייחוד על ר' ישעיה הורוויץ, הוא השל"ה הקדוש (מחבר ספר "שני לוחות הברית"). כולם החליפו את הפילפול התלמודי הנגלה בפילפול הקבלה הנסתר, אלא שמעלה אחת היתה לפילפול הקבלה, שעל פיו הגיעו למוסר וגם למידות טובות בין אדם לחבירו.

ר' שבתי שפטל, שלא היה רב אלא רופא, חיבר ספר "שפע טל" וספר "נשמת שבתי הלוי". תורת הקבלה שבהם היא על פי ר' משה קורדובירו, שרבי שבתי היה אימר עליו, שלא קם כמוהו בקבלה. אמנם, הוא העריץ גם את הרמב"ם שאין כמוהו בפילוסופיה, אבל בספריו אין כלום מן הרמב"ם והרבה משל קורדובירו, וחיידושו של ר' שבתי הם בדרך הפילפול. והנה דוגמאות. "תדע, כי אלו תרי"ג מצות שהנשמה כלולה בהן הם תרי"ג איבריה וכו' מצוות עשה שבאצילות שהם אורות רוחניים, הם בסוד מידת הרחמים, מטה כלפי חסד בסוד רמ"ח, שהם אותיות רחם וכו' וגידים של נשמה הם שס"ה גידים רוחניים אדומים בסוד מידת הדין וכו' שהם מלשון שס"ה, מפני שהם מגלים הפשעים והעוונות". לפי הזוהר, תרי"ג מצוות הן כנגד תרי"ג איברים, רמ"ח מצוות עשה ושס"ה לאוים. והנה בא הפילפול כי רמ"ח מצוות עשה הוא מ"רחם", ושס"ה לאוים מ"ישסה", שבגידים יש דם והם אדומים כדם, והרי זו מידת הדין. זה אותו פילפול הידוע לנו מן הסוגיות החמורות. והנה עוד דוגמה: ביאור על הפסוק בשיר השירים "אל גינת אגוז ירדתי

לראות באבי הנחל" וגו' "אגוז יש בו שלוש קליפות, קליפה ראשונה, שניה ושלישית הקליפה הנאכלת עם האוכל, ולפי סוד העיגול מקיף את הנקודה, והנקודה שבתוכה חוזרת להיות עיגול וכן ילכו וישתלשלו העולמות עם נקודת מרכז הארץ, והמלה ירדתי (בפסוק גינת אגוז) היא ירדת המדרגות" וכו'. זהו פילפול מסובך יותר, והגיויני פחות מכל הפילפולים בסוגיות השי"ס. וכן פירוש על הפסוק: "כף אחת עשרה זהב מלאה קטורת... כף היא במספר מאה (עשרים ושמונים) ושמו של הקדוש ברוך הוא (על פי צירופים משונים) מאה, ועשרה זהב שברא את כל העולם במספר עשרה, הרי אלו עשר ספירות, עשרה מאמרות, עשר דברות וכו'". "גם שמי שבתו במספר קטן עשרה, ו' כמו שבעולם האצילות שהם י' ספירות, כך שמי שבתו... שהוא פותח עיני אפרוחים קטנים כמוני בני גילי... לראות במאורות עליונים". ועל הידושו שחידש בספר "רעיא מהימנא" הוא אומר, "כי הם ערבים ושמים, כאילו ניתנו מסיני". גם גילה, שנפש, רוח, נשמה, ראשי המלים וסופי המלים עולה מספרם תרי"ג — הרי אלו תרי"ג מצוות.

ועל הספר "שפע טל" ו"נשמת שבתי הלוי" יש הסכמות הרבנים אפרים לונטשיץ ור' ישעיהו הורוויץ — אלה שנלחמו בפילפולים וחילוקים שבנגלה.

לא ספרו הגדול, אלא ספרו הקטן של קורדובירו "תומר דבורה", מצא הר רב בפולין, כי מלבד סודות הקבלה יש בו גם תורת המידות והטפת מוסר. הוא מעיר על אהבה לבני אדם, סבלנות, כי האדם צריך להתקשט "בכל מיני קישוטים נאים והם תיקוני המידות", וכן הוא אומר "האדם בעוד שלא נשא אשה פשיטא שאין עמו שכינה בלל, כי עיקר שכינה לאדם מצד הנקיבה"¹³⁹. ספר בתורת המוסר, מעורב בקבלה, הוא של ר' אברהם הורוויץ (אביו של בעל השל"ה), אולם בספריו אין פילפולים מעין אלה של ר' שבתי שפטל, אלא חזרה על דברים ידועים למקובלים, ובעיקרם הם מעוררים ליראת שמים ולמידות טובות. הוא השאיר צוואה לבניו בספרו "יש נוחלין". הספר כולל עניינים שונים. יש בו הרבה חומרות נוספות על ה"שולחן ערוך". הוא ציווה לבניו לא לאכול בשר אחרי חלב בלי הפסק של שש שעות, לא לאכול לחם שנאפה בתנור של נכרי, וחומרות בענייני ריבית ואבק ריבית "בהיות שקצת בני אדם מקילים בזה בקולות שונות", וגם אסר על בניו להזכיר את שם ה' בשום לשון ובשום כינוי, "כי הנה המלאכים הקדושים אינם מוזכרים את ה' יתברך כי אם טובלין מקודם בשם"ה טבילות בנהרי אש ולהבה". אולם יחד עם זה הזהיר "שצריך האדם לרחם על העניים והאומללים ולהשיח בעין

החסד והחמלה על אלמנות ויתומים אשר הם תמיד שבורי לב ונדכאי רוח". בצוואה זו נתן גם עצות בענייני החיים: "אל תאכלו ואל תשתו רק כדי חייכם, ואל תהיו כסוס כפרד להוט אחרי האכילה... כי רוב המחלות הבאות לאדם אלא מכוח ריבוי האכילה", וגם "כשתשיאו בניכם או בנותיכם אל תתנו עיניכם בממון או ביופי, כי אם בקרן... ואל תפנו אל האבות רצוני לומר יחס משפחה, כי אין יחוס אלא יחוס עצמו". יש עוד הרבה דברים על כבוד האשה, להתרחק מן הגאווה, מן החנופה, מן השקר, מן הרכילות, להתנהג בענווה, ועוד.

ספרי מוסר כאלה בתערובת קבלה לא רבים היו בדור הרביעי, אלא שנתרבו אחרי כן. הרבה השפיע על ההמונים ספר "שני לחות הברית" (של"ה) לר' ישעיה הורוויץ, בנו של ר' אברהם. עד ימי זקנה חי בפולין, היה רב בקראקא, פוזנא, פראג ומשם יצא לארץ ישראל. הוא היה נאמן למסורת המשפחה, בחומרות נוספות על ה"שלחן ערוך", ובתורת הקבלה על פי גימטריאות וצירופים שונים. הוא התנגד לפילפולים וחילוקים, ואף על-פי-כן הירבה ב"שני לחות הברית" בפילפולים ברוח הקבלה, ואולם יש בספר גם הרבה דברי מוסר אנושי.

את "שני לחות הברית" הוציאו בני המחבר, פי צוואתו לא למנוע את הטוב מבעליו, לתת את הקונטרסים לתלמידיו המרובים לשם העתקה. כמעט בראשית הספר הובאה, בשם "הפרדס" של קורדובירו, השאלה: אם המכחיש במציאות עשר הספירות נקרא כופר — ואחרי משא ומתן פילפולי בא לידי מסקנה, שכל יהודי חייב להאמין בספירות, כלומר בזה כי השמות הכתובים בתורה, אלה שאין נמחקים, הם עשרה אהיה וכו' עד שדי ואדוני, ואלה עשרה השמות הם האצילות עשר ספירות, כתר, חכמה, בינה וכו'. "הספירות הם השמות, והשמות הם הספירות". "ואיש אלוהים קדוש האר"י ז"ל, הביא ד' מלואים של שם הויה" וכל זה חייב היהודי להאמין! והמסקנה המעשית היא: "כל מצווה ומצווה שיקיים אותה האדם צריך להיות בהתעוררות הלב לא מצוות אנשים מלומדה, רק כפרוטגמא חדשה, ויעשה לשם שמיים אף שהחומר מנגדו, והוא נגד תאוות הגוף — ישבור תאוותו ויקיים המצווה בזהירות וריוות". על דברים אלו היה כל יהודי חרד חותם בחפץ לב גם בלי להאמין בעשר הספירות, שאין להן כל יסוד בתלמוד, בדברי הגאונים הראשונים ובכל הספרות הקדומה עד ה"זוהר".

והמחבר שבעיניו קדושים גם הזוהר וגם התלמוד, מקשה מזה על זה, לפי ה"זוהר" יוצא שס"ה גידים באדם הם כנגד שס"ה לאוים בתורה, ו"לפי הגמרא בסוף מכות שס"ה גידים כנגד ימות החמה", והנה מצא תירוץ על פי

מה שמצא באיזה ספר שיש בגוף פעמיים שס"ה גידים — דופקים ונחים. הדופקים הם נגד הימים, כפי שיש בתלמוד, והנחים כנגד הלילות כפי שיש בזוהר ובשס"ה ימות החמה הרי יש ימים ולילות! המחבר אינו מסתפק בספירות, אלא הוא מרבה להשתמש בגימטריאות. "משה רבינו" בגמטריא תרי"ג, והוא שקול כנגד כל ישראל, ומצא על ידי גימטריא זו פירוש בתורה, אף שאין בתורה המלה "רבינו", ולפי דיקדוק הלשון צריך להיות "רבינו" בלי יוד, ואם כן יש רק תר"ג. הוא מצא גם ראשי-תיבות לטבילה: ל ב ט ה ו ר ב ר א ראשי תיבות ט ב ל. הפילפולים בגמטריאות וראשי תיבות היו ודאי מושכים את הלב יותר מפילפולים בסוגיות חמורות בתלמוד, ואולם יש שהמחבר הסתבך בפילפול חמור יותר. הגה לפי הקבלה היו הנשמות שבכל הדורות בהר סיני בשעת קבלת התורה, אבל המצוות הרי הן חובת הגוף? ועל זה מצא תשובה, כמו שהיו אומרים המפולפלים "ויש ליישב בדוחק": "דע, בני, שכמו כל הנשמות היו שם כך היה שם המרכו והפנימיות של כל הגופים, ודבר זה דק הוא". "אבל היו שם רק נפשות של בני ישראל ולא של הגויים". למרות הפילפול העמוק ו"הדבר הדק" לא יבין שום איש, מה הוא הפשט כי המרכו והפנימיות של הגופים מכל הדורות של בני ישראל היו על הר סיני בשעת מתן תורה.

אולם מלבד הפילפולים והגימטריאות באים דברים פשוטים מאד, לבניים, מוסריים. הגה באות דרך ארץ: "האדם יזהר בכבוד מלבושיו, וילבש מלבוש נאה ונקי, ואסור שימצא בכגדיו כתם וכו' ולא ילבש מלבוש מלכים וכו' ארגמן שהכל מסתכלין בהם, ולא מלבוש עניים, שמבזה את לובשיו, אלא בגדים בינונים, נאים לפי יכלתו וכו'". יש הרבה דברים נגד הכעס, וסיפר גם "מעשה בחסיד אחד רבי יעקב אשכנזי, שהיה חכם מופלא בחכמה ורצה ללמד חכמתו לרבי יהודה החסיד, וקודם ניסוהו בענין הכעס, והיתה קבלה שלא למסור את החכמה אלא למי שינסוהו בכעס ולא יכעס וניסוהו ו' פעמים".

יש בספר הגדול הזה הרבה דברי כיבושים נגד החנופה, נגד השקר, נגד לשון הרע ורכילות, ומגדיר בשם "ארבעה אבות הטומאה את כח השקרנים, כח ליצנים, כח חנפים, כח מספרי לשון הרע", אלא שמוסיף שזה בשם המקובלים "כי ד' אבות הטומאה הם נגד ד' חיות טמאות: שפן, ארנבת, גמל, חזיר, ונשמות אנשי ד' כתות הללו מתגלגלין בנשמת ד' חיות הטמאות"¹⁴⁰. המחבר דיבר גם על מצוות הישיבה בארץ ישראל, והחובה לעלות, אלא שהוסיף שמצא בפרקים וכתבים של מוהר"ר ישראל: "על השאלה אם יש מצוות העלייה לארץ ישראל? — שמענו כמה פעמים שיש שם בני ברית מערביים, נחשבים לרשעים גמורים, מוסרים מפורסמים, והם טורדים

ומבלבלים את האשכנזים שהם שומרי תורה — וגם כי המזונות דחוקים ומצומצמים שם והרווחים קשים, מי יוכל לעמוד בכל זה, מלבד גודל רשעת הישמעאלים אשר שם, לכן כל איש ישער בעצמו, בעל השל"ה לא השתדל למצוא מי הם אלה היהודים "בני ברית מערביים", הנחשבים לרשעים גמורים, המציקים לאשכנזים, אחרי שלפי התורה, כפי שהורה בספרו, אסור להאשים יהודים, בלי הוכחות, רק על פי השמועה, שהרי זה בגדר לשון הרע. אולם נראה שהדברים שמצא בפרקים וכתבים השפיעו על בעל השל"ה והוא עלה לארץ ישראל רק לעת זקנתו.

דברים של טעם גיתנים לנו בספר זה על סדר הלמוד לילדים.¹⁴¹ "ולמדתם את בניכם כסדר הזה, הנער כשיתחיל ללמוד מקרא לא יזוו עד גמר תורה ונביאים וכתובים היטב, ולא ידלוג מפרשה לפרשה של שבוע וכו' עד שידע הנער פירוש המלה עם הפעולה והחיבור, דהיינו ביאור הפסוקים וגם חלק גדול מחכמת הדיקדוק טוב ללמוד בעודו נער, שאו כתובים על לוח לבו והם לזכרון תמיד. אחר כך משניות כולם מן שתא סדרא משנה שנונים בע"פ ואחרי כן התלמוד באורך ורוחב ופוסקים ואז מלאה הארץ דעה". אמנם עוד קודם לבעל השל"ה קרא גם מהר"ל מפראג,¹⁴² תגר על סדר הלמוד הנהוג בזמנו, "שהם משליכים אחרי גיוס לימוד המקרא ואינם עוסקים בו כלל, ואינם מחנכים לנעריהם ותלמידיהם על פי דרך לימוד המקרא וגם כי יזקינו יסורו ממנו כאשר אנו רואים שקצת בעלי התורה אינם בקיאים במקרא".

בישיבות, שלימדו בהן בעיקר תלמוד עם מפרשיו, דאגו בעיקר לחידושים, ובמקרא הרי לא יכלו או לחדש. רק בראשית דור ההשכלה נזכרו כמה מן המשכילים בדברי השל"ה וגדולים אחרים, שלימוד המקרא קודם לכל. בדור הרביעי, שעליו אני מדבר, נמצאו — אם כי לא רבים — שהוקירו את דברי השל"ה, אבל דווקא לא בענין סדר הלימוד. והדברים פעלו בדורות המאוחרים.

ז. ר' מרדכי יפה ("הלבוש")

בדור ההוא, דור רביעי שבו אנו עומדים, רבים היו ראשי ישיבות ואבות-בית-דין (אב"דים) שהיו ידועים ומפורסמים בדורם. אבל השפעה גם על הדורות שבאו אחריהם היתה ביחוד לאלה שהצטיינו בחיבוריהם-פירושיהם על הש"ס או בהלכה.

מן המצויינים שבדור זה, בעל נפש סוערת ואישיות בלתי רגילה, היה ר' מרדכי יפה. הרבה נכתב עליו, והאחרונים שהקדישו לו מעין מסות מיוחדות היו רב-צעיר וש. א. הורודוצקי. ואולם גם בדבריהם על ר' מרדכי יפה, כבדבריהם על הרמ"א והמהרש"ל, כפי שראינו לעיל,¹⁴⁸ אנו מוצאים הערכה שטחית שיש בה גם גוזמאות וגם משום לימוד זכות. והרי האמת ההיסטורית אין לפניה משוא פנים. ר' מרדכי יפה כתב הרבה, ועל פי כתביו אפשר להוציא עליו משפט ובמדה ידועה גם על דורו.

בהקדמה לספר הלבושים יש דברים המעידים גם על רוח בני דורו, אם כי סגנונו הוא מליצי. עוד לפני ההקדמה בא מעין שיר שחרוזיו מסתיימים ב"ים"; "קדומים", "תמימים", "ימים", והאותיות בראש השיר מצטרפות לשמו ושם אביו, מרדכי יפה ברבי אברהם זצ"ל. אמנם מקובל היה מכבר לכתוב בחרוזים וגם המהרש"ל והרמ"א היו חרוזים חרוזים ביחוד בתוארי הכבוד לאיש מכתבם. ואולם בעל "הלבוש" עלה עליהם בסגנונו, אם-כי גם הוא אינו מבדיל בין זכר לנקיבה. ההקדמה היא ארוכה וסתומה כאחת: "הנה ראיתי עם ה' נפוצים על ההרים הרמים כצאן בלי רועים, בלויי סחבות ושמלות קרועים, וילכו בפלגות חקקי לב על הרי בתר כתועים, והיה כי ידעו להם כי הם ערומים פרומים ופרועים, ויתבוששו ויאמרו איש אל אחיו מזה הנה אנחנו נוסעים ונלכה לבנות לנו עיר ומגדל בבקעים ויהיו בשפה אחת וכו' ויאמרו לכו ונתנכלה לנו דתות חדשים מקרוב, רובם דברי התולים ותעותועים, למדו לשונם דברי שקר... אוי לאזנים שכך שומעות, מהפכים דברי אלהים הטובים והנאים לדברי הבל נפסדים, נשחתים ורעים, אשר כל שומעיהם נרתעים אין בהם גם אחד פונה אל האמת. קרעו את התורה שהיא שמלתנו ל"ב קרעים... הבלים כאלה מפייהם יצאו... וגם אנוכי הייתי כאחד מהם בתוך המהפכה, אבל הסתער לבי בקרבי כבמהפכה, כי ראיתי עיר שושן נבוכה, ויראתי פן ח"ו

תפוג תורת אמת ותבא לידי שכחה וכו' ועוררתני רוחי בקרבי ותאמר מה לך נרדם כאיש נדהם, ולמה תהיה אחרון מלהשיב עטרת האמת ולבלתי לכת אחרי הבחורים אם דלים או עשירים, ואין מגמתם ותכליתם רק להונות הבריות, שתשיא להם בתם לאשה, להפריז להם גדוניה ופרנסה וכו' מצפים לפרוק מהם עול תורת משה... על כן אמרתי להכין לי עליית קיר קטנה לבית מדרש, ואמרתי טוב לי להיפרד ולפרוש מדרכי קצת אנשי זמני".

בהקדמה לא הזכיר אף ברמז, כי הדברים מוסבים על בעלי הפילפול והחילוקים, שבתקופה מאוחרת יותר קורא להם בעל השל"ה בשם "משוגעים", אבל המלים "דתות חדשים", ועל פריקת עול תורת משה, מוכיחות כי רמז גם על אנשי אותה החבורה שהשמיעו דברי מינות; ובאמרו "אוי לאונים שכך שומעות", מתקבל על הדעת, שרמז לבני החבורה בזמנו, שאחד מהם הוא הכותב הנעלם שהזכרנו. ואמנם, זה מתאים לעדותו של המהרש"ל שהבאנו לעיל: "אני הגבר ראיתי כתוב בתפילות ובסידורי הבחורים, רשום בהם תפילות אריסטו". הכותב הנעלם דיבר בקונטרס הנזכר קשות נגד המקובלים שדבריהם "דברי כפירה", "דברים בדויים", "קבלה דמיונית", והמאמינים בעשר הספירות הם "פתאים המאמינים בכל דברי שטות ושגעון". ר' מרדכי יפה, שלמד פילוסופיה ותכונה בימי נעוריו ודאי הבין, שאין פילוסופיה ותכונה וקבלה עולות בקנה אחד. הוא הזכיר את המלגלים על עשר ספירות גם לעת זקנתו כשחיבר את ספרו "לבוש אור יקרות", וכתב: "שמעתי מלעיגיני בדברי הקבלה ופוערים פיהם לבלי חוק בחשבם, כי הם אמרו להתפלל אל הספירות". כשחיבר את ה"לבושים" כבר היה מאמין שעשר ספירות הן עצם האלוהות, ולכן מובנת התרגזותו, בדברו על בני תקופתו, שיש ביניהם מעמיקים בתלמוד וקוראים לדברי הקבלה "דברי כפירה". ודאי היו בין בעלי הפילפול גם כאלו שכפרו "בספירות" שאין להן סמך בתלמוד, ויש שתקפו את המאמינים בהן, כמו מחבר הקונטרס.

אולם כשר' מרדכי יפה מדבר על לימוד התורה ב"לבוש עטרת זהב",¹⁴⁴ הוא מביא — אמנם, בלי הזכרת השם — את דברי הרמ"א, שהתייחס בשלילה גמורה לאנשי הפילפולים והחילוקים, ומוסיף: "לאפוקי רוב הלמוד שבזמן הזה, שאין כוונת הרב ללמד עם התלמיד את האמת, וגם התלמידים אינם מבקשים לשמה לקבל האמת, רק עיקר כוונתם של הרב, והתלמידים על הפילפול, שקורין חילוקים, אין זה הרב נקרא רבו ולא התלמיד נקרא תלמידו, כי זה אינו מביא לחיי עולם הבא, ומי יתן שלא ירחיקו ממנו, וכמו שכבר גליתי קלונם בהקדמתי לספר זה, ראנו משם". ודאי שהוא מתכוון גם להם, אבל כמלים החריפות ביותר התכוון לאנשי החבורה, שאחד מהם חיבר את

הקונטרס הנ"ל, אלא שלא פירש אותם בשמם. בהקדמה זו דיבר בכעס על הבחורים שמגמתם להונות את הבריות שישיאו להם אשה, ויפריזו להם נדונייה, ומתוך הדברים ניכר שהוא עצמו נפגע. הוא שאמר ב"לבוש בוך וארגמן"¹⁴⁵ כי אדם מחויב לשאת אשה עוד לפני שמלאו לו י"ח שנה, כלומר, כשעבר את שנתו השבע עשרה ועוד לא מלאו לו שמונה עשרה — הוא עצמו נשא אשה בהיותו כבר בן כ"ג. כלומר בשנת שי"ג,¹⁴⁶ שהרי נולד בשנת ר"צ. ר' מרדכי יפה היה נודד ממקום למקום. נולד בפראג ובא ללמוד תורה בפולין. למד בישיבה של רמ"א ומוכיר את מורו ורבו ביראת-הכבוד. בישיבה זו לא לימדו את ה"חילוקים" ולא ידוע לנו באיזו ישיבה היה ב"תוך המהפכה", ומה עבר עליו עד שובו לפראג עיר מולדתו. אלם מפני רדיפות היהודים שם יצא מפראג לאיטליה. כנראה למד שם חכמת התכונה, ובהיותו בוויניציה הכין את עצמו לחבר מעין שלחן-ערוך עוד לפני שר' יוסף קארו הדפיס את חיבורו בוויניציה שנת שכ"ה. ואחרי שנדפס השו"ע של קארו, ראה שהוא אינו מספיק כלל למעינים והוא כ"ספר החתום", חוץ מזה הרי הוא לפי שיטת הרמב"ם. "מפני שנוהגין בו בארצות ישמעאל" ובארצות אשכנז, פולין וכו' אין נוהגים כך, ואז עלה בדעתו של ר' מרדכי "לכתוב ולבאר את הדינים הנוהגים באלו הארצות אשכנז, פיהם, מעהרן, פולין, רוסיה ואגפיהן", אבל עוד בוויניציה נודע לו שהרמ"א נתערר לחבר ספר בדרך שבחר הוא. וזו לשונו: "ואבחר לי דרך אחרת וכתבתי לי ביאורים יפים על ג' ספרים ראשיים, שהם כוללים שלוש חכמות המפורסמות אשר למדתי בנעורי מרבתי וכו', ואלו הם הספר החכמה המפורסם, הוא ספר "מורה הנבוכים", שהוא כולל כל החכמות שדיברו בהן חכמי המחקר חיברו הרמב"ם; והשני הוא הלכות קידוש החודש אשר בספרו הי"ד הגדול אשר עשה משה ז"ל, שבכל הדפוסים הוא מודפס בלא ציורי תמונות, התכניות השייכות לו וכו', ויען כי הוא כולל כל חכמת התכונה הצריכה לכל תוכנים. ואם לא ידע בחכמת התכונה, בפרט מהלך החמה והלבנה וכו' וכוכבי המזלות וכו' ועל כן הגהתי גם אותו, וקבעתי כל תמונה במקומה הראוי; והשלישי הוא על ספר החיבור שעשה המקובל הגדול רבי מנחם מריקנטוו... והנה אחרי הדברים האלה נתפשטו בעולם ספרי הדפוס של רבי יוסף קארו, ושל ר"מ איסרליש... אז ראיתי ואמרתי הנה עתה הגיעה לי העת לחזור למלאכתי הראשונה, כי עדיין הניחו לי רבותי מקום להתגדר בו... הם כתבו בקיצור. כאילו היו הלכה למשה מסיני בלא טעמים וכו', אבל אי אפשר לדין בלי טעם, כמו שאי אפשר לאוכל בלי מלח".

ואז בהיותו כבר בן ארבעים ושתיים עזב את איטליה והיה לאב"בית-דין בהורדזנה שבליטא, אך כשלא יכול לחיות בשלום עם ראש הישיבה קיבל

רבנות בלובלין. משם עבר לקרמניץ שבווהלין, ואחרי כן נעשה רב בפראג עיר מולדתו, ובהיותו כמעט בן שבעים, נתמנה לרב בפולין בעיר פוזן. החלק הראשון של "הלבושים" נדפס בלובלין בהיותו כבר בן ששים, ואז כתב את ההקדמה, שהבאנו כאן קטעים מתוכה.

ר' מרדכי יפה נתפרסם בדורו כיוורשם של הרמ"א והמהרש"ל. כשר' מאיר מלובלין, גדול התורה בדור הרביעי, שעל מצבתו נחרתו המלים "רבן של כל בני הגולה", פנה לר' מרדכי יפה, קרא אותו בשם "מופת דורנו"¹⁴⁷, הוא לא קנה לו שם בתור ראשי-ישיבה שיש בה הרבה תלמידים, ספריו פירסמוהו. הם נדפסו בחיי המחבר בארבע מהדורות בשנת ש"נ, ש"א, ש"ט, ש"ס. היה זמן שהיו בעלי-הדין באים לפני בית-דין בראיות מספרי ה"שולחן ערוך" ו"הלבושים", וזה סימן שהציכור העמיד בתקופה מסויימה את ה"לבושים" במדרגה אחת עם ה"שולחן ערוך". אולם על צד האמת מעטים מאד החידושים שחידש ר' מרדכי יפה, בעיקר הדבר היה מפרש היטב כל הלכה והלכה בדברים יותר "ברורים ומובנים לאנשים פשוטים". הוא לא היה מציין את המקורות, שעל פיהם הוא מסיק את המסקנות, כמו שעשה הרמ"א, אבל השתמש באותם המקורות והביא את הנימוקים בשפה קלה וברורה בגופי ההלכות. באמת, זוהי יותר מלאכה מחכמה. ואמנם נמצא בדורו אדם אחד שבעל ה"לבושים" קוראו "נודע בשער", הוא ר' יוסף הלבן, שאף הוא עסק במלאכה זו, ואף הוא — מטעמו של ר' מרדכי יפה, "שלא יקראו בספרי שולחן ערוך כקורא בספר החתום בלי ידיעת שום טעם", ור' מרדכי יפה קיבל את השתתפותו ו"הוכללו דברי רבי יוסף הלבן בתוך דבריו"¹⁴⁸.

אולם מקום מיוחד תופס בספר "לבוש תכלת" עניין ראש-חודש — ובהלכות ראש החודש הוא כמחדש. הוא מתחיל: "הנה אשכילך מעט לידע ענין מולד הלבנה וחידושה ומהותה, דע שהלבנה אין לה אור מעצמה כי היא עבה ועכורה כמראה מלוטשת והיא מקבלת אורה מן החמה וכו' ובמעט עיון תוכל להתבונן שכל עוד שהלבנה מתקרבת אל החמה מתמעטת אורה מצדה התחתון וכו'" אחרי כן באים הרבה ציורים וחשבונות הנדסיים. אולם תיכף אחרי הדברים שהם מדעיים, לפי הזמן ההוא, באות שורות אלו: "אדם הראשון נברא ביום הששי, בשעה ראשונה הוצבר עפרו, בשעה שנייה, נעשה גולם, בשלישית נמתחו איבריו, רביעית נזרקה בו נשמה. חמישית עמד על רגליו. ששית ברא שמות. שביעית נזדווגה לו חוה. שמינית עלו למטה שניים וירדו ארבע. תשיעית נצטווה שלא לאכול מעץ הדעת, והוא הדין על כל שאר מצוות,

והיה בכללם שנצטווה לקדש את החודש". אמנם, ר' מרדכי יפה שאב ממקורות האגדה. אולם אם יבוא אדם ויסמוך על האגדה, "שהקב"ה מניח תפילין" כעל עובדה יחשבוהו לאדם שאין דעתו מיושבת עליו, ואמנם בעל הקונטרס העמיד בימי ר' מרדכי יפה לעמוד-הקלון את המבארים כל האגדות כפשוטן, ולפיכך קשה להבין את נפש האדם, שלמד היטב את ה"מורה נבוכים" וחיבר עליו פירושים, ועם זאת האמין באמת ותמים שאדם הראשון קיים כבר כל מצוות התורה, עד שקבע זאת בוודאות גמורה בספר, שנועד לעם במקום ה"שולחן ערוך".

אולם לא רק דברים המיוסדים על אגדות וספרי קבלה קבע ר' מרדכי יפה ב"לבושים". אלא גם חידושיו על יסוד גימטריאות. הנה ב"לבוש עיר שושן" (על אבן-העזר) בפרק הראשון, סעיף שלישי: "מצווה על כל ישראל שישא אשה בן י"ח וכו' — עד שיהיה בן י"ז שלמים, דהיינו בשנת י"ה, ואפשר לאסמכיה על מקרא: לא טוב היות אדם לבדו, טוב בגימטריא י"ה, וכו' וכתוב מצא אשה מצא טוב, כשימצא האדם בן ט"ב, שהוא בן י"ז או ימצא אשה, וחזקיה (המלך) כשחיה מחליו או נשא בתו של ישעיהו ואמר "חי חי הוא יודך". ודאי ידע את הכתוב במקרא, שחזקיה היה בן עשרים וחמש במלכו ועשרים וחשע שנה מלך בירושלים, וישעיה אמר לו כשקם מחליו כי יוסיף על ימיו חמש עשרה שנה, הרי כשקם מחליו היה בן שלושים ותשע. גם לא ידוע כלל, על איזה מקור סמך, שחזקיה בקומו מחליו לקח לאשה את בת ישעיהו. ואולם משמצא מקרא מפורש בישעיהו "חי, חי הוא יודך", קבע את הדבר ב"לבושים" כעובדה שאין להטיל בה כל ספק.

ב"לבושים" יש הוספות להגהות הרמ"א, וגם הרבה חומרות, מבלי שיראה את המקור. כשמצא איזה חומרה בספרו של המהרש"ל שלא לאכול בשר אחרי גבינה, כפי שנראה מן הזוהר, "כי קבלת הזוהר וסודותיו לא היה מפורסם בין הפוסקים אלא שנתגלה מקרוב" הביא זאת בשם "יש אומרים", אף שאיסור זה היה נגד הנהוג בפולין.¹⁴⁹ ואולם בכלל הוא נאמן לכל המנהגים שב"שולחן ערוך" לפי הגהות הרמ"א. לפעמים הוא מוסיף מנהגי "קצת נשים", מנהגים מוזרים: לשאוב מים מן הבאר במוצאי שבת, להשביע את פורה שר של שכחה אחרי ההבדלה, ועוד ועוד. ביחוד הוא מאריך בסדר מנהג כפרות של ערב יום-כפורים, שקארו קרא לו מנהג של שטות, ובעל ה"לבושים" אומר בין השאר,¹⁵⁰ כי הכפרות "כדי להשביע עינו של רשע, הוא יצר הרע, הוא שטן, הוא מלאך המוות החפץ בהשחתת העולם ומקטרג על הבריות כדי שימסרו לידו". אמנם, היו הרבה מאמינים כאלה לפניו ועוד אחריו. ואולם מפליא, שהוא מעריץ בעת ובעונה אחת את הרמב"ם ואת הפילוסופיה, והרי

הרמב"ם השמיט כל ההלכות התלמודיות המיוסדות על האמונה בכשפים, שדים ורוחות רעות.

ר' מרדכי יפה מביא על הרוב בכל סעיף וסעיף של "הלבושים" את דברי מהר"י קארו והרמ"א כלשונם, אלא שהוא מבאר ומוסיף עליהם, ולקורא נדמה כי הכל משלו. על הרוב דברי מהר"י והרמ"א מובנים גם בלי ההוספות האלו. אולם לפעמים דרושות ההוספות של בעל "הלבוש" כדי להבין את הדברים הסתומים במקצת ב"שולחן ערוך". כך, למשל, כתב הרמ"א בדבר דליקה בשבת¹⁵¹ "שבזמננו שאנו שרויים בין הגויים יש חשש סכנת נפשות מותר לכבות את הדליקה". ולכאורה הדברים אינם מובנים, מפני מה גדולה הסכנה של דליקה בשבת, כשאנו שרויים בין הגויים, אבל לפי ההוספה של בעל ה"לבושים" הדברים פשוטים וגלויים. כי הסכנה היא שבעת דליקה "יבואו לשלול שלל ולהרוג נפשות, אפילו אם הדליקה בבית הגוי יגלגלו היבר כדי להרוג ישראל". יש עוד ביאורים ממין זה, המקילים להבין את הדברים הקצרים בשולחן ערוך, אבל בכלל אינו מחדש דבר. אין הוא מוצא שום קולא בכל דבר שהרמ"א מחמיר, אלא שמוצא תמיד נימוק לטעם החומרה. הנה, למשל, יש הלכה בתלמוד¹⁵² "ריאה שניקבה ודופן סותמתה כשרה" — "במיצר החזה". וכל המחמירים אינם מוצאים שום יסוד להטריף את הבהמה במחלה זו, אלא שנהגו להטריף. גם המהרש"ל וגם הרמ"א לא ביטלו את המנהג המביא לידי הפסד ממון ישראל בלי שום יסוד. המנהג בא, כפי שראינו לעיל, מאשכנז וצרפת, ארצות שבהן היו היהודים שוחטים בבתי מטבחיים של נוצרים, והיו בוחרים להם את הבהמות הכשרות, וממילא לא הוצרכו לשאלת חכם. ואולם שום סמך לאיסור לא נמצא. והנה בעל ה"לבושים" מצא נימוק להחזיק באיסור זה: "כי זה מנהג קדומים באשכנז וצרפת ואנו מבני בניהם ומנהג אבותינו תורה היא ולכן אין להכשיר"¹⁵³. הדגשה זו שאנו מבני בניהם של הצרפתים והאשכנזים מחלקת את היהודים לשתי עדות, ואלה שהם מבני בניהם של היהודים בצרפת ובאשכנז אסור להם לאכול מבשר בהמה כזו, ואילו לבני בניהם של יוצאי ספרד מותר — ואיך יתנהגו היהודים באיטליה, בני בניהם של מי הם? אפשר שבהיות ר' מרדכי יפה מספר שנים באיטליה ידע שהם מקילים בדבר, אחרי שהרבנים ברומי נמנו וגמרו להקל¹⁵⁴, ואם כן לא להם התכוון, אלא ליהודי פולין, רוסיה וליטא, שלדעתו רובם הגדול הם בני בניהם של היהודים בצרפת ואשכנז.

ר' מרדכי יפה שהיה מתנגד לכל קולא בענייני הדת היה לו גם אומץ לב לצאת נגד המנהג שנתפשט בעם, להקל בדין ריבית על ידי היתר עיסקא. העם נהג להקל מפני ההכרת, כי אחרת לא היה יכול המסחר להתפתח ולא היתה אפשרות ליהודים להתפרנס. ר' מרדכי יפה לא שם לב למצב זה, ויצא בחריפות נגד המקילים: "ראיתי אחד מן המורים שלימד את המלווים לעשות כן, ורצה למצוא תחבולה שיהא המלווה בטוח שהלווה ירוויח, ולא יהא שום אדם נאמן לומר שהפסיד, רק פלוני ופלוני כגון הרב והש"ץ, שיעידו כי הלווה הפסיד, וכל זמן שלא יהיו לו עדים כאלה יכול המלווה לומר איני יודע... ואם זה היה עולה על הדעת שאפשר להבטיח את הריבית, היו הם חכמים ח"ו יותר ממשה רבנו. ודאי לא היתה התורה אוסרת את הריבית אם היה אפשר למצוא היתר קל כזה, שהם עושים עצמם לנביאים בתחילת ההלוואה שיאמרו ברור לנו, שירוויח כך וכך... ואני תמה על אלה המורים לפי דעתם המשובשת ודברי נבואתם, מה להם להאריך בשטרותיהם המשובשים, באריכת דברים — אם נביאים הם, לא היה לכתוב אלא שטר קצר ויכתבו כך: פלוני קיבל מפלוני מאה זהובים לשנה, והתנה עמו שירוויח בשנה זו..."

אולם ראשי המדינות פולין, רייסין וליטא לא התחשבו בדברים פשוטים אלו, שודאי היו מובנים גם לממציאים את היתר-העסקא, אלא שהחיים דרשו כך.

ר' מרדכי יפה המחמיר, חידש פעם לעת זקנתו חומרה, שאילו היה מורה-הוראה אחר ממציאה ודאי היו מסלקים אותו מרבנותו, אבל בר' מרדכי יפה התחשבו גאוני הדור, ואחרי התאמצות מרובה השפיע עליו גדול הרבנים בדורו — המהר"ם מלובלין — שיסתלק מדעתו.¹⁵⁶ הנה היה מעשה בעיר וינה: אברך אחד חשוך-בנים חלה מחלה מסוכנת, ואשתו חששה שמא ימות ויהיו לה קשיים כשתבוא לחלוץ ליבמה. משום כך סידרו גט והתקשרו בחרם ובקנס גדול, שכאשר יעמוד החולה ממחלתו ישא את אשתו המגורשת מחדש. אולם בשובו לאיתנו נפלה איזו קטטה, ולבסוף מחלו על החרם והקנס, והיא עמדה להינשא לאחר. והנה אחד הרבנים עירער על הגט, מפני שהיה בטעות אחרי שהתחייבו לישא זה את זה. נמצאו רבנים שהתירו לאשה להינשא. מפני שמצאו כי הגט היה שריר וקיים, ואחרים מצאו שהיא זקוקה לגט חדש — והנה בא הדבר לפני ר' מרדכי יפה, ובשמעו את דעת המתירים, וגם את דעת המתירים לה להינשא רק בגט חדש כתב: "עמדתי מרעיד ומשתומם על השמועה

ולבי בוער כאש בקרבי על קצת רבנים שהעלו בלבם להחטיא את ישראל... ולהרבות ממזרים, חלילה וחלילה. ואמרתי למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקט, רצוני לומר למען ישראל המצויינים במצוות חמורות לא אחשה ולמען קהל ה' הצריכים ליראות שלם בתכלית השלמות לא אשקוט... והוא בא לידי מסקנה, כי אפילו אם תקבל גט חדש, אין הגירושין כלים והיא מחוייבת לחזור לבעלה הראשון. כמובן, לא היה יכול להביא ראיה להלכה משונה זו מאיזה פוסק שהוא, ואפילו מן התלמוד, והתחיל מן התורה: "מיום עמדי על דעתי הייתי משתומם ומתמיה על זאת המשנה (שמותר לאדם לגרש את אשתו אפילו הקדיחה תבשילו), שמשמעותה אפילו בלא מציאת ערוות דבר יכול לגרשה, מהיכן למדו לומר כן? אלא שהתורה התירה לאדם לגרש את אשתו משום דוודאי איבה נטורה בלבו עליה וכו', כמו שאמרו חכמי המחקר אהבה אין בה טעם, אני אומר לפעמים יש שנאה בין בני אדם בלא טעם... אבל כשאנו רואים ומרגישים באדם שיש לו על אשתו אהבה גמורה, והוא מגרש אותה מחמת אהבה, שירא שמא יצער אותה אחיו בדבר החליצה... שמא אין הגט כורת ביניהם". והוא עמד על דעתו בכל תוקף בשתי תשובות זו אחר זו, ש"אין לזאת האשה המגורשת דק"ק וינא שום תקנה להינשא לאיש כי אם לבעלה הנוכר, וכל המתיר אותה אפילו על ידי גט שני הוא מתיר אשת איש ומרבה ממזרים בישראל". הוא היה אז בן שמונים ושתיים שנה, והרבנים לא רצו להציק לו, ולהוכיח לו בדברים קשים שזה נגד ההלכה. אולם המהר"ם מלובלין התערב בפעם השלישית בדבר, וסוף סוף נכנע ר' מרדכי לדברי "הרב הגאון הגדול והמרומם מוהר"ר מאיר", כפי שהודיע לאחרונה, "אף על פי שסברתי חזקה ונאמנה ואמתית, גם פשטי הכתובים מורים על כך", והותר לאשה להינשא על-ידי גט שני.

כמדומה שאין בכל הספרות הרבנית, שבכל הדורות, דוגמה כזו, שאחד הגאונים יסתמך על פשוטי הכתובים ועל דברים מחכמי המחקר כי "אהבה אין בה טעם" וכו', נגד כל המקובל בכל ספרות ההלכה, שהרשות ביד כל אדם לגרש את אשתו בהסכמתה בין משנאה ובין מאהבה. בעת הוויכוח ההוא שכב ר' מרדכי יפה על ערש דווי, וכעבור ימים מעטים הלך לעולמו.

ספרי "הלבוש", שנתפשטו הרבה בחייו, נדפסו אחרי מותו בשנת ש"פ, ובשנת שפ"ד. אולם אחרי כן עברו יותר מששים שנה עד שיצאו במהדורה חדשה. אחרי פטירתו לא מצאו עוד חפץ ב"לבושים". הם היו לפי טעם הקהל הפשוט, והרבנים לא היו מרוצים מספרים שכל בעל-בית יכול לקרוא

בהם. הלא גם המהרש"ל כתב פעם: 157 "ואל תשגיח כמה שנהגו העולם בו היתר לפי שרוב ההמון קראו בספר 'טור אורח חיים'... וגם מהר"י מינץ כתב: 158 "יש מן הרבנים שאינם רוצים אפילו לקרות טור אורח חיים ונותנים טעם מפני שבעלי-בתים לומדים אותו". וה"לבושים" היו יותר מתאימים לבעלי-בתים מאשר ספרי ה"טורים". אפשר שגם בעלי-הבתים לא היו מרוצים מן ה"לבושים". מפני התנגדותו של ר' מרדכי יפה להיתר-עסקא. דבר שהיה הכרחי בתקופה ההיא.

ח. ר' יהושע פאלק (ולק). בעל הסמ"ע

בין גדולי הדור ההוא — אלה שלא נשכחו גם בדורות המאוחרים — היה ר' יהושע פאלק (או ולק) בעל ספר "מאירת עינים" (סמ"ע). הוא היה תלמידם של הרמ"א והמהרש"ל. ומשום כך היתה דעתו נשמעת ביותר בוועד ד' ארצות שנוסד בימיו. זכות רבותיו עמדה לו, ובין הלמדנים ובייחוד בין הרבנים נחשבו ספריו "דרישה ופרישה" על ה"טורים", ו"מאירת עינים" על "שולחן ערוך", "חושן המשפט" כספרי יסוד, שעל פיהם יש לנהוג.

ר' יהושע ולק לא היה אב בית דין, אלא החזיק ישיבה רבת-תלמידים, והוא היה ראשה ומנהיגה. כל מעשיו היו לא לשם פרנסה. ואלו דבריו בהקדמתו לספר "מאירת-עינים": "בימי חורפי למדתי אצל מורי ורבי שארי הגאון מוהר"ר משה איסרליש, ואחריו נכנסתי לפני ולפנים אל היכל קדשו של מורי ורבי האלוף הגדול מוהר"ר שלמה לוריא, אשר שניהם הניחו אחריהם ברכה בתלמידיהן, רבים וגדולים אשר העמידו, ומחיבוריהן אשר חיברו. קצת זכיתי לאורן ונתפשטו בקרב ישראל וקצתן עדיין נעלמו מנגד עינינו... וזכיתי להנהיג הקהילות ולתפוס ישיבה בת רבים... חותני הנדיב ראש ומנהיג בלובלין נתן לי בית של אבנים הבנוי לתלפיות ונתבודדתי עם התלמידים, משכימים ומעריבים, ובהנאת עולם מתעיבים, ועסקנו בתלמוד ופוסקים והרבה תורה למדתי מרבתי ומתלמידי נשתנו כליותי וכו'. חותני הנדיב בנה בתי כנסיות בקהילתו, והשיא כמה וכמה בתולות קרובות ורחוקות והפריז בנדונייתן... וביתו פתוח לעניים ולומדי תורה, וגם עשה כיס גדול לעניי ארץ ישראל עולמים..." ואחרי שסיפר מעלת חותנו, ובזה הראה שהוא עצמו למד תורה רק לשמה, ולא נהנה ממנה טובת-הנאה כלשהי, אלא אדרבה, היה מהנה את הלומדים העניים — סיפר מה הניעו לחבר את "מאירת עינים": "...וראיתי שדעת הגאונים מהר"ק ומור"ם היתה רצויה, רק שעניי רוב המעינים בו היא סמויה, כי כוונתם היתה שלא יפסקו מתוכם כי אם מי שלמד תחילה דברי בעל הטורים עם פירוש ה'בית יוסף', וידע מתוכם מקום כל דין עם טעמו מן התלמוד וגדולי המחברים, וכדי שלא יזוּוּ מזכרונם הדברים, חיברו ה'שולחן-ערוך' להיות עומד לפניהם למזכרת. מה שאין כן בומננו בהיות בכובד התלאה נמשך מהטובים רעה, שרבים חושבים לנפשם כאילו הם מדור

דע ורוצים ללמוד התורה על רגל אחת... מצפצפים... מתוך ה"שולחן ערוך" והם מחריבי עמנו, הפרו ברית תורת אלוקינו וגורמים רעה לנפשם."

פירסום גדול בזמנו וגם אחרי כן קנה לו ר' יהושע ולק בסדרו את התקנות בענייני ריבית, כפי שנתקבלו ביריד גרומניץ שנת שס"ז.¹⁵⁹ לפי דבריו עשה זאת בהסכמת רבותיו ורעיו שנועדו ביריד, אולם הוא חיבר את התקנות, ועל שמו נקראו, כפי שנמצא בשער (בכתב יד בודיליאנה, באוכספורד): "אלה הדברים הנאמרים ומיוסדים מן הגאון המופלג החסיד והקדוש כמוהר"ר פלק כהן ז"ל, אשר איזן ותיקן בהיקבץ יחד ראשי ישיבות דג' ארצות, והם קיימו וקיבלו עליהם לשמור ולעשות ולקיים את כל הדברים הללו הנקובים בקונטרס הלז". התקנות בענייני ריבית נתפרסמו בהרבה ספרים, בומנים שונים, ולפי פינקס ועד ד' ארצות, בהתחלה: "הנה הסכמנו לכתוב דיני הריבית בב' דרכים, האחד דרך קצרה, הן הדברים הפשוטים ואין בהם כחוכא וטלולא, והן ישרו לפני ההמון, ובדרך ארוכה נוסף לתת טעם וראייה לדברינו, וגם יתבאר בו עוד קצת היתרים אשר הם נוחים ליודעי דת, והן ימסרו לנאמני הקהילה, אשר יתבררו מכל משפחה כמנהג הקהילות הקדושות, והם יורו לעם לפי צורך השעה ועניין ויסבירו להם העניין בטעמו, באופן שלא יהיה בעיניהם כחוכא וטלולא..." ובסוף התקנות: "עד כאן ראינו לכתוב כללי דיני ריבית ויהיו מונחים ביד הלומדים הממונים בקהילות על ענייני ריבית... והן הן יפקחו ויראו על כל דבר, ובלעדם לא ירים איש את ידו לכתוב שטר עסקא... אם לא בדברים הפשוטים, שכתבנו בדרך הקצרה... וכדי שלא יאמרו אי אפשרי שפלוני ופלונני ידעו מעסקי, וגם לא ירצו להשביע את עצמו בפני אחרים, לכן הסכימו ראשי המדינות שי' שבכל קהלה יתמנו אנשים ידועים מכל משפחה ומשפחה... והממונים יסבירו עניין ההיתר למלוה ותלוה שלא יהיה ביניהם כחוכא וטלולא".

בתקנות אלו יש חזרה על המלים חוכא וטלולא, ודאי ידע ר' יהושע ולק שבעל ה"לבוש" הדגיש את ה"חוכא וטלולא" שיש בהיתר עסקא, וטען בחריפות נגד זה. והנה כשר' מרדכי יפה כתב את הדברים, היה זה הרבה קודם היריד בגרומניץ, — גם ספרו כבר נדפס — ואם כן גם אז כבר נהגו היתר על פי התקנות שנתקבלו ביריד הנוכח. ר' מרדכי יפה מדבר על הרב והש"ץ, שרק הם יכולים להעיד שהלוה הפסיד, ובתקנות מדובר על עדים מכל משפחה ומשפחה. בהקדמה לתקנות ובסופן יש מעין תשובה לבעל ה"לבושים". ברור שמצד הדין צדק ר' מרדכי יפה, אלא שהחיים גברו על

הדין ויצרו את התקנות. ואמנם, הציבור שחי על המסחר, ודאי שמח כשנתקבלו תקנות שחברו על ידי גאון מופלג, קדוש וחסיד. ר' יהושע ולק ניצח את ר' מרדכי יפה, מפני שהכיר בצרכי העם, שבחלקו הגדול ניזון מן המסחר.

לפי דברי בנו של ר' יהושע ולק בהקדמה לספר "דרישה ופרישה" חיבר אביו, מלבד הספרים שנדפסו, גם ביאורים על ספרי קבלה, פילוסופיה קבלה ותכונה. וכן אנו רואים שגם חברו של ר' יהושע ולק, ר' מנחם המכונה הנדיל ב"ר שמריהו, חיבר ספר "מנחת הלבבות" על "חובות הלבבות"¹⁰⁰. בהקדמתו לספרו זה מונה ר' מנחם את הפירושים שחיבר, ושלא נדפסו: "על כל ספרי המקרא בקצרה על דרך פשוטם ודיקדוק לשונם... וספר ארבעה טורים כולו קצר בכמות ורב באיכות... וספר מלות הגיון, וספר בחינת עולם. וספר "המורה" (להרמב"ם...) וספר "פרדס רמונים" (לקורדובירו)... וקצת מאמרי זוהר החמורים... בחכמת המספר והנדסה... וספר איקלידס שבעה מאמרים... ובחכמת התכונה... עוד חיברתי לוחות קצרים ברורים יודעו מתוכם מקומות כל הכוכבים ולקיות המאורות". בלי ידיעת איזו לשון, שבה יש ספרים על התכונה והנדסה, ורק על יסוד המחקרים שהינן לפנינו בעברית, אי אפשר היה לחבר חלק מן הספרים שנמנו. אולם הרי אנו יודעים כי בן דורו ר' דוד גאנו, שהיה תלמיד הרמ"א, ידע לשונות הגויים, או לפחות לשון אחת, ואם כן ודאי שגם ר' מנחם זה למד ידיעות כלליות מספרים של חכמי האומות. אולם דבר אחד לא קל להבין, איך אפשר היה להתאים את "פרדס רימונים" עם ה"מורה נבוכים", שבחלק השלישי שלו יש דברים כאלה בעניין הקרבנות: "והיה המנהג המפורסם בעולם כולו שהיו אז רגילין... להקריב מיני בעלי חיים... לא גזרה חכמתנו... להניח מיני העבודות ההם כולם ולבטלם כי אז היה מה שלא יעלה בלב לקבלו, כפי טבע האדם שהוא נוטה תמיד למורגל". ולפי ספר "פרדס רימונים" הרי הדברים הם ככפירה גמורה, וכותבם הוא מין ואפיקורוס, שאסור לעמוד במחיצתו. אולם, כמו שהיו פילפולים וחילוקים בסוגיות התלמוד ואפשרות לטהר את השרץ בק"ן טעמים, כך היו פילפולים כאלה לאחד את הרמב"ם עם ה"זוהר", אף שאינם מתקבלים בשום אופן על השכל הישרי. ובעזרת פילפול זה נמצא קשר בין ה"מורה נבוכים" וה"פרדס רימונים", וזה האחרון הונח ליסוד ועיקר.

ט. ר' מאיר מלובלין (המהר"ם)

ר' מאיר מלובלין היה הצעיר משני אלה הגדולים בדור הרביעי, אבל בכל יהדות פולין התחשבו בו הרבה יותר מבשניים הקשישים ממנו, אף שספריו לא הופיעו בחייו. הישיבה הגדולה שהוא לימד בה תורה לתלמידים מכל קצווי ארץ ובייחוד מפולין, ליטא ורוסיה פירסמה שמו בעולם. כשהוא היה מזכיר את הישיבה היה מתפעל וקורא לה פעם "הישיבה הגדולה והחשובה", ופעם "הישיבה הגדולה והמהוללה", ופעם גם "הישיבה הרמה והנישאה".¹⁶¹ בגמרם את הישיבה היו תלמידיו המרובים עושים לו פירסום, ולפיכך היו פונים אליו בשאלות גם מאשכנז ואיטליה, ואחד הרבנים בלבוב, העיר בה היה עוד בחיים ר' יהושע ולק — כתב:¹⁶² "אם יהיו כל חכמי פולין ורוסיה בכף מאזנים והגאון הגדול מוהר"ר מאיר גר"ו בכף שניה מכריע את כולם בפילפלא חריפא ובבקיאות". גם הסכמתו של זקן הגאונים ר' מרדכי יפה לדברי ר' מאיר מלובלין בדבר הגט מווינה להתיר לאשה להינשא ורק אחרי שתקבל גט שני, אף שקודם לא נכנע לשום רב, עשתה רושם גדול בין הרבנים, ואחד מהם כתב:¹⁶³ "חכמותיו בחוץ ירונו עד שמרדכי יצא להסכים עמו להצריכה גט שני". אכן התואר "רבן של כל בני הגולה" שניתן לו אחרי מותו התאים לפירסומו הגדול בחייו, אף שמת בהיותו רק בן נ"ח שנים, ואף שרוב הרבנים שבדורו לא הסכימו לו בדבר הגט בווינה והתירו לאשה להינשא גם בלי גט שני.¹⁶⁴

בימי מהר"ם מלובלין כבר נעשה ה"שולחן-ערוך" לספר השולחן של רבני הדור. אולם הוא הכריז, בתשובות שונות:¹⁶⁵ "אין ממנהגי ומדרכי להיות עסקי בדברי בעלי 'שולחן ערוך' וקל וחומר לבנות יסוד באינו הוראה על דיקדוק סודות דבריהם, כי לא ניתנו מרועה אחד, רק הם דברים נלקטים, מחוברים מדברים נפרדים שכמה פעמים לא יצדק חיבורם".¹⁶⁶ או "יתר הדברים שהאריכו בם בעלי הדינים, מספרי השולחן-ערוך וה'לבושים' אין לי בהם להאריך, כי אין מדרכי להעמיד שום יסוד ובנין של פסק דין על ספרים כאלו, שהם כראשי פרקים ואינם מובנים ורבים נכשלים בדבריהם להתיר

את האסור או לזכות את החייב.¹⁶⁷ ופעם בשאלת-הריאה כשהרב השואל הסתמך על המהרש"ל ועל ר' יהושע ולק, שלפיהם הבהמה טריפה, השיב המהר"ם: דברי מהר"ם פ"כ (זהו בעל ה"סמ"ע) לא שמיע לי, כי אין למודי בביאוריהם.¹⁶⁸ ורק לדברי המהרש"ל התייחס בכבוד רב, אף בשעה שלא הסכים לדבריו. ופעם כתב: "ומה שאמרו לכבוד תורתו בשם הגאון מהר"ש לוריא בהפך שכתבתי רחוק להאמין אם זה יצא מפה קדוש כמוהו, ואם יצא אין משיבין הארי אחרי מותו, אבל מה שכתבתי לעניות דעתי הוא האמת הברור שיש לסמוך עליו".¹⁶⁹

עם כל גדלו ופירסומו לא חידש המהר"ם כלום, ולא שינה מן המנהגים שנהגו על פי חומרות שאפשר לפי התלמוד לבטלן. הוא הושפע מאד מן המהרש"ל, אף שלפעמים לא הסכים אתו, וגם לא הירבה בחומרות כמותו. בייחוד היה משתדל למצוא ראיות לקולא לעגונות, אם היו ידיעות על מות בעליהן, אפילו בלי עדות ברורה. אמנם גם המהרש"ל היה אומר לפעמים בכגון זה כי כוחא דהיתרא עדיף, אבל המהר"ם הגדיל לעשות בזה, פרט למקרים בודדים שהיה מהסס לקבל על עצמו את האחזיות. גם דאג הרבה לטובת הנשים שמסיבות שונות היו הבעלים או אחרים מוציאים לעז עליהן להביא לידי גט. בעלי-דבר היו מזמינים עדים שונים, אבל המהר"ם מלובלין היה פוסל כמעט את כל העדויות ממין זה, והכריז: ¹⁷⁰ "ראוי ומחויב כל בית דין בישראל לענוש בעונשים קשים וחמורים... את כל איש ואשה שיוציאו לעז או יפגעו בכבוד האשה, ועונשם יהיה כמו שהוציא שם רע על בני קדושים ומטיל מום בקדשים..." הוא היה דואג ליתומים ואלמנות כדי להגן עליהם בדין: "וראוי להפוך בזכות יתומים ואלמנות... וצריך זירוז על זה".¹⁷¹ גם, כאמור לעיל, לא היה מחמיר בדיני איסור והיתר כמו המהרש"ל, ופעם הביע דעתו בפירוש נגד המהרש"ל שהחמיר "מדעת עצמו", "כשאין סמך וראיה לא מהגמרא ולא מהפוסקים", ובעניין אחד (משא ומתן בסתם יינם של גויים)¹⁷² כתב: "מהר"ם איסרליש אמר וטוב להחמיר, גם אני אומר שטוב להחמיר במקום שהציבור יכול לעמוד בה, כי הרבה חששו חכמינו משום פרנסתנו", ובעניין אחר כתב "מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידיים". אולם עם כל עמדו על דעתו, כי הוא מסתמך רק על הגמרא ועל הפוסקים הראשונים, לא הביע דעה תקיפה גם בשעה שהיה ברור לו, כי לפי ההלכה הבהמה כשרה. המהרש"ל היה מחמיר, ודרש שינהגו כך לפי שההלכה ברורה בעיניו ואין משוא פנים בדבר. ואילו הוא כתב: "כל הרוצה להחמיר כדברי המחמיר — יחמיר, אבל המקיל לא

הפסיד". ודאי שידע כי התורה חסה על ממון ישראל, ואם לפי ההלכה יש להקל אסור להחמיר, אבל היתה כבר שיגרה כזו עוד מימי הרמ"א, ולא העיז לפרוץ את הגדר.

המהר"ם חרד ביותר לכבודו ולא סבל כלל שמי שהוא יבטל דבריו לא בצדק. הוא יצא במלים חריפות נגד אחד הרבנים, שחי בוורמיישא בגרמניה, שהחמיר בדבר שהוא, המהר"ם, כבר הקיל (זה היה בעניין אוזות שנשלכו ראשיהן בלי בדיקה).¹⁷³ הוא העתיק את התשובה הקודמת שבה פסק להיתר, עם כל הראיות של "הגאונים הגדולים שבכל מדינת פולין, ליטא ורוסיה, ה"ה הגאון הגדול מוהר"ר מרדכי יפה אב"ד דק"ק פוזנא, והגאון המופלא מוהר"ר משה אב"ד דק"ק קראקא, והגאון המופלא בתורה וחסידות מוהר"ר לייב אב"ד דק"ק בריסק וכל מדינת ליטא, והגאון מוהר"ר יוסף אב"ד דק"ק לבוב וכל מדינת פודוליה, כי אחריהם נמשכים יתר ראשי ישיבות של כל ארצנו, וכולם הסכימו על אמתת דברינו". ואחרי שהביא את ההסכמות האלו הוא מחרף ומגדף את הרב המחמיר, שחי בקהלת ורמיישא, וקורא אותו בשם "הבזוי והשפל". ודאי, אותו רב, שפגע בכבוד המהר"ם היה מחמיר בכל דבר והסתמך על רבנים מחמירים שהיו לפניו, ואמנם לפי ההלכה צדק המהר"ם, אבל לכנות רב מחמיר בשם "בזוי ושפל", זהו משהו לא שכיח בספרות הרבנית. החרדה לכבודו התגברה על אותה המוסריות שעליה דיבר בעל השל"ה בשם אחד הקדמונים, נגד הכועסים ומתגאים. כנראה התרגו המהר"ם יתר על המידה גם על חבירו הגאון ר' שמואל איידליש (המהרש"א), שלו, כמו לרבנים רבים, היתה דעה אחרת בדבר האשה מווינה.¹⁷⁴ שלפיה הגט הראשון כוחו יפה, ואין היא צריכה לגט חדש, ו"שהוראה זו פשוטה וידועה לקהל". המהר"ם הזכיר להמהרש"א: "כתבת דברים שלא היו ראויים לכתוב", אבל הוסיף: "מה שעבר עבר ועל כל פשעים תכסה אהבה". נראה שהיו עוד דברים שלא נכנסו בתשובה זו. מפני שיש עוד הוספה בתשובה הנזכרת "ויתר הדברים שמתי בפי מוביל כתבי זה", ולא נתפרסמו ברבים.

המהר"ם מלובלין וכן המהרש"א חיברו פירושים וביאורים על הש"ס. ואולם פירושי המהרש"א נדפסו עוד בחייו, ואילו חידושי המהר"ם רק אחרי מותו. המהר"ם היה חסידם של חכמי צרפת, כלומר של בעלי התוספות, והחשיב כל דיבור ודיבור שלהם בספרו על הרבה ממסכת הש"ס. מעטים הם

הביאורים וההגהות על גוף התלמוד. יש קצת על פירוש רש"י ובעיקר על בעלי התוספות. ברשותו היו פירושים ישנים שלהם כתובים על קלף, ועל פיהם הגיה ותיקן. נוהג הוא בבעלי התוספות, כאלו כל דבריהם הם מסיני. הוא כותב: "ונראה לי כוונת התוספות כך", ו"התוספות אינם רוצים לומר" "ונראה ליישב דברי התוספות כך", "הלשון מגומגם וכוונת התוספות הוא זה", "מקשין העולם מה מיתי התוספות ראה". הם איפוא תמיד אמת ודבריהם אמת, ואין לחלוק עליהם, אלא לבאר ולתקן תיקונים קלים. בביאורי המהר"ם יש גם ציורים במסכת עירובין וסוכה. גם במסכת נידה, לדברי המשנה: "משל משלו החכמים באשה, החדר והפרוודור והעלייה", יש בחידושי מהר"ם שני ציורים (מעין רפואיים) האחד לפי פירוש רש"י והשני לפי פירוש התוספות, ואף שההבדל הוא קטן מאד. אולי התייעץ בזה עם ידידו הרופא, ראש הקהילה בלובלין.¹⁷ בכלל אין שום ידיעה, אם למד הגדסה וחכמת התכונה כמו שלמדו בני דורו ר' מרדכי יפה, רבי יהושע ולק, ר' מנוח הגדל ועוד. ואולם ברור, שהתרחק מפילוסופיה, כפי שהורה המהרש"ל, מפני שאינו מזכיר בשום מקום את ה"מורה נבוכים". אשר ללימודי הקבלה אין בספריו הגדפסים ידיעות שהתעמק בהן, כמו בתלמוד ופוסקים, אף-על-פי-כן היה ממעריצי הקבלה. הוא מספר באחת התשובות,¹⁸ כי הוא נכדו של ר' אשר, ה"מקובל האחרון החסיד, שהיה אב-בית-דין בעיר ואם בישראל בדור שלפנינו וחיבר ספר אחד קדוש על סודות התפילה והברכות ונקרא 'עמק הברכה', ומרוב קדושתו לא הביאו לבית הדפוס, שלא יבואו להשתמש בו בני אדם שאינם כדאים לו'. הוא מביא מספר של אביו זקנו על ניקוד של שם אדנות, כי הניקוד הוא מקורו מסיני, וזה הוא רמז לעלם, שבשמות (ג', ט"ו) "זה שמי לעלם", בלי ויו, כלומר שצריך "להעלים שמו" "והוכיח שם בהוכחות וראיות גדולות ותורות מופלאים הנכללים בנקודות הללו". באותה התשובה שבה הוא מדבר על ניקוד האדנות הוא חשב את אנשי הדיקדוק ל"כת שאינה מאנשיה", אף שלא רצה כי יחשבוהו לטועה בדיקדוק. מהתשובה הנזכרת ומשתי תשובות אחרות בספר שו"ת מהר"ם מלובלין, נראה כי ידע את הזוהר, ולא הטיל ספק אף לרגע אולי לא רבי שמעון בן יוחאי הוא מחבר הספר, ועל פיו פסק להלכה בדבר נון הפוכה, ולא שם לב לדעתו של המהרש"ל בעניין זה, והסתמך על הרקנטי בפירושו על הזוהר. ופעם הוא מוסיף על "הזוהר" את המלה "המזוהר". אולם כשבנו של מהר"ם מלובלין חשב ומנה בהקדמה לספר שאלות-תשובות את הספרים שהשאיר אביו (ולא נדפסו) אין רמז שחיבר ספר בקבלה או פירושים והערות לזוהר, כדרך שעשו בני דורו ר' מרדכי יפה ור' מנוח הגדל.

¹⁷ שם פרק ט"ז, עמ' 107.

¹⁸ שם פרק ט"ז, עמ' 107.

בין רבים שכתבו על מהר"ם מלובלין מבחינות שונות יש שציינו את הדבר המוזר, כי הוא האמין¹⁷⁸ למעשה "באשה שנבעלה לרוח או לשד שקורין טרכט ובא אליה תחילה בדמות בעלה ובשניה בדמות פריץ, ודן בדבר הלכה אם האשה מותרת לבעלה, או עליו לגרשה, ואחרי פילפולים שונים התיר אותה לבעלה. אמנם בין כל גאוני דורו לא היה גם אחד שקיבל את דעתו של הרמב"ם, שלא הכיר בשדים ורוחות, כפי שנראה מ"יד החזקה" שלו, ולא סרו ממה שמסופר בתלמוד על רוחות, שדים וכשפים. והמהרש"ל, אף שהחשיב דעתו של הרמב"ם כמה שנוגע לחכמת הרפואה, האמין בכל-זאת שאפשר לרפא על ידי כשפים, מפני שכך יש בתלמוד, ואם כן ברור שהמהר"ם מלובלין האמין בקיום שדים ורוחות. ואולם אין מתקבל על הדעת שחשב באמת כי באים שדים לנשים, והבעל או הפריץ היה באמת שד, אלא שלפי הדין: ¹⁷⁹ אשה שאמרה טמאה אני מותרת לבעלה, ולפי ה"שולחן-ערוך" גם כשהבעל מאמין לדבריה אין לגרשה. לפיכך כל הפילפול הזה היה כדי להרגיע את הבעל שהאמין לאשתו, שלא לגרשה, גם אפשר ששאל את ידידו הרופא, ראש הקהילה בלובלין, וזה הסביר לו כי אפשר שלאשה חולנית נדמה הדבר כאילו היה זה בפועל. ואולם כך ודאי היו עושים כל הפוסקים בדורו, גם אלה שלמדו את ה"מורה נבוכים", שהרי, כאמור, בין גאוני הדור ההוא אף אחד לא הביע דעתו בגלוי, כהרמב"ם בשעתו, שכשפים, שדים ורוחות אינם במציאות כלל, ואין סומכים על דברי אגדה וסיפורי מעשיות. ומי שחשב וכתב כך — כבעל הקונטרס שהזכרתי — דבריו נגנזו או הושמדו.

י. ר' שמואל איידליש (המהרש"א)

ר' שמואל איידליש (המהרש"א) היה הצעיר שבחבורה הנוכרת בדור הרביעי. הוא נולד כשבע שנים, בערך, אחרי המהר"ם מלובלין, ומת כשש עשרה שנה אחריו. באותה תקופה היו הרבה גאונים מפורסמים, אבל כמעט כולם נשכחו בדורות שלאחריהם. רק עוד שני אישים גדולים היה רישומם ניכר גם בדורות מאוחרים, ר' ישעיה הורוויץ בעל השל"ה, ור' שלמה אפרים איש לונטשיץ, שחיבר הרבה ספרים. על בעל השל"ה, שהיה איש המוסר והקבלה ועלה בסוף ימיו לארץ ישראל, כבר עמדתי במיוחד. ר' שלמה אפרים לא היה כוחו גדול בקבלה, אבל היה גדול מאד במוסריות, היה מוכיח לרבים, ולא נשא פנים, לפיכך הוא תופס מקום מיוחד בהערכתו של הדור הרביעי. אולם ארבעת גדולי הדור (ר' מרדכי יפה, ר' יהושע ולק, המהר"ם מלובלין והמהרש"א) היו מורי-הוראה בדור הרביעי ועיקר כוחם היה בתלמוד, פוסקים, ובהלכה למעשה, שלפיהם נהגו בדורות האחרונים. היו עוד שניים שהיו צעירים מארבעה אלו — ר' יואל סירקיש (בעל ה"בית חדש") ור' יום טוב ליפמן הלר (בעל "תוספות יו"ט"), שתחילתם בדור הרביעי ועיקר פעולתם והשפעתם בראשית הדור החמישי של גדולי היהדות בפולין; דור שסיומו היה בשנות ת"ח ות"ט, חורבן היהדות המזרחית. עליהם ידובר במקומם.

המהרש"א נתפרסם בפירושו על הש"ס. בזמנו פנו אליו בשאלות גם בדברי הלכה, ולפי דברי אזולאי,¹⁸⁰ נשאלו ממנו בכתב-יד שאלות ותשובות, אף שיש להתפלא מפני מה לא ראו אור אחרי מותו. הן הוא השאיר את חתנו, שהיה גדול בתורה, ופירסם ספרי חותנו, — דבריו נכנסו במהדורה בתרא של המהרש"א — ומדוע לא פירסם גם ספר "שאלות ותשובות" שלו, שבוודאי היה מתקבל בהערצה? ידועה לנו רק תשובה אחת של המהרש"א בדבר הגט בווינה (שסידרו אותו רבי יהושע ולק ורבי מנחם הנדל). זה שהרעיש אז את עולם הרבנות בפולין. דעתו של המהרש"א — כפי שהבאתי לעיל — היתה נגד ר' מרדכי יפה והמהר"ם מלובלין, ואפשר שדעתו הכריעה. אולם לא ידוע לנו עוד מקור המראה, כי המהרש"א הכריע בענייני הלכה בדברים שהיו בהם משום ספיקות. עם זאת ברור, שכוחו היה יפה גם בענייני איסור והיתר. כי הרי הוא נתמנה לרב בלובלין בשנת שע"ר אחרי מות המהר"ם, וגם לראש

הישיבה. כפי שידוע מחתימת המהרש"א על החלטת הוועדים השונים היה עוד בלובלין בשנת שפ"ג, ועבר משם לאוסטרהא רק בשנים האחרונות לימי חייו (הוא נפטר בשנת שצ"ב).

המהרש"א הדפיס עוד בחייו את ספריו "חידושי הלכות" ו"חידושי אגדות", בשני ספרים מיוחדים. אחרי כן הצטער על שחילק את ספרו לשניים. בהקדמה לספר "חידושי הלכות" כתב: "גם האגדות הזרות לפי פשוטן ורחוקות לפום ריהטא מן השכל לא נתתי לבי לבאר בהם רמזים בחכמות וסודות נסתרים, כי לא נסיתי בהם, כאשר גליתי והודעתי כבר, וקיימתי בעצמי כבוד אלהים הסתר דבר. אך ראיתי שהדברים לא כפשוטן, רק שאמרו זאת בדרך משל ומליצה הקרובים לפי פשוטו של דבר". הוא מדבר בצער, על שחילק בין חידושי ההלכות והאגדות אף ש"חכמי התלמוד עשו חיבור אחד מהלכות ואגדות, כי תורה אחת לנו... וכמה דרכי מוסר וחכמה והוראות על פי תורת משה, אשר יוצאים לנו מתוך דבריהם באגדות". קדמו ל"חידושי הלכות" ספרו של המהרש"ל "חכמת שלמה" ו"חידושי מהר"ם" שנדפסו תיכף אחרי מותו. אין מטרתי לבאר את ההבדל בין ה"חידושים" השונים, והנני לקבוע את העובדה כי בעולם נתפרסמו יותר חידושי המהרש"א, אף שבעיקרם אין בהם משום חידוש יסודי ומשום ברור הנוסחאות, כמו שיש בייחוד ב"חכמת שלמה" להמהרש"ל. אולם ב"חידושי אגדות" יש איזו חידושים, משלו, אף כי לא היה היחיד להוציא את דברי האגדות מפשוטם. את האגדות של רבה בר בר חנה במסכת בבא בתרא¹⁸¹ הוא מבאר כמו שביארו חכמי התלמוד והמדרשים את שיר השירים, שהכל מכוון לקדוש ברוך הוא ולכנסת ישראל. "עד שהמלך במסכו"... עד שמלך מלכי המלכים מסביבי ברקיע", "יונתי בחגוי הסלע" — "שהיו חבויים בסתרו של סיני", וכדומה. כך מפרש המהרש"א את דבריו של רבה בר בר חנה: הספינה היא כנסת ישראל וכו'. בדומה לזה הוא מבאר את המסופר במס' הוריות דף י' על רבן גמליאל ור' יהושע שנסעו בספינה, ולרבן גמליאל היה רק לחם ולרבי יהושע לחם וסולת וכו'. אגדה יפה, והנה המהרש"א מבאר: "לחם הוא התורה, כמו שנאמר 'לכו לחמי בלחמי', כי התורה היא חיי הנפש וכו', לרבי יהושע היה עמו דבר נוסף על הפת שהיא התורה כי היו עמו בוויכוח חכמות אחרות שהן דומות לסולת, כמו שהסולת אינה רק הקדמה ללחם על ידי מים ושאר אמצעים כן חכמות אחרות כמו התכונה לחשוב תקופות ומזלות, וחכמת המספר ותשבורת הם הקדמה לתורתנו וכו'".

ודאי שהיו אז גם רבנים קנאים, שלא היו מרוצים גם מהגדרה צנועה זו — כמו הרב מפוזן וחתנו, שנגדם יצא בעל הקונטרס, ואולם הרמ"א ור'

מרדכי יפה — בני סמך עוד לפני המהרש"א — נתנו הכשר להגדרה זו; אם כי היא לא מנעתם מלהאמין גם באמונות טפלות. כמוהם גם המהרש"א. בפרוש מאמר אחד הוא כותב: "ויש בזה המאמר סוד גילגול נשמות, שנפש אדם שלא זכה בחייו תינתן עד ג' פעמים בגוף אחרים אולי יודרך הנשמה... מה שאין כן נפש הצדיק הגמור, במותו נשאר כך ולא בא לגוף אחר"¹⁸² ובמקום אחר: "ויש רשעים שגם נשמתן ורוחם נתהפך לבהמה על ידי גילגול כמו שאמרו בזה בעלי המקובלים"¹⁸³ וכן: "כשהאל הוציא את ישראל ממצרים היו הם משתלחים עם המלאכים להציל ישראל והשדים להזיק את המצרים... שהשדים דרים בארץ ועולים עד לשמים"¹⁸⁴ אולם ממקומות אחרים ב"חידושי אגדות" נראה, שלמד בעיון רב גם את ה"מורה נבוכים", וגם את הרלב"ג — חוקרים פילוסופים באמת — והחשיב מאוד את דבריהם. ובעניין המאמר בתלמוד: "ארבעה נכנסו לפרדס" הוא מסתמך על ספר ישן — מבלי הזכיר את שם המחבר ומאיוה זמן — שבו יש ביאור כי הפרדס הוא הכמת האלוהות. ועל המאמר שם: "בין מים עליונים למים תחתונים" הוא מסתמך על ה"מורה נבוכים", ועל הרלב"ג שביאר את דברי ה"מורה". ובקשר לכך מביע קצת רעיונות חפשיים: "על עיקר מציאת השם... יש לאדם להאמין בקבלה על פי התורה ועוד נוסף להשיג בשכלו מציאת השם וחידוש העולם כמפורש בפסוק: הלא ידעת אם לא שמעת... דיש לאדם לחקור על מציאותו מתוך הברואים בעולם". אולם כמעט תוך כדי דיבור, באותו הפרק במסכת חגיגה, אחרי דברים שיש בהם משום חקירה וחיפוש האמת, מסתמך המהרש"א עוד הפעם על הספר הישן, הפלאי, בדבר סוד איסור העריות... "כי העולם בתחילת בניינו היה שקין והבל נשאו אחיות וכן באיסור אחות אשתו, הרי יעקב נשא... והשתא גיחא דהוי סתרי עריות דומה ממש למעשי בראשית ולמעשי מרכבה, שהם ודאי סודות ודברים נסתרים ממש".

ידיעותיו של המהרש"א בהיסטוריה שאובות היו רק מספר יוסיפון, שכבר השתמש בו רש"י,¹⁸⁵ המהרש"א לא ידע גם את השם איסיים, ובמקום אחד הוא אומר:¹⁸⁶ "כמו שיש בספר יוסיפון שהיו בזמן הבית כת אחת ונקרא נזירים שהיו מתבודדין עצמן גם במדבריות, כדי שלא יבואו לדבר בקלון בן אדם ולהתרחק מדבתם רעה". אמנם, בימי המהרש"א לא היו ספרי יוסף בן מתתיהו מתורגמים ללשון הקודש, אבל אז כבר היה "מאור עינים" לעזריה מן האדומים, שממנו אפשר היה לדעת על האיסיים. אילו קרא המהרש"א אותו הספר, היה יודע כי האיסיים אינם נקראים בשם נזירים. כנראה לא היה

"מאור עינים" מצוי בפולין, מפני שהרבנים באיטליה ראוהו כספר חסוד במינות. אילו נמצא בפולין לא היה המהרש"א חושש מלקרוא בו. ב"חידושי אגדות" אין, כמובן, מקום לעניינים ציבוריים. אף-על-פי-כן יש שנגע בקצה עטו, גם בתקלות הזמן. כשדיבר על המאמר התלמודי,¹⁸⁷ על זה שישב "מאה תעניתא דלישתכח גמרא בבלאה מיניה" אומר המהרש"א: "באי בבל אפשר שהיו מפלפלים דוגמת חילוקים שבדור הזה, אשר כל מי שיודע לכוון על צד היותר בפילפול של הבל הרי זה משובה. וכל אחד מכוון לדחות דברי חבירו כדקרי להן מחבלים שאין נוחין זה לזה בהלכה, ועל ידי כך לא סלקא להם שמעתתא אליבא דהלכתא וכו' פילפול כזה מטריד את האדם ואין מגיעו לתכליתו המבוקש". וכך בעניינים ציבוריים יש, דרך אגב, דברים חריפים נגד הסדרים הנהוגים בימיו, ונגד השחיתות בחיי הציבור,¹⁸⁸ כמו: "רבים בדור הזה שמקבצין עושר שלהם שלא באמונה ובחלול השם כגזילת הגויים, ואחר כך מתנדבים מאותו ממון, להיות להם כבוד בכל שנה, ולתת להם ברכת מי שברך להיות להם שם ותפארת, ואין זה אלא מצווה הבאה בעבירה ואין לעושר הזה מלח וקיום", או:¹⁸⁹ "בדורות הראשונים שמי שהיתה לו כדי פרנסתו היה בורח מן השררה, לא כן דורות הללו, שמי שיש לו עושר הוא נתמנה בכסף ורודף אחרי הכבוד, וגודל הסיבה בזה, שבעלי בתים הם הממנים ומבררים להם ראש כפי רצונם, לפי הנאת כל אחד מהם וביותר בממון, אבל מן הראוי, שהרבנים והלומדים בעצמם יבררו להם ראש כמו שהיה בדורות הראשונים".

ממקורות אחרים יודעים אנו, שאין הפרזה בדברים אלו, ובייחוד מספרי ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ, שעליו ידובר במקומו.

בהיותו בן כ"ה כבר היה המהרש"א בין שלושים הרבנים שהחרימו את המשתדלים להשיג רבנות על ידי הלוואה,¹⁹⁰ הן על ידי עצמו או על ידי אחרים, כי אסור להתזויק את הרבנות על ידי כסף וזהב — אלוקי מסכה, ומי שלא ישמע זאת "לא יאבה ה' סלוח לו ורבעה בו כל אלה ונידוי וחרם ושמתא" וכו' ויפרישו אותו מכל קהל הגולה, ויפרסמו קלונו ברבים. אולם החרם לא פעל. את "חידושי אגדות" חיבר המהרש"א אחרי שהוכרו החרם, ובחידושו אלה הרי הוא מזכיר דרך אגב, כאמור, שיש שמתמנים בכסף, וכנראה, כיוון גם לרבנים, ועל כן היה צורך לחדש את החרם, גם אחרי מות המהרש"א בשנת ת'. זו היתה מחלה ממארת שקשה היה להשמידה בחרמות. המהרש"א היה בין החתומים על הרבה תקנות והסכמות בירידיים שונים,¹⁹¹

וברובן היה חותם הראשון. בין ההסכמות יש שלוש שהן היסטוריות. הראשונה היא בשנת שע"ד, והמהר"ם מלובלין חתם הראשון והמהרש"א השני. זוהי הסכמה בדבר ההדפסה מחדש של "הסליחות", שחיבר הגאון מוהר"ר אליעזר אשכנזי שיאמרו אותם על כל צרה שלא תבוא. בפרט לארבעה צרות, דהיינו: בר מינו, כשהחללים ממשמשים ובאים, או כשנתייקרו השערים, או כשצריכים לבקש רחמים שהמלך ינצח ויתגבר במלחמת השונאים הקמים עלינו, או כשהשרים נועדו יחדיו, שנצא בשלום ושלווה מעצתם". חיבור פזמונים בנוסח הפיוטים, אם כי בסגנון יותר קל, על ידי אחד הרבנים, שחי לפני כארבע מאות שנה בפולין (בימי הרמ"א) זהו מקרה יחיד במינו, ופלא, שהמהר"ם והמהרש"א הודו והכירו בפייטן, שחי רק כשלושים, ארבעים שנה לפניו. הסליחות הן על פי אלף-בית מרובע,¹⁹² ובכל סליחה ופזמון ראשי תיבות של המחבר אליעזר בן אליהו חזק. כדרך שנהגו הפייטנים הקדמונים. מורות הן הסליחות "למצוא חן בעיני המלך והשרים", והסליחה לשנת בצורת "כי שחה לעפר נפשנו, דבקה לארץ בטננו". ראוי לעמוד על נימוק המסכימים: "בהיות כי ראה ראינו שבעוונותינו הרבים סדרי בראשית נשתנו ומתחדשים חדשים לבקרים פגיעות ומאורעות שצריכים תמיד להתפלל אל אלוהי הרוחות, שישלח רווחת להצילנו מאנתות". כנראה, לא יכלו לחבר בעצמם סליחות הנאותות לכל מצב שיהיה, אלא ראו להשתמש בסליחות, שחיבר רב לפני שלושים, ארבעים שנה, על כל צרה שלא תבוא.

יש עוד החלטה שנתקבלה בוועד הארצות, והמהרש"א חתום עליה הראשון, והיא בדבר הדפסת סידור מוגה לפי חוקי הדיקדוק. כשבדקו בסידורי תפלות הנדפסים מצאו, שאין אחד דומה לחבירו באותיות ובנקודות, כי "המדפיסים מתעבים משפט הנקודות והדגש והרפה בדפוס, וכל הישרה יעקשו". והנה נמצא ר' שבתאי ברי' יצחק סופר, "אשר יש לו יד ושם בחכמת הדיקדוק... והגיה סידור תפילות מכל השנה בין באותיות ובין בנקודות בין בדגש ורפה... מלבד כללי הדיקדוק שכתב בהקדמת הסידור... "וכעבור שנה, היתה עוד החלטה, שהמהרש"א היה הראשון לחתום עליה: "בכל קהל וקהל מחויבים לקנות, עכ"פ סידור אחד מאותם הסידורים". אולם המהרש"א, אע"פ שהכיר בערך הדיקדוק ובחשיבותו, לא השגיח כלל בחיבוריו ובייחוד לא הקפיד וערכב לשון זכר בנקבה.

יש עוד החלטה שהמהרש"א חתם עליה הראשון, והיא נתקיימה, מפני שהציבור היהודי מצא בה צורך. זוהי: "ראה ראינו גודל התועלת היוצא מתוך הספר שחיברו האלוף הנעלה מהר"ר יעקב בן הר' יצחק מק"ק ינאוא בעל מחבר ספר 'צאינה וראינה', ועכשיו קרא שם הספר שחיבר בשם

(ספר המגיד) ובו הוא מבאר ומפרש כל העשרים וארבע בלשון אשכנז... ושם נפשו בכפו כדי להביא אותו לבית הדפוס להדפיסו כדי לזכות את הרבים". בתקופות מאוחרות לא שמענו את גאוני הדור מכריזים על גודל התועלת בתרגום ספרים ללשון המדוברת בשביל ההמונים.

כך היה המהרש"א לא רק אחד הגדולים בתורה בדור הרביעי, אלא גם איש המוסר שהתמרמר על הסדרים המקולקלים בזמנו, והכיר ב"גודל התועלת" גם ב"צאינה וראינה" למען הנשים וההדיוטות. ולפי מסורת באוסטריה, שבה שימש בסוף ימיו אב"בית־דין וראש־מתיבתא, היו חקוקות על הכניסה לביתו המלים: "בחוץ לא ילון גר, דלתי לאורח אפתח".³³

יא. ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ

בפרקים הקודמים ייחדתי דיבורי על גדולי התורה שעיקר גדולתם בחקר הלכה, בחידושים על הגמרא ופוסקים. דיברתי גם על אלה ממשפחת השל"ה, ששמו מעינם בקבלה ומוסר. בכל הספרים האלה אפשר למצוא רק שירטוטים קלים על המצב המוסרי של השדרות הרחבות, ושל העסקנים שעמדו בראשי הקהילות. רשמים ברורים יותר אפשר למצוא בספרי דרוש ומוסר. אמנם בימי הדור הרביעי היו הרבה דרשנים ומטיפי מוסר, אבל מאותה תקופה לא רבים הם הספרים, שזכו להתפרסם בדפוס, שעל פיהם יהא אפשר לשפוט על המצב המוסרי והרוחני של הדור ההוא. לפיכך יש חשיבות מרובה לספרים של מטיף מוסר, שלא היה סתם דרשן, אלא נחשב לאחד הגאונים, אף שלא חיבר שום ספר בהלכה וחיידושים על התלמוד ופוסקים, — זהו ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ שחיבר הרבה ספרים¹¹ בדרוש ומוסר, והיה גם רב בפראג וראש ישיבה. הוא היה גם בין ראשי הרבנים שהיו מתאספים ביריד של לובלין לשם קבלת החלטות. בעל נפש סוערת היה, לא נשא פנים לגדולים שבדור ובהקדמות לספריו ובספרים גופם יש השתפכות הנפש, שמעידה על החיים המוסריים של התקופה.

בהיותו עוד צעיר חיבר ספר "עיר גבורים", ובהקדמה הוא מספר שהיו דרשנים, "שתיקנו משלים הרבה, לוחמי מלחמת ה', מלחמת התורה, להוציא יקר מזולל כפי אשר ישיגו בביאור האגדות הסתומות והחתומות בלימודם, להוציא מלב ההמון הדברים הנראים בהם דרך גזומה, על כי רחוקים הם מהשגת השכל האנושי... וכדי להסיר מכשול זה נתעוררו חכמי הדרשנים להוסיף עליהם ביאור ודרש, וגם אלה שגו ברואה בהוציאם המאמרים מפשוטם לגמרי, כי על הרוב הולכים בדרכי חכמי המחקר אשר עמדו לנס עימם... וישנו את טעמם... להפוך המאמרים לזרוק הקליפות ולאכול תוכם, באלה לא הפצתי כי אחותי ביד ימיני פשטי המאמרים... בעניין שלא יצטרך הקורא להעמיק בו ולומר עמוק, עמוק מי ימצאנו, מי היו אלה הדרשנים שהלכו בדרכי המחקר אשר עמדו לנס עימם, שהפכו את המאמרים באגדה וזרקו את הקליפות ואכלו את תוכם — אין אנו יודעים, אבל ברור שנכונם דבריו. הרי בתקופה זו חי הסופר הנעלם, שעליו דיברנו, שמן הקונטרס

שלו נשאר רק חלק, המתאים ל"תפילות אריסטו" בתוך הסידורים של הבורחים, כלשון המהרש"ל.

בספר שחיבר ר' שלמה אפרים לעת זקנתו בשם "עמודי שש" הוא מספר שהיה מן הנרדפים, ורבים היו רודפיו, מפני שהיה מדבר בשער בתרבים בקהילות של מדינות פולין "נגד מלכים — מאן מלכי רבנן", גם נגע בקצה המחנה... אבל — הוסיף — "אם קנאים יפגעו בי כפעם בפעם לא אחוס על כבודי". ואמנם בכל הספרים שחיבר עוד קודם נתן מקום להתנפלות עליו, מפני שלא היה נושא פנים גם לאלה שעמדו בראש הקהילות, לרבנים, ובייחוד לעשירים. רבים הדברים בספריו שפגעו בהרבה ממרומי המעלה. אביא כמה מהם. שהם כאבני זכרון לדור הרביעי. בהקדמה ל"כלי יקר" הוא כותב: "יקר רוח איש תבונה יבין וישיכיל, יתבונן בינה בהנהגת עם לא בינות. כמה רחוקים דרכיהם מדרכי ה', בדור תהפוכות ההופך הקערה... על פניה לשפוט על הטוב רע ועל הרע טוב, לשים שפלים למרום ועשירים בחכמה בשפל ישבו וקורא לנבל נדיב... אלה נחלקו לכיתות וחבורות מהם אוהבי הכסף, מהם אוהבי יותרת הכבוד המדומה, מהם אוהבי אהבה בתענוגים... ואוהבי האמת מבני העלייה מועטים ומתי מספר המה זבטלין במיעוטם. כי הפרוץ מרובה על העומד... הם חרובי קרתא... יהרסו ולא יבנו... לא איכל כלכל ומלתי על לשוני כאש צרבתי... העיני האנשים תקרו להכחיש הידוע? שומו שמים על זאת, ההיתה כזאת כי אם גולה וסורה בזוי בגוים מאד, לא ינחם על כמה תועבות מפורסמות שהכל מודים בהם?" ובהקדמה לספרו "פתיחת שערים": "אוי לאותה כלימה ובושה, כי העני אף אם יהיה ירא אלוהים ונפש רצויה חכמתו בזויה, ואף אם יהיה שלם בכל המידות ונעים, ודבריו בנחת נשמעים, מרחקין ממנו רעיהו, כמו שהעיד החכם ואמר כל אחי רש שנאוהו, והעשירים פני הארץ פורצי פרץ ישבעו שובע שמחות בנחת ושובה, וזה ימות בנפש מרה ולא אכל בטובה, גם העשיר בלי דעת מלין יכביר, עת כי מצאה ידו כביר... ומטיל על הציבור אימה ופחד, בהתיצב ראשי העם יחד, יתפאר לומר אני הוא שנכנסתי בעובי הקורה לדבר טוב על עמי ולהוביל שי למורא, וכמה הוצאתי על זה הוצאות, בישראל פרוע פרעות, להציל אתכם מתלאות מן הקמים עליכם לאויב, מראש פרעות אויב, ואחרי כן הוא מעמיד על הציבור שרי מסים... עד אשר היא מרויה, לבניה על גבי אריה, ובוה ציוה הנביא ואמר חבלתם מעשיכם, כי גזילת העני בבתיכם..."

לולא ידענו, כי הדברים נכתבו לפני שלוש מאות וחמשים שנה, היינו אומרים שנכתבו בראשית ההשכלה בישראל, בימים שנלחמו המשכילים עם ראשי הקהילה, בימי ה"טכסא". השנאה לעשירים מורגשת בכל ספרי המחבר

ובספרו "עמודי שש" הוא משווים לשקצים, עכברים וכו' ואומר: "הרעה הגדולה שימצא אותנו והוא שמכל החמדות שבעולם, גדולה חמדת הממון, כי שאר החמדות לכל הפחות לעת זקנתו ישבע, מקיץ נפשו מהם ואז נקל לעשות תשובה כצל העבר, אבל חמדת הממון גם כי יזקין לא יסור ממנה... בכל עוון — התשובה קלה, חוץ מזה... רוב העשירים מחמת רוב קמצנותם אינם מספרים כבוד עשרם מיראה פן יבקשו מהם איזו הנאה".

ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ לא חדל מלשאול בספריו: "על מה עשה ה' ככה לעם ישראל?" והוא אומר: "אנוכי הדל באלפי ישראל יושב ותוהה כל הימים גם בלילה לא שכב לבי, ורעיוני יוצאים דחופים ומבוהלים ובעיני יפלא את אשר אני רואה: העם גפוצים רטושים, נטושים על פני ארצות העמים איש אל עבר פניו ילכו, סחור סחור על המחיה ועל הכלכלה, ואין איש שם על לב, אין דורש ואין מבקש, עד מתי קץ הפלאות?... ועינינו תראינה רואות וכלות מאין יבוא עזרנו... וכל האזרח בישראל ישב במבוכות ארוכות וחזקות מריב לשינות ומן הכח והאנקה, הצעקה צעקת האפיקורסים, אשר פיהם מלא שחוק וצחוק... לאמור: היש לכם אב בשמים, העוד אביכם שבשמים חי רב פעלים, פועל ישועות בקרב עמו? וכדברם יום יום הלא תיכלם כנסת ישראל, כסתה כלימה פני הארץ, אלו העשירים בתורה וחכמה, וכל חכמתם לא עמדה להם להשיב לאפיקורס המגדיל פיו ביום צרה, להשיב ימינו אחור. כי לא ניסו חכמינו באלה להשיב חורפו דבר, ובסיבה זו היינו כמשחיר פנים מכלימות ורוק... אך ראיתי למצוא סיבה, על שכל איש מישראל לא חלה ולא מרגיש, ואין איש מבקש סיבתו, ומה שלבי אומר... ההעדר בא מצד ג' כתות. הכת האחת: הם העשירים פני הארץ, אשר חשוקיהם כסף ומלאו אמתחותיהם כסף, כאשר יוכלו שאת, ורובם שרויים בשלווה ורחוק מהם בקשת הישועה, כי אין להם מחסור דבר כי בעמל אנוש אינמו. הכת השנייה: הם הריקים ופוחזים ההולכים בשרירות לבם... מרשעים כאלה רחוקה הישועה. הכת השלישית: הם חכמי הדור ומנהיגיו. חלק לבם זה מזה, ולעולם אינם בהסכמה אחת, והם מתקנאים זה בזה, ומצד זה אינם מתאחדים לתקן פרצות הדור... ויתר העם נפוצו איש לאהליו וכל איש הולך בשרירות לבו והטוב בעיניו יעשה"¹⁹⁵. ובספר אחר של המחבר שנכתב בזמן מאוחר כתב¹⁹⁶: "עתה נפשנו יבשה, וידל ישראל מאד והולכים ודלים בעלבון ושפלות, ואין דורש ומבקש לדעת על מה עשה ה' ככה לעם סגולתו... נגלה עוון יעקב, ומה לנו לחפש בחורין וסדיקין במקום שעינינו רואות אבני המכשולים בדרך... אשר לכבוד בני

ישראל לא יתכן להעלותם על הכתב, הלא הם ידועים ברבת בני עמנו למשכילים הנאנחים ונאנקים על כל התועבות, ואין בידם לתקנם, כי רוב ההמון אינם מקבלים מרות מן מנהיגות ישראל ובהפקירא ניתא להו".

ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ היה רוב ימיו בפולין, רבים קמו עליו, לפי דבריו, אבל הוא היה מכובד על הרבנים, אף שלא נשא להם פנים, והמנהיגים וגם הראשים דשלוש ארצות תמכו בו בשעה שהדפיס את הספר "כלי יקר" על התורה, בשנת שס"ב, וגם סייעו בכסף למלאכת הדפוס, מה שלא עשו לכל ספר הנדפס עד עתה מן הספרים החדשים אשר מקרוב באו.¹⁷¹ וכעבור שנתיים אחרי שנדפס הספר "כלי יקר" נתפרסם ר' שלמה אפרים גם מחוץ לגבולות פולין, הן לא מלבו הוציא ר' חיים דויד אוולאי בספרו "שם הגדולים",¹⁷² כי "כלי יקר" הוא "לאמתה של תורה". ודאי היתה מקובלת דעה זו בציבור. בשנת שס"ד, והוא לא צעיר, הוזמן להיות רב בעיר פראג, אף שלא פירסם שום ספר בענייני הלכה. לדברי ר' שלמה אפרים "שלחו אחריו מפראג לק"ק לבוב כמאה פרסאות", ופראג לפי דבריו היא קהילה מפוארה "ולא נראה קיבוץ קדוש כזה מימים רבים". רק שלוש שנים חי בשלווה בפראג כרב וראש הישיבה, כי בשנת שס"ז "הוציא ה' כלי זעמו על האומות, שלח בהם את הדבר, משלחת מלאכים רעים, עד אשר מאימת מות, ברחו רבים מן המקום ויברח גם ישראל בתוכם ונתפורו רוב הקהילה", "והוא בתוך הגולה" ואז חיבר את ספרו "עמודי שש" והדפיסו "כשהרחיב ה' לי ונתן לי מקום לעת זקנתי — חשבתי למשוך בעט סופר מהיר".

בהקדמה לספרו זה כתב: "חיברתי מקצת ספרים אשר בכלם לא היתה כוונתי אל החידושים והפירושים, כי אם לכלול בהם הרבה דברי מוסר אשר כפי הזמן היה הדור צריך לכך". ואמנם את הספר האחרון שחיבר ר' שלמה אפרים לעת זקנתו ייחד כמעט כולו למוסר, לתיקון סדרי החיים, החינוך ולימוד התורה. הוא חילקו לששה עמודים לפי ההנחה, שעליהם — לפי הגדרת חכמינו — העולם עומד: התורה, העבודה, גמילות חסדים, הדין, האמת והשלום. ובידור תהפוכות זה, לפי דברי המחבר "נתקלקלו העמודים", "ואולי ישמעו העיוורים במחנה העברים ויקחו מוסר". תורת המוסר של המחבר מיוסדת על התורה, וגם על פירושים שונים במקרא, שהם על דרך הדרש, והנני למסור רק איזו מסקנות שהן משקפות את חיי הדור. בספר המחולק לפרקים ויש פרק "גמילת חסד"¹⁷³ הוא בא לידי מסקנה: "בגלות החל הזה אם לא יגמול כל אחד חסד לחבירו עמידתנו קשה עד מאד". בפרק "עמוד הדין" הוא

בא לידי הכרה שנחלשנו מצד "מידת הגסות המצויה בדורנו", והנה הוא הולך ומוצא: "ראיתי בדורנו דברים הצריכים תיקון... ברירת הדיינים שכל אחד בורר לו קרובו ומיודעו, ומי שיש לו משפחה גדולה בקהילה, הוא קודם לכל אדם, לכל דבר שבקדושה, ומי שאין לו גואלים — כשפל ישבו, אף אם יהיה ראוי לזה אין לו דורש ואין מבקשו", "על שכירות הדיינים יש לקרוא תגר... ואין אשמה זו תלויה בדייני ישראל אלא במנהיגי קהילות... על הקהל מוטל לפרנס דייניהם, כדי שיוכלו להוציא כל דין לאמיתו". בפרק "עמוד האמת": "אמרו שקר אין לו רגליים ובדורות הללו מוחלפת השיטה, כי השקר יש לו רגליים, ופוק חזי מה עמא דבר בכל רחובות קריה ובכל הדברים הנאמרים בה, דוק ותמצא כי כולו חנף, וכל פה דובר נבלה, ואמת לא ידברו... גם על כל דיבור בשבועה לא יבקר בין אמת לשקר, זולת כשהדיינים יפסקו לו שבועה, אז לפעמים הוא מונע את עצמו מלהישבע, מחמת הבושה לילך לבית הכנסת... ואילו היה יכול לעשות בצנעא עבור פרוטה אחת לא היה מקפיד". ובפרק "עמוד השלום": "המכשלה הזאת תחת ידנו בדור תהפוכות זה שלעולם לא יתברר שום דבר אמת על מכונו, מצד שאין שלום בין המתוועדים להתווכח במילי דשמיא או במילי דעלמא".

בענין "עמוד התורה" מחייבת מטרת ספרי שאביא ביתר פרטיות את דברי המחבר שיצאו מלבו הכואב. הוא פותח בתינוקות של בית רבם. יש לדאוג לתינוקות, "אשר בהם העולם מתקיים, שלא יפצו פיהם דברי הבל ורעות רוח, כשהלימוד אינו מסודר כהלכה". "הסדר הנכון הוא ללמדם תחילה מקרא עם חיבור פירוש המלות מן בראשית עד לעיני כל ישראל, לא כדרך המלמדים שבדורנו בארצות אלו שלומדים עם הנער בכל שבוע כמה פסוקים מן הסדרה שקורין באותו שבוע", "ואחרי שכבר למד כל המקרא... יש ללמדו משניות, תחילה אותן שנוהגים בדורות הללו, ואחריהן גם ממסכתות קדשים... ואחרי... כל זה יכול ללמדו גם תלמוד, ואם אינו ברהכי ילמדו במקום זה העשרים וארבעה ספרים... ובכל יום ויום ידריכהו בדברי מוסר... לא כמו שעושים המלמדים בדורות הללו כי כולם אינם מקפידין כי אם על קבלת שכרם... ואינו חושש ללמדו לא יראת שמים ולא מוסר ולא דרך ארץ, על כן רוב הנערים בצאתם לחפש לביתם תיבקע הארץ לקולם, אשר לא ישאו פני זקן... רק כעגלים ירקדו ברחובות קריה בלא תרבות ובלא דרך ארץ, על כן נעשה ההרגל בקצתם טבע, וגם כי יגדלו יהיו סרבים וסלונים בועטים במוריהם ופני זקנים לא יהדרו, כי לא למד זה מרבו בנעוריו, וזה בינינו מכה בלתי

סרה אשר לא ירגישו בה רוב המונינו. הם ראו כן תמהו למה זה נמצא בנערי ישראל יותר מבכל האומות, והאמת היא שבפשע רבם כל זה, מצורף אל מה שרוב האבות כל אחד מפנק מנוער בנו וחושך שבטו, לפי שהוא סומך על מלמדו, והמלמד אינו מקפיד על התכלית האמתית כל עיקר, ואדרבה הם מטעים גם אבותם על ידי החנופה, שבפניהם משבחים ואומרים הנער הזה גדול בתורה יהיה... וגם האב נחא ליה... ולבסוף נשאר ריקם מכל וכל, מה שלמד בין לילה היה ובין לילה אבד.

המחבר התעכב בעניין לימוד הבחורים וסיפר: "עם חכמי הדור הגדולים אשר בארץ היה לי יכוח לפעמים רבות, לבטל לימוד של חידוד שקורין חילוק ולא יכולתי לנצחם, והסבה לזה מה שרבים המה הרודפים אחר יותרת הכבוד והשררה והפצים להיות כל אחד בשבת תחכמוני, ואומרים אלמלא פילפול זה מה גבר בגוברין, וטוענים עוד ממה שרואים בחוש שהשכל נעשה מתודד על ידו בכל התורה, והאמת אינו כן, כי גם עינינו הרואות שבאותן הארצות שאין לומדים פילפול שקר זה, כמו בארץ ישראל ובשאר ארצות העמים, ידם רב להם בכל החכמות ובכל הפוסקים, לפי שיש להם פנאי יותר ואינם מבליים בהבל ימיהם ורוב זמני השנה, כאשר עושים בארצות אלו, בפרט הבחורים נראה עין בעין איד חידוד זה גורם להם קילקול גדול, כי כל אשר אין לו יד ושם בהבל זה אינו נחשב למאמה... ותופשי הישיבה עושים כל זה בעבוד כבוד עצמם, כי ברוב עם הדרת מלך, ויתקבצו אליו בחורים, וגם פסולת מרובה על האוכל ויצברו חמרים חמרים, הללו שותקין והללו מקרקרין... ידעתי גם אני שיש בדור הרבה בחורי חמד אשר לבם כלב הארי, ועל ידי שאינם בקיאים בפילפול אינם נחשבים לכולם..." "ואף שגם אני למדתי החילוקים, מכל מקום אקווה לאל שפילפולי היה קרוב לפשוטו... ופילפול כזה אין להרחיק כל כך, יש בו קצת תועלת. אבל מכל מקום טוב הוא שלא ללמדם כלל, כי כל אחד אומר האמת אתו... ולכן טוב לבטלם מכל וכל... ורבים מן הגדולים מסכימים על ידי לבטלו... וזה כלל בתורה שלא ילמדו לקנטר או להתייחר, כי רוב חכמי דורנו מתנשאים מאד בדבריהם ובכתביהם. הם בעצמם אין בהם דרך הענווה, לא מיניה ולא מקצתיה. ואדרבה שיבוז בלבו את כל מי שנדמה לו בדמיונו שאינו חכם בתורה כערכי, בחשבו אני ואפסי עוד... כל אחד מטיל דופי במעשי חברו... ויתן שמחה בלבו בשמעו על חברו דיבת עם... איני מחליט שזה הרוב בכל חכמי הדור... שמתו דברי אלה נגד קצתם, וכפי פרושות אל רועי ישראל שיתנו אל לבם על פרצות אלה, כי השעה צריכה לכך אם נבוא לדקדק אופן מצב שה פזורה ישראל".

גם בעל השל"ה נגע בעיקרי החינוך, כפי שראינו לעיל, אך לא באופן יסודי כמו ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ. ביחס לטענות של ראשי הישיבות, שבלי החילוקים יאמרו "מה גבר בגוברין", יש גם בשל"ה אותן המלים שחזר עליהן ר' שלמה אפרים. מכאן שיש אמת בהשערתי, שהסיבה היתה כלכלית— הישיבות נתרבו ולראשיהן היה צורך מיוחד למשוך את לב התלמידים. אולם גם שונאי הפילפול והחילוקים כבעל השל"ה ובעל "עמודי שש" הוציאו דברים ממשוטים על ידי גימטריאות וראשי תיבות וכדומה. והנה דוגמאות מספרו של ר' שלמה אפרים.

א. "וכי ימכור איש את בתו לאמה לא תצא כצאת העבדים", "איש זה הקדוש ברוך הוא שנקרא איש בבחינת היותו נותן ואינו מקבל ומשפיע ואינו מושפע, כתואר האיש שמשפיע ואינו מושפע מן הנקיבה. את בתו זו התורה. לא תצא כצאת העבדים רצה בזה לומר 'אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס', כלומר, לא תקבלו את התורה באופן זה".

ב. "בשביל ארבעה דברים המאורות לוקין... על מגדלי בהמה דקה בא"י ועל קוצצי אילנות... "רמו לאותם השלמים והשרידים שהשלמו את חוקם בומן קצר והאדם בילדותו דומה לבהמה דקה. וקוצצי אילנות... כי האדם הוא עץ השדה.²⁰⁰

ג. בספר "עמודי שש" ("עמוד האמת"), מציין המחבר, שמידת האמת מרומזת בפסוק "אתי מלבנון תבואי": ראשי תיבות אמת, שתבוא מלבנון, כי בית המקדש נקרא לבנון, ובבית המקדש היתה ישיבת הסנהדרין שהיה דן דין אמת לאמתו. וכך רבים מאד הם הביאורים על פי ראשי תבות וגימטריאות ופילפולים משונים, שדוגמתם אפשר למצוא גם אצל בעל השל"ה, כפי שראינו לעיל, והשל"ה היה חביב ונערץ גם בדורות שאחרי הדור הרביעי, וכן גם ספרי ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ. אם כי במידה פחותה. ראוי לציין שבשעה שר' שלמה אפרים מצא בתלמוד דבר שהתנגד להשקפתו הוציאו לגמרי ממשוטים. הנה מאמר נעלה במוסריותו "ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ",²⁰¹ מאמר זה לא מצא חן בעיניו, איך פסקו בעלי תלמוד דבר כזה על יסוד דרשת הכתוב, "יקרה היא מפנינים", בשעה שבתורה כתוב ביחס לכהן גדול "וקדשתו", וביחס לממזר לא יבוא בקהל ה"י ומשום כך הוא מבאר שלא כרש"י והרמב"ם, כי הכוונה היא לא בממזר ממש, "אלא במי שיצא עליו קול שהוא ממזר ולא נתבררה אמתתו".²⁰² יוצא איפוא שכל הדרשות והפילפולים הם טובים ויפים, כשהם מכוונים לרוח המחבר.

אף כי דעתו לא היתה נוחה מאנשי המחקר שעשו באגדות כאדם העושה בתוך שלו.

ראוי לציין גם-כן שבדרוש שלפני ראש השנה ויום-הכיפורים, דיבר ר' שלמה אפרים על התחדשות העולם וסמך על הרב המורה בספרו הנכבד חלק שלישי פרק י"ג, נגד אלה האומרים שהעולם "קדמון". הן את החלק השלישי של ה"מורה נבוכים" רצו הקנאים לגנוז, משום שהדברים על הקרבנות אינם מתאימים כלל לזוהר ושאר ספרי הקבלה. ואולם כפי שהבאנו בפרקים הקודמים היו גם בדור השלישי אנשים כהרמ"א, שביקשו ששיטות הרמב"ם וה"זוהר" יהיו אחוזים ומותאמים, ודבר זה אפשר היה רק על יסוד הפילפול, כאותם החילוקים שהם עצמם התנגדו להם ודיברו בגנותם.

דברי התיכחה של ר' שלמה אפרים מכוונים בעיקרם נגד העשירים, העסקנים, הרבנים, ורק מיעוטם נגד ההמונים, והמעט הזה הוא בעיקר בדברים שבין אדם לחבירו ולא בעבירות שבין אדם למקום. אולם בשורה קצרה אחת, שכבר הבאנו למעלה, הוא מרמו, כנראה, גם על עברות שבין אדם למקום שנכשלו בהן המוני הדור ההוא. הוא אומר: "רוב ההמון אינם מקבלים מרות... ובהפקירא ניחא להו"... והנה בתשובת מהר"ם מלובלין אנו מוצאים שנשאל, אם חובה על הקהילה להציל נער שגויים תפסוהו אצל זונה נכרית, והשלטונות אומרים שאם לא יפדוהו יוציאו אותו להורג. בתשובתו בין יתר הדברים אומר המהר"ם: ²⁰³ "בפרט בזמננו, בעונותינו הרבים, שרבים נכשלים בעבירה זו", ממקורות אחרים אין מסמכים כאלה שהיתה פריצות כזו, שליהודים צעירים בפולין היו אז יחסים עם זונות נוצריות. אולי כיוון ר' שלמה אפרים במלים שרוב ההמונים "בהפקירא ניחא להו", לחזיון המעציב שדיבר עליו בשעתו המהר"ם מלובלין, כי בתלמוד המלים "בהפקירא ניחא להו", נאמרו ביחס להפקרות כזו.

יב. ר' יואל סירקיש בעל "בית חדש"

בדור החמישי לגאוני פולין היו, עד השנים ת"ח, ת"ט, ת"ס, הרבה גאונים שהשפעתם היתה רבה בשעתם, אולם אני מדבר רק על אלה שהשפיעו גם על הדורות שאחריהם והמסמנים תקופה ידועה. המצויינים שבהם, ר' יואל סירקיש ור' יום טוב ליפמן הלר, פעלו עוד בדור הרביעי, אבל עיקר השפעתם היה בדור החמישי, והם רבותיהם של ר' דוד סגל ושל ר' שבתי כהן ואחרים, והשפעתם היתה גדולה גם בדורות מאוחרים. כעבור שבעים שנה אחרי מות ר' יואל סירקיש כתב אחד הרבנים הדרשנים, בהקדמתו לספר "זרע בירך שלישי"²⁰⁴: "אנכי מכיר הרבנים וראשי מתיבתות, כשזה נתמנה לרב וזה נתמנה לראש מתיבתא אין משלהם יותר מסך אלף או ב' אלפים, ואחרי שתיים או שלוש שנים יש משלהם אלפי אלפים, והכל ממתנות ושחדים ושכר דינות הרבה, לא כן התנהגו הרבנים הקדמונים ה"ה בעל 'בית חדש', בעל 'תוספות יום טוב', בעל 'טורי-זהב' ובעל 'שפתי כוהן', כשמתו לא הניחו אפילו כדי חוב כתובת אשתו וביקשו מחילה למחול להם כתובתם, והטעם כי כל מחשבתם לקבל הרבנות, להחזיק ישיבות ולהרביץ תורה בישראל ולהעמיד תלמידים". כמדומה, שאין שום מקור מימי ר' יואל סירקיש וכו' המאשר סיפור זה, אבל, כנראה, היתה מסורת מדורות האחרונים על אלה הגדולים בהשפעתם, כי היו גם שוגאי בצע, ושכל חייהם היו קודש ללמוד וללמד.

גודל פירוטו של ר' יואל סירקיש בא אחרי שמינוהו לרב וראש ישיבה בקראקא. היו פונים אליו בשאלות ממקומות רבים, וגם מפינות רחוקות ברוסיה, כמו מוהילוב. אחרי מות המהר"ם מלובלין, שהיה נחשב למעין "רבן של כל עם הגולה", היו מכתירים את ר' יואל סירקיש בתואר זה, והוא חי כעשרים וחמש שנה אחרי מות המהר"ם. הרב מטארנופול ר' אברהם ברבי בנימין עפשטיין, מכתיר את ר' יואל סירקיש שהיה, אגב, מחותנו, בתוארים כאלה²⁰⁵: "רב גדול ושר ישראל וכו' קודש קודשים, רבנו נר ישראל, היושב בשבת תחמוני ראשונה במלכות עליון של כל הארץ בעיר ואם בישראל של חכמים וסופרים ומוראך עליהם בק"ק קראקא". אמנם, אז היה המנהג להפליג בתארים, ואף על פי כן שפע זה של תארי-שבח מוכיח, לפחות, במקצת על יחסו של הכותב והציבור כולו לגאון זה.

בסיף ימיו נתפרסם ר' יואל סירקיש בייחוד על-ידי ספרו הגדול "בית חדש", פירושו על ארבעת הטורים. כמו רבים בדורו, ובדור שלפניו, התנגד גם הוא לפילפולים, אלו הקרויים חילוקים, אולם לא באופן נמרץ, כר' מרדכי יפה, ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ ובעל השל"ה. הוא כותב בהקדמה לספרו על טור יורה דעה: "אם ניתן רשות לראש ישיבה לחדד התלמידים ולהלהיב הלבבות, אבל דברים כאלו לא נכתבו בספר ובדיו וכל שכן להדפיסם, ובהקדמה ל"חושן המשפט" כתב דברים חריפים יותר: "אל תפנו אל רהבים ולחם כזבים, כי המה מעשי חידודים... אם לא תדעי לך היפה בנשים, צאי בעקבי הצאן, קדשי קדשים... אלה הם בעלי התוספות ויתר המפרשים". ואמנם בדרכי הפילפול שלו, אין משום חידוש. דומים הם לאלה של המהרש"ל, הרמ"א, מהר"ם מלובלין ועוד, שבכל פילפוליהם הם מביאים ראיות מן התלמוד ומן הראשונים, אבל לא מן השכל הפשוט והתורה שבלב, וכך גם בעל הבי"ח. למשל, יש הלכה פשוטה בטור,²⁰⁶ לקוחה מן הרמב"ם וכו': מקדימין דין היתום לדין האלמנה שנאמר שפטו יתום, ריבו אלמנה ודין האלמנה קודם לדין תלמיד חכם וכו'". כמדומה שהדברים פשוטים וברורים, מפני שבפסוק נאמר ריבו אלמנה, ולא ריב תלמיד חכם, ואם כן דין האלמנה קודם לכל בני אדם וממילא גם לתלמידי חכמים, וכך גם לפי התורה שבלב, אולם הבי"ח כתב: "ולא ידעתי מאין למדו להורות כך", ויש בזה פילפול ארוך שלא לצורך כלל, וכך בהרבה דברים. ואף-על-פי-כן יש בפילפולים כאלה צעד לפנים לעומת החילוקים.

על יחסו לפילוסופיה ולקבלה נוכל לדון מתשובה אחת שלו לשאלה שנשאל ונדפסה בספרו "שאלות ותשובות הב"ח הישנות",²⁰⁷ שם מסופר: "קול ענות שמענו במרץ, מארץ רחוקה עיר אמשטרדם. כי עלה הפורץ הוא פלוני הרופא, מטהר את השרץ ומטמא את הארץ, ושתיים רעות עשה, והוא כי זה כמה נשאו לבבו וכפיו מלאו מלעיג על דברי רז"ל באגדותיהם, גם בקדמות הקבלה, ומתלוצץ על החכמה, חכמת האמת ודיבר עליהם דופי ואומר כי לא נחשב בעיניו כי אם רק הפילוסופיא, ואחריה יהא נמשך כל אדם, ועוד מחזיק בטומאתו לצרף אליו אנשים הגונים, ומפתה אותם לדעתו זו הרעה. שנית, כי לאשר הוא אחד מהפרנסים נתן לאיש אחד רשות לשחוט בהמות לצורך הקהל, ואנשי המעמד לשני בתי כנסיות ציוו שני חכמים שביניהם לשאול את פי השוחט והוא בדיני שחיטה, וכאשר שאלוהו לא ידע מאומה וכו' ומיד הוכרו שהבשר משחיטתו הוא כבשר נבלה וכו' ופלוני הרופא

עלה לראש המגדל באיתה שעה ואמר בקול רם, שלא ישגוהו על ההכרזה ויאכלו הבשר 'עליו ועל נפשו, וכן נעשה ממקצת העם, לא יראו לנפשם ואכלו הבשר, כל אלה הגיעו לאונינו בכתב משלושה רבנים מובהקים מאמשטרדם — והנה הרבנים שאלו אם להחרים את הרופא ולגנותו עד ישוב מדרכו הרעה. על זה השיב הב"ח: "אין ספק שזה האיש חייב מיתה, גידוי ושמתא, דאפילו צורבא מרבנן דסנו שומעניה משמתינין ליה... כל שכן המלעיג על דברי חכמים ומדבר דופי על חכמת הקבלה, שהיא מקור התורה וכולה יראת שמים".

אין אני יודע ממקורות אחרים, מי היה הרופא הלוחם, שהיה גם פרנס הקהילה, שהתערב בענינים דתיים. אז היו רופאים גדולי התורה, פרנסי הקהילה גם בפולין, ברור שהרופא שהוזכר היה נאמן בכל לבו לשיטת הרמב"ם, שמלבד התורה הכיר גם בפילוסופיה, ולא האמין בכשפים, רוחות, שדים, והוציא את אגדות התלמוד מכלל פשוטם, או שהיה אומר אין משגיחים בדברי אגדה. לפי הרמב"ם אין כל יסוד לתורת הקבלה, כי הרי נוצרה בעיקרה אחרי שנתגלה ה'זוהר', ובייחוד אחרי שנתפרסם ספר "פרדס רימונים". כל הנאמן לתלמוד וספרי הקדמונים בכלל והרמב"ם בפרט, לא היה מקבל את ה'זוהר' כספר קדוש, הואיל ואין עליו הגושפנקה של הגאונים רב האי, רב שרירא, רב סעדיה — שרבי שמעון בן יוחאי היה מחברו. לר' יואל סירקיש לא היתה איפוא שום זכות מוסרית לפסוק, כי כל הנאמן להרמב"ם חייב מיתה, גידוי ושמתא, ושהקבלה, שלא היתה ידועה אפילו לבעלי התוספות והפוסקים הראשונים, היא מקור התורה. כך אפשר היה לפסוק רק בדור הרביעי ודור החמישי, אחרי שספרי הקבלה חדרו לאט לאט לפולין, בייחוד מצרפת. זאת ועוד: כידוע, לפי התלמוד²⁰⁸ "הכל שוחטין אפילו חרש שוטה וקטן", ומכאן שאין השוחט מחוייב להיות למדן ובקי בכל הלכות שחיטה של הפוסקים האחרונים, ובייחוד של חכמי אשכנז, שהספרדים לא היו מודים בהם. להוציא איפוא פסק דין של מיתה, כלומר חרם, לחכם ספרדי ישיב באמשטרדם, מבלי שאול את הנאשם — אפשר היה רק מתוך הקנאות הגדולה שנתלהטה בפולין, מימי המהרש"ל ואילך, ורק משום שזילזלו בספרי המחקר המעטים שהיו בלשון הקודש, ולא העמיקו לחקור בתולדות החכמים הקדמונים ולקבוע את זמנם. משום כך האמין ר' יואל סירקיש בתמימות שהפיטן ר' אלעזר הקליר הוא התנא ר' אלעזר ברבי שמעון, כלומר בנו של ר' שמעון בן יוחאי, שלו מייחסים את ה'זוהר'.²⁰⁹ ועל יסוד זה הוא חולק על ר' יעקב בעל הטורים, האומר כי טוב ויפה לבטל את המנהג לומר קרובץ (פיוטים) בראש השנה ויום הכיפורים, "אף שהראשונים שתיקנום היו גדולי

עולם כמו ר' אלעזר הקליר". אולם דעתו של בעל הב"ח היא, כדעת התוספות במסכת חגיגה, שמן המסופר ב"פסיקתא" וב"ויקרא רבה": "כד דמך ר' אלעזר ברבי שמעון היה דורו קורא עליו וכו', אלא דחוה קרייא ותניי ופייטן, יש ראייה מכרעת שהפייטן ר' אלעזר הקליר היה בנו של ר' שמעון בן יוחאי, ולפיכך "חלילה לשמוע ולקבל דברי רבנו (בעל הטורים) בזה". ולסוף הביא גם ראייה מן המציאות, "כי אחד היה בזמננו שהתחיל לבטל מלומר קרובץ ולא הוציא שנתו"...

והנה מאורע המעיד על אופיו של ר' יואל סירקיש ובמקצת גם על התקופה.¹¹⁰ היה בעירו חזן, בעל קריאה בתורה, ושוחט שהיה מתנגד לר' יואל סירקיש והיה אומר לו כי הבל הוא כל מה שלומדים הרבנים שבדור בישיבה, וסירקיש היה אומר לחזן: "הודיעני דעתך בזה", והוא השיב: "עיקר הלימוד הוא, שיתמיד במקרא, שיהיה בקי לקרות התורה בטעמים מתוך ספר התורה ובדיקדוק, אבל בלימוד הגמרא אין צורך בו, הלא הכל מוכן בשולחן-ערוך". והשבתי לו בנחת: "אי אפשר לפסוק ברוב הדינים מן השולחן-ערוך, שכל דבריו הם סתומים, כלשון הרמב"ם, ובפרט בדיני ממונות, ומלבד זה הרי אנו רואים שהרבה והרבה ספיקות נפלו בדינים, בכל יום, וגם ברוב הדברים נחלקו גאוני עולם, וצריכה חכמה יתרה ובקיאות הרבה להכריע, ומי שלא רגיל בלימוד הגמרא אי אפשר לו להורות הוראה נכונה..." אולם החזן לא נשמע לדבריו, וניסה להורות הוראה, ובמקום שבעל הב"ח אוסר היה הוא מתיר ואז הכריז ר' יואל סירקיש חרם על החזן-השוחט. המוחרם עירער על חרם זה לפני רבה של לובלין, שהיה מפורסם מאד ובעל הב"ח קוראו "אריה דבי עילאה, מרנא קברניטא וכו'". הרב ביטל את החרם, וכשנודע הדבר לר' יואל סירקיש מיהר לכתוב למבטל החרם: "רחפו כל עצמותי, עיני תדמע דמוע... ומי יחוש לכבוד התורה ולומדיה יותר ממך צדיק ועניו?". איני יודע, מה השיב הרב מלובלין ובמה נגמר הדבר, אבל המעשה כשהוא לעצמו מעניין, שהכריזו על אדם חרד ותלמיד-חכם חרם, משום שנלחם לדעותיו הדתיות, ומלחמה זו פרצה ביחוד משום פגיעה בכבוד הרב. והנה תשובה מאוחרת, שנדפסה מתוך כתבי-ידו של ר' יואל סירקיש, ועיקרה פנייה לראשי ועד הארצות בלובלין.¹¹¹ נראה כי דעתו של ר' יואל לא היתה נוחה מהחרמות המרובים שהיו מכריזים בימי היריד, וזו לשונו: "גודרי גדר ועומדים בפרץ, בל יגיע כליון וחרץ, הלא המה ראשי ומנהיגי ארץ המתועדים ביריד לובלין... אנוכי חושש ודאג על היהודים, מנהיגיהם וראשיהם, כי המה הגורמים בנוזיקין, כי הלא למשמע אוזן, שלוש פעמים בשנה בירידים שבלובלין מחרימים ליחידים המפוזרים בעיירות וכרכים דאבה נפשנו, כי

המפורסמות ידועות לכל, שלא לבד שהמוחרמים אין נוהגים בעצמם דין נידוי ומוחרם, אלא גם הצדיקים ויראי אלוקים נתפסים בעוונם, מקצתם בלי דעת... ומקצתן כמוטעין ואנוסים".... "התכלית המבוקש מן החרם תוכלו לחזק בחיזוקים וקיומים כל מה דאפשר אף בלא חרם".

אפשר שזה היה גם הרהור תשובה, על מה שהוא בעצמו החרים את מתנגדו, ושבעתו "רחפו עצמותיו ועינו דמעה", כשקיבל את מכתבו של הרב מלובלין, החסיד ועניו, אמנם, אז לא הודה כי הפריז על המידה, אבל הדבר לא נשכח מלבו.

בראשית הדור החמישי, כלומר כעבור חמישים שנה בערך, אחרי אשר נדפס ה"שולחן-ערוך" עם ההגהות של ר' משה איסרליש, כבר היו פסקי הרמ"א מקובלים ובתשובה אחת של הרב מטארנופול, מחותנו של ר' יואל סירקיש, אנו מוצאים, דרך אגב, דברים כאלו: ²¹² "כי הרב מוהר"ר איסרל ז"ל רב מובהק אשר כל בית ישראל מאז ועד עתה נשען עליו ונמשכים אחריו". גם ר' יואל סירקיש מסתמך בתשובותיו על מהר"ם איסרליש ב"שולחן ערוך", ובכלל היה נאמן למנהגים המקובלים, ובענייני איסור והיתר ובייחוד בענייני טריפות היה נוטה לחומרה. למשל, בדין תולעים בריאה: לפי הפירוש הפשוט בתלמוד, הבהמה כשרה, אלא שהמהרש"ל מצא איזה פירוש להחמיר, והמהר"ם מלובלין, אף שהתייחס להמהרש"ל בהערצה גדולה, לא שם לב לחומרא זו. באחת התשובות שהוכרנו, ²¹³ והכשיר את הבהמה. אולם בעל ה"ב"ח בתשובותיו פסק לחומרה, מפני שכך פסק המהרש"ל. ובכלל בעניין טריפות הביע ר' יואל סירקיש דעה המתנגדת לרוח התלמוד ודעות החכמים הראשונים. ואלה דבריו: "ריאה הסמוכה לדופן במקום רביתא (כלומר במיצר החזה) שנהגו להחמיר, לפי דברי המהרש"ל היה זה מנהג בטעות, ולפי זה במקום שיש הפסד מרובה, הרי יש להקל, מכל מקום אני חוכך בקולא זו, דדילמא חכמי אשכנז בקעה מצאו וגדרו גדר כי אם נתיר להם במקום רביתא, יבואו להתיר גם שלא במקום רביתא. ועוד יותר דראוי לנו לומר, שדבר זה הוא מכלל דברים המותרים והאחרים ידעו שהוא מותר ונהגו בו איסור, שאי אתה רשאי להתיר בפניהם, מדנאמר שהוא מנהג בטעות, על כן אין להקל כלל אפילו בהפסד מרובה". ²¹⁴ כי זהו נגד רוח התלמוד ברור משתי עובדות: א) משנה מפורשת: ²¹⁵ מעשה בפרה שניטלה האם שלה והאכילה רבי טרפון לכלבים, ובא מעשה לפני חכמים דיבנה והתירוה. אמר רבי טרפון הלכה חמורך טרפון (פירוש רש"י) — הפסדת חמור שתשלמנו

בעד הפרה) אמר לו רבי עקיבא אתה מומחה לבית־דין וכל המומחה לבית דין פטור מלשלם (אם טעה בשיקול הדעת), וב"נשחטה ונמצאה דבוקה בכסלים והתיר רבי עקיבא ואסרו רבי יוחנן בן נורי וכו' אמר רבי עקיבא לרבי יוחנן בן נורי, עד מתי אתה מכלה ממונן של ישראל? ²¹⁶ אם כן בנוגע לממון ישראל אין מקום לסתם חומרות, ואם אין טעות בשיקול הדעת ואם אין האדם מומחה לבית דין עליו לשלם מכיסו את הטריף בהמה שהיא כשרה לפי הדין. ואם אמרו בדברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור שאין אתה רשאי להתיר בפניהם, אין זה אלא בדברים שאינם מעלים ואינם מורידים, ושאינם פוגעים בשום אדם, כמו בבני אדם שלא הלכו מצור לצידון בערב שבת, כדי שלא להיבטל בהכנה לצרכי שבת, ושהיו רוחצים שני אחים כאחד, או בעניין ישיבה על ספסלי נכרים בשבת — באלה אמרו שאין להתיר בפניהם, אבל לא בדינים המביאים הפסד לבני אדם, שבהם שאלו: "עד מתי אתה מכלה ממונן של ישראל?" — וכן הבינו האלפסי, הרא"ש ועוד. ודאי שהבין זאת גם בעל הבי"ח, ואף על פי כן החמיר אפילו על יסוד מנהג טעות, מפני שחשש מה יאמרו הרבנים המחמירים.

אולם בדבר אחד הקל ר' יואל סירקיש — בדין "חדש", ²¹⁷ כלומר, תבואה שהשרישה וגדלה אחרי יום קצירת העומר (בזמן שהיה בית המקדש קיים), כלומר אחרי יום טוב הראשון של פסח, שכזה נחלקו עוד התנאים, אם חדש נוהג בזמן הזה, ובחוץ לארץ. אמנם, הרמב"ם פסק שאיסור חדש אינו נוהג אלא בארץ, אבל יש מן הראשונים שחלקו עליו והרמ"א פסק ב"שולחן ערוך", שיש להחמיר ביחס למיני תבואה, כמו שעורים שזורעים ודאי אחרי הפסח. ²¹⁸ ואולם אין להטיל חומרה זו במקום שרוב השתייה והאכילה ממינים אלו, "כי מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין", כי לפי חומרה זו אי אפשר היה לשנות שיכר, שהיו עושים משעורים, עד אחרי הפסח. ואחרי שהיה מנהג העם נגד חומרה זו, מצא בעל הבי"ח להכריז כי חדש בזמן הזה אינו נוהג, ובייחוד בחוץ לארץ, כפי הרמב"ם. היו רבנים שהתרגומו ²¹⁹ על כך ובפרט החזן שר' יואל סירקיש החרימו. ההוא טען כי לפי התלמוד יש לאסור חדש ולהתיר בשר בהמה שיש תולעים בריאה שלה. כך ודאי היה אומר בתקופה מאוחרת הגאון מווילנה, אבל בעל הבי"ח הסתמך על המנהג, ובאחת מתשובותיו אנו מוצאים: ²²⁰ "נתייחד המנהג מדורות ראשונים להתיר השימון הדבוק בכרכשתא, ואין ספק שכך היתה קבלה בידם, חכם מפי חכם עד חכמי התלמוד, דמסברת הכרס ודאי אין לנו היתר, שאינו

מפורש בתלמוד. רק ביחד למנהג אחד אמר "לבטל המנהג שנהגו לקנות תרנגולים לבנים (לכפרות בערב יום-הכיפורים) בדמים יקרים, דבזה יש לחוש קצת לדרכי האמורי, כשמחזור ושואל אחרי תרנגול לבן"²²¹.

ביחס לחינוך הילדים, אנו רואים, שהבין לרוח הזמן, ואולם לא הוא פרץ את הגדר של שמרנות יתרה, הוא רק אישר את התקנות המתאימות לחינוך בבתי התלמוד תורה, שכבר הונהגו לפני יותר משמונים שנה, בימי הרמ"א בקרקא, והזנחו. והנה בפינקס של חברת תלמוד-תורה בקראקא... משנת שצ"ח מאשר רבה של העיר ר' יואל סירקיש את התקנות שנקבלו בשנת שי"א. גם הקדים להן הקדמה: "הן ידעתם מימי קדם אשר נתייסדה פה קהילתנו התלמוד-תורה לפקח על לימוד תורה לבני עניים, שמהם תצא תורה... ובגלל המגפה נתדלדלה ונחרבה קהילתנו... ואחרי אשר נעצרה המגפה, והקהילה חזרה לקדמותה, מדוע נהיה האחרונים להשיב ולחזק ולחדש חבורא דתלמוד תורה, אשר היא אחד מעמודי העולם..." ואלו הן התקנות משנת שי"א שאני מביא מהן רק אחדות: "לתלמוד חומש רק על פי רש"י, שהוא הפירוש הנכון על פי פשוטו של מקרא ועל פי האמת; יש ללמד את התלמידים גם מלאכת הכתיבה באותיות ולשון לעז שאנחנו מדברים בו; גם ילמדו עמהם מלאכת החשבון חיבור, חיסור, כפל וחילוק; גם ילמדו עם המשכילים מהתלמידינו לוח הפעלים כדי שידעו מהות לשון הקודש, עברי, הווה, עתידי, יחידי, רבים, נוכח זנסתר, שלמים, חסרים, כפולים, וכן כל הגזרות והבניינים; אם אחד מן התלמידים יהיה בן משכיל ומסוגל לבוא למדע למוד איסור והיתר יתחילו עמו גמרא עם פירוש רש"י ותוספות; וכבוא הנער לארבע עשרה שנים ולא יהיה מסוגל לגמרא יותן לאיזו אומנות".

אנו רואים כי בעל הבי"ח החשיב את חכמת הדיקדוק וידיעות כלליות. הוא עצמו למד בילדותו חשבון ומדידה, כפי שנראה מרוב הציורים שלו בספרו "בית חדש" בהלכות עירובין. גם אהב להשתמש במליצות התנ"ך, והוא שעמד על כך, שנביאים וכתובים הם בכלל תורה שעל האב ללמד את בנו.²²²

אף שהדעות היו מחולקות בזה, אולם עם כל ידיעתו בדיקדוק ובקיאותו בכתיב הקודש לא שמר את חוקי הדיקדוק בכתיבו, ובייחוד לא דייק בלשון זכר ולשון נקיבה. ואמנם בתקנות על לימוד מהות לשון הקודש נמנו עברי, הווה, וכו', אבל לא הוזכרה הבדלה בין לשון זכר ללשון נקיבה, וכל גאוני הדור לא השגיחו בכללי דיקדוק אלו.

יג. ר' יום טוב ליפמן הלר (התוי"ט)

כמעט באותו הזמן שר' יואל סירקיש היה עסוק בחיבור "בית חדש". זה ספרו הגדול על ארבעה טורים, לרבי יעקב בן האשרי (הרא"ש), היה ר' יום טוב ליפמן הלר עסוק בחיבור ספרו "מעדני מלך" (שאחרי שהלשינו עליו שינה את שמו ל"מעדני יום טוב") ו"לחם חמודות". השמות שניים, והספר אחד, אלא שנחלק לשני חלקים: האחד ביאור דברי הרא"ש, והשני פסקי הלכות מן האלפסי עד הרמ"א. בהקדמה לספרו זה הוא מרחיב את הדיבור על דרכי לימוד ההלכה בישראל והוא מוצא "שנמצאו לפנינו עכשיו שני דרכים ישרים: הדרך האחד — כדרך רבנו הקדוש במשנתו, והן הנה אלו שני החיבורים ספר הרמב"ם וספר הטורים, הדרך השני — כדרך בעלי הגמרא, והן הנה ספר הרי"ף וספר הרא"ש". הוא, ר' יואל, בחר בדרך השנייה, ומפני שהרא"ש הביא את דברי הגמרא בלי פירוש רש"י ובעלי התוספות, מצא הוא צורך להוסיף ולבאר וגם להביא את דעות הפוסקים שלפני הרא"ש ואחריה. הוא ראה גם חובה לעצמו לברר את הנוסחאות והיפש אחרי כתבי יד שונים. הוא השתמש בכתב יד של קיצור פסקי הרא"ש שהיה כתוב על קלף ישן נישן, שמצאו אצל בעל-בית נכבד.²²⁴ ואמנם עבודה עצומה הושקעה בחיבור ספר זה שמטרתו היתה לעזור למורי הוראות בישראל, בימים שהתחיל בחיבור זה בהיותו במדינת אשכנז, אוסטריה, לא היה עדיין ה"שולחן-ערוך" כל כך מקובל כמו בסוף ימיו כשעבר למדינת פולין. אף-על-פי-כן כבר התחשבו בפסקי הדין של הרמ"א שהיו לפי מנהג אשכנז, וגם ר' יום טוב ליפמן הסתמך לפרקים על פסקיו ב"שולחן ערוך". אולם ספר זה אף שנדפס אחרי כן ביחד עם הרא"ש, לא היה כספר פוסק, ומורי הוראות בישראל, ורבנים מפורסמים בספרי שאלות ותשובות לא השתמשו בפסקיו כמו שהשתמשו, למשל, ב"טורי זהב" וב"שפתי כהן" על ה"שולחן-ערוך". ובכלל לא קנה ר' יום טוב ליפמן את עולמו בספרו על הרא"ש, אלא בספרו "תוספות יום טוב" על המשנה. לספרו זה היה פירסום גדול במשך דורות.

בימי ר' יום טוב הלר היו כבר חברות שהיו עוסקות יום יום בלימודי

המשנה. חברות אלו נוסדו על פי הוראת הגאון המפורסם ביותר בדורו ר' יהודה ליווא (המהר"ל) מפראג, שהיתה לו השפעה עצומה על הרבה קהילות בישראל. חברות משניות אלו התקיימו במשך דורות.²²⁵ וספר "תוספות יום טוב" נתקבל בחיבה רבה. סגנונו היה ברור ופשוט. הוא ידע את דיקדוק הלשון. הוא כמעט היחידי בדורו בין הגאונים, שדיקדק גם בלשון זכר ולשון נקיבה. הוא השתמש במפרשים רבים שקדמו לו, אבל יש גם חידושים משלו, אם כי לא יסודיים. הוא השתדל למצוא נוסחאות מדויקות ושש עליהן כעל כל הון. כשקיבל מארץ ישראל נוסחאות מוגהות עם פירוש המשנה להרמב"ם. הוא קרא להן "נוסחת ארץ ישראל, יען הובאה מארץ הקודש, ולכן, יפה להעלות על ראש שמחת", והוסיף: "ובזה בטחוני בקוני, ותהא תקוותי עד לאמות ותהא אחריתי לראות בנחמתי ולקבוע שם בית דירתי". בהקדמתו כתב על דרך ביאורו: "כשהוכרחתי להביא את דברי המחברים, אם הרמב"ם או בעל הטורים והם צריכים עיון ולא נתבארו או שנתבארו, אבל נראה בעיני פירוש אחר, אחזתיו ולא ארפנו עד הבאתי בכור הבחינה". עם כל זאת אין בפירושו משום שיטה חדשה לגמרי.

בין הכותבים על בעל "תוספות יום טוב" יש שמעמידים על הנס את דבריו²²⁶ "אף על פי שבגמרא לא פירשו כן, הואיל לענין דינא לא נפקא לן ולא מידי, הרשות ניתנה לפרש, שאין אני רואה הפרש בין פירוש המשנה לפירוש המקרא, כאשר עינינו הרואות חיבורי הפירושים שמימות הגמרא, אלא שצריך שלא יכריע ויפרש שום דין שהוא סותר את בעלי הגמרא, ואולם אותם הכותבים לא מסרו את הדברים כמו שהם, כי באמת לא הוא פירש את המשנה שלא כדברי הגמרא, אלא הרמב"ם בפירוש המשנה, והוא מצדיקו בדברים הנזכרים, אבל בכל חלקי המשניות שפירש "תוספות יום טוב" אין פירוש משלו בניגוד לגמרא. להלכה הצדיק את הרמב"ם שאינו רואה הפרש בין פירוש המשנה לפירוש המקרא שהרשות ניתנה לפרש במקראות זכר אבל למעשה לא נהג כך. ובאמת אילו היה לו אומץ לב כזה לא להתחשב בפירושי הגמרא או המשנה, ואפילו רק כשאין הדברים נוגעים לדינא, לא היו פירושו מתקבלים על בני דורו וחבריו הגאונים.

בעל "תוספות יום טוב" השתמש בהרבה ספרים לשם פירושו ואפילו ב"מאור עינים" לעזריה מן האדומים,²²⁷ ספר שבצפת החרימוהו כארבעים שנה קודם, ואחרי כן גם באיטליה, אם כי לא בחרם גמור. וזהו בענין שכל המפרשים אז לא שמו לו ולדומים לו לב: מפני מה יש בתלמוד פעם צדוקים ופעם

ביתוסים, ומה ההבדל ביניהם, ובמשנה אחת יש "מפני הבייתוסים", ובתוספתא ובגמרא "מפני הצדוקים", ולפיכך בא לידי החלטה: "אף על פי ששתי הכתות יצאו למינות, מכל מקום כת זו שיקרה בדבר זה וזו בדבר אחר, ואחרי כך קיבלו שתיהן לרעה זו מזו, וכן ראיתי לחכם בספר המתואר 'מאור עינים' בפרק ג' מהחלק שממנו המתואר אמרי בינה". אולם לא העמיק בבעיית זו, ויחס ל"מאור עינים" מה שלא אמר. על פיו הרי הבייתוסים הם האיסיים, ומעולם לא היה אומר אדם הבקי קצת בהיסטוריה שהאיסיים, שהיו מתנהגים בחסידות יתרה יצאו למינות, אלא שהיו טועים וכדומה. אולם זו היא עובדה שר' יום טוב הלר, היה היחיד בין כל גאוני הדור בזמנו, שסמך על ה"מאור עינים". אולם תמוה, שבפירושו על המשנה בסנהדרין²² "ואילו שאין להם חלק לעולם הבא, אף הקורא בספרים החיצונים", לא הביא את פירוש הרמב"ם אלא פירוש הברטנורה: "ספרים חיצונים — ספרי מינים כגון ספרי אריסטו היווני", אלא שהוסיף: "ובמשנה כ"ג פרק ה' ממסכת אבות התיר (הברטנורה) בבית הכיסא ובבית המרחץ". בהערתו זו הוא רומז על סתירה שבדברי הברטנורה: אם לאדם הקורא בספרים חיצונים אין חלק לעולם הבא, איך אפשר לקרוא בהם בבית הכיסא או בבית המרחץ? אולם תמוה, הוא, בעל "תוספות יום טוב", שעזין במאור עינים, הרי ידע שהרמב"ם החשיב מאד את אריסטו, והניחו יסוד בפילוסופיה שלו, נמצא שלרמב"ם לא היה חלק לעולם הבא. והרי ר' יום טוב הלר חיבר גם הגהות על ספר "גבעת המורה". אין זאת כי חי בשני עולמות, בשעה שעסק ב"פרדס רימונים" ושאר כתבי קבלה היו בעיניו ספרי פילוסופיה כספרי מינים, ואחר כן חיבר גם הגהות לחיבורים פילוסופיים. ופירושו על המשנה נכתב לפי רוח הברטנורה בהתחשבו בלומדי משניות.

ר' יום טוב המכונה ליפמן הלר מספר לנו קצת על תולדות חייו בהקדמה ל"מעדני מלך" ובמחברתו "מגילת איבה": "בילדותי חיברתי פירוש על מאמר הברדשי הנקרא 'בחנית-עולם', וכן חיברתי ספר 'צורת הבית' על בניין העתיד שבסוף נביאות יחזקאל, ובזמן ההוא נתגלה בדפוס ספר 'פרדס רימונים' מהחכם המקובל איש אלוקים מוהר"ר משה קורדיווירו וזה"ה ויען כי רבים וכן שלמים היו רגילים מדי שבת בשבתו לקרוא וללמוד ספר רבנו בחיי ובאשר שאנוכי הייתי גם כן כאחד מהם, עוררני לבי לפרשו בענייני קבלה על פי הספר הנזכר". ובהקדמה לספרו "מעדני מלך" סיפר גם זאת: "בעמדני על דעתי בינותי תחילה בספרי העשרים-וארבע שהוא המקרא כולו, אשר המה מפורשים באר היטב על ידי מפרשיהם". הגאונים בפולין לא קיבלו חינוך כזה. ככלל היו סדרי החיים שונים באשכנז מאשר בפולין, גם כשספרי

הקבלה חדרו מצפת לשתי הארצות. מקומות-תורה וישיבות היו אז בדור הרביעי ובדור החמישי יותר בפולין מבאשכנז ואוסטריה. אולם בהיותו רב בווינה שלח ר' יום-טוב ליפמן את בנו לישיבה בעיר מיץ בצרפת, "ושם למד לשון צרפת בטוב",²²⁹ אף כי במשך ארבע שנים שלמד שם היה לבקי בכל הש"ס. אורח חייהם של תלמידי הישיבה שם היה כזה של הסטודנטים הנוצריים. "שהיה המנהג במדינות אלו שכל בחורי הישיבה אם דל או עשיר עשה דרכו רק ברגלו ושמלותיו צרורות על שכמו ומקלו בידו". תלמידי ישיבה בפולין היו רחוקים ממנהגים כאלו. ולולא המלשינות של היהודים בפראג על ר' יום-טוב ליפמן ודאי שהיה נשאר עד סוף ימיו בפראג. ובכל אופן באשכנז או אוסטריה, אלא שמחמת מלשינות איומה, בא מאונס להיות רב במדינה שנלחם בסדריה.

מה שאירע לר' יום-טוב ליפמן הלך בפראג מעיד על הירידה המוסרית המבהילה בעיר זו, וכפי שיש לשער גם בכל היהדות המערבית. שחיתות כזו לא היתה דוגמתה ביהדות הפולנית. גם ביהדות זו היו הרבה מוסרים, שאיש את רעהו חיים בלעו, אבל לא קרה שיודעי תלמוד ושומרי מצווה ילשינו לפני הממשלה כי בספרו של אחד הרבנים יש דבר נגד הגויים. והנה במגילת-איבה, מקור נאמן, שנכתב על ידי בעל "תוספות יום טוב" ובנו, מסופר כי בהיותו רב בפראג הכעיס את העשיר הגדול בעירו, והוא רצה להיפטר ממנו, ולא היה הרבר ביכולתו, אז פנה לשלושה יודעי תלמוד וחוקי המדינה וביניהם גם דיין אחד, והם העתיקו דברים מספר "מעדני מלך" שהם נגד הגויים. כמובן אסרו אותו בשלשלאות והעמידוהו למשפט. והוא נשבע בשם המיוחד כי לא כתב מעולם נגד הגויים של עכשיו, אלא נגד אלה הנוכחים בתורה. והשופט טען: אם כדברכם שכוונתם לאומות שהיו בזמן מתן תורה, נמשלתם אצלי כמו רופא אשר יחבר ספר איך לרפא איש בעל שמונה ראשים, — "זאת יעשה רק משוגע". כל תשובותיו, שדברי תורה אינם שווים לשאר ענייני העולם, כי יש לפי מסורת היהודים "דרוש וקבל שכר" — לא נתקבלו על דעת השופטים. אף-על-פי-כן החליפו את עונש המאסר בקנס גדול ופסקו שעליו לעזוב את הרבנות בפראג. בקושי עלה לו לשלם את הקנס הגדול ועבר לפולין. שם נתקבל בכבוד גדול, כי שמו הלך לפניו. הוא חי בפולין כעשרים ושלוש שנה. היה רב בנימירוב ולודמיר.

בסביבה החדשה, סביבה הקשורה יותר ליהדות, נוכח אחרי זמן-מה, שבכל ד' הארצות חיי הקהילות הם לא בסדר, ובייחוד הרבנות. קונים את הרבנות בכסף משר העיר, והמנהיגים מקבלים שוחד ומתנות. על זה התריע גם הרמ"א, כפי שראינו לעיל,²³⁰ אבל לא צירף מעשה למדרש לשרש את הרעה. היה

חרם של ועד ד' ארצות עוד בשנת ש"ג נגד הרבנים שמתמנים על ידי השררה וכו', אך לא השגיתו בו. לא היה מי שיעמוד בפרץ. אולם ר' יום טוב ליפמן קיבל עליו לבער רעה זו, וכארבע שנים אחרי בואו לפולין, בשנת שצ"ה, קרא לוועידה מאוחדת להתריע על המעשים המגונים בקהילות ישראל, בעניין הרבנות והמנהיגים, ונתחדשו ביתר תוקף התקנות שנתקבלו עוד לפני ארבעים וחמש שנים. ובהסכם הרבנים של ד' הארצות נכתב בפניקס המדינה והוכרו שנה בשנה שלא לקנות הרבנות. וכשנודע להלר שאחד הרבנים השיג את כיסא-הרבנות באמצעים פסולים לא נח ולא שקט עד שעלה בידו להרחיקו לפי החלטת הנאספים ביריד גרומניץ.²³¹

זמן מועט אחרי כן קיבל המושל כתב פלסטר מאחד אלמוני על הרב הלר. בעל ה"תוספות יום טוב" כבר ידע טעמה של מלשינות, אבל כאן בפולין יצא בשלום. וכשמת רבי יואל סירקיש נקרא לקראקא להיות אחד מראשי הישיבה, ואחר כך נבחר לרב אב"ד בקהלה חשובה זו, שכינה בה כעשר שנים עד יום מותו.

דל הוא החומר על פעולתו של ר' יום טוב ליפמן הלר בעשר שנות חייו האחרונות, בהן ישב על כיסא הרבנות בקראקא. יש לשער שרבים פנו אליו בשאלות, ובפרט בשנות השואה ת"ח ות"ט שבהן נתרבו העגונות. ר' דוד סגל, בעל "טורי זהב", מזכיר, באחת מתשובותיו לשאלת היתר עגונה, את בעל "תוספות יום טוב", ואומר:²³² "זהסכים הגאון מוהר"ר ליפמן שיחיה". אולם, כאמור, נשאר בכתב רק רשמים מעטים מפעולתו בתקופתו האחרונה. כנראה לא נשמרו תשובותיו ואבדו. יש להעיר שהרבנים בדור החמישי גם הם היו נוטים להחמיר בענייני איסור והיתר, ואין לפנינו שום מקור בו נראה שר' יום טוב ליפמן, שלא כשאר חבריו הרבנים, נטה להקל. מכלל זה יש להוציא את יחסם של כל גדולי הדור לשאלת היתר עגונות. בכל הדורות שקדו חכמינו על תקנתן של בנות ישראל וחזרו אחרי צד היתר להתיר אותן מכבלי העיגון, בכל מקום שאפשר היה למצוא איזה סמך להיתרם בתלמוד ובפוסקים הקדמונים. כך נהגו המהרש"ל ומהר"ם מלובלין, וגם בעל הב"ח דאגנ²³³ "שהאשה לא תהיה עגונה כל ימיה", ואף חתנו ר' דוד סגל, שהגאון ר' ליפמן הסכים לו. אחרי שנות ת"ח-ת"ט אבדו הרבה מן השאלות ותשובות ורק אחדות נשארו, ואלה נדפסו בתשובות גאוני בתראי ובתשובות הבי"ח החדשות, ובספר "צמח צדק". באחת התשובות נמנה ר' יום-טוב ליפמן בין מתירי עגונות בשנת ת"ח.

נשאר עוד²⁸⁴ פסק־דין שעליו חתום הראשון יום־טוב המכונה ליפמן, בשנה הראשונה בה נבחר לאב־בית דין בקראקא. ביריד לובלין שנת ת"ד דנו בסיכסוך בין מנהיגי ד' ארצות ובין מנהיגי מדינת ליטא. הדיינים היו שנים מפולין, הרב מקראקא ומפרמיסלא, ושנים מליטא, הרב מבריסק והרב מפניסק. פסק־הדין הוא כמעט כולו לטובת ליטא. שיחררו את יושביה "מן ההוצאות שמוציאים פה לובלין לטרובינאל ביומא דשוקא", (הוצאות השמירה מגולנים), וגם מצאו שאנשי ליטא פטורים מהשתתפות ב"הוצאות הגולנים שבסביבות", ופטרו את מנהיגי ליטא גם מן התביעה להשתתף בהוצאות לשליח ברומי (שנשלח, כנראה, אל האפיפיור בדבר עלילת דם), משום שלפני שלחם את השליח לא הודיעו על כך לאנשי ליטא. — ובכלל היה פסק־הדין נוטה לזכות האחרונים. ודאי התחשב ר' יום טוב ליפמן במצבם הקשה. בפניקס ליטא משנת שצ"ז אנו קוראים: "מאחר אשר עינינו הרואות עם ה', אלה יושבי קהילות ויישובים דמדינתנו ליטא הולכים ודלים מחמת העדר המחיות שנתקלקלו והיוקר הזה וידל ישראל עד מאד בעו"ה, עד אשר אין די סיפוקם במחיה ומזון ביתם, גם הוצאות מסים ועולים בצוקי העתים האלה גלות המר הזה הולכים ומתרבים... ונתמוטטו ונתרוששו ואין כל, ומחמת זה נתפרדה החבילה קיבוץ קהילות קטנות כל אחד פונה לדרכו" וכו'. ומן הפניקס אין אנו רואים כי הוטב המצב שבע שנים אחרי כן, ומשום כך דחו ודאי את הדרישות של מנהיגי ועד ד' ארצות.

ר' יום־טוב ליפמן ראה בסוף ימיו את היהדות הפולנית־הליטאית בחורבנה. אמנם צבא חמלניצקי לא הגיע לקראקא ור' יום טוב ליפמן לא ראה בעיניו את מעשי הרצח האכזריים והפראיים, אבל נרצחו אנשים קרובים אליו, שהכירם מימי היותו רב בנמירוב, ולבו בו נשבר. הוא היה אז אחד היחידים בין גאוני פולין שחיברו דברי־קינה על האסון האיום שקרה לאומה, ובקראקא נדפסו עוד בחייו: "סליחות על גזירות אוקריינה חברים זיסדס הגאון מוהר"ר יום טוב הלוי בעל תוספות יום־טוב, ר"מ ואב"ד בקראקא על הגזירות וחורבנות הגדולים שהיו במדינת אוקריינה וכו' והאלופים הקצינים ראשים ומנהיגים ארבע ארצות בהסכמות גאוניהם קיימו וקיבלו עליהם ועל זרעם אחריהם לאימרום בכל יום הכיפורים קודם הסליחות אלקים אל דמי". הסליחה נקראה בשם "אלה אוכרה בדמעות שלישי צעקה מרה גדולה".

יום כ' סיון, יום שחל בו חורבן נימירוב, נקבע אז, כידוע, ליום צום

לכל בית ישראל, ואין ספק שיום זה נקבע לפי דרישתו של בעל "תוספות יום-טוב", שהיה אחרי מות בעל הב"ח. "רבן של כל בני הגולה". אמנם עוד לפני כן נחרבו קהילות רבות, ור' נתן נטע הנובר מספר בספרו "יוון מצולה" על מיתות משונות ואכזריות שבהן נספו קהילות שלמות עוד לפני כ' בסיון, "כי לא היתה מיתה משונה שלא עשו בהם". מדוע אפוא נקבע יום כ' סיון, יום חורבן קהילת נמירוב, שבה היו פחות רציחות ומעשי אונס מאשר בקהילות שקדמו לה, ליום צום לכל בית ישראל? אין זה, כנראה, אלא משום שחורבן נמירוב, העיר שבה כיהן שלוש שנים כרב והכיר את אנשיה מקרוב, הרעיש את לבו יותר מכל הרציחות שקדמו. ביחוד נגע עד לבו הירצחו של הגאון ר' יחיאל מיכל, ראש הישיבה שם, וחיבר על רצח זה קינה מיוחדת המתחילה: "יום העשרים בסיון, קדושים היו לעמוד אש ולעשנים והגאון מוהר"ר יחיאל מיכל מעוטר חכמות אין מניין ומנינים". ומסיים: "נקום אלי עבור זאת התורה, אחת היא, מהודנים". ראשי התבות של השיר יום טוב ליפמן, והמלים "זאת" ו"אחת" מודגשות, כי "זאת" בגימטריה ת"ח ו"אחת" — ת"ט. בכוח הביטוי אין להשוות קינה זו לקינות הפייטנים הקדומים אחרי הגזירות והשחיתות שהיו בימי מסעי הצלב ועוד. אף-על-פי-כן מורגש הכאב האיום של המקונן, אף שאין בקינותיו מרוח השירה. וגם בחיבור סליחות וקינות כאלה היה ר' יום-טוב ליפמן כמעט יחיד בדורו בין הגאונים שהיו נתונים רק לחידושי הלכות, או גם ללימוד הזוהר וספרי הקבלה. ויש להוסיף כי היה יחיד בין הגאונים גם בזה, שתירגם את ספר המוסר הקטן "ארחות חיים" המיוחס להרא"ש, ל"עברייטיטש". אמנם איש-העט היה, והעם אהבו.

ד. הקהילה ומוסדותיה בדור החמישי בפולין וליטא

ר' נתן נטע האנובר מספר ב"יוון מצולה", אחרי תארו את התורכן האיום של יהדות אוקריינה, פולין וליטא, על העבר, על ה"הנהגה של מדינת פולין" ש"היתה כולה על דרך צדק ויושר ונכון וקיים". זו היתה מעין תשובה על התאשמה של ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ בספרו "עמודי שש", שהזכרנו לעיל.²³⁵ גם הנובר מסתמך על ששת העמודים: תורה, ועבודה, גמילות חסדים, הדין האמת והשלום, שעליהם העולם קיים, ובמקום שאיש לונטשיץ ראה בעיקר את הצללים ומעט מאד אור, — ראה הנובר רק אור, ובגוזמאות רבות מאד. למשל, בדברו על הירידים בפולין, הוא מספר כי "בני ישראל אנשים ונשים היו הולכים ביריד בבגדי מלכות, כי היו חשובים בעיני המלכות ובעיני הגויים". אבל הרי עובדה היא, כי רק שנה לפני שנת ת"ח (1647 לספירתם) נהרגו בלובלין שמונה יהודים וחמישים נפצעו ועשרים בתים נשדדו, והכול על ידי התלמידים הישועים ויתר התלמידים של בתי ספר הקאתוליים, שהלכו בראש ואחריהם בעלי המלאכה הנוצרים והפוחזים, והממשלה הפולנית לא הענישה את הפורעים. במשך יותר משלושים שנה משנת 1605 עד שנת 1637, האשימו בפולין שנים עשרה פעם את היהודים, כי משתמשים הם בדם נוצרים ומחללים את לחם הקודש בבתי תפילתם.²³⁶ אמנם לא היו מאורעות בפולין כמו בימי חמיל, אבל חיי ישראל בפולין היו רחוקים מאד מאותה אידיליה שבתיאורו של הנובר. גם כלפי פנים נכשל בהפרזות. יותר קרובים לאמת היו דברי איש לונטשיץ שהבאתי לעיל. הנובר מספר בדברי שבח: "הראש ישיבה הזה מכבד לבני ישיבה שלו כל אחד ואחד. שיאמרו חילוקים על הישיבה במקומו, הן לחכמים הן לבחורים, והם היו אומרים החילוקים והראש ישיבה שומע אליהם והיה מפלפל עמהם, כדי שיחדדו הבני ישיבה". בדבר החילוקים נראה שהנובר סיפר דברים כהווייתם, אלא שהדבר מוכיח כי לשווא התריעו הגאונים של הדור השלישי, הרביעי והחמישי על החילוקים. ראשי הישיבות המשיכו בשלהם ואמרו למשך אליהם את התלמידים, לחדד את מוחם בפילפולי הבל. ואולם בשאר הדברים הוא מפרז בתשבחות. אמנם היהודים בפולין היו מקבלים הרבה בחורים עניים ללמדם בישיבות, אבל בפינקס ליטא שהוא בקירוב מאותו הזמן,²³⁷ אנו מוצאים

תקנות, שהרב מחייב לקבל בחורים ונערים לומדי תורה לפי מספר שאפשר לחלק להם שבתות בקהילה, וגם הוטל על הבחורים שילמדו את הנערים בחינם מט"ו שבט עד ראש חודש ניסן ומט"ו אב עד חצי אלול. אפשר שבפולין היה המצב טוב יותר, אבל לא בהרבה. ואשר ל"עמוד הדין" ודאי צדקו איש-לונטשיץ והמהרש"א. יש די הוכחות לכך גם בפינקס ליטא.²⁸⁸ המנהיגים פונים לאצילי ישראל בק"ק בריסק: "שמוע שמענו וקול שאון עלתה באזנינו, אשר יש תקנה בק"ק שלכם אשר כל יחיד שיש לו דין עם הרבים, אשר נראה בעיניו שנעשה לו שלא כדת, גדרתם בעדו ונעלתם הדלת בפניו, שלא יציע הדבר בקובלנא לפני ראשי ומנהיגי המדינה". אמנם, נלחמו בזה, בעל "עמודי שש" ואחרים, אבל דווקא מתוך כך אנו רואים, שלא בכל המקומות היה הדבר כשורה, ועוד יותר אנו מוצאים בפינקס ליטא משנת ת"ז, שנה לפני החורבן: "חובות שחייבים המדינה להגאון מוהר"ר נפתלי אב"ד דק"ק לובלין, קרן ג' אלפים, רווחים תק"ן זהובים, זמן פרעון אדר תח"ל. עוד להגאון הנ"ל קרן ב' אלפים, רווחים ש"ס זהובים, זמן פרעון הנ"ל. להגאון מוהר"ר העשיל קרן ב' אלפים ת"ק זהובים, רווחים תל"ז זהובים, וחי' להגאון הרב ר' מן קרן אלף ת' זהובים, רווחים רל"ח זהובים". רבנים מלווים בריבית לקהילת ליטא, בשעה שידועים שאין רווחים, ואין מקום להיתר עסקא, ומאין להם כסף, אם לא משכר דיינות, כפי שתיאר אחרי כן בתקופה מאוחרת בעל "זרע בירך"? והנה מה שהתאוננו מנהיגי ליטא "הריבית איכלת בהן עד אשר המדינה נשוא נלאו". הם קוראים לזה בפירוש ריבית, ולא רווחים. ואולם, ידוע שבדברי הספד נוהגים להגזים, ודבריו של ר' נתן נטע, אחרי החורבן האיום של קהילות ישראל, הרי אינם אלא דברי הספד. והיסטוריונים הבאים לקבוע עובדות אסור להם שיסמכו על דברי הנובר, ועליהם למצוא מקורות אויביקטיביים יותר שלא באו לשם הספד.

בסוף הדור החמישי, כעשרים וחמש שנה לפני גזירת ת"ח, נפרדה ליטא מד' ארצות, כי מצבה היה מיוחד. אמנם, הממשלה המרכזית והסיים הפולני היו בווארשה, ומצודתם היתה פרושה גם על ליטא. אולם היו גם "סיימיקים", ולעתים קרובות לא היו האצילים משגיחים בשלטון המרכזי, לפיכך תיקנו תקנות מיוחדות כדי לשמור על הקיום החמרי. ואולם, אעפ"י שמצבם הכלכלי היה קשה, שמרו על לימוד התורה. נתקבלה תקנה שאין לשום קהל למעט בקבלת בחורים כנהוג בקהילתם. גם דאגו בשנת שצ"ט לסדרי החינוך: "גם כאשר ראינו קצת מלמדים מחניפים לאבי הילד וממהרים להתחיל עמו ללמוד

המשניות בטרם ידע הנער המקרא על מכונו. גם מתחילים ללמוד גמרא בטרם ידע ויבין המשנה. על כן עלה ונגמר: אפילו כשיתחיל ללמוד משניות לא ימוש המקרא מפיו ויעשה לו קביעות למקרא בכל יום, וכן אחרי שיתחיל ללמוד עמו גמרא יקבע לו על כל פנים יום אחד בכל שבוע למקרא. באופן שלא ימוש המקרא מפיו עד שיגיע לכלל העיון מעצמו. ועוד: "נערים אשר אין השגת שכלם לתלמוד תורה, ימסרו אותם לשירות או ללמוד מלאכות, איזו אומנות". בכלל דומות תקנות אלו במקצת לאלו שנתקבלו בקראקא שנה אחת קודם, בשנת שצ"ח, ונתאשרו על ידי בעל הב"ח, שפירסומו היה גדול גם בליטא. ואולם כאן לא הכניסו את התקנות על לימוד ידיעות כלליות ודיקדוק לשון הקודש. כפי שראינו נתקבלו התקנות בקראקא עוד בשנת שי"א, ואושרו מחדש בשצ"ח. בשנת שי"א היתה בפולין תנועה של התקדמות כללית. הפולנים נלחמו בקליריקלים, ודבר זה השפיע או גם על היהדות. ואולם התקנות אושרו מחדש בקראקא גם בימי הריאקציה בפולין, ואילו בליטא לא נתקבלו במלואן.

בליטא לא תפסו הרבנים אותו מקום שתפסו בימי הירידים בפולין. משנת שפ"ג ואילך לא היו בין הרבנים שבליטא גאונים מפורסמים. בהקדמה לפינקס כתוב: "אלו הן התקנות אשר אוזנו וחברו בעלי אסופות אצילי בני ישראל", ובוועד של שנת שפ"ו כתוב: "רוזנים נוסדו יחד", ובין החתומים אין אף חתימה של אב"ד חופ"ק, ורק בוועדים משנים שצ"ז, שצ"ט, ת"ז, תט"ז כתוב "בהתאסף ראשי העם בצירוף הגאונים הרבנים", ואולם אין אנו מוצאים שמות של רבנים שזכרם נשאר גם בדורות המאוחרים. אפשר מאד שבוועד הראשון משנת שפ"ג לא רצו הרבנים שהיו נאמנים ל"חושן המשפט", לאשר את התקנה: "איש אשר יטען טענת אין לי ולא נשמע ולא נראה לו בהיזק ידועה, לא בשריפה ולא בגזל... וכיוצא בזה, שאר אונסין בהפסדים דמוכח אחת דתו להיות חבוש בתפיסת המבצר במשך שלושה חדשים". כנראה היה בה בתקנה זו משום צורך הזמן, לקיום המסחר, שחלק גדול מן היהודים התפרנסו ממנו. אפשר שהרבנים לא רצו לאשר עוד תקנה של אותו ועד: "אב"ד לזמן ידוע בכלות זמנו, אם אין חוזרים ומקבלים אותו הרי הוא מסולק מן הרבנות ואין צריכין להודיע קודם כלות זמנו בשום אופן". אבל היו ועדים שתיקנו תקנות, שבלי הסכם הרבנים לא היו ההמונים מקבלים אותן, כגון: האיסור לגשים להתקשט בשלשלאות זהב, ובטבעות זהב ובמרגליות. או תקנה שאת הוצאתה לפועל הטילו על הרבנים עצמם: לפקח על מספר הקרואים לסעודה (סעודת חתונה או ברית), וכן בוועד שצ"ט, שבו דנו על לימוד הבחורים — בכל אלה לא היו דבריהם נשמעים לולא צירפו את הרבנים. ובשנת ת"י עמד

הוועד להכריז אבל גדול על כמה וכמה רבבות מישראל, שנהרגו והיו מאכל לעוף השמים וגם קבורה לא היתה להם. ודאי ידעו בשנת ת"י שר' יום טוב ליפמן קבע תענית ליום כ' סיוון, אבל הם בחרו לקבוע את האבל בצורה אחרת. לאסור על נפש מישראל "במשך שלוש שנים רצופות מן חודש אייר ללבוש שום מלבוש דאמאסק או אטליס, הן בגד עליון והן בגד תחתון. אם עשיר או דל איש ואשה, בחור ובתולה וכו'". וכל זה נאסר בחרם יהושע בן-גון בבית הכנסת ברביים. לפיכך הוכרחו להזמין לוועד זה את הרבנים. ואולם בדרך כלל לא מילאו הרבנים בוועד מדינת ליטא תפקיד חשוב כמו בוועד ד' ארצות.

טו. ר' יהושע פאלק (בעל "פני יהושע")

נקבתי בשמם של ארבעה רבנים: ר' יואל סירקיש בעל "הב"ח" ור' יום טוב ליפמן הלר בעל תוספות יו"ט, שהם כעין חוליית ביניים בין הדור הרביעי והחמישי; ור' דוד סג"ל בעל ה"ט"ז ור' שבתי כהן בעל ה"ש"ך שתחילת השפעתם בימי הדור החמישי. אמנם היו גם גאונים אחרים בדור ההוא, והיה אז אחד, שעלה על שני האחרונים באומץ רוחו ובמקוריותו, ובמידה ידועה גם על בעל הב"ח ועל בעל "תוספות יום טוב", ורב זה היה ר' יהושע ראש הישיבה בקראקא רבו של ה"ש"ך, שחיבר את הספרים "מגיני שלמה" ו"שות" "פני יהושע". ואולם הוא היה ידוע רק בדורו וספריו יצאו זמן ניכר אחרי מותו, ובחיי פירסמוהו בעיקר תלמידי הישיבה שלו. אולם אין מטרתי כאן לכתוב את תולדות הרבנות בכלל ותולדות הגאונים בפרט. חלק זה של ספרי הוא רק כעין מבוא לתקופת הגאון מווילנה ובני דורה, שראשיה היו מושפעים גם מגדולי הדור החמישי. משום-כך איני מתעכב אלא על אלה שהשפעתם היתה ניכרת גם בדורות המאוחרים. אף-על-פי-כן אין לעבור בשתיקה, כשמדברים על גדולי הדור החמישי, על האיש המיוחד במינו, שלפי דבריו היתה בוערת בקרבו "שלהבת האמת". ואמנם, אחרי מות רבו המהר"ם מלובלין, היה הוא היחידי שלא נשא פנים למקובל, וגם לא ל"שולחן ערוך". אלא אם-כן מצא שמקור הדבר הוא לפי התלמוד והפוסקים. אולם בכלל היה ה"שולחן ערוך" בתקופה ההיא הפוסק האחרון בכל תפוצות ישראל — חוץ מאשר אצל יהודי ספרד. ביחס לפולין כבר ראינו את דברי הרב מטרנפול;²³⁹ "כי הרב מוהר"ר איסרל ז"ל רב מובהק אשר כל בית ישראל מאז ועד עתה נשען עליו ונמשכים אחריו". ומאותו הזמן כתב אחד הגאונים בעל הספר "משאת בנימין";²⁴⁰ "בכל מדינות אשכנז קיימו וקיבלו עליהם דברי רבנו הרמ"א ובתריהו אנו נגררים בכל דבריו". בליטא נגדרו אחריו עוד יותר. ר' שמואל זיינוויל, שהיה רב בנעשוויו (לפי הכתיב בפינקס ליטא) כתב לבעל "פני יהושע";²⁴¹ "לפי המנהג בני מדינתנו בדבר הנדפס בשולחן ערוך אין לשנות, חס ושלום, כתורת משה ואפילו בדברים המוכרחים, מחוייבים אנו לעייל פילא רבא בקופא זעירא דמחטא, שלא להודות, חס ושלום, לחכם אחד שחידש דבר". וכך היה מקובל לא רק בנסוויז בלבד, אלא בליטא

כולה, כי לפי הפיננס היו נהוגים אז ארבעה ראשי גליל: של וילנה אשר היא מטרופולין רבתי בגויים, ושל נסוויז', ושל סלונים ושל נוואהרודק, ואם כן היה ה"שולחן-ערוך" עוד כעשרים, שלושים שנה לפני גזירת ת"ח כתורת משה בכל מדינת ליטא, ואף-על-פי-כן כתב בעל "פני יהושע" לרב מנסוויז, בדברים חריפים ונמרצים נגד ההנחה, שאסור לשנות דבר מה"שולחן ערוך" גם כשיש ראיות שזה מתנגד להלכה האמיתית. הוא כותב: "אין לדיין אלא מה שענינו רואות ויפתח בדורו כשמואל בדורו, וכבר התחלתי לחבר השגות גדולות על הראשונים והאחרונים, כי אין משוא פנים בדברי אלוקים חיים, ומובטח אני בהגאון החסיד בעל בית יוסף ז"ל שלא יירע בעיניו, וכן: "וכבר ידעתי בתחילת דברי כי לא יתקבלו דברי תשובתי כי כך הדרך בדורנו בדבר שנתפשט בתשובות האחרונים, ואפילו יבוא אליהו ויאמר אין שומעים לו ואין צריך לומר אפילו אהד מחכמי הדור, אפילו מפיק מרגליות, אסור להודות לו על האמת, אבל ברור בעיני כי אלוקים מצא את עוון בת ישראל, שהן עגונות בעוונותינו הרבים על חנינם". ועוד: "יש תחת ידי חידושים רבים לא שערום הראשונים, ולי הצעיר בכל דין קטן וגדול שאני לומד, נראה בעיני כאילו לא דיברו הראשונים בדין זה כלל, מחמת הכרח משא ומתן שיש לישא וליתן בכל דין ודין". בסגנון ברור ואמיץ כבקטעים הנזכרים לא דיברו חבריו הגאונים שבדור החמישי, בייחוד לחם בעוז בדבר התרת עגונות²⁴² עד שנשמעה נגדו, מפי הגאון המפורסם ביותר בדורו (אחרי מותו של מהר"ם מלובלין והמהרש"א) ר' יואל סירקיש, כי הוא רוצה "להתיר מסברת הכרס עגונה, להקל בערווה החמורה". ר' יהושע לא נרתע ובתשובתו לר' יואל סירקיש, אחרי התוארים הרבים שהכתירו בשם "פאר הדור והדרו", הוא עומד על דעתו. וכדי לפייס את ר' יואל סירקיש הוא מוסיף בסוף: "מובטח אני בחסדך שיהיו לרצון אמרי, שלא להקפיד עלי אם מחמת שלהבת האמת יצאה מקולמוסי שפת יתר".

אולם, כאמור, עם כל גדלו בתורה ותקיפות דעתו ודאגותיו הרבות בתשובותיו "שלא לעגן בת ישראל" נשאר שמו לברכה רק בין יחידי סגולה, ואילו את הט"ז והש"ך היה לומד במשך דורות רבים כל רב בישראל ועסקו בהם אולי יותר מכתורת משה, כי הם באו לחזק את המקובל, שאין לסטות מן השולחן-ערוך. ברור אפוא, שלולא היו ר' דוד סגל ור' שבתי כהן מצטרפים אל השולחן-ערוך בביאוריהם, אלא היו מחברים ספרים נפלאים בעיניי הלכה, היה גורל ספריהם כגורל החיבורים של גדולי תורה אחרים באותה תקופה. בכלל אין ב"טורי זהב" ו"שפתי כוהן" חידושים יסודיים. אמנם, יש בהם הגיון ושכל ישר, ולא פילפולי-סרק. ואולם מבחינה זו יש כמה וכמה ספרים

ושאלות ותשובות שהם דומים להם. אלא מפני שכל הרבנים במדינות רבות הוכרחו להשתמש ב"שולחן-ערוך", שהיה לחם חוקם. ובו יש הרבה דברים שהם כספר החתום, קנו להם זכות יחד עם הרמ"א גם מבאריו ומפרשיו, ובראש וראשונה הט"ז והש"ך.

טז. ר' דוד סגל (בעל הט"ז)

ר' דויד סגל היה חתנו של ר' יואל סירקיש, ועוד לפני שהוציא לאור את "טורי זהב" היה מפורסם לאחד מגדולי התורה, וחותנו באחת התשובות הכתירו בתוארים אלו: "עוקר הרים וטוחנן זו בזו בפילפולא, בהיכלו אומר כבוד כולו, קול לו וקול אליו, קדוש יאמר לו, הוא חתני ר"מ ואב"ד האלוף כמוהר"ר דויד סגל, נרו ונר זרעו יאיר עד ביאת הגואל".²⁴³ תארים בסגנון משונה, אבל מעידים שהיה גדול בתורה ובמצוות. הוא היה ככל הגאונים שבדורו ראש מתיבתא ואב בית-דין בקהילות שונות ולאחרונה — לפני גזירת ת"ח — בעיר אוסטרהא שבווהלין, שלישיבות שבה נהרו תלמידים רבים עוד מימי המהרש"ל והמהרש"א. כלכל הגאונים היו פונים גם אליו רבנים ממקומות שונים בשאלות שונות ביחוד בדבר עגונות, וכרבותיו שקדמו לו דאג גם הוא לבנות ישראל להתירן ככל האפשר מכבלי העיגול, במקרים שאפשר היה לו להביא סמך לדעתו, לפי התלמוד והפוסקים הקדמונים. תשובות אחדות נתפרסמו בשמו אחרי מותו. ואולם, כאמור, עיקר גדולתו גם בדורות המאוחרים הוא בספרו "טורי זהב", שנדפס בלובלין שנתיים לפני גזירת ת"ח. העיר אוסטרהא נפגעה במאוחר קצת, ורק בשנת ת"י היה בין הגולים, ונדד ממקום למקום במורביה ואשכנז, ולא מצא לו מקום מנוחה עד אשר שקטה קצת ארץ פולין, ואז נתקבל לרב וראש ישיבה בגליל לבוב, והרביץ תורה עד יום מותו, בשנת תכ"ו. הימים היו ימי התנועה המשיחית של שבתי צבי, שגם הט"ז נכשל להאמין בו, אולם על זה ידובר ביחוד.

כידוע, היו כמה מבארים ל"שולחן-ערוך". הראשון היה ספר "מאירת עינים" (סמ"ע) על החושן-משפט, שעליו דובר לעיל. אחריו באו פירושים על שאר חלקי ה"שולחן-ערוך", והראשונים שבהם היו הט"ז והש"ך, שנדפסו בשנה אחת, שנת ת"ו. ר' דויד סגל היה כבר גדול בשנים ומפורסם, ור' שבתי כהן היה אז רק בן עשרים וארבע, אבל הצטיין ביתר חריפות ובלשון ברורה ומדוייקת, מפני שהיה בעל סגנון, ועלה בידיעת הלשון העברית על כל בני גילו. ר' דויד סגל לא היה מקפיד על חוקי הלשון, אלא על התוכן. אולם בעיקרי הדברים היו שניהם נאמנים לפסקי הרמ"א, שאף הוא בזמנו לא חידש הרבה, אלא הלך בעיקר אחר פסקי ה"מרדכי" ובמקצת גם אחרי שאר

הפוסקים מחכמי אשכנז. במקרים נדירים הביעו המפרשים דעת עצמם בהסתמכם על המקורות שעליהם סמך גם הרמ"א. היתה גם מחלוקת בין הש"ך והט"ו, מחלוקת לשם שמיים, שלא נודעה בחייהם בציבור.

ר' דוד סגל לא היה מתחשב ביותר במנהגים שהם להקל, אם מצא בהם קצת סטייה מן הפירוש הנכון שבספרי ראשונים. והרי דוגמה אופיינית: ב"שולחן ערוך" אורח חיים²⁴⁴ אומר הרמ"א בהגהותיו "הא דאסור לקרות (בשבת) בשיחות חולין וסיפורי מלחמות היינו דווקא אם כתובים בלשון לעז, אבל בלשון הקודש שרי, וכן נראה לי מה שכתבו התוספות פרק 'כל כתבי' וכן נהגו להקל בזה". כאן לפנינו חידוש שחידש הרמ"א, לפי פשט בתוספות, והכניסו בהגהותיו בקיצור, ולא ביאר את דבריו כל צרכם. והנה בא בעל ה"טורי זהב" ומבאר לאינו ראייה מן התוספות כיוון הרמ"א: "דהיינו וזה לשונן (של התוספות): ומיהו אותן מלחמות הכתובין בלעז, נראה לרבנו יהודה דאסור לעיין בהן, ומוזה יליף רמ"א להתיר לשון הקודש", ואחרי כן מוסיף הט"ו משלו: "ואינה הוכחה דהתוספות נקטו כן למראה מקום, על אותן מלחמות, ונתנו בהן סימן שכתובים בלשון לעז אבל הלשון בעצמו אין בו קדושה, שהרי מצינו בפרק קמא דשבת, דבמרחץ דברים של חול, יכול לספר בלשון הקודש... וכבר חלק מורי חמי על זה, וכן עיקר. ונראה פשוט שכל שאסור לקרות בו אסור לטלטלו בשבת". ר' דוד סגל לא השגיח איפוא בדברי הרמ"א שפסק להקל בזה, ולפיו אסור אפילו לקחת בשבת ביד ספר כתוב בלשון הקודש, ותכנו סיפורי מלחמות, הוא מסתמך בזה על ה"בית חדש", אבל לא הביא את כל דברי חותנו. וז"ל הב"ח²⁴⁵: והא דנקטו התוספות 'מיהו אותן מלחמות הכתובין בלעז' וכי לא באו אלא להורות על מקום האסור, והיא דדוקא אותן מלחמות... שחיברו בלשון לעז — הוא דאסור אפילו היו מעתיקין אותן מלשון לעז ללשון הקודש... מה שאין כן ספר יוסיפון וספר דברי הימים של רבי יוסף הכהן וכיוצא בהן, דיש ללמוד מספריהם כמה דברי מוסר ויראת שמים, אפילו העתיקום ללשון לעז מותר לקרוא בהם". לפי זה ניטל העוקץ מן החומרה המשונה. הב"ח כתב ו"כיוצא בהן", ובאמת לא היו בימיו ספרים בלשון הקודש על מלחמות וחדשות העולם, חוץ מן הספרים שהזכיר וספר חדש "צמח דוד" לר' דוד גאנז, שיש בו הרבה דברי מוסר, וכך בכל ספר המספר על מלחמות ויש למצוא בו מוסר השכל, מותר לקרוא את סיפורי המלחמות בשבת גם כשהם כתובים בלעז, וכנראה כך נהגו אז היהודים, שכן היה מנהגם גם בזמן מאוחר. הרי כך מתאונן מחבר "באר היטב" על ה"שולחן ערוך" באותו הסימן: "ובעוונותינו הרבים אפילו היראים קוראים הקירנט בשבת ואין איש שם על לב". כשרי יואל סירקיש אישר לעת זקנתו את החקנות על החינוך כפי

שראינו לעיל, 246 שבהן מדובר גם על תועלת לימוד הלעו, הבין לרוח הזמן יותר מחתנו, שאותו הוא מכתיר במלים "קדוש יאמר לו".

יז. ר' שבתי כהן (בעל הש"ך)

ר' שבתי כהן (הש"ך) חי בילדותו בליטא. אביו היה הגאון ר' מאיר כ"ץ, רב במוהילוב על נהר דניפר, מיוצאי אשכנז; מחבר ספר התשובות "גבורת אנשים". ר' מאיר נתגלגל לליטא, שקראו אותה אחרי כן רייסין, למקום שרוב היהודים דיברו רוסית, והוא היה מצטער על כך, וכך כתב בסגנון של תפילה: "אם יתן השם תימלא הארץ דעה וידברו כולם שפה אחת לשון אשכנז."²⁴⁷ בנו ר' שבתי כהן למד בישיבת קראקא של בעל "פני יהושע", שהעני לומר, כפי שהזכרתי למעלה, שאם יש ראיות מכריעות מן התלמוד והפוסקים הראשונים יש לערער על פסקי השולחן-ערוך, כי אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות. עוד בהיותו צעיר בא ר' שבתי לוויילנא, והיה לדיין בבית-דינו של הגאון ר' משה בעל "חלקת מחוקק", שהיה גם הוא לפני כן תלמידו של בעל "פני יהושע". ר' משה זה היה אחד מעמודי ההוראה בכל ליטא והיה לו אומץ לב — כרבו, ואולי עוד יותר — להגיד "שאין אדם רשאי להורות עד שיהיה בכוחו לעקור ולמחוק סעיף מן השולחן-ערוך."²⁴⁸ בסביבה זו בילה ר' שבתי כהן את שנות בחרותו ואברכותו. בגיל צעיר חיבר את ספרו שהדפיסו בו בזמן, שר' דויד סגל הדפיס את ספרו "טורי זהב". על מקום פעולתו של ר' שבתי כהן מיום שהוציא את ספרו בשנת ת"ו, עד שיצא עם הגולים בשנת תט"ו מוויילנא, אין מקורות ברורים, אך ידוע שבשנת ת"י היה חתום על פסק-דין אחד כדיין בוויילנא,²⁴⁹ וכנראה נשאר שם עד שנת תט"ו. משם גלה למדינת אשכנז והיה שם לרב, ומת בשנת תכ"ג בהיותו בן ארבעים ואחת, כארבע שנים קודם לחבירו בביאורי ה"שולחן ערוך" בעל "טורי זהב". שנפטר בלבוב בזקנה מופלגת.

בעל ה"ש"ך" נתפרסם בעיקר בזכות חיבורו על ה"שולחן ערוך". אבל הוא חיבר ספר גם על הטור ובית-יוסף בשם "הארון". ספר זה נדפס אחרי מותו, ורק על חלק יורה-דעה. אפשר שלא הספיק לגמור את כל הספר. אין כוונתי בחלק זה של ספרי — שהוא בעיקרו רק מבוא לתקופה מאוחרת — לבאר את ההבדלים בין הט"ו והש"ך בדרך-לימודם וחיידושיהם, וגם אין הבדלים יסודיים ביניהם; שניהם הלכו בדרך שהתו להם רבותיהם. ההבדל ביניהם הוא רק הבדל בפרטים: ר' שבתי כהן פסק לא רק על יסוד ראיות

מן התלמוד והפוסקים, ככל הגאונים בני דורו, אלא גם על יסוד השכל הפשוט, מה שאין אנו מוצאים אצל שאר הפוסקים. והרי הלכה: שתי בועות (בריאה) סמוכות זו לזו — טריפה. הפוסקים הראשונים קבעו מידת הסמיכות של הבועות זו לזו, שאם יש מרחק בין בועה לבועה כשני חוטי שערה — הבהמה כשרה. ועל זה כתב המהרש"ל: "אין אנו בקיאים לחלק ולכן ראוי להחמיר". והנה בא ר' שבתֵי כהן בספר "הארון"²⁵⁰ ואומר: "מה שטען המהרש"ל דאין אנו בקיאי' לא ידעתי מה בקיאות שייכת בכאן, ומי שיש לו עינים לראות יוכל להכיר שיש הפרש של שני חוטי שערה". שאלות כאלה אפשר היה לו לר' שבתֵי כהן להקשות הרבה על ה"שולחן-ערוך". הנה יש בתלמוד הלכה: "ריאה שנשפכה כקיתון אי אית בה שורייקי חיורי (פירוש: אם יש בה חוטים לבנים) — טריפה, ואי לא — כשרה". ובשולחן-ערוך יש: "ואנן דלא בקיאי' וכו'". גם כאן יש לשאול: איזו בקיאות טעונה בדיקה זו להבחין בין לבן לשאר צבעים? הרי מי שיש לו עינים לראות — כדברי הש"ך — יוכל להכיר זאת. אולם כדאי בכל זאת לציין שהש"ך הוא הוא שהעמיד פעם את השאלה הפשוטה: הרי יש לנו עינים לראות!

כאמור, נתקבלו הט"ז והש"ך בין הרבנים והם היו סומכים עליהם. אולם, חברו של בעל הש"ך בוויילנא בבית-דינו של ר' משה בעל "חלקת מחוקק" — הוא ר' אהרן שמואל קאידנובר, שהיה גם הוא בין הגולים בשנת תט"ו, כתב לבעל "נחלת שבעה": "מעלתו שם לבו אל האחרונים ספרי ט"ז וש"ך וכו' — האחרונים מבלבלים את הדעת והזכרון וכו' ועל כן אין עסקי עמהם... ויש למעלתו למכור ספריהם ולקנות ד' טורים עם ה"בית יוסף"²⁵¹ דברים אלו נכתבו בשנת תכ"א (שנת "חיים שמחה" לפ"ק), כשבעלי הט"ז והש"ך היו עוד בחיים, כחמש-עשרה שנה אחרי שנדפסו ספריהם. מזה נראה, שהרבנים שלא הכירו את הש"ך והט"ז מקרוב, כבר השתמשו בספריהם, ורק ר' אהרן שמואל זה, שהיה חברו של הש"ך, לא יכול לראות שמתייחסים בחשיבות רבה לאדם כערכו, שאינו מן הראשונים.

ר' שבתֵי כהן הצטיין בין שאר הרבנים בדורו בסגנונו היפה ובבהירות, וברגשות הסוערים והעמוקים שהתבטאו בסליחות שחיבר לגודל האסון שבא על עם ישראל בשנות הזעם. הסליחות שחיבר יש בהן רגש חם יותר וביטוי חזק יותר מבסליחותיו של ר' יום טוב ליפמן הלר שנכתבו באותו הזמן. ר' שבתֵי כהן התרועע עם חכם אחד מחכמי הנוצרים, מקרה יחיד בין הגאונים באותה תקופה. ידידו הנוצרי היה מגיסטר לפילוסופיה וידע עברית. בספריה

של האקדימיה בליפסיאה נמצא מכתבו של ר' שבתי כהן בעברית בכתב יד.²⁵²
הוא מתחיל:

ב"ה, אבן פנה, אבן בוחן / קנה בינה, הוצג בו חן!
הוא אתובי כלבבי הפילוסוף מאגיסטער וואלענטיני ווידריך, ישמרהו האל,
עד יעמוד מיכאל...

היום הגיעני זהורי אותיות כבודך... וש"ש אנכי על אמרותיך, המאירים
כספירים ומוזהרים כוזהר הרקיע... ואחרי כן באו במכתב דברי הכנעה
יתרה כמו: "ומה אני לפני הודך... ומה מצאת בי... אין בי מאומה לא תורה
ולא חכמה, ומה אדע אשר לא תדע?" ומיתר דברי המכתב אנו יודעים כי
בעל הש"ך שלח למגיסטר ספרו של אליהו בחור כמנחה לזכרון, ושהוא נכון
לקנות לו איזה ספר "אשר יודיעני"... "בעזרת האל יתברך, היחיד ומיוחד,
הוא אחד ושמו אחד". הדגשה זו במכתב היא מעין כפרה על ההכנעה היתרה
לנוצרי.

ר' שבתי כהן היה בשנות ת"ח, ת"ט בוויילנא, רחוק מן המקומות שנרצחו
בהם היהודים באכזריות נוראה על ידי חיילי חמיל, אולם ידע את כל הפרטים
על מקומות הטבח וחיבר את "מגילת עיפה" שלו ואת הסליחות. כאמור לעיל,
נקבע בוועד ד' ארצות יום כ' סיוון ליום תענית ציבור לזכר קדושי נימרו, בליטא
לא נתקבלה תקנה זו והוחלט להביע את האבל בצורה אחרת.²⁵³ אולם
ר' שבתי כהן לא מצא סיפוק בזה והודיע:²⁵⁴ "על כן קבעתי לעצמי ולדורותי,
לבנים, לבני בנים יום צום ותענית ואבל ומספד וקנינים ביום כ' לחדש סיוון
וכו' וזאתי סליחות וקנינות בככי ותחנונים לאומרם ביום זה בכל שנה ושנה
עידן ועידנים" "שנת ת"ח אשר השבתי בזאת יבוא אהרן אל הקודש לפני
ולפנים, נהפך כנורי לאבל ושמחתי ליגונים".

הסליחה מיוסדת על פי אלף בית חתום שם המחבר (בראשי השורות) שבתי
בן מאיר הכהן, והנה שני בתים:

ביום הרביעי כאשר פנה

היום לערוב

הרגו טף ונשים בקהלת

קדש נעמרוב.

טפנו היה לבו כל

קהל הקדש שדה-לבן,

כי נפלו ביד פועלי און

בעשרים יום לחודש סיוון

גברה עלי יד יון

בסדר סליחות יש גם סליחה על חורבן הארץ, על פי סדר אלף בית ובסופו (ראשי תיבות) שכתו בן הגאון מוהר"ר מאיר.
סליחות אלה ברוח השיר שבהן אין לדמותן לפיוטי משוררי ספרד, אבל יש בהם רגש, והלשון צחה וברורה.

יש לצרף לגדולי דור החמישי, כלומר לאלה שלא נשכחו בדורות המאוחרים, גם את הגאון ר' משה ריבקש מחבר ספר "באר הגולה". שחיבורו יש בו מן המועיל לבדיקת המקורות לעוסקים בשולחן-ערוך. הואיל וצירף את ספרו אל ה"שולחן ערוך" נשאר זכרו לדורות, הרבה יותר מרבים אחרים שהיו מפורסמים בדורו, שגם הם חיברו ספרים. בדורות האחרונים השתמשו הרבה בקטע קטן, של שתיים, שלוש שורות ב"באר הגולה" חושן המשפט.⁵⁵ בצינו את הרמב"ם שהחמיר בדבר טעות וגניבה של אינו יהודי הוסיף: "ואני כתבתי זאת לדורות, שראיתי רבים גדלו והעשירו שהטעו אינו יהודי ולא הצליחו וירדו נכסיהם לטמיון, ולא הניחו אחריהם ברכה, כמו שכתוב בספר "חסידים" סימן תתר"עז, ורבים אשר קידשו את ה' והחזירו את טעות אינו יהודי בדבר חשוב, גדלו והעשירו והניחו יתרם לעולליהם". מעין זה כתב בדור קודם גם המהרש"א, אך יש הבדל בזמן. כשכתב המהרש"א את דבריו עוד לא נרדפו היהודים על צוארם. בפולין, חוץ מכמה גזירות ומקרי רצח בודדים. ואילו ר' משה ריבקיש — הגויים שדדו את ביתו, וגם רצחו יהודים לעיניו והוא הוכרח לקחת מטה נודד, ואף-על-פי-כן הוקיע את אלה שהתירו לעצמם טעות של לא יהודי.

יח. סוף הדור החמישי, התנועה המשיחית

היהדות באירופה בכלל ובפולין, רוסיה וליטא בפרט מראשית הדור השלישי — לגאוני יהדות פולין — עד סוף הדור החמישי, גם בהיותה שקועה בלימודי התלמוד והפוסקים, לא מצאה לה סיפוק נפשי רק בלימודים אלה בלבד. היא הרגישה צורך נפשי בעולם האצילות, בעולם שמחוץ לגשמיות, ומצאה אותו בלימודי הקבלה. בראשית הדור הנזכר הגיעו מצפת לאירופה ספרי ר' משה קורדובירו, ובזמן מאוחר קצת יותר — ספרי האר"י ר' חיים ויטאל, שהשפיעו על רבים מגדולי התורה בפולין. אמנם, בישיבות לא היו מלמדים את ספרי הקבלה, היא חכמת הנסתר, אבל התחילו לפרסם ספרים כבוהימיה ובפולין ברוח ספרי המקובלים שבצפת, וכבר כתבתי עליהם בפרק מיוחד. כאן רצוני רק להעיר על ההשפעה של ספרי הקבלה על ההמונים, שרק הדם של הספרים הנזכרים הגיע אליהם והאמינו לכל שמועה מפי אנשים שנחשבו למקובלים. הם התחילו להאמין שהמשיח יבוא במהרה וגם את זמן בואו היו קובעים. ההתחלה של חישוב קצים היתה באירופה קרוב למאה שנה לפני הופעת שבת־צבי, ומצאה לה סמוכים בספרי קבלה שהגיעו מצפת, שבהם הין רמזים כי קרוב יום ה' ושמלכות שמים במהרה תיכון. כפי שהבאתי לעיל בשם בעל ה"מאור עינים"²⁵⁸ חיכו היהודים באיטליה לביאת המשיח בשנת של"ה, ורמזו ברור מצאו ליום ה' בשנה זו בשני הפסוקים האחרונים שבספר דניאל, שמספרם עולה חמשת אלפים של"ה, וגם על פי הפסוק "כי יבוא שילה". בייחוד מפני שיצא קודם ספר של מקובל אחד בשם ר' מרדכי דאטו הנקרא "מגדל דויד", על התחלת הגאולה ובניין הבית בשנת של"ה.

בפולין לא היתה תנועה כזו. אפשר שגם לכאן הגיעה השמועה. ואולם בכל ימי מלכותו של המלך סטיפן באטורי לא היה מצב היהודים רע ביותר; בענייניהם הפנימיים היה להם מעין שלטון בית ולא היו צריכים לעידוד מיוחד, ולכן לא נפנו או לבותיהם לקליטתה של שמיעה זו. אולם כשלושים, ארבעים שנה אחרי שנת של"ה הורע מצבם. התחילו להעליל עליהם, שהם מתעללים בלחם הקדוש לנוצרים, הישועיים ערכו בהם פרעות, והיו הרוגים ופצועים. אז כבר נשמעו קריאות כמו של ר' אפרים לונטשיץ: "מה עשה ה' ככה לעם

ישראל?... עד מתי קץ הפלאות?" קביעת זמן בוא המשיח, שהיו מוצאים בספר דניאל על פי גימטריאות וצירופים שונים — היתה הולכת ומתגברת. הן כל ספרי הקבלה מלאים גימטריאות ועל פיהם הרי אפשר למצוא ראיות בנקל, כי יום ה' קרוב. מטעם זה התפשטו ספרי קבלה אפילו בין אלה שלא היו מבינים את הכתוב בהם. עוד בראשית המאה השלישית, כאשר בפולין עוד לא דחקו את הקץ, כתב הרמ"א בספר "תורת העולה"²⁵⁷: "אמרתי עת לעשות לה'... כי בעוונות הדור נתמעט כל כך חכמה זו (חכמת הקבלה) שלא ראיתי מימי איש מקובל יודע הדבר על בוריה... ורבים מהמון עם, כל אחד קופץ ללמוד ענין הקבלה, כי היא תאוה לעינים... אף על פי שדבריהם אינם מובנים על פי האמת, מאחר שאין כאן מקובל מפי מקובל, ולא זו בלבד שהמשכילים יבינו בה, אלא אפילו בעלי בתים שאינם יודעים בין ימינם לשמאלם ובחשיכה יתהלכו... גם הם קופצים ללמוד חכמת הקבלה". וכעבור תשעים שנה, בערך, אחרי כן כתב אחד המקובלים המפורסמים בדורו,²⁵⁸ ר' יעקב טמרליש, "מלאה הארץ דעה, ממש מקטנם ועד גדולם, בסוד ה' להם ידיעה, ותהי זאת נחמתי בעניי בראתי גודל כוסף והשתוקקות אנשי דורנו זה אל החכמה הנעלמה ורובם ככולם, כעם ככהו, כקטן כגדול, מתאווים לעמוד בסוד ה' ולקיימה". דברים כאלו נכתבו רק שנים מעטות לפני הופעת שבת־צבי.

אין ספק שהמקובל ראה מהרהורי לבו, אבל ברור שלא הגזים יותר מדי. באמת היתה תנועה גדולה בכל שדרות העם למצוא רמזים בספרי הקבלה, על יום ה' הקרוב, והנה בשנת שע"ז, בימי התחלת הרדיפות בפולין, היתה ההחלטה של הגאונים בוועד ד' ארצות להדפיס את סידורו של ר' שבתאי הסופר, ובשנדפס הסידור בלובלין מסומנת השנה בלפ"ק "כי יבוא שילה", והמלים כי שילה והיו"ד של יבא מודגשות, כלומר שפ"ה. כנראה חשבו את שנת ת"ח לשנת הגאולה, שהרי כתוב ב"זוהר" בראשית²⁵⁹: "דבאלף שתיתא, לזמן ארבע מאות ותמניא שנין מניה יהיו קימין כל דיירי עפרון בקיומיהון, והיינו דכתיב "בשנת היובל הזאת תשובו איש אל אחוזתו". ואמנם גם ר' שבתאי כוהן ב"מגלת עיפה" כתב: "שנת ת"ח אשר חשבתי כי בזאת יבוא אהרן אל הקודש לפני ולפנים". והסמך היה, כמובן, בעיקר על "זוהר", שבו כתוב מפורש: באלף הששי ארבע מאות ותמניא, כמו שנאמר בשנת היובל הזאת: זאת בגמטריה ת"ח, והוא הוסיף עוד סמך "ב'זאת" יבוא אהרן אל הקדש". והנה המקובל הגאון ר' יחיאל מיכל מגמירוב לא נרתע מזה, שבשנת ת"ח הוא עומד ליהרג על קידוש השם יחד עם הקהילות הקדושות, הנששים והטף, ואין זה סותר את דברי "זוהר" על הגאולה, מפני ש"חמיל" (חמלניצקי) הוא ראשי

תיבות חבלי-משיח יבואו לעולם, וחבלי משיח הרי יכולים להימשך. לפיכך לא נפסקה האמונה כי המשיח יבוא מהר, אלא אדרבה: נתחזקה בשנות האסון. כפי שראינו לעיל²⁶⁰ בדברי ר' יעקב טמרליש בשנת ת"ח. גם בשנת תכ"ג חרות על מצבתו של בעל הש"ך: שנת "היום בא משיח לגאול"²⁶¹. זהו סימן שהש"ך עצמו שתחילה האמין, כי בשנת ת"ח תהיה הגאולה, נטה אחר-כך לדעתו של ר' יחיאל מיכל, כי הייסורים הם חבלי משיח, וקרוב יום בואו, כי באופן אחר, לא היו האנשים, שהיו קרובים לו ושמעו את דבריו לפני מותו, חורתים על המצבה "לפ"ק" כזה.

אולם לא רק אנשים שהיו קרובים לספרי קבלה היו מאמינים כי עוד מעט יבוא המשיח. אלא גם ההמונים אף שלא ידעו קרוא וכתוב. וכך מספר ר' יעקב ששפורטש בספרו "קיצור ציצת נובל צבי": "לשעבר בעיר אמשטרדם כאשר באה (הכוונה לשרה, שנישאה לשבתי צבי) מגירוש פולין היום כמו י"ד שנים גערה חסרת לב שהיתה אומרת בטירוף דעת שהיא תינשא למלך המשיח והיו שוחקים עליה, ואלמלא האמינו ההמונים, שעוד מעט יבוא המשיח לא היתה נמצאת מטורפת כזאת. והנה כעבור ארבע-עשרה שנה מיום שפיטפטה אותה "נערה חסרת לב", וכשנתיים אחרי מות הש"ך נתגלה שבתי צבי באיזמיר, ומשם הגיעו איגרות לכל תפוצות הגולה על "ביאת הגואל". הנה מה שמספר אחד הרבנים הגדולים בעל "נחלת שבעה" באחת התשובות²⁶²: "שנת תכ"ו שהיו עיני כל ישראל מצפים לישועה כל שעה, עד שרוב העולם ורובם ככולם חשבו שלא ימשך הגלות עוד שנה או שנתיים לכל היותר, על פי כמה אותות ומופתים וכתבים שונים כידוע ומפורסם בכל הגולה". הרב לא כתב זאת לשם היסטוריה, אלא לשם בירור דין, כי אז באו שליחי ארץ ישראל לגבות מעות ארץ ישראל "ועל פיתוי וחלקקות של המשולח ההוא" כתב אחד מרבנן כפינקס שהוא מגדב שני רייכסטאלירים לכל שנה, וזה היה ברור שלא היה מתחייב לסכום כזה, "אם לא חשב בדעתו שבמהרה ניגאל ולא נצטרך לגבות לצורך עניי ארץ ישראל", "רק לשנה או שנתיים היה סובל איזו הכבדה, באשר אותו פעם היה ידוע ומפורסם, שהיו כל ישראל מפורים ממון לרוב שלא בטעם, וכל שכן לצורך עניי ארץ ישראל שיצטרכו עוד לפי שעה". אולם, כפי שמספר בעל "נחלת שבעה" התחרט התורם, כי בא שליח אחר מצפת, אדם יותר נאמן וחסיד, והוא גילה בסוד על כמה מסתורין של המשולח מירושלים. מכל הסיפור הזה יש להסיק, כי עוד לא ידעו בבירור אם שבתי צבי הוא המשיח, אלא שהיתה הכרה כללית כי כעבור שנה או שנתיים תבוא הגאולה.

ואולם באותו זמן בערך שלח ר' דוד סגל בעל "טורי זהב", שהיה אז אב"ד

בלבוב, והיה מפורסם לזקן גאוני ישראל, לאיזמיר. את בנו הרב ר' ישעיהו להיוודע בדבר המשיח, ור' יעקב ששפורטש מספר ב"קיצור ציצת נובל צביי", 263, כי ר' ישעיהו הביא טופס הכתב: "כ"ב לתמוז בחדש אריה שבחדשים, בסדר ויסעו ויחנו ברמון פרץ, מנחה היא שלוח ממני לאיש אמונה זקן ונשוא פנים הרב כמוהר"ר דוד הלוי בעל "טורי זהב", עוד ינוב בשיבה דשן ורענן יהיה, במהרה אני אנקום נקמתכם ונחם אנחמכם, כאיש אשר אמו תנחמנו, על אחת כמה וכמה טובה מכופלת יום נקם ושנת גאולי באה (בגימטריה שבתי צבי), נאום דויד בן ישי עליון למלכי ארץ, הגבר הוקם עלי ברכה ותהלה, משיח אלהי יעקב, אריה דבי עילאי, הנביא ר' נחמיה נרו ימהר לפני בצהלה ורינה".

"על החתימה כדמות נחש עקלתון, כי נחש בגימטריה משיח, שבא לנקום כנחש". להלן מוסר הרב ששפורטש טופס כתב מוהר"ר משה סגל מקראקא לגיסו כמוהר"ר מאיר איסרלין: "הנה יקבל מעלת כבוד תורתו כתבים וכו' והכתבים כדאי לסמוך עליהם, כי הביא אתם אנשים תופשי ישיבה הר"ר ישעיהו בן הגאון הרב הגדול כמוהר"ר דוד אב"ד דק"ק לבוב בעל "טורי זהב", והשני כמוהר"ר ליב, שניהם נכדי הרב הגדול והמופלא כמוהר"ר יואל ז"ל (סירקיש בעל הב"ח) שהתנדבו לכתת רגליהם ללכת קודם פורים למקום הידוע, והיו שם אצלו ודיברו עמו פה אל פה וכו' והמשיח שלח מנחה... הכתונת וציוה שילביש את הכתונת לאביו, ובשעה שילבישהו יאמר 'תתחדש כנשר נעורייכי', גם נתן מלך המשיח במתנה לרבי ישעיהו מטפחת תפורה על זהב, שיחות ב' החכמים נתפרסמו אז, ולפי דברי הרב ששפורטש "בילבלו את אשכנו ופולין". כידוע נפטר בעל הט"ז בשנת תכ"ז, ובינתיים התאסלם שבתי צבי, מה היתה תגובתם של יהודי פולין ואשכנז כשנודע להם הדבר — על כך אין לנו עדויות ספרותיות ברורות. הרבנים התביישו לספר בספריהם על טעויותיהם וכשלונותיהם. גם בפניקס ועד ד' ארצות, על כל פנים בשרידים שנשארו ממנו — אין כלום משנת תכ"ז, אף שלפי עדות נאמנה, היו עיני כל ישראל מצפות לגאולה. רק בשנת ת"ל²⁶⁴ הכריז ועד ארבע ארצות "חרם גדול ונורא בתקיעת שופר וכיבוי נרות על הפושעים ועל הריקים המחזיקים בכת שבתי צבי". בפניקס מדינת ליטא אין זכר כלל לשבתי צבי ולתסיסה בין היהודים. אמנם בשנות תכ"ה ותכ"ו לא נקראו הוועדים בליטא לשיבה, אולי משום שחיכו לגאולה, ואולם בשנת תכ"ז נקרא הוועד ויש בו דיונים על עניינים שונים, שניים במעלה, ואין שום זכר לשמועות שהגיעו מפולין אחרי ביקור נכדו של ר' יואל סירקיש אצל "המלך המשיח". בשנת תכ"ח—תכ"ט לא היו ועדים, אלא בשנת ת"ל, ואין שום ידיעה, כי בליטא כמו בפולין הכריזו חרם על "המחזיקים בכת שבתי צבי". כנראה לא היו בליטא כאלה.

ט. השואה בפולין, ליטא ואוקראינה

השנים הקשות מת"ח ואילך והמשיחיות שנתבדתה השפיעו לרעה על המצב הרוחני בקהילות ישראל. באו ימי ירידה מוסרית גם במקומות שלא שלטו בהם ידי הרוצחים כי "נתרבו (בין היהודים) גנבים וגזלנים עד חדל לספור", גם היה מעשה "שגרצח יהודי על ידי עגלון שלו". ולפיכך טען בדברים חריפים אחד הרבנים המפורסמים בדור ההוא ר' מאיר זק"ס נגד "מה שמשתדלים מנהיגי הדור לפדות גנבים שבאו למאסר, כי דבר זה מרבה פשעים וגניבות וכל אחד עושה מה שלבו חפץ, ורבו פריצי הדור כאילו אנחנו רואים רוב גנבי ישראל", וכן דרש הרב הנזכר כי "אין לתת לאדם שהרג את הנפש לפוטרו ממיתה, ואם יצא מכלל הדת בכפירה, כמו שתמיד הכומרים מפתים על ידי זה לפטרם ממיתה, על זה אני דואג ועל זה אנו חייבים לתת שוחד, שיעשו את הנקמה ולא יועיל לו הכפירה... ראוי להשתדל שתגיע נקמה וכיפר אדמתו עמו". ויש לציין שבכל ספרי שאלות ותשובות של הגאונים מראשית הדור השלישי עד סוף הדור החמישי לא נשמעו דברים כאלה, מפני שלא היתה ירידה מוסרית כזו. והיא שגרמה כי ועדי המדינות שהיו מתכנסים בירידים תיקנו תקנות רבות להילחם בשחיתות המידות וגם הצליחו פה ושם באיזו מידה שהיא.

אולם המצב בכלל היה הולך ורע משנה לשנה. מלבד רציחות יהודים במספרים איומים רבו העלילות, רדיפות, גזירות גירושים; ובשנת ת"ל היה גירוש גם במערב אירופה — גירוש היהודים מווינה. והנה בשנה איומה זו התאספו ראשי המדינות שבליטא "בצירוף המאורות הגדולים, מופלגים, גאוני רבנים", וכתבו בספר פינקסי המדינה "דברי יושר קושט אמרי אמת אשר אזנו וחקרו ותיקנו בעלי אסיפות", ובין שאר התקנות יש אחת בלתי רגילה: "באשר ראה ראינו כמה אנשים ההולכים ונוסעים ממקום ובאים לגור ולהשתקע במדינתנו ליטא, ובפרט בורחים מפולין ומשאר ארצות ובאים לגור במדינתנו — מכל אלה עומדים סכנות גדולות וחששות עצומות והזיקות ליהודים ולרבים מחמת מעשיהם ועסקיהם; בכך [נתנו לב] לתקן במדינתנו; באם איוה איש יבא לגור במדינתנו ממדינה אחרת באיוה קהילה... גרוש יגורש אותו מקיר העיר וחוצה ולא יתנו לו מקום כלל וכלל, לתקוע אהלו לשם, אפילו

ישיבת ארעי בקהילה או ישוב... אם לא שיהיה להישוב והקהלה הרמנא מראש בית דין שלו שיניחו אותו לדור שם". החלטה זו מעידה על הירידה המוסרית — שלא נתנו ליהודים בורחים מאונס להיכנס לליטא, שלא יגרמו להם נזק חמרי. הגאונים בדורות הקודמים ודאי לא היו מניחים, שהחלטה כזו תתקבל על ידי ועד יהודי. אולם בין "המאורות הגדולים... גאונים רבנים", החתומים על ההחלטה אין אף אחד מאלה שהיו ידועים כגדולים בתורה אפילו בזמנם. בוויילנא היה אז רב מפורסם ר' יצחק ברבי אברהם, שהיה אחרי כן רב בפוזנא.²⁶⁶ והוא אינו חתום על כרוז זה. הגאון היחידי, שחי בליטא משנת ת"ח ואילך, ששמו לא נשכח גם בדורות האחרונים, היה ר' משה בעל "הלקת מחוקק", שהיה קודם רב בוויילנא ואחרי כן בבריסק דליטא.²⁶⁷ אבל את שמו אין אנו מוצאים חתום על תקנות הוועדים, שהיו קיימים משנת שפ"ג ואילך.

אם נשים לב לפינקס מדינת ליטא. — שבו חומר חשוב לתולדות היהודים באותה מדינה — נראה, שמשנת שפ"ג עד שנת שצ"ט אין בכל התקנות אפילו רמז שיש לדאוג ללימוד התורה והחזקת לומדיה; בשנים אלה לא היה צורך בתקנות מיוחדות, וגם בלא כך היו הכל דואגים ללימוד התורה. הוועדים היו עסוקים בסידור החיים הכלכליים, מלחמה במוסרים, וביחוד בעלילות שהיו מכונות "עלילות ממזר" (עלילות דם) או "עסק ביש" (שאר עלילות), הוועדים היו דואגים גם לבתולות עניות להשיאן לאיש, כל שנה שלושים בתולות. ביחוד רבו התקנות על תיקוני בגדים (אסור ללבוש בגדי "סמיט" יקרים, בגדי משי וכו'), גם בדבר משרתות גויות וחלוקת המסים לפי המדינות והערים. היתה גם תקנה אחת על קבלת רבנים ממדינה אחרת מחוץ לליטא. ורק משנת שצ"ט ואילך יש כבר דאגה ללימוד התורה. הוועד ההוא קבע: "על אודות נערי בני ישראל... אלה מארצם יצאו, העולים ובאים ממרחקים ערומים מבלי לבוש והולכי יחף... עלה ונגמר לקבל שבעים וחמשה נערים אל תוך מדינתנו... נערים אשר... חכמה בלבם... ימסרו אותם לתלמוד תורה וכו'." אותה שנה נקבעו גם תקנות לסדר הלימוד. בוועד מדינות ליטא משנת ת"י, אחרי חורבן הקהילות באוקריינה, נתקבלה תקנה: "מאחרי אשר ראה ראינו בעוונותינו הרבים גודל ביטול תורה בשנים העברו וכו' מחויבים הבעלי בתים להחזיק בחורים כל משך השנה אף בין הזמנים", ובוועד תי"ב: "עלתה הסכמה שבכל קהילה שיש לה רב מחויבים להחזיק ישיבה, בחורים ונערים כפי יכלתם... וכל התנאים שלהם עם רב למעט ישיבה, בטלים ומבוטלים

לגמרי". ובוועד שנת ת"ט"ו: "מאחר שענינו ראות את גודל ביטול תורה... בגרם הדפסת גמרות קונטרסים שהמדפיס מושך ידו מלהדפיסם מחמת שמונעים מלקנות מהם... עלה המוסכם שכל קהילה, ראש בית דין יטילו על כל קהילות ויישובים שלהם, כמה גמרות יהיו מחוייבים לקנות". וועד תכ"ב (במשך שבע שנים לא נתאסף כל ועד) תיקן: "לאחר שענינו הרואות... גודל ביטול תורה... בעתים הללו, כמה קהילות ויישובים אף שיש להם רבנים ואף שיש לאל ידם לעשות מונעים עצמם להחזיק ישיבות... ועלתה הסכמתנו כל קהלה ויישוב שיש להם אב בית דין מחוייבים להחזיק ישיבה, בחורים ונערים, ליתן להם שבתות והספקה..." ובוועד תכ"ד חיוקו תקנה זו והוסיפו: אותן הרבנים שמבואר בשטר הרבנות שלהם סך מספר כמה יחזיקו בחורים ונערים כן יקום כפי המבואר בשטר הרבנות שלהם". ובוועד תכ"ז: "מאחר שענינו ראו... גודל ביטול תורה אשר בעו"ה נתרבו מיום ליום בריבוי אחר ריבוי... אשר על כן... לעשות תקנות הגונות... כל ראשי הקהלה מחוייבים להחזיק לא פחות משמונה עשר בחורים..." ובוועד שנת ת"ל חזרו על התקנות הקודמות והוסיפו: "בכל קהילה אשר ישנו שם מורה צדק יראו להרביץ תורה בישיבה ולקבל בחורים ונערים לפי מספר ומפקד אשר יוכל הקהל שאת ואין ביד הקהל למחות על ידי הרב על ככה..." מכל התקנות האלו נראה, שלא כל הקהילות רצו לקבל בחורים ונערים לפי הוראות הרבנים. מעמדן של הישיבות באותו זמן נתערער כליל והוזהר שעטה אותן מראשית הדור השלישי עד אמצע הדור החמישי — כמעט זכר לא נשאר לו.

התקנות על החזקת הבחורים היו הולכות ונשנות בכל ועד, אלא שבועד משנת תל"ט הוסיפו: "בהיות שראה ראינו ביטול תורה שנתמעט והולך במיעוט אחר מיעוט", והסיבה לדעתם, מפני "שהקונטרסים אינם שכיחים", לפיכך הטילו על איש עתי מיוחד לכך שיקנה תמיד קונטרסים בירידיים, והוא ישלח אותם ליישובים "כפי ערך שיעריכו אותם". ובמשך שנים רבות בוועדים שונים חזרו על התקנות, ורק בוועד של שנת תנ"ה הטילו כבר קנס על כל קהל, אם לא יחזיק ישיבה, בק' רייכשטאליר למדינה. זהו סימן מובהק שהתקנות לא הועילו, וכנראה גם הקנס לא פעל, כי בוועד שנתכנס, כעבור חמש שנים, כלומר בשנת ת"ס, עברו בשתיקה, שלא כרגיל, על התקנה הנושנה להחזיק ישיבות. אולם כעבור עשרים שנה, בשנת ת"פ חידשו את התקנה, בלי קנס, ובצורה מעליבה, "ראש הקהילה יחזיק לא פחות מחמישה ב"ב (כפי הנראה בני בית) ושמונה בחורים וחמשה בהעלפרש (עוזרים)" וכן ש"אב"ד של ראש הקהילה ישגיח על ישובים... שיחזיקו ישיבה לפי ראות עיניו". ומאז חדלו התקנות בדבר החזקת ישיבות, ורק כעבור יותר מארבעים

שנה בוועד האחרון, משנת תקכ"א אנו מוצאים תקנה: "בכל בית המדרש ילמדו בכל יום ויום על כל פנים, פרק אחד משניות".
אנו רואים איפוא, שלאט לאט ירדה קרן התורה בליטא בימי הדור הששי והשביעי — בדור השמיני כבר מתחילה תקופת הגאון מווילנה.

כ. ר' צבי אשכנזי (בעל "חכם צבי")

הדורות הששי והשביעי לא השאירו לדורות שאחריהם ספרים בהלכה, בדרוש, או בקבלה, שהיו לומדים או שהיו לפחות משתמשים בהם. עולם הרבנות היה ניזון מן הספרים שעד הדור הששי. אחרי שנות ת"ח, ת"ט, תס"ו יצאו הרבה רבנים וביניהם גם הגדולים שבהם למדינות מיהרן, אשכנז, ויש שיצאו גם להולנד ולצרפת. במדינות שבמערב אירופה נתחזקו מרכזי התורה, שעד ההגירה לשם מפולין וכו'. היו הולכים ומתרופפים. נוסדו שם ישיבות ברוח גאוני הדור השלישי והרביעי. אמנם היו ישיבות במיץ, וירמיישא ועוד גם לפני כן, אבל בואם של הרבנים ממזרח אירופה, וביניהם גאוני כר' מנחם מנדל מגניקלשבורג בעל "הצמח צדק", ר' גרשון אשכנזי ממיץ בעל "עבודת הגרשוני", ור' מאיר רב באייזנשטאט בעל "פנים מאירות" הוסיף להרמת קרנו. אולם גם שם נשארו רק מעטים, שהיו מקובלים כעמודי הוראה, כמו ר' חיים מאיר בכרך בעל "חזות יאיר". והנה מהדור הששי והשביעי אין עוד חשיבות לכל הספרים שנדפסו, אם כי המחברים תפסו אז מקום נכבד בעולם הרבנות. בכלל היו שומרים בשנת ת"מ—תנ"א על התקנה שנתקבלה בוועד ד' ארצות שלא להרשות להדפיס בפולין ספר חדש²⁶⁸, ורק למחברים חשובים היו מתירים להדפיס כי "לא לו ולדכותיה" תיקנו אותה תקנה. אולם גם הספרים שהורשו להדפיס אין להם חשיבות רבה.

ספרים בתורת הנסתר נדפסו מעט בדורות הששי והשביעי, וגם הלומדים ספרי קבלה נתמעטו, כי אחרי הכשלון הגדול חדלו ההמונים להאמין במקובלים. ראשי הקהילות שטעו ביקשו למחות כל זכר למעשיהם, כפי שהעיד הרב ר' שמואל אבוהב, שתי באיטליה²⁶⁹: "כל שעבר עליו רוח רעה... בקהילות הקדש, פולגיה ורוסיה שרפו כל פינקסיהם וכתביהם". לפיכך צריכים היו אז המקובלים המעטים להוציא מלב רבים את החדש, שנדבקה בהם השבתאות. לכאורה מוזר הדבר, הרי שבתי צבי התאסלם, וכיצד אפשר שמי שהוא יאמין בו? שאלה זו שאל טוביה כוהן, החכם והרופא בעל "מעשי טוביה"²⁷⁰: "זאת היא תמיהה נשגבה ונפלאה בעיני ולא אוכל לה שיש חכמים גדולים ורשומים אשר עודם מחזיקים בתומם ומאמינים בו גם לאחר מותו, ואומרים שהוא היה המשיח האמיתי, ומה שנעשה בו לפי הנראה היה על ידי חילוף ואחיות

עינים. כי הוא עודנו חי אבל נסתר ונעלם מעיני כל חי". ואמנם בשנת תנ"ד הדפיס אחד המקובלים, שהיה לו גם יחס אבות (נכדו של ר' יהושע פאלק כץ בעל "מאירת עיניים") ספר בשם "לקט שמואל"²⁷¹ שבו הוא כותב: "אף על פי שנעלם בשנת תל"ד, כשיעברו ארבעים ושתים שנה בשנת תע"ו יחזור ויבא". זוהי, כנראה, הסיבה לפחד שגבר בין חכמי ירושלים בשנת תס"ה, כשכבא לשם ר' חיים מלאך מפולין, אחת עשרה שנה לפני הזמן המרומז באותו ספר קבלה. באיגרתם לראשי ועד ד' ארצות הם מתריעים על "שפשט הנגע בקירת לב בני ישראל מבית ומבחוץ", וביקשו עזרתם של גדולי ישראל בפולין. אולם בפולין וליטא לא הרגישו בסכנה זו וראו להשתיק את העניין שהביא מבוכה בחייהם לפני שנים רבות. לא כן באשכנז מיהרן ואיטליה. שם היו נמצאים עוד מקובלים, שלא נוקו לגמרי מן החשד שהם נגועים בשבתאות. בסוף הדור הששי וראשית הדור השביעי עוד נלחם ר' צבי אשכנזי, מחבר שו"ת "חכם צבי", בשרידי השבתאים בהיותו רב באמשטרדם בקהילת אשכנזים. הוא היה כמעט הגאון היחידי בדור ההוא ששמו לא נשכח בדורות המאוחרים. הוא היה יהודי אשכנזי, כפי שמעיד עליו שם משפחתו, אבל בהיותו שנים רבות בין הספרדים היה "מדבר ספרדית כאחד הספרדים הנולדים בארץ ההיא"²⁷².

בהקדמת ספרו "חכם צבי" סיפר, שאביו ר' יעקב היה איש וילנה, היא "העיר הגדולה של חכמים וסופרים". בהיותו צעיר עבר ר' צבי לתוגרמא, שהה בבילגראד, ומשם עבר להאמבורג-אלטונא, ואחרי כן היה לרב הקהילה האשכנזית באמשטרדם. מחמת המחלוקת עם הרב הספרדי בדבר שרידי השבתאות עזב לעת זקנתו את אמשטרדם ובא לפולין ונתקבל בהערצה גדולה לרב בלבוב, מפני שבכלל לא היה או בפולין גאון הדור. זה היה בשנת תע"ח, ובשנת תע"ט מת. על ימיו המעטים בפולין אין דבר שראוי לצינונו. עיקר פירוטו בא לו על ידי ספרו "חכם צבי", שדומה הוא בעיקרו לכל ספרי שאלות-ותשובות שקדמו לו. אולם יש בו קנאות יתרה. בשעה שהוא מזכיר את גאלינוס (אחד מגדולי הרופאים בעולם העתיק, שהרמב"ם משתמש הרבה בספריו) או את אריסטו, הוא מוסיף שר"²⁷³ כלומר, שם רשעים ירקבו, מה שלא עשה אפילו הקנאי הגדול ר' שלמה לוריא, שביחס לאריסטו הוסיף "הערל". ומתשובה אחת בספרו נראה שהיה מאמין בכל דבר שיש באגדה כפשוטו: ²⁷⁴ "נסתפקתי אדם הנוצר על ידי ספר יצירה כאותו שאמר בסנהדרין רבא ברא גברא, וכן העידו על זקני הגאון מוהר"ר אליהו אבי"ד דק"ק העלם, אם מצטרף לעשרה, לדברים הצריכים עשרה כגון קדיש וקדושה. כיוון דאשכחן לרבי זירא, דאמר: את תוב לעפרך, הרי שהרגו, ואי סלקא דעתך

שיש בו תועלת לצרפו לעשרה לכל דבר שבקדושה, לא היה רבי זירא מעבירו מן העולם, דאף שאין בו איסור שפיכת דמים, דהכא דייק קרא שופך דם האדם באדם דמו ישפך, דווקא אדם הנוצר בתוך אדם... תשובה מעין זו אין בספרי הגאונים הקדומים. אפילו המהר"ם מלובלין, שכפי שהבאנו לעיל,²⁷⁵ התייחס ברצינות להודעת אשה שנוקק אליה שד, דבר שהוא בגדר האפשר שיעלה בדמיונה של אשה חולה, לא היה דן אם אפשר לצרף למנין אדם שנברא על פי ספר יצירה.

הערצתו של בעל "חכם צבי" ל"זוהר" היתה גדולה ביותר — וודאי לא ראה אפילו בדמיונו, כי דווקא בנו יהפוך הקערה על פיה, לדעתו כל התורה היא שמותיו של הקדוש ברוך הוא, וכן גם "הזוהר", ובדבר שאלה אחת על עוף שלא נמצא בו לב, אם אין זה מפני שהאשה לא השגיחה בחתול שהיה בבית, הסתמך בעל "חכם צבי" על ה"זוהר",²⁷⁶ שאי אפשר לאיזו בריה בעולם שתוכל לחיות זמן מה כשהלב חסר לגמרי, וכשאחד הרבנים אמר להוציא את דברי ה"זוהר" ממשוטם, התנגד בעל "חכם צבי", ואמר כי אפשר להוציא דברי הזוהר ממשוטם רק ב"מקום שהוא מדבר בעליונים גבוה מעל גבוה". גם חשב בתמימות, שרבי אליעזר הנזכר בזוהר (שם מדובר על בנו של רבי שמעון בן יוחאי שנקרא כך) הוא רבי אליעזר בן הורקנוס שחי עוד בסוף ימי הבית השני, ועם כל זאת, ר' צבי אשכנזי הוא הגאון האחרון בדור השביעי, שבדור שאחריו היו מזכירים עוד את ספרו, בשעה ששאר החיבורים של הדור ההוא נשארו גנוזים בספריות שונות בעולם.

כא. חיי הקהילה בימי הדור הששי והשביעי

הכוח המוסרי של הרבנים בדור השביעי היה מצומצם ביותר, וממילא לא היתה השפעתם ניכרת בציבור. את זה אנו רואים מפינקס ליטא, כי משנת תנ"א ואילך התחילו שם המנהיגים לתקן תקנות בדבר קבלת רבנים: "שום רב לא יקובל עבור מעות הלוואה". גם איסור גמור ליתן מעות למקבלים את הרב בעונשים... הן מן הרב בעצמו, הן מאוהביו, ובכל חומרות ובהעברה הן על הנותן, הן על המקבל, ומכל שכן שכל מעשיהם בטל ומבוטל". וכעבור ארבע שנים קובע הוועד בשנת תנ"ה: "מי שנתקבל [לאב בית דין] מחמת הלוואת ממון או מחמת שוחד, או המעות יהיה קנס להמדינה ואסור להתנהג ברבנות". אחרי כן בשנת ת"פ בעניין "הנהגות קבלת רבנות שלא יהיה בו שום צד איסור, יהיה כמבואר בפינקס המדינה בתקנות הקודמים... ואיזה רב אב"ד שיצא עליו שם שנתקבל באיזה צד איסור... אזי אם יזמין לאותו רב אב"ד איזה גאון אב"ד... אף שלא מבדה"ג שלו, מחוייב אותו רב לבוא לפני אותו גאון להתנצל עצמו ולנקות עצמו... ובחרם על המאורות הגדולים, הרבנים דקהילות ראשיות שלא יקחו ממון מאותו רב אב"ד שיכוא לפנייהם לנקות עצמו ופשיטא אם יקובל איזה רב ע"י שררה שהוא איסור גמור... הן ע"י עצמו הן ע"י קרוביו ג"כ כנ"ל". גם הרבנים הראשיים היו איפוא אז חשודים והוצרך להטיל חרם על המאורות הגדולים. בימי הדורות הקודמים אי אפשר היה להעלות על הדעת, כי יהיה צורך בחרם על "המאורות הגדולים". ואמנם לפי עדותו של בעל "זרע בירך שלישי", שחי באותו זמן,²⁷ היה מצב מחריד "כי קצת רבנים בומנינו הם מקבלים הרבנות בשביל לאסוף ממון רב". ועוד, "הרבנים בזמן הזה יש להם מחיה על ידי שמלווים את מעותיהם בריבית ומזה יש להם הכנסה בריווח... ואף על פי כן כשמחזיקין ישיבה אין זה לשם שמיים, כי אם להנאת ממון שמקבלים מכל אחד ואחד טאהליר ישן, חוץ שאר מתנות שמביאים להם אבותיהם של הבחורים... וגם כשבאים לפנייהם למשפט מקהילות ומן הכפרים הסמוכים להם, מביאים כל אחד ואחד מנחה הגונה לרבנים מכל מאכל ומשקה".

הרב בעל "זרע בירך שלישי" היה, כנראה מתוך ההקדמה לספרו, מר נפש. כססבב בערים לדרוש את דרשותיו נמצאו מקומות שהיה נתון בהם לרדיפות.

הוא, אולי, הפריז קצת, אבל תקנות הפינקס הן כסיוע לדבריו. יש איפוא יסוד לחשוב את הדור השביעי בפולין וליטא — לירוד מבחינה מוסרית, וגם מבחינת לימוד התורה.

מפינקס ליטא ומפינקסי קהילות שונות שקצתם נדפסו — אמנם רק מעט מוצר — וגם מספרים שהופיעו בשני הדורות הששי והשביעי אפשר לקבל איזה מושג שהוא על המצב הציבורי, המוסרי והכלכלי של הדורות ההם. ואולם כמעט שאין לנו כל ידיעות, אם חכמי התורה למדו גם לימודים כלליים באיזו מידה שהיא. יודעים אנו שבעל "חכם צבי" קרא לוויילנה "העיר הגדולה של חכמים וסופרים", ובפינקס ליטא משנת תנ"א נקראה סלוצק "עיר הומיה מלאה חכמים וסופרים". ואולם יותר מתקבל על הדעת שכוונת המלים "חכמים וסופרים" היא ללימודי התלמוד, המדרש, ואולי גם הפוסקים. עם זאת יש לציין כי בשנת תנ"א נתקבל לרב בסלוצק ר' יצחק מאיר פרנקל-תאומים, שהיה לא ממדינת ליטא. קודם לכן היה רב בזולקוה. בנעוריו למד בישיבה במיץ, שדיברו שם צרפתית, והוא ידע גם לשונות אחרות. בהקדמה ל"עין יעקב" שהדפיס בשנת תמיד כתב, כי בדעתו לחבר ספרים בחכמת התכונה, המספר, והתשבורת. כשהיה רב בזולקוה היה חותם עצמו "דאקטאר אונד ראבינער"²⁷⁸ כי לפי השמועה למד גם רפואה. בשנת ת"ן עוד היה רב בזולקוה ונסתבך שם בסיכסוך עם המנהיגים. הדבר נמסר לבוררות, והגיע לוועד ד' ארצות. משום כך עזב, כנראה, ר' יצחק מאיר את פולין ועבר לליטא והיה לרב ב"עיר הומיה של חכמים וסופרים", ושם ודאי חקרו ודרשו, מי הוא רב זה ממדינה אחרת, שעומדים לקבל, ובוודאי ידעו מתוך ה"עין יעקב" וההקדמה, שהיה מושלם בשאר החכמות והלשונות. הרי מעל להקדמה העיד המדפיס כי יצחק מאיר הוא "אוצר בלום בעמודי שבע חכמות". ודבר זה לא פסלו מלהתקבל לרב בליטא, אף שהיו שם הרבה רבנים מבני המקום. אולי בחרו אלה מבין מנהיגי העיר שנקראו "חכמים וסופרים", דווקא ברב שהוא חכם גם בלימודים הכלליים.

ידוע גם כן, שבזמן מאוחר קצת חיבר רב אחד שגר בליטא, אריה ליב בן הגאון ר' יצחק שפירא, ספר על מסכת סופרים, ובהקדמה אנו מוצאים: "ובמעט חכמת ההנדסה, דיקדוק, מסורת והגיון בלתי"ו". ובקירוב באותו הזמן חי אחד הרבנים בעיר קראו שבליתא, ולפי המצבה שעל קברו שנתפרסמה ב"קריה נאמנה"²⁷⁹ נקרא "הגאון המפורסם, חריף ובקי בכל חדרי התורה וכו' ופילוסופיא ושבע חכמות". לפי עדותו של ר' שמואל יוסף פיין, שהיה בקי

בנוסחאות כל המצבות בבית הקברות הישן בוויילנה, מצבה כזו לגאון הבקי בפילוסופיה ושבע חכמות — יחידה היא במינה. ואולם היא מעידה, שלמדו או בליטא לא תלמוד בלבד, ולא רק שלא התרימו את העוסקים בחכמות חיצוניות, אלא שהיו מכבדים אותם גם בחייהם וגם אחרי מותם.

בוויילנה היה עוד בסוף הדור הששי דוקטור, שלמד רפואה בפדובה. הוא היה מכובד מאד בעירו. גם בניו היו עסקנים מכובדים. גבאי צדקה גדולה.²⁸⁰ ודאי היו עוד רופאים יהודים בליטא ופולין שלמדו בפדובה שבאיטליה, אלא שאין עליהם ידיעות. יודעים אנו שבראשית הדור השמיני, יצא מוויילנה אחד הגדולים בתורה ר' יקותיאל בן החסיד מוהר"ר ליב ללמוד רפואה באיטליה. אם חסיד מפורסם שולח בנו ללמוד חכמת הרפואה באיטליה הרי ודאי שהיו רבים כמותו בליטא. אלא שאין אנו יודעים עליהם. יקותיאל גורדון זה נתפרסם, משום שבאיטליה נפגש עם ר' משה חיים לוצאטו, ובהשפעתו היה יקותיאל לאחד המקובלים, שהשאיר אחריו ספרים בקבלה. אחרים שגמרו חוק לימודם ונעשו רופאים — לא נתפרסם שם. ואולם עובדה זו שיהודים מליטא, למדנים וחסידים היו נוסעים ללמוד רפואה, מעידה על תחושה ידועה בחיי היהודים ביחס לידעיות כלליות, שחכמת הרפואה היא הראשית והיסודית, והיו זקוקים לה ביותר.

סיכום

אחרי שציינתי לפי המקורות היהודיים את ירידת חיינו הפנימיים במשך שני דורות — יש להוסיף כי הרבה גרם לכך המצב המדיני, ואפשר מאד שהוא הוא שהיה הגורם העיקרי. אמנם מצב היהודים בפולין היה רע תמיד, ובייחוד בדור החמישי. מזמן לזמן נתחדשו רציחות המוניות, גזירות וגירושים. ואולם השלטון הפנימי של היהודים היה סוף סוף מתחזק ומוצא עזרה במלכים שהיו זקוקים לכסף, והסדר הפנימי בקהילות היה דרוש להם לשם סחיטת מסים. בין המלכים היו גם כאלה שהיהודים היו קוראים להם מלכי חסד, כמו יאן קאזימיר, יאן סובייסקי, ואולם אחרי סובייסקי התחזקו בכל מלכות פולין הישועיים, והיהודים היו נתונים לחסדי השלטונות המקומיים, שרובם התעללו בהם. ועוד יותר הורע המצב, בימי אוגוסט השני מבית סכסן. השלטון נמסר בידי "הפריצים", והיהודים היו בידיהם כעבדים ממש. הם ונשיהם ובנותיהם. אם-כי באופן רשמי לא נחשבו היהודים כקניין כספם כמו האיכרים, התערבו הפריצים גם בחייהם הפנימיים ולמרות החרם היו רבים מן הרבנים מתמנים בעזרת ה"פאן" הפולני. ידו היתה יותר תקיפה מהחלטת הוועדים. גם שחיתת המידות של הפולנים השפיעה על היהודים. והנה נוסף על כל הצרות מבית ומבחוץ בא אסון איום — מרד ההידמאקים בפיקודו של גונטה. באומן ובמקומות אחרים נהרגו כחמישים אלף יהודים. כל זה הגדיל את החורבן. וזוהי גם הסיבה שלא היתה התוועדות מדינת ליטא במשך יותר משלושים שנה משנת ת"פ עד שנת תקי"ב.

אולם היהדות המזרחית החזיקה מעמד גם בימים הקשים ביותר. בינתיים באה הממשלה הפולנית עד משבר, ושלטון הישועיים התרופף במקצת והיהודים היו הולכים ומתחזקים מבחינה רוחנית, מימי הדור השמיני ואילך, או באה התקופה שאני קורא לה תקופת הגאון מווילנה ותלמידיו, תקופה שנמשכה קרוב לשלושה דורות, שבהם קמו לנו גדולי ישראל, שהשפעתם נמשכה בדורות שאחריהם.

חלק שני

א. תקופת הגאון מווילנה ובני דורו

המצב המוסרי של היהודים באירופה המזרחית (פולין, ליטא, רוסיה הלבנה, ווהלין) מסוף הדור השביעי עד אמצע הדור התשיעי (מת"ע—ת"פ עד תק"מ—תק"נ).

ב"תקופת הגאון מווילנה ובני דורו" אני מתכוון לכלול את כל בני דורו של הגאון, הן אלה שהיו גדולים ממנו בשנים, והן אלה שמקום מושבם היה מחוץ לתחומי פולין וליטא ונכלל בגבולות אשכנז. בעלי שיעור קומה לא מעטים היו בדור ההוא והבולטים ביותר, שהשפעתם נמשכה לדורות, הם הגאון מווילנה, שעל שמו נקראת התקופה, ר' יעקב עמדין, ר' שניאור זלמן מלאדי, משה מנדלסון ונפתלי הירץ וייזל. במישרין ובעקיפין היו הם הגורמים בהרבה או במעט, לשינויים בעולם היהדות ולעיצוב יסודות רוחניים ותרבותיים גם בדורות שאחריהם. תקופה זו, תחילתה בסוף הדור השביעי, בשנת ת"פ בערך, והמשכה עד אמצע הדור התשיעי, כשבעים וחמש שנים. בדברי ימי ישראל היתה זו תקופה סוערת ורבת מעש. בגרמניה קם דור צעיר אשר אמר לחדש את פני היהדות — "דור המאספים". דרכו של דור צעיר זה לא הצליחה והובילה בסופה לטמיעה רוחנית ולעזיבת דת מורשה. ברוסיה של אותו זמן, שבשטחה כבר נכלל או חלק גדול של יהדות פולין, פרחו או יהדות שרשית, ומעשיה המבורכים מעידים על כוחה הרב: ר' חיים מזולוז'ין וישיבתו; פריחתה ועלייתה של תנועת החסידות; מרכז התורה וההשכלה בשקלוב; ולאחרונה — תנועת ההשכלה וההתעוררות הרבה שהביאה אתה במחנה ישראל. מעשים רבי פאר אלה נמשכו עד סוף הדור העשירי, זמנם של ר' נחמן קרוכמל, ר' יצחק בר לוינזון, ר' שלמה יהודה רפפורט ועוד ועוד, שעם הסתלקותם אנו מגיעים לתקופת העת החדשה. תקופת התחייה הלאומית.

שלושת הדורות האלו — השמיני, התשיעי, העשירי — עלו לאין ערוך על שני הדורות שקדמו להם. אפילו בעולם ההלכה, הפילפול שאין בו עקמומיות, זכו אלה לגאונים רבים, שספריהם הם מורי דרך לכל העוסקים בתורה גם בימינו. והרי כמה מהם: ר' אריה ליב בעל "שאגת אריה", שהיה

רב בוולווין, מינסק, ואחרי כן במיץ שבצרפת; ר' יחזקאל לנדוי בעל "נודע ביהודה"; ר' יהונתן מפראג בעל "אורים ותומים" וכו'; ר' עקיבא אייגר; ר' משה סופר בעל "חתם סופר" ועוד. הם המשיכו את מסורת המהרש"ל, המהר"ם מלובלין, בעל ה"ב"ח ועוד. מסורת זו עודנה נמשכת גם בימינו בעולם הרבנות. שרשיה נעוצים עוד בעבודתם של חכמי צרפת, "בעלי התוספות". אולם משנת ת"ח עד תקופת הגאון מווילנה חלה הפסקה במסורת זו. מפני המאורעות החיצוניים ותנועת המשיחיות.

מלבד מסורת זו, שנתגלגלה מצרפת דרך אשכנז למזרחה של אירופה, נקלטה בפולין, בדור השלישי, תורת הקבלה, שלא היו לה שרשים בימי חכמי צרפת. תורה זו נתגלגלה מספרד לצרפת ומשם לפולין, והכתה שם שרשים עוד בימיו של המהרש"ל. — והרבנים ממשפחת הורוויץ, ובייחוד בעל השל"ה, ביססוה. מחמת כשלונה של משיחיות השקר, שעיקר כוחה בא לה מתורת הקבלה, נחלש כוח השפעתה בדורות הששי והשביעי. אולם בתקופת הגאון מווילנה שוב עלה קרנה, אם כי לא בכל החוגים. שהרי אחד הגאונים הקנאים, שאינו חשוד בשום פנים באפיקורסות, פרץ פירצה בחומת הקבלה, ב"זהרר", שהיה קדוש במשך דורות. נתגלה ניצוץ ההשכלה בתוך החשכה.

קרוב לשמונים שנה, מסופו של הדור השביעי עד אמצע הדור התשיעי, רבו צרות היהודים מבחוץ. אחרי מות המלך סוביסקי נמסרו היהודים בידי הפריצים לעשות בהם כטוב בעיניהם. דבר זה גרם ירידה מוסרית בחיי יהודי פולין, ליטא ורוסיה, אולם ספרי המוסר והדרוש שנשארו לנו מימים אלה מעידים כי היתה עוד רוח חיים ביהדות זו. המוכיחים הוכיחו את העם ולא נרגמו באבנים. אדרבה, הם עוררו בעם הרהורי תשובה. בתקופה זו התגברה השפעתה של יהדות המערב על היהדות של מזרח אירופה.

תמיד היה קשר בין המערב למזרח. אולם היו זמנים שהקשר היה חזק, וזמנים שהיה רופף. היו ימים שהיהודים ברחו מאשכנז לפולין, והיו ימים, בייחוד אחרי שנת ת"ח, שהיהודים ברחו מפולין לאשכנז. קשה היה ליהודי פולין, ובייחוד לתלמידי החכמים שבהם, להתרגל לחיי אִחִיהם במערב. אמנם, גם יהודי אשכנז היו מדקדקים במצוות כמוהם, ופעמים עוד יותר, וגם ביניהם היו רבנים שחיברו ספרים כחבריהם שבפולין, אולם תנאי המקום היו אחרים, וממילא היו החיים שונים. בשעה שבפולין, רוסיה וליטא, ביקשו

לשמור, גם אחרי ההרג הרב משנת ת"ח ואילך, על הגחלת, על לימוד התורה, ותיקנו תקנות לטובת הלומדים, ורבים מבין התושבים, שלא היו למדנים, חשבו להם לאושר גדול להשיא את בנותיהם לתלמידי-החכמים, — לא דאגו היהודים האדוקים באשכנז כלל להגדלת כבוד התורה, גולי-פולין שנתגלגלו לאשכנז אחרי שנות ת"ח ות"ט הביעו את צערם הרב על שאין אנשים אמידים נותנים את בנותיהם לבעלי תורה, ואינם דואגים אלא לממון: "אבל מי שהוא בחור חריף ובקי, גם למדן מופלג לא יחשבוהו למאומה, הכל בדילים ממנו, אין מאסך אותו הביתה להשיאו בתו, ומלעייגים עליו לאמר אין כוחו אלא בפיו, להשמיץ קול תורה, גמרא גמור סחורתא תהא? מה תועלת בארשת שפתיו? זה האביון על כן יוקין כערער בערבה".¹ הגאון, שדיבר דברים אלה, הוסיף: "מעט הוסרה העטרה והומתו שרי תורה בארץ פולין נוסף יגון על מכאוב ללא תורה ומורה, כי הקהילות מתרשלות להחזיק בחורים". אנו רואים איפוא שהדם החדש שהוזרם לגופה של יהדות גרמניה, על ידי גדולי החכמים שבפולין שנמלטו לשם, לא הביא אתו התחדשותה של יהדות זו. אדרבה, הירידה הרוחנית עוד הלכה וגברה, תנועת התבוללות, שכמוה לא היתה בין היהודים בפולין בשום זמן, הרימה ראש, כירסמה בגופה של יהדות גרמניה והשירה ממנו איברים איברים. מצבם החומרי של המוני היהודים באשכנז היה קשה יותר מאשר בפולין, החוקים הקשים ליהודים בדוכסיות אשכנז היו מעיקים מאד, והציבור היהודי בגרמניה לא היה בו רגש כבוד עצמי כמו בפולין וליטא. במזרח אירופה נלחמו היהודים לשלטון בית בתוך הקהילות, לאיגוד הקהילות לוועדים, ולאיתודם של ועדים אלה, ולא היתה בהם שום נטייה להידמות לפולנים, אדוני הארץ. ואילו יהודי גרמניה היו מפוזרים ומפורדים. היהודים במדינות הקטנות שבאשכנז לא יסדו להם ועד כלל, ובכל מדינה קטנה היתה כל קהילה יחידה לעצמה, בלי כל קשר עם שאר הקהילות, ואפילו בתוך הקהילה עצמה היה פירוד, העשירים לעצמם והעניים לעצמם, והכל רצו להידמות אל הגויים ששנאום ורדפום.

הנה תמונה מאמצע הדור הששי או מסופו, בערך ארבעים שנה אחרי גזירת ת"ח. רבים מרבני פולין ברחו או למדינות שבאשכנז, ואחד הגולים היה הגאון ר' אהרן שמואל קוידניובר, חברו של בעל הש"ך, בנו של רב זה נשאר בליטא, ושימש את הרבנים במינסק, דובנא. מסיבות שונות הוכרח גם הוא לעבור לאשכנז, לפרנקפורט על נהר מיין. את ספרו "קב הישר" הדפיס בשנת תס"ה, והוא עצמו תירגם אותו ללשון יהודית-אשכנזית "כדי שידי כל

אדם יהיו שולטים בזה הספר². קב הישר" הוא ספר מוסר, מיוסד בעיקר על ספרי המקובלים, על גימטריאות, סיפורי הבאי, אמונה בגילגולים ואמונות טפלות. אין בספר זה דברי תוכחה ליהודי פולין על מעשיהם, שאפשר להא לקבל מושג-מה על צורת חייהם. דברי תוכחתו מכוונים בעיקר ליהודים שבאשכנז, שביניהם ישב לאחרונה, והוא מספר: שראה "עכשיו בזמן צר, חדשים מקרוב באו, רבו המתפרצין שהולכין במלבושיהן כמו אינה ישראלית, ואין שום היכר בין יהודית לאינה יהודית וגורמין הרבה רעה בעולם, שמכשילין את רוב בני אדם ליתן עיניהן בהן ומלבושיהן... שמטילין קנאת ושנאת האומות... ומוסיפים חטא על פשע על שהולכים נטיות גרון וערום עד בית דדיהן... בדור הזה ראיתי את המתפרצים בעם שהולכים במלבושיהם בחוקות האומות וגורמים עוד רעה לגלח את זקנם... ועל ידי זה לפעמים אין מכירין אותו שהוא יהודי. וכשוואלין אותו מה שמו, הוא מכנה את שמו בשם אחד מן האומות... ועכשיו ראיתי מכשול גדול אשר צפון ברוב המדינה... והוא זה כיוון דקיימא לן שצריך ללמד בניו כשהם קטנים בלשון הקודש... וחדשים מקרוב באו שמרגילין הקטנים לדבר בלשון צרפת ובשאר לשונות, וכשיגדל הנער אין אביו שם על לב שילך בנו לבית המדרש כי אם לילך בבית הלימוד לשון צרפת ושאר לשונות"³. שלושים-ארבעים שנה אחרי שנכתבו הדברים הנזכרים, כותב רבי יעקב עמדין⁴: "איך לא נשמרתם מכלי המשחית... הקישוט הנכרי והלימוד החיצוני... כי מזה נמשכו כל שאר הרעות שהמון העם רובו ככולו בדרכיהם נפשם חפצה ולזה כל מגמתם יגיעם וטרחתם... אף אם נשאר מנהג אבותיהם בידיהם מצנת אנשים מלומדה... להחזיק בכלי חמדה, הנחמדת ומכובדת גם בעיני כל העמים היודעים ומכירים כבודה (וחוקרים ודורשים בה. הלואי שיהיו בני עמנו בקיאין במקרא כמוהם). לולי זאת אולי היו רבים מעמי הארץ משליכים עולה מאליהם. ומתקנאים בהם להתנהג בקישוטי מלבושיהם, הם ונשיהם, בניהם ובנותיהם בדיוק גדול (בכל מודע"ע חדשה) מחמירין על עצמן ומדקדקים בהם יותר מהעמים ההם המחדשים אותן, ולעולם תראה אפילו משרתת יהודית לובשת מיד מלבוש מודע"ע חדש בהתחלתו בטרם נתפשט בין המון עם הארץ... להסב אליהן עיני כל רואיהן. אבל יותר מזו עושין הזכרים הנקראים בשם יהודים המגלחים פאותיהם להתדמות לנקבות... וכן מהדרין אחר מלבושי נכרי על אופן היותר שלם האפשרי, מה שאינו מדקדק אפילו הנכרי... ונשותיהם יותר מהם... אם יאמר להם להסיר תפארת השביסים והעכסים וכדומה, כמדומה יבחרו להשאר פה מלעזוב אחד מקישוטי תכשיטיהן הנאה". ועוד שם: "ראיתי שמה ושערורה בעם; לא זו שאינם רודפים להכיר לשונם האמיתי לשון

הקודש... אף בחכמי האומות לא ייקרא חכם בשלימות אם לא יהיה נשלם בידיעתו ומפוזרים על זה ממון וזמן רב... ככה עושים בני עמנו העשירים, מפוזרים ממונם ללמד בניהם ובנותיהם לשון צרפת, להרגילים לשחוק וקלות ראש... כידוע לכל שזה כל פרי ותולדות אותו הלשון". לפי תיאור זה, גם אם הוא מוגזם, נראה כי במשך שלשים ארבעים שנה, מימי בעל "קב הישר" גדלה ההתבוללות, דבר שלא היה עוד בפולין וליטא, אפילו בין היהודים העשירים בראשית הדור השמיני, אלא שגם בפולין וליטא היה קילקול המידות והמוסר אם כי בצורה אחרת.

בסוף הדור השביעי פסקה המנהיגות בקהילות ואחר שנת ת"פ כמעט שלא היה קיים ועד מדינת ליטא. מנהיגי ועד ד' ארצות היו מתאספים לסירוגין, אבל התעסקו בעניינים קלי ערך. מתוך הידיעות המקוטעות על פעולות הועד לא נוכל לקבל שום מושג על החיים העגומים בימים ההם. אולם בספרי דרוש, בהקדמות לספרים שונים שנדפסו, וקצת גם בשאלות ותשובות של רבנים מפורסמים בשעתם, יש קצת חומר המעיד לא רק על הצרות שמבחוץ אלא גם על הצרות שבפנים, על הירידה המוסרית. אסתפק בעדות שנשארה לנו בספריהם של עשרה מחברים שחיו בפולין, ליטא, ווהלין ורוסיה הלבנה, בערים שונות, רחוקות זו מזו, ובמשך שבעים עד שמונים שנה (משנת ת"ע—ת"פ עד תק"מ—תק"ו). הספרים הם "זרע בירך שלישי"; "סדר הדורות"; "דרכי נועם"; "אור עולם" ו"בית מידות"; "הילל בן שחר"; "אהל רחל"; "נאות דשא"; "מאיר נתיב"; "יריעות האוהל"; "גבעת שאול". בין מחברי הספרים הנזכרים היו גם מגידים נודדים מעיר לעיר, והרבה ראו ושמעו בערים שבהן הטיפו. גם אם יש בדבריהם קצת גוזמאות — מתאימים המקורות השונים בעיקר הדברים, ויש בהם משום תמונה שלמה, וניכרים דברי אמת.

העד הראשון בזמן היה הרב רבי בירך בעל "זרע בירך שלישי". אביו זקנו היה מחבר ספרי דרוש בשם "זרע בירך", וגם הנכד הלך בדרכיו, והיה דרשן נוסע מעיר לעיר. מקודם היה רבי-דיין. חיבר ספר "זרע בירך שלישי". בראש הספר יש הרבה הסכמות של רבנים מפורסמים, המכונים גאונים. אמנם לא תמיד ידעו המסכימים מה שכתוב בפנים הספר, אבל ראויה לתשומת לב הסכמה אחת של ר' יצחק רופא פרנס דוועד ד' ארצות. הוא מעיר על המחבר, "שכל כוונתו לשם שמים... לא להנאת ממון, כי שונא בצע ומעולם

לא נטל שום פרוטה בעד שכר דיינות שקורין פסק-גלט, כי אם דן כל דינו בחנם... הנמצא כזה בכל מדינתנו אשר רוח אלקים בו... והנני נותן לו להרב כח ועזו להיות דרשן ומוכיח בכל ד' ארצות פולין... ולגדור גדר ולתקן פרצות הדור בכל קהלה וקהלה ובידו לדרוש בלי שום שאלות רב ומנהיג, בלי מוחה ומעכב. ועל החתום: "אביר הרועים הרופא מומחה לרבים אברהם יצחק חוק". לעיל הבאתי את טענותיו של ר' בירך נגד הרבנים על שקנו את רבנותם בכסף, שנתעשרו מדיני-תורות, שהם מלווים ברבית, והוא מצא עוז גם לכתוב: "אותו ועד הקהילה לא נקרא קודש, כי אם קדש בלא ויו מלשון לא תהיה קדש וקדשה בלשון זנות". ובכלל לא פסק מלהתריע על הרבנים שהם מקבלים מתנות ומעשיהם אינם לשם שמים. מגיד זה סבל הרבה. נמצאו אנשים שהוציאו קול, שבין כתבי-יד שלו נמצא חומר שיש בו משום הוצאת לעז על משפחה חשובה בישראל. על משפחה זו ריננו עוד לפנים. הבריות אמרו, שבימי מהומות וגירושי קהלות קרה שאח לא הכיר את אחותו ובאו לידי חיתוך, ומן הנישואים האלה נולדו ילדים ממורים שאסורים לבא בקהל. בצאצאי המשפחה נתנו סימן, שומא במקום ידוע בגוף. המלעזים קראו לבני משפחה זו בשם "נאדלר". הגאונים הקדומים, המהרש"ל ועוד, החרימו את מוציאי הלעז. וכשפשטה השמועה על ר' בירך שהוא בין מוציאי הלעז, התנפלו יוצאי ירך המשפחה והיא הזכה וקרעו את כתבי-ידו. אולם זו היתה עלילת-שקר, מעשה נקמה על שדיבר אמת בלי משוא פנים. אבל גם אז לא פסק מלהרעיש את מקבלי השוחד ולהוקיע את הרבנים המלווים ברבית. העד השני ר' יחיאל היילפרין חי בזמן קצת מאוחר מן הקודם, והוא לא היה מטיף מוסר, אלא רב במינסק. בשורה או שתיים תיאר את המצב הפנימי האיום. והנה מה שכתב בהקדמה ל"סדר הדורות": "בדור העני מדעת, מחמת נגע צרעת, מריבוי הצרות זו לזו צרורות... הורקנו מגולה אל גולה, כל ראש לחולה, וטובות הזמן חלפו עם עניות איבה, ונסתמו מעיינות חכמה וכינה". המלים "מחמת נגע צרעת", "עניות איבה", הן הצרות מבפנים. הדברים נאמרו דרך אגב, אבל הם מעידים על המצב הפנימי האיום.

העד השלישי הוא הרב מצ'רניביצי (פולין) מחבר ספר "דרכי נועם", שחי בימי הגאון מווילנה. הוא מדבר על המנהיגים בעלי הגאווה בדורו ועל העשירים שבימיו. באזונו שמע "אחד מעשירי עם, שקרא תגר מדוע התקבצו כולם (העניים) לגור אצלינו. הלא הארץ היא רחבת ידים, ילכו וישוטטו בארץ, כי הם לנו למוקש, לייקר את השער מחמת ריבוי האוכלוסין..." "אנשי סדום היו הכל לחייב את העניים, והנה עתה קמו תחת אבותיהם אנשים חטאים, כמעט כסדום היו... ללמד סרה על הלומדים המדוכאים תחת כפות רגליהם,

שמתפרנסים בצער ובדוחק וצרכיהם מרובים וסיפוקם מועט? "שמעו נא קעיני סדום, אבירי לב הרחוקים מצדקה... אתם אוכלים למעדנים והם נשמו בחוצות, אתם אמונים עלי תולע והם חיבקו אשפתות, וכדי להם בזיון וקצף לזלול בנטילת ידים ולהתפרנס משל אחרים, לשאת עיניהם אליהם כעיני עבדים אל יד אדוניהם, אלא אף גם זאת לא כל הרוצה ליטול יטול, כי מי שהוא ליצן או חנף המה יתענגו על רוב שלום, גם עושר גם כבוד רב עמהם, ויראי ה' וחושבי שמו הכשרים והענוים נודדים ללחם אין ואין פורש להם... ואשא עיני ואראה והנה כל ימי עני רעים הן בשנת זול והן בשנת בצורת".⁹ הוא גם מדבר על הצביעות והרמאות בדורו "כי יש לך אדם שכל היום כולו מוכתר בתפילין ומעוטף בטליתו... ובאמת שבע תועבות בלבנו, וכל מעשיו בערמה ומרמה, כדי שיחשבו הבריות שהוא חסיד עולם והכל ישבחוהו... ועושה מעשה זמרי ומבקש שכר כפנחס, ובעינינו אנו רואים בזמננו שלאיש אשר אלה לו קורין העולם אותו בשם חסיד".

העד הרביעי ר' יהודה ליב מרגלית, שחיבר הרבה ספרים, הוא היה רב בערי פולין¹⁰ ובסוף ימיו בפראנקפורט דאדר. הוא חי בזמן קצת מאוחר מן השלישי אבל עוד בימי הגאון מווילנה. בהקדמה ל"אור עולם", שחיבר עוד בהיותו בפולין, הוא כותב על ראשי ומנהלי העדה: "חטאת העם יאכלון, ישתו יין עגושים, רבוני כל המסים, מעריכין ומחרימין, ושכר עסקם בצרכי הקהלה נוטלין בסתר כבגלוי, בכל מיני תחבולה, לא ילכו חלילה ד' אמות בלי נטילה, ורק העניים ישאו משא"... וסיבת הדבר "יען החכמים הם מחניפים להעשירים, וביחוד כי הרבנים מבזים זה את זה, והעוסקים בתורה את העוסקים בנסתרות ובעשר ספירות, וההמון מצרף עדות שניהם לחתוך הדין על פיהם כי החכמים כולם פרועים לשמצה"... ועל הנגידיים בעם יאמר: "יקר בעיניהם כי ימצאו חן בעיני השרים יותר מכל ההתקרבות לטובים וישרים ולא יתהלל איש: החכם כבדני, כי בזאת יתהלל המתהלל השר הביאני חדריו ובית נכאותיו, ומזה מתחיל הגובה והגאון וישים את השר משגבו".

ובספר "בית מידות", שהדפיס מחבר זה כעבור תשע שנים, כתב כדרכו, בלשונו המליצית:¹¹ "קצת ממנהיגי ישראל... משתמשים בגבורה להטיל אימה על הצבור... ולפרוק עול המסים מעצמם ולהעמיס על חבריהם... לירות במסתרים תם, ולהלביש העוול באדר הנהדר... להעריך הנתיגה מערכה גדולה ולהרויח, לבינה על גבי אריה, באמרו שנכנס בעובי הקורה והוציא הוצאות בפרוע פרעות, להציל העם מתלאות"..."ולעשירי עם יחניפו... ואת העניים והדלים ידין מלא

גביות (לגבות המסים)... ואם יבקשו העניים הנאנחים... לשלוח רסן מפניהם... ילכו בהיכלי השרים... וכמעט בכל עיר ועיר אשר יש ביניהם מליץ אחד אשר נשמע קולו בבואו אל החצר (של הפריצים)... לנהוג שררה על הצבור... ותמצא כקן ידם את העניים האומללים. ואמרתי אלה לי אל הגדולים... הלא המה הרבנים אשר על דגלם חונים... אך המה יחדיו אל רהבים פונים, ללכת אחר עצת התקיפים והשליטים אשר בעיר, ולמקום אשר יהיה שמה הרוח ללכת — שמה ילכו, להיות זרוע ומגן לנרגן... וכי יהיה ריב בין אנשים יצטרכו הצדדים ליתן למורשה ומדבר בעדו בנוכח ובנס תר לדיין עד יצאו נקי מנכסיהם, וגוזרים על המשכון תחילה, שיהיה מונח ביד בית-דין, ומשבא לידם זה חומס וכו' וכל המחבא אינו מפסיד. והטובים שבהם הם אשר לא ירעו ולא ישחיתו... מענה בפיו שאין דבריו נשמעים... הלא המה דיינינו, שופטינו ומחוקקינו בכל מקומות מושבותם אשר ה' אמר עליהם זה יעצור בעמי ושלום ירדפו... לא כן שופטינו ומחוקקינו, כי יראו חמס וריב בעיר והיא הפוכה כמו רגע, ונוספו גם הם להחניף את העשירים ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע... ועיקר האשמה תלויה בראש החורים והסגנים, ידם במעל ראשונה, אשר לא יקימו דיינים הגונים, אך הקם הקימו השומרים הבלי שוא... זוללי בשר, האוכלים ושותים ומסורבלים כדוב... כמנהג הסגנים וחורי ארץ באכילה ושתיה וסיכה נאה ומלבושים נאים... כי ההמון ילמדו מעשיהם ולא דבריהם... ומחניפים בדת, ומראים עצמם בנגלה כחסידי עליון... ומאריכים בתפילה, ומנענעים בראשם הגבה למעלה והעמק שאולה... וכל היום פארו חבוש עליו (לובש תפילין)... וידי אדם פשוטות מתחת כנפיהם לקבל נדרים ונדבות מפושעי ישראל... במתנה אחת כיפר על הכל. תיכף לנטילת ידיים ברכה יברכוהו בכל פאר ותהלה... וכל דבר תורה מעות קונות אצלן".

צבעיה של תמונה זו קודרים יותר משל בעל "זרע בירך שלישי", שחי חמישים-ששים שנה לפני כן. ודאי יש קצת הפרוזה, מתוך אהבת החרוז, ויש שלקח פיסקה שלמה מספרו של ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ, כגון "להרויח... לבינה על גבי אריח"... בפרוע פרעות, שהציל העם מתלאות, דברים שנאמרו כמה דורות לפניו על המידות של מנהיגי היהודים בפולין אז. ברור, שבעל "בית מידות" לא התכוון להתקטש בנוצות זרות. ודאי נקבע במוחו, כשקרא דברי גאון בישראל מלפני זמן רב, מה שמתאים לדורו, והכניס זאת בין יתר המליצות. מחבר זה שהדפיס כעשר שנים אחרי חן "אגרת המליצה" ידע כיוון מליצים באגרותיהם מגדילים עניין המבוקש למען מליצת הלשון. ולבסוף התבונן "שגם זה הבל אחרי בלותי

זמני לתכלית בלתי הועיל, ואינו עסק נאה אלא למי שאין לו עסק. יש איפוא לוקוף כמה ביטויים חריפים של המחבר על חשבון המליצה, אבל העובדות שהוא מביא נוראות ומזעזעות, ולולא היו אמתיות ביסודן ודאי היו מחרימים או את המחבר המוציא לעז על מנהיגים ורבנים. מלבד זה יש לנו עוד עדים, שהם כסיוע לכתב האשמה של בעל "אור עולם" ו"בית מידות".

העד החמישי הוא מחבר הספר "הילל בן שחר", שהיה מורה הוראה ומגיד מישרים בעיר ראצקי (בליטא) וחי בימי הגאון מווילנה. לפי דבריו בהקדמה לספרו היה בנעוריו רוכל וסוחר, ואחר כך רב ודיין, ולבסוף, בעשר שנות חייו האחרונות, סבב בערי ישראל כמגיד מישרים. בהקדמה לספרו אנו קוראים דבריו אלה: "אחי אתם ועמי, האם לא יאתה ומן החיוב לעת הזאת אשר נשמע קול שברים במחנה העברים... להסיר מאתנו השועלים המחבלים כרם ישראל, להסיר מהנשים תפארת העכסים המכעיסים... ומאין ומנין הגיע לנו הכבוד והגדולה... גם המה הבל בכעס ומכאובות, כאשר פקרו העם המתאים דרך לא סלולה... אין לנו אומץ לרעות צאן הנידחה ותמה אני אם יש מקבל תוכחה. בחיי ראשי כי יגורתי ומפחד תמיד להיות מוט התמוטטה הארץ ופור התפוררה".¹⁴ ובפנים הספר: "למה לנו הישועה וחירות הגלות אם משתרר אנחנו גם השתרר כשרים ובני מלכים בגלות המר הזה... והדת והמשפט הגיע לארץ כנאמר ואיש הישר בעיניו יעשה". ועוד בעניין זה: "אנחנו כולנו מלובשים בגדי חופש היצר, שוכני בתי חומות משכנות מלכים מצויירים באבני גיר מנופצות וכלים מכלים שונים... עד שיומם לא ינוח ולילה לא ישקוט מרוב סיבות העסקים להרבות להיות כשרים על הארץ".¹⁵

העד הששי הוא בעל "אהל רחל", אף הוא מגיד מישרים באותו זמן, בשקלוב:¹⁶ "הפרנסים שאינם מהוגנים, אוהבי שוחד ורודפי שלמונים, בעלי זרוע ועזי פנים, בטוב העולם אינם נידונים, עזי נפש לא ידעו שבעה, כל היום מוכנים להפשיט אדר מנדכאים ומעונים, להרבות כבוד ביתם ואין מקרבים לאדם אלא בשעה שנהנים". ובדרשה אחרת: "הלומד ישיאהו לעשות זר מעשהו, ענייני הפרישות והנזירות, בפירסום אשר לא כן יעשה, והדבר הזה מרכיבהו על גבי מרומי קרת, ואחרי הסיעו לזה יקבע בלבבו ונפשו, כי יתר העם נמשלו כבהמות נדמו, וכאשר המה מלעיבים עליו, זורק במ חצי זעם, כי מצוה לרודפם, או יתלקטו אליו אנשי לצון, יפיחו קריה ויוסיפו לגרות מדוך, וידברו תועבות על האנשים המתנגדים להם, אז חבר גדודים יתגודדו אלה לעומת אלה, וריב וחמס בעיר וקול רעש גדול וכל אחד עומד בנצחוננו, ובהיות שאין יד ישראל תקיפה, אם לא יד אדוני הארץ באמצע, יריבו בפלילים לחרף מערכת

אלוהים חיים, על ידי זרים מנאצי ה', והרבה מן המערכה מתפקדים למעול מעל, ועושים חילולים בישראל, ויש מהם עם הקדשות יתחברו ויחניפו להם במשאות ודורונות, להטות לב האדונים בהשלמת חפצם, וטומאה רצוצה בוקעת ועולה, הן כל אשר ראתה עיני מחלוקת הרבה למראית עין הם לשם שמים, סופם לבא לטומאת שפתים". דברים אלו, שנאמרו בציבור, ודאי שלא בדם מלבו.

העד השביעי הוא אחד הרבנים הגדולים ודרשן מכובד, בימי הגאון מווילנה, ר' דויד שלמה אייבשיץ. בספרו "גאות נשא" ¹⁷: "באמת דבר קל הוא למשול על ישראל הדוים והמטולטלים, מחמת שישראל עתה עם דל, מרודים וסחופים, כל הרוצה למשול בהם בא ומושל לא בכוח ולא בחכמה ולא בחיל, כי אם ברוח שפתים, כי עם ישראל הם שרויים בפחד, וליוצא ולבא אין שלום, וקול עלה נידף רודף אותם, אפילו מי שבאמת אין לו כוח למשול עליהם, הם יראים ממנו, כל ששומעים מאתו דברים קשים כגידים... כי יען ישראל עם דל, עניים מרודים, כל המצר להם הם יראים ממנו, יכבדוהו וינשאוהו, ומוכרחים להחניפו וכולם משכימים לפתחו". בדבריו אלה נתכוון לא לאוייב מבחוץ אלא למושלים בציבור, שהכל משכימים לפתחם, ודבריו, שאפילו מי שאינו "לא בכוח ולא בחכמה" יכול למשול ביהודים, כאילו נאמרו מפי ציוני כמאה שנה אחרי אייבשיץ, ואמנם אייבשיץ עזב לעת זקנתו את הגולה ומת בארץ ישראל.

העד השמיני הוא ר' מאיר מרגליות, רב באוסטרהא בימי הגאון מווילנה, בספרו "מאיר גתיבים" ¹⁸: "ה' יודע ועד שמאסתי בבצע כסף, שרצו לתת לי סך מסויים, כמה פעמים להתיר (מדובר בעגונה על ידי נשואי בוסר) ונדרתי נדר לאלוהי ישראל שלא... לבל יקויים מקרא שכתוב וכסף הרביתי להם וזהב עשו לבעל" ¹⁹. התפארות כזו ובייחוד הנדר מעידים שהיו בזמנו רבנים שלא נהגו כמוהו, אף שאין אנו מוצאים אף דוגמה אחת כזאת באחד מספרי השאלות ותשובות שנדפסו בעת ההיא. יש לשער, כי רבים היו מציעים סכומי כסף, ונמצאו רבנים שלא עמדו בנסיון. שאם לא כן לא היה רב גדול בישראל מתפאר ברבים שנדר נדר כזה וקיימו.

העד התשיעי הוא בעל ספר שאלות ותשובות "יריעות האוהל" ¹⁹ הקובע בחיבורו זה, כי "יד גוי באמצע" היה נהוג במינוי רבנים.

העד העשירי הוא בעל "גבעת שאול" ²⁰, המדגיש בהקדמה לספרו, שקיבל את הרבנות בלמזוה לא בעזרת "הפריץ". הצורך בהדגשה זו לדורו ולדורות הבאים מעיד, כי זה היה מקרה נדיר, שרב יתמנה בלי יד פריץ באמצע. התערבות "הפריץ" בחיינו הפנימיים במשך שבעים—שמונים שנים

לפני סוף הדור התשיעי, והשלטון הבלתי-מוגבל של המנהיגים היהודיים בעזרת "הפריץ" ובטוחו — הוא הוא "נגע הצרעת" שהזכיר בעל "סדר הדורות". נגע זה היה בחינת מחלה יסודית, הגוררת תוספות-מחלות. הכל ידעו שהעיקר הוא כוח הכסף שגם "הפריץ" נכנע לו, וכל האמצעים כמו רבית קצוצה, הפקעת שערים, מאזני מרמה וכו' וכו' היו כשרים כדי להגיע לכוח כזה. העם וטובי האנשים היו צועקים ואינם נענים. איני מזכיר בפרק זה את המחלוקת הגדולה שהיתה בוויילנה בימי הגאון על הרבנות, המעידה על הרקבון הפנימי שהיה ב"עיר של חכמים וסופרים", כפי שקרא לה ה"חכם צבי". מחלוקת זו מאשרת את העדויות שהבאתי. אולם על זה ידובר להלן בייחוד, משום שהיא נוגעת לגאון עצמו ויחסו אליה. בפרק זה ברצוני רק לציין, כי לא רק באשכנז מימי בעל "קב הישר" עד ימי רבי יעקב עמדין היתה שחיתות מוסרית בקהילות, אלא גם בפולין, רוסיה וליטא היו ענייני המוסר יגעים, אלא שלבשו שם צורה אחרת. באשכנז לא שמענו על מתן שוחד לרבנים, על מלשינות, על תשורות ל"פריצים", אלא על התבוללות. בין יהודי אירופה המזרחית לא הכתה ההתבוללות שרשים, אבל לעומת זה היתה ירידה מוסרית עצומה. הצד השווה שבהן, ששתיהן, בין יהדות זו שבמזרח ובין זו שבמערב, נמצאו במצב של ירידה ושפל, וכאשר ניצנץ לבסוף אורה של ההשכלה במערב, השפיעה תנועה זו על היהדות המזרחית בין לטובה ובין לרעה.

ב. ניצוצי ההשכלה הראשונים בספרות הרבנית

אחרי שני דורות, הששי והשביעי (משנת ת"ח—תט"ו עד שנת ת"פ—ת"ק) שהיו דורות של שפל וירידה — התחילו בראשית הדור השמיני להתגלות ניצוצי אור בספרות הרבנית.

המלחמה בפילפולים וחילוקים שהתחילה בדור השלישי, כלומר בראשית הופעתם, ונמשכה ביתר עוז בימי הדור הרביעי על ידי בעל "שני לוחות הברית" (של"ה) ובעל "עוללות אפרים", כפי שהבאנו לעיל — לא הוכתרה בנצחון. על כל פנים לא היה הנצחון מלא, שהרי הפילפול נמשך גם בימי הגאון מווילנה. בעל "דרכי נועם" שחי בימי הגר"א מספר: "המנהג הרע המצוי בין הלומדים שבזמננו לעסוק בלימוד המשובש הן בחילוקים והן בפשטים גדולים ונוראים המבהילים את בני אדם, ואם יתוודעו לפלפל יחד, או כל אחד מרים קולו בפילפולו יותר מחבירו, כדי שיתראה שהוא המנצח, וכל המרבה להגביה קולו הרי זה משובח בעיני ההמון ועמי הארץ, והכל יאמרו עליו שאין כמוהו מפולפל ובעל סברא גדול... ואומר אני על דרך צחות שזהו שרמזו רז"ל במשלם: "גמרא גמור זמורתא תהא", שמנהג רע הוא גם בין החזנים המזמרים זמר יוונית לערך שעה או שתיים במקום אחד, ונוסח התפילה או הפיוטים דביני וביני הוא מבליע ודולג לגמרי, כן הלומדים השוטים משתגעים בלימודם לחטוף כמה וכמה דפים בלי עיון וסברא כלל, ואחרי כן יתיצב על דרך לא טוב לומר חילוק גדול... שכן דרך כל המתעסקים בבניין החילוקים, שבתחילה מקשה ומתרץ וחוזר ומקשה ומתרץ, וכך עד עשר או עשרים קושיות ויותר ובגמר כל הבניין, בא חכם אחר שהוא חריף גם כן והופך הקערה על פיה ממש וסותר את הבנוי ובונה את הסתור, ואם בוא יבוא השלישי יסתור דברי השני ויחזיק דברי החכם הראשון, וכן בעל החילוק בעצמו יכול לבנות, להרוס ולעקור ולנטוע אם ירצה.²¹

ובאותו זמן בקירוב התריע אחד מגדולי התורה — ששמו לא נשתכח גם אחרי מותו — ר' אריה לייב בעל "שאגת אריה החדשות"²² על אלה המתעסקים ב"דיקדוקים קלושים שלמדו עצמם בדורות האחרונים לחדד התלמידים, משנתמעטו הלבבות והרגילו עצמם בזה, עד שההרגל נעשה טבע, ומעתה בטל כבוד התורה וכל איש חכם בעיניו, אף שאינו יודע

צורתא דשמעתתא, מחבר חיבורים בתשובות ודינים, ובודאי ראוי לקרוע על זה, כעל ספר תורה שנשרף". שמות החיבורים לא נזכרו, אבל די להזכיר, כי גם ר' בירך, שניתנה לו הרשות לדרוש בכל ערי פולין, מתפלפל בספרו על מסכת ברכות, בדבר בתשבע ודויד המלך, כי היא היתה אנוסה "למלא רצון המלך... והיא ידעה שקידושין (עם אוריה החתי) אינן כלום מאחר שנעשה באונס"²³...

אכן, ליחידי הסגולה שקמו לעמנו בתחילת הדור השמיני, לא קל היה לפרוץ את הגדר. הספר הראשון, שחובר בדור זה לא לפי הנוסחה המקובלת, היה "סדר הדורות" לר' יחיאל היילפריין, רב במינסק שבליטא. ספר זה הוא הראשון לא בפילפול, דרוש, הלכה, אלא בחקר דברי הימים. אמנם ספר מעין זה חיבר עוד לפניו ר' דויד גאנו, ("צמח דוד"), אבל ר' דויד לא היה רב. הוא למד חכמת התכונה מפי גויים וידע גם לשונות והיסטוריה, מה שאין כן הרב היילפריין, שהיה מקודם רב בעיר קטנה הלוסק, ותיקן, לפי הפינקס, בין שאר התקנות שלו, להתענות שנה שנה ערב ראש חודש סיוון, ולילך על בית-הקברות להתפלל על קברי הצדיקים, ואלה דבריו:²⁴ "פעלתי ועשיתי כמלקט גרגרים מפי ספרים המקובלים כל אחד מהתנאים ואמוראים גילגול מי היה... אמונת הגילגול היא אמונה אמיתית ועיקר מעיקרי התורה," "כי כל שמות התנאים הם סודות הוהר". ועם כל זאת היה "סדר הדורות" צעד קדימה, והחדיר את ההכרה בין העם, כי יש ערך לידיעת ההיסטוריה, והביבליוגרפיה. אמנם הוא מדגיש שתכלית חיבורו היא "ידיעת הדורות מי הוא הרב ומי הוא תלמידו... יען כי ידיעת הדורות לידע מי הוא הלב ומי הוא תלמידו הוא יתד תקוע גדול לתלות בו לפסק הלכה", ו"כמה מחברים טעו בפירושם מחמת חסרון ידיעת הדורות", "על ידי ידיעת הדורות תבין ותשכיל כמה גרסאות ברש"י ובתוספות", אבל העם קיבל את הספר ברצון לא מפני זה, אלא משום שמצא בו קצת גם מן ההיסטוריה הישראלית. המחבר השתמש בעיקר במקורות עבריים בספר "יוחסין", "שלשלת הקבלה", "שבט יהודה" ו"צמח דוד", וגם ביש"ר מקנדיה, והוא סומך עליו ביחסו השלילי לבעל "שלשלת הקבלה" על "שקילקל חיבורו בכובים עד שהאמת שבתוכו אינה ניכרת".²⁵ הוא לא ידע כלל על ספרי יוסף בן מתתיהו, אשר ר' עזריה מן האדומים השתמש בו ב"מאור עינים". אולם ספרים רבים בלשון הקודש מן הדפוסים הראשונים היו לנגד עיניו, וספרים רבים שנעלמו מבעל "שפתי ישנים" ולא הזכירם, הודיע הוא את שמם ושמות מחבריהם ב"סדר מחברים וסדר ספרים" שהוא כעין חלק שלישי לספרו "סדר הדורות".

"סדר הדורות" נדפס לאחר מות המחבר וזכה למהדורות שונות. וכמו ה"צמח דוד" נתפשט גם הוא יותר מספרי פילפול ודרוש. אפילו של הגאונים הגדולים. צורך רב הורגש בציבור בספרים כאלה ובכל ספר שיש בו משום ידיעת העולם והטבע. בדור השמיני היו כבר רבנים גדולים בתורה שלמדו חכמה ומדע בספרים כתובים לועזית — בעיקר גרמנית — ומהם רבנים ידועים בחיבוריהם שפירסמו. אזכיר בשמו של אחד — שלא ישב על כיסא רבנות וסופו שעזב את פולין — הוא ר' ישראל מזאמושץ (שם משפחתו סגל). הוא חיבר ספר "נצח ישראל", חידושים וביאורים בתלמוד, ובסופו קונטרס מיוחד על ענייני תכונה ומדידה בתלמוד. הוא חיבר גם פירוש על "הכוזרי" ו"חובות הלבבות" ומחברת "נוד הדמע" על המתחסדים. ממנו נשאר ספר בכתב יד (במוזיאון הבריטי) בשם "ארובות השמיים" על כל חכמת התכונה החדשה והישנה בסדר יפה. ספרו הראשון שנדפס הוא "נצח ישראל", ובראשו יש הסכמה "מאת הגאון המפורסם יואל מזאמושץ", שהוא קורא את המחבר "אריה דבי עילאה הרבני החריקי והמחודד, סיני ועוקר הרים בנגלות ונסתרים, התוכן הגדול, עלה שמים וירד מים אל ים, מים התלמוד לים החכמות רמות ונעלמות". ויתר המסכימים כותבים בין השאר "אשר כל ימיו תורתו, אומנותו", "לא מש מתוך אהל התורה". ההסכמות נכתבו בשנות תצ"ז—תצ"ט, כלומר בראשית הדור השמיני לגדולי התורה בפולין.

בהקדמה ל"נצח ישראל" כותב ר' ישראל מזאמושץ: "חיבור חיברתי בחכמת הלימודים הכולל כל חלקי הלימודיות, כגון ההגדרה והראיה והצללים והתכונה, הכל במופתים ברורים מראשו לסופו, אחד מהם לא נעדר, יתגלה לעת תמצא ידי די הוצאות הדפוס, לכן לא זכרתי מעניין החכמות בחיבורי זה, כי אם על המעט... גם פן יהיו דברי אצל קצת אנשי דורנו למשא ולטורח... כי יש אשר דרכם לבזות כל מדע וידיעה הנעלם מהם... ולא עוד אלא שמכנים להחכמות טיפשות וסכלות... בעבור שלא טעמו טעם החכמות מעולם...": בהקדמה זו הוא מדבר בשצף קצף נגד בעלי החילוקים בימיו: "מאז התחילו הצרות הרבות... להתגולל על קהל עדת ישראל וים קושי פרנסתם הולך וסוער עליהם, התחילו קצת חכמים שבכל דור ודור המבקשים פרנסתם ולא משיגים לעשות חכמתם קרדום... לכן התחילו אופני הלמוד להיות עקלקלות ודרכי החכמה אבלות, החל השקר ומחנהו להיות פרץ בארץ, ועמודי שמי האמת להתמוטט כאשר עינינו רואות ולא זר קצת בני דורנו בעיניהם חכמים... עזבו באר מקור מים חיים הוא הבאר חפרה שרי המדע..." "על

זה דווה לבנו, על אלה חשכו עינינו, על העיון האמתי ששמם נתיבנו, תעלולים משלו בו, על זה אני אעטה כמעיל קנאה... על דא ודאי קא בכינא, על זה הרימותי קול להשמיע מספד תמרורים, לאמור ישמעו העברים, ובהקדמת ספרי 'ארוכות השמים' שחיברתי, בחכמת התכונה, שם הרחבתי המאמר בתוכחה מגולה, אמרתי לצאת לקראת לימוד השקר בחרב לשוני, פן אחזק עליו והכחדתיו... ולבסוף מדבר הוא על עצמו: "מעודי ועד היום הזה ישטמוני כולו מקללונני... ויבוא גם השטן בתוכם להבהילי, והוא יושב ממולי, והכסף אזל מן כלי, אללי לי... ועתה מה לי לתבוע עלבון האמת ואודותו... ולא באתי אל השוער הזה לולא שראיתי כי אולת יד הלימוד האמיתי... והשקר הולך וגדול והאמת הולך ודל, והיושר חדל, ואשר אחרי היושר נוטה, כמדקרות חרב בוטה, והאמת נעדרת, והמחזיקים בו יבושו כגנב הנמצא במחתרת, לכן אמרתי אולי שיחי בעיני אלהים ואדם יערב..."

בחידושי על התלמוד שבספר הנזכר אין שיטה חדשה, אבל יש בהם סטייה מן המקובל בדורות שלפניו בנוגע לחכמות חיצוניות. את החכמות הוא מחלק לשני סוגים: הסוג האחד ההנדסה, התכונה והמדעים "הנבנים על מופתים חזקים וברורים, עד שהם כמו מוחשים שאין לדחותם בשום פנים", והסוג השני "חכמות חיצוניות, כמו ההגיון, וכל שאין מופתי החכמים חזקים כמו מוחשים, אין דוחים מפניהם דברי הש"ס, כי אפשר שטעו בעלי החכמות", ורק "אם נוכל ליישב כאחד את החכמות הללו עם דברי הש"ס הרי זה משובח". הוא מסתמך על דעת הרמב"ם בהלכות יסודי התורה, כי חכמת הטבע והתכונה הם מעשי מרכבה ומעשי בראשית הנזכרים בש"ס, ואת האגדות שבתלמוד הוא מבאר כך: "לפעמים שנתעורר אחד מן החכמים לדרוש בדברים המביאים אל התועלת כגון התוכחה או איזו הנהגה טובה... למדו לשונם דבר צחות ובלשון המקרא, ולכן תפסו איזה פסוק, אשר מלותיו יכולות להיות גם כן על מה שמבקשים לדבר, דומה למה שאנו נוהגים היום, כאשר ירצה איש לדבר אל רעהו, או לכתוב, אומר לשון הכתוב... וזה הוא העניין הנקרא בפי כל הקדמונים מליצה... ועל העניין הזה נהגו לפעמים חכמי התלמוד, לא שהיו אומרים שהפסוק כיוון לדבריהם, יען שכוונותיהם רחוקים מפשט הכתוב. כמו שלא יאמר בעל הלשון היום אשר יכתוב צחות על פי לשונות הכתובים שהם כיוונו לדבריו, לכן לא יקשה עלינו מה שנמצא בתלמוד ובמדרש דרשות דרושם מן הפסוקים, אשר לפי האמת לא יסבלו דרושם בשום פנים". דברים כאלה אנו מוצאים, אם כי ביתר פשטות ובהירות, רק ב"מאור עינים", שהרבנים החרימוהו בשעתו.²⁶ וכאן בראשית הדור השמיני, כבר נמצאו רבנים שנתנו הסכמתם על ספר שיש בו "השקפות אפיקורסיות"

לדעת רוב הרבנים של הדור השני והשלישי, כפי שאנו רואים מיחסו של המהרש"ל למה שראה "כתוב בתפילות ובסידורי הבחורים הרוב בהן תפילת אריסטו".

ואולם חכמתו של ר' ישראל היתה בעיני רוב בני דורו בבחינת "חכמת המסכן". בארצו, בפולין, שטמוהו אחיו ורוב ימיו היו ימי מחסור ונדודים. לפי דבריו של ר' ישראל בא השטן להבהילו, ועזב את פולין וחי בברלין בסביבות משה מנדלסון. וגם שם לא זכה, שספרו "ארוכות השמיים" בחכמת הלימודים יראה אור, אף שבאותו הזמן בקירוב שחי ר' ישראל מזאמושץ הדפיסו שם ספר קדמון "יסוד עולם" בחכמת התכונה בהסכמת רבה של ברלין האומר: "באשר אין ספרי חכמה בעברית על כן נפוצו העם ללקט אמרים בילדי הנכרים, והעם אשר לא ידעו ולא יבינו בלשון אחרת ידמו וילעגו למו צעירים". ברור היה לפי המצב או שהדור הצעיר לא ילמד חכמת התכונה מספר קדמון בלשון הקודש, אבל גם לספר חדש בלשון הקודש לא דאגו משכילי ברלין, ותקוותו של ר' ישראל להדפיס את ספרו נתרופפה. ייתכן, שכאשר ישב ר' ישראל מזאמושץ בברלין, וראה שהצעירים כבר קוראים גרמנית, ושבחכמות כלליות יש שם ספרים מתאימים יותר מ"ארוכות השמיים" שלו, השתדל להדפיס ספריו על ה"כוזרי" ו"חובות הלבבות".

יש לציין שר' ישראל מזאמושץ בהיותו בפולין היה קנאי גדול לחכמות חיצוניות. כשמצא שהמהרש"א, המקובל על כל לומדי התורה, טעה באחד העניינים שבחכמת הטבע, וכתב שלפי מדעי האומות המים ביום למעלה מן הרקיע ובלילה למטה מן הרקיע — יצא נגדו במלים חריפות ביותר: "זוה דבר שווא ושקר, לא נמצאה דעה זאת בין התוכנים האמיתיים..."²⁷ ובמלים כאלו יצא לא רק נגד המהרש"א, שמת כמאה שנה קודם ושהיה גערץ מאד, אלא נגד כל מי שאינו בקי בחכמת הטבע והתכונה ומביע בה דעה.

ג. "אור עולם" לר' יהודה לייב מרגליות

קרוב לארבעים שנה, אחרי שר' ישראל מזאמושץ חיבר את "ארובות השמיים", ולא היה יכול להדפיסו מחוסר אמצעים — נמצא רב בפולין, בעל ספר שאלות ותשובות וחיידושים על התלמוד ("פרי תבואה" ו"קרבן ראשית"), שהוציא חיבור בידיעת הטבע והעולם בשם "אור עולם". את ספרו זה סידר על פי ספרי-מדע בגרמנית. בסגנון ורוח המתאימים ליהודי פולין וליטא מודיע להם המחבר, "כי ממצאת חלק העולם הנקרא אמריקא, נתחדש הרבה בידיעת הטבע אשר לפנים לא ידעום". ו"חכמת הטבע היא סוג כוללת תחתיה הרבה ענייני חכמה לצורך קיום העולם. ובכללם מלאכת החימאיה, אשר יקראו בשם הרכבה והפרדה, גופים חזקים ורפויים (קארפער אדענזא). גם אנאטומיה ופיזיולוגיה, גם חכמת הנהגת האדם, אשר תיפרד לשלשה ראשים הא' היא הפוליציא, אשר היא הנהגת המדינה, והב' היא העקונומיה אשר היא הנהגת הבית, והג' עטיקא היא הנהגת האדם במידות טובות וראויות". עוד כמה ספרים, שתכנם לא הלכה ופילפול אלא מוסר ומידות, הדפיס מחבר זה. בספרו "אור עולם" הוא מדבר על חזיונות הטבע שנתגלו מחדש כמו ה"טערמאמעטער" וה"פיראמעטער", עד "שחילקו את החילוף שבין הקור והחום למעלות ובין הקרח והרותחין מצאו רי"ב מעלות". הוא מדבר גם על גאלינוס הרופא והפילוסופים היווניים, כפי שהכיר אותם מתוך קריאתו בספרי-מדע בגרמנית.

"אור עולם", שיצא לפני למעלה ממאה ושבעים שנה, נתקבל ברצון רב ביהדות המזרחית, וכעבור שש שנים הופיעה מהדורה חדשה, ואחרי כן עוד מהדורות, דבר שלא זכה לו שום ספר שאלות ותשובות גם של הרבנים המפורסמים ביותר. וראוי לציון מיוחד, שהרבנים בסלוצק, בריסק ולובלין בהסכמותיהם על ספר "בית מידות" של ר' יהודה לייב מרגליות מזכירים לשבח את "אור עולם", "כי כדאי למנותו בין ספרים נחמדים". כידוע, היו "מסכימים", שלא עברו בעיון על הספר שנתנו עליו את הסכמתם. רבים סמכו על החזקה, שאין חבר מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, ואולם את "אור עולם", שחושבים אותו לספר נחמד, קראו, ובוודאי גם למדו ממנו. אין ספק שרבנים אלה ראו דברי טעם בטענותיו שטען נגד שר התורה בן

מלימון, על שלא עסק כל צרכו בחכמת הטבע "והואיל ללכת אחרי הפילוסופיה, אשר אין לכל שרשי הלימוד הזה יסוד חזק". בזה ניתן חיזוק לטענותיו של המהרש"ל שהתנגד לפילוסופיה, והודה בחשיבותה של חכמת הטבע והרפואה. המהרש"ל נחשב לפה קדוש עוד בדורות שקדמו, וכבודו והשפעתו לא פחתו גם בתקופת הגאון מווילנה. משום כך לא הרהרו אחרי בעל "אור עולם" שפגע, ולא בצדק, בכבוד הרמב"ם. שהרי הרמב"ם, שהיה רופא מובהק בדורו, ידע חכמת הטבע, והיה בקי בה לא פחות מאשר שאר חכמי דורו בימים ההם. אולם הרי אין חכמה זו נוגעת בתורת היהדות, וכל מטרת הרמב"ם ב"מורה נבוכים" שלו היתה בירור יסודות היהדות, ואי אפשר היה לו לפסוח על הפילוסופיה של אריסטו. הרב מרגליות, כמשכיל החשוד תמיד בעיני הקנאים, ראה צורך להראות את התנגדותו לפילוסופיה, ודבר זה עורר עליו דברי בקורת של אחד מסופרי ה"מאסף"²⁸. ואולם מה שלא הניח דעתם של המשכילים — מצא חן בעיני הרבנים.

ההתנגדות לפילוסופיה של הרמב"ם היתה טבעית בין אלה שחשבו את ה"זוהר" וה"רעיא מהימנא" לספר קדוש שחובר על-ידי רבי שמעון בן יוחאי. אמנם, בקדושת ה"זוהר" לא פגע ר' ישראל מזאמושץ בספרו "נצח ישראל", ואף על-פי-כן ראו פגיעה בזה, שנטה אחרי דעת הרמב"ם, שחכמת הטבע, מעשה בראשית ומעשי מרכבה היינו הך. ר' ישראל, שלא היה מורה הוראה, הרשה לעצמו לדבר ביתר חופש, מאשר רב המכהן בקהילה. אולם הרב מרגליות שלא העז לפקפק בקדושת ה"זוהר", אי אפשר היה לו שלא יערער על הפילוסופיה של הרמב"ם, שאי אפשר בשום אופן לאחד אותה עם האמונה בעשר הספירות וכדומה. ומכיוון ששלילת הפילוסופיה הפריעה ביסודה לתנועת ההשכלה, גדלה השמחה בין המשכילים בתקופת מנדלסון, כשבאה הפירצה הראשונה והגדולה בחומת ה"זוהר" מידי הקנאי והלוחם הגדול, שבכשרותו הדתית אי אפשר היה להטיל ספק, — מידי ר' יעקב עמדן בספר "מטפחת ספרים". פירצה זו נתנה את האפשרות למשה מנדלסון, שלא רצה לפגוע במסורת, להסתמך על הגאון יעביץ, שהיה למעלה מכל חשד, ביחס לספר "הזוהר והבהיר", שברבות הימים ואורך הגלות והטילטול באו בתוכם דברים אשר לא מן המחברים הראשונים המה.²⁹ פירצה זו איפשרה למשכילים לעבור בשתיקה על תורת הקבלה כאילו לא היתה במציאות.

משום כך אני חושב את ר' יעקב עמדן, עם כל קנאותו ואדיקותו, לאחד

מאלה שעזרו להרוס את החומה הישנה שנתקדשה במשך דורות, ובמידה ידועה לגורם חשוב להתקדמות תנועת ההשכלה, תנועה שהיתה שנואה עליו. דבר זה נעשה, כמובן, שלא ברצונו, כשם שנעשה נגד רצונו של הגאון מווילנה, אף על פי שגם הוא היה גורם באיזו מידה שהיא. ברצוני אפוא לייחד את הדיבור על שני האישים הגדולים בדורות השמיני והתשיעי לגדולי פולין — ר' יעקב עמדין והגאון מווילנה. אמנם אין שום דמיון ביניהם, כי הם שני קצוות, ובכלל לא היה בדורו של הגאון מווילנה איש שידמה לו בצדקותו ובאורח חייו. ואף-על-פי-כן יש ביניהם צד השווה בשתי נקודות. ראשית, שניהם היו גורמים להתגברות ההשכלה בדור שאחריהם, אף שבלי ספק היו שניהם מתנגדיה הגדולים ביותר של תנועה זו; ושנית, הם הראו קנאותם לא במלחמתם במשכילים המעטים שהיו אז, אלא במלחמתם בחבריהם גדולי התורה והמוסר: ר' יעקב עמדין במחלוקת שלו עם הגאון ר' יונתן אייבשיץ, חבריו ותלמידיו. הגר"א — עם רבי שניאור זלמן מלאדי. במלחמותיהם אלה עזרו הרבה לפרוץ את החומה הישנה.

לפי סדר הזמנים יש להתחיל בר' יעקב עמדין.

היהדות הגרמנית השפיעה הרבה על תנועת ההשכלה בפולין וליטא. עוד בדורות הקודמים היתה השפעה הדדית בין יהדות אשכנז, פולין, ליטא ורוסיה. בשלושת הדורות האחרונים השמיני, התשיעי והעשירי רבו הקשרים של יהודי המזרח עם יהודי המערב. היו קשרי מסחר ויש שהיו תלמידי חכמים נוסעים לאשכנז כדי להיות מלמדים לילדי היהודים שם. אחד המחברים מסוף הדור השמיני מספר: "הנה למדתי כדרך הבחורים אשר אינם חפצים בעיקר לימוד התלמוד להלכה למעשה, רק לחדד שכלם, ויהי כי מלאו לי עשרים שנה שליו ושאנן בבית אבי, התבוננתי כי אכדתי זמני היקר ללא הועיל, ובחרתי דרך סלולה לעצמי ללמוד את התלמוד וחשבתי כי אוכל ללמוד במנוחה, כי אני, אשתי ובני סמוכים על שולחן אבי. אך פתאום ירד אבי מנכסיו ולא הספיק בידי לפרנס אותי ובני ביתי, לכן הוכרחתי לנסוע למדינה אחרת, להביא טרף לביתי, והייתי מלמד בברלין". ונפתלי הירץ וייזל מספר, כי בין הבאים לברלין ממדינת פולין יש אנשים גדולים בתורה שלמדו בארצם בלי עזרת מורה לימודי הגיאומטריה וחכמת התכונה וירדו לעומקי החכמות הללו, עד שנפלאו עליהם חכמי העמים איך הגיעו לשיעור זה מן הלימודים בלי מורה, ורק על ידי ספרים כ"סוד עולם", "אילם", באמת קשה להאמין שעל פי שני ספרים אלו, ואולי עוד אחד או שניים בלשון

הקודש ירדו לעומקי החכמות, ויותר קרוב לשער שהיו לומדים את הלשון הגרמנית, כמו שלמד ר' יעקב עמדתן או שלמה מיימון, והיו משיגים כל אחד מן הכומר שבמקום מושבו, או בדרכים אחרות, ספרי לימוד בגרמנית. וקרוב לוודאי שבאופן זה רכשו ידיעותיהם כל אלה שעזבו את פולין ובאו לברלין לשם מלמדות או לשם בקשת חכמה.

לפי דברי וייזל יוצא שרבים מבין הבאים מפולין עוררו התפעלותם של חכמי העמים, משום שירדו לעומקי ההנדסה והתכונה — אולם אין אנו יודעים לקרוא בשם אלא את שלמה מיימון בלבד, שהפליא את חכמי האומות לא בידיעתו בהנדסה ותכונה, אלא בהבנתו את הפילוסופיה. ואולם ברור, שעדותו של וייזל עדות-אמת היא. ודאי היו כאלה, אם-כי במדרגה פחותה משלמה מיימון. כמעט באותו הזמן חיבר ר' ברוך לינדא ספר "ראשית לימודים" על דבר תכונת הארצות, שבו הוא מתאר את יושבי פולין וליטא: "הנה הם בטבעם בריאים ומוצקים, אנשי חיל בקרב, ומנעורם יורגלו לכל עבודת פרך, לסבול תמורת האויר, ועל ידי ההרגל הזה יתחזקו איבריהם וגופם כראי מוצק, והם חכמים מחוכמים אנשי דעה בינה והשכל, ובפרט בבני עמנו ימצאו הרבה גדולי ישראל, וגם הרבה אשר להם יד ושם בשאר חכמות, ויותר מהם אשר בתכונת נפשם מוכשרים לחכמות רמות ונשגבות, אם ימצאו מקום מנעוריהם לשמוע אותם מפי מורה ומלמד, כי שכלם כביר ורוח בינתם חזק מאד, אבל אינם נקיים בדירתם ובמלבושיהם כבשאר מדינות וגם מאכלם, שקיים, נימוסם משונה קצתם מאנשי זולתם". ודאי יש בתיאור זה משום גזומה, כי לא ידענו על הרבה גדולים "אשר להם יד ושם בשאר חכמות". כנראה, חשבו כך מרחוק, ובייחוד הואיל והיו אחדים כאלה בברלין, בקניגסברג ובברסלוי. כל זה מעיד כי היה כבר קשר רוחני, וממילא, גם השפעה הדדית.

ד. ר' יעקב עמזן והשפעתו על יהדות גרמניה

יעקב ישראל המכונה יעב"ץ, כפי שהיה חותם, ידוע בפי כל בשם ר' יעקב עמזן. אמנם הוא מחה על כך ולא רצה שייקרא על שם עיר ז'ו, ⁸² ולהתייחס לעיר עמזן שהיה בה רב, אולם בהיסטוריה נשאר דווקא שם זה. הרבה והרבה נכתב על איש זה שהיה יחיד במינו, אם-כי אין הכרה מוסכמת עליו ועל פעלו. יש מעריצים אותו מאד ויש שמבטלים אותו ביטול גמור מפני שיש בו הרבה צדדים חיוביים והרבה שליליים וקשה לדעת מה המכריע. הוא היה בעל שאיפות גדולות, אבל היה גם מלא סתירות. היה קנאי שבקנאים ומחמיר יותר מכל הרבנים המחמירים במשך דורות. הוא נלחם בכל דבר חדש, בכל רעיון חפשי, ודווקא הוא שגרם במידה רבה להתגברות ההשכלה, בייחוד בגרמניה. הוא, שנלחם במסירת נפש להגדיל כבוד התורה, גרם בהרבה לירידתו. הוא העריץ את תורת הנסתר, ופגע בה פגיעת-מוות. לא לחינם נעלמה תורת-הנסתר לגמרי מן האופק של יהודי אשכנז בדור שלאחריו. לאישיות מופלאה זו כדאי היה להקדיש ספר שלם, ולדון בדברי המחלוקת הגדולה שלו עם ר' יהונתן אייבשיץ, שהדה נשמע עד היום ועדיין לא הוכרע עם מי הצדק. אולם הואיל ואני אומר להקיף בחיבורי זה את כל התקופה ההיא, אין מקום לעמוד על פרטים ופרטי-פרטים. משום כך אקדיש רק פרקים אחדים לאישיותו, תכונותו ופעולתו בכלל, ופרקים מיוחדים למחלוקת הגדולה שלו עם ר' יהונתן אייבשיץ ותומכיו, מחלוקת שגרמה לירידת כבוד היהדות המסורתית בדור ההוא וגם בדורות שאחריו.

ר' יעקב עמזן היה היחיד, כמדומה, בכל הדורות, מבין גאוני ישראל, שכתב תולדותיו. ב"מגילת ספר" שלו פרש לפנינו את מגילת חינו הפרטיים והאינטימיים, בצורה שלא ראינו אותה אצל שום רב בישראל. ודאי היו גם רבנים אחרים שחשקה נפשם בנשים יפות והתגברו על יצרם, אבל שום רב לא סיפר דברים שבצנעא כעין אלה, כמו ר' יעקב עמזן שפירסם את הנס שנעשה לו ⁸³ "נס מעין של יוסף הצדיק ובקצת יתר... כי הייתי או בחור רך בשנים בכל תוקף חומי, וזמן רב שפרשתי מביתי (כלומר מאשתו) והייתי

רעב לאשה הרבה, ושם היתה מזדמנת אלי אשה פנויה, ילדה יפת-תואר מאד, קרובתי בת-דודי, מתייחדת עמי, והעיוה פניה להראות לי חיבה יתרה... פעמים רבות לא היה שום אדם בבית עמי זולתה... אם לא היה ה' יתברך נותן לי כוח עצום... להתגבר על יצרי הנלהב... לולא חסדי ה' כי רבו עלי, לעמוד בזה הנסיון... כי הייתי איש בכל תוקף כוחי ויצרי, ואשה יפה ונעימה... נתאלמנה מקרוב... והייתי בטוח בכל אופן שלא תגלה סודי... וכבשתי יצרי... גם פרטים אחרים מחייו, פרטים שמפני כבודו לא היה צריך לפרסמם, לא הסתיר ר' יעקב עמנו ב"מגילת ספר".

הוא מספר, כיצד רכש לו ידיעות כלליות: "כשהיה בעל אשה ובנים לא ידע כתב 'לעז אשכנזי', ואפילו צורת האותיות לא ידע, 'ולבי היה נוטה תמיד לדעת לחקור גם כן ענייני העולם והאומות והאמונות ומידותיהם ודעותיהם וקורותיהם וחכמותיהם, שלא יודעו עניינם מתוך ספרינו הקדושים, וגם כדי לידע מה להשיב, להיות מעורב עם הבריות... ולא מצאתי דרך ואופן להגיע אל זה, כי לא הרשיתי עצמי לשכור לי מלמד קריאת ספרי לעז... גם הייתי בוש לעשות כן מפני בני אדם. והנה ידעתי נער אחד מן המשרתים לומד כתיבה וקריאה בלשון לעז, לקחתיו בחשאי וביקשתי ממנו שיראה לי צורת האותיות של א"ב של לעז בדפוס... והראה לי הנער רק פעם או פעמיים לומר זה א, זה ב, זה צ, כו'... תפסתי מיד הכרת האותיות בדמיונם, אחר כך טרחתו בעצמי אני לבדי בחיבור התיבות... ותוך זמן קצר השגתי ידיעה זו לקרוא היטב בספר לעז אשכנזי, כאילו היה לי מלמד על זאת כמה שנים... מיהרתי לקרוא בכל ספרי דפוס שלהם... וקראתי הרבה מספריהם בכל הידיעות השונות... לעמוד על כל דעות אנשי העולם באמונות, בדתות ומנהגים ולחשוף מחשבותיהם עלינו ועל אמונתנו הקדושה... גם חפצתי לדעת ולהשכיל בדברים הטבעיים... וחכמת הרפואות בייחוד, והנהגות המדינות והמלכים וסיפורי דברי הימים שלהם... וקורות הדורות, וחיידושי כותבי הארצות ימים ונהרות... ומלאכת מחשבת ואומנויות... וסיפורי הבלים בהמצאות בדויות, את כל אלה ראתה עיני בספריהם, בקי אני בהם ובמעשיהם, וכל מחשבותיהם, זיופיהם וטובותיהם, את הכל ידעתי וגלוי לפני, שלא להיות ערום מחכמת אנשי עולם, אבל נוהר אני שלא לקרות ולעיון בהם אלא במקום שאסור להרהר בדברי תורה, לא זולת כללי".

כמובן, קשה להעלות על הדעת, שרכש את כל הידיעות באמונות ודעות, בדברי הימים וקורות הדורות וחכמת הטבע וכו' וכו', ולו גם במידה כלשהי, מתוך קריאה בבית המרחץ ובבית הכסא. ואולם הוא היה בטוח, שיודע כל החכמות ובייחוד "חכמת הרפואות". אולם עד כמה גדלה ידיעתו בחכמת

הרפואה והטבע נראה מאחת התשובות שלו, אם אפשר לבריה לחיות בלי לב, והוא אומר ³⁵: "שכפי נסיון הרופאים הוכיחו שתחילת בריית הבעלי-חיים מן הכבד היא יעויין בספר שה"ק (שלשלת הקבלה) בדרוש יצירת הוולד... מאחר שהעדר הלב לא עיכבה תחילת היצירה, מדוע תעדר מציאתו בהפקדו". לפיכך הוא בא לידי מסקנה שאפשר לבריה לחיות גם בלי לב. והכל מפני שמצא ראה לכך בספר עברי, ומה שכתבו הגויים, הרי אפשר ללמוד רק במקום שאסור להתעסק בדברי תורה.

הקריאה בספרים לועזיים פקחה את עיני ר' יעקב עמדין שלא להאמין בכל דבר מוזר שמצא כתוב בספרים קדמונים. הוא החשיב את "שלשלת הקבלה", והוא מוסר כעובדה שאין להטיל בה ספק, מה שמצא בספר זה ³⁶: "בשנת כמו ד' אלפים רמ"ה היה רבי פנחס חסיד גדול וקדוש ותהי לו רחל לאשה, גם היא חסידה ותהי עקרה ויתפללו להשם יתברך ונעתר לקולם, ובחודש ז' להריונה בחמישי בשבת כעלות השחר וכו' נולד זה הנער ויקראוהו נחמן ותיכף שנולד התחיל לדבר פלאות ומעשי מרכבה. והעולם קראו הנער נחמן קטופא וכו' ומת בן י"ב שנים, ובסוף ימיו התנבא נבואות גדולות על הישועה, והדברים ההם נכתבו, והם דברים סתומים, נסתרים ועמוקים, הרבה לשונות, ירושלמי ובבלי, ארמי והגרי... עמוקים מאד במליצה וחידה ונלאו המפרשים להבין חלק קטן מהם... נבואות אלו נמצאו בחורבה אחת בגליל התחתון בעיר טבריה, כתובים בגווילים ישנים, ובלוי בתוך כלי עופרת. ע"כ. ויש בידי זאת הנבואה". והנה עוד היש"ר מקנדיה כתב על בעל "שלשלת הקבלה", "שקילקל בחיבורו בכזבים עד שהאמת מתוכו אינה ניכרת". את זה הבין גם ר' יחיאל היילפריך, רבה של מינסק, שהיה גדול מר' יעקב עמדין בשלושים שנה, ושלא קרא בשום ספר לועזי. — ובהקדמה לספר "סדר הדורות" הביא את דברי היש"ר מקנדיה ומסכים, שאין לסמוך כלל על "שלשלת הקבלה".

ר' יעקב עמדין האמין באמונה שלמה, למה שסיפר אביו בשו"ת "חכם צבי" ³⁷ כי אביו זקנו הרב מחלמא יצר גולם, שהיה בו רוח חיים, ושיש לדון אם מותר לצרפו למניין. והוסיף לשם חיזוק: "גם בזמננו נעשו פעולות גדולות לעיני המון רב, ככוח ההשבעה בשמות, כמפורסם מהמעשה שאירע בק"ק ג"ש (ניקלשבורג) בפומבי גדול, ואני הכותב מעידיני מה שראיתי בעיני, שהיתה פה נערה עלולה מרוח רעה ר"ל, ונתתי הטבעת שבא לידי מחותני זקני (הוא הגאון ר' נפתלי כץ) עשוי בתכונה עצומה וחקוקים בו שמות, והניחוהו באצבע הנערה, מיד רחפו כל עצמותיה... ורעדו חרדו כל איבריה, עד שהסירוהו מידה" ³⁸. גם היה בטוח כי האר"י ז"ל "כל חכמתו קיבל

מאליהו". לפי דבריו, "דבר מאומת, מאושר, ומקויים הוא מהאר"י ז"ל, ומי לנו גדול ממנו, וגם מוסכם ומצוי בפי זקנינו ואבותינו הגאונים, שהיו פעמים רבות מלאכים מגידים לאדם ישראלי הזוכה, שמגליז לו רזין וסתרי תורה, ולא הותנה בזה שיהיה בארץ ישראל דווקא, כי בוודאי גם כל הארצות הוכשרו לכך, וכאשר הנסיון הוכיח בכמה מחכמי הדורות הראויים שקיבלנו, שהיו להם מלאכים קדושים מודיעים להם חידושי תורה בוודאי, וכן נמצא בספרים על הראב"ד וזולת, שנגלה להם אליהו ז"ל.³⁹ ור' יעקב עמדין מוסיף ואומר: "אין ספק בעולם שכל סתרי תורה גנוזים בגימטריאות כמו שמסרו לנו אבותינו, רבותינו".⁴⁰ כרבים מבני הדורות הקודמים ומבני דורו האמין גם הוא בגילגול נשמות בבהמות.⁴¹ ועם כל זאת העריצו אותו גם המשכילים בגרמניה ומשה מנדלסון בראשם. במידה ידועה קיימו בו: "תוכו אכל קליפתו זרק".

חומר לתולדות ר' יעקב עמדין יש ב"מגילת ספר" וב"הקדמות" לספריו וגם בשני החלקים של ספרו "שאלת יעבץ". כדאי להזכיר מה שמספר על תכונת נפשו:⁴² "אני הנכאב והנעצב, נולדתי לאבי ולאמי בעוצב גדול, כי אז חלה אבי... חולי השחורה, ונפל בעצבון גדול, כמעט שנתייאשו מרפואתו רופאים... כמדומני שעשה קצת רושם בתולדתי, כי מילדותי הייתי עלול מדאגה ויגון, לבי סחרחר, עזבני כוחי... בפרטות אחר שמצאוני השומרים הסובבים בעיר, הכוני, פצעוני, לא הניחו אבר שלא לקה, אין מתום בבשרי מפני זעמם וקצפם... שתיתי מציתי כוס חמר, מר לי מר, מאז גברה בי המרה, לא יכלתי כפרה... עד היום לא מצאתי מנוחה בעולם, ולא גיל וחדווה... שלא ישבתי יום אחד בשלווה, על כן התעצם התייצב דרך עוצב בי, ולא נחני בדרך עולם, דרך גבר בעולמו לשמוח בילדותו... גם כי הייתי לאיש... לא ראיתי בטובה". ואמנם קרה לו פעמים רבות, כי בבוא עליו איזה אסון, גברה עליו מחלתו מחלת "מרה שחורה" כפי שהוא מספר ב"מגילת ספר". את עקבות מחלתו זו אנו מוצאים בעבודתו הספרותית, הנחלקת לשלוש תקופות: א) מראשית עבודתו עד שנת תצ"ט. ב) משנת תצ"ט עד שנת תקי"א, שנים שבהן מררוהו והוסיפו לו יגון על יגונו. ג) משנת תקי"א ועד יום מותו. בתקופה השלישית התגברה מחלתו וגם עמקים נראו לו כהרים, כי המקרים באו תכופים.

בימי נעוריו, כשאביו בעל ה"חכם צבי" עוד היה בחיים, התנהג במידת הענווה וכתב לגיסו:⁴³ "ובושת"י גם נכלמתי לצאת ולבוא בדברי תורה לפני ולפנים לפני קדושת א"א הגאון נר"ו, כי ירא אנוכי לדבר בפניו בדבר הלכה".

וגם לפני גיסו השפיל את עצמו מאד. לפניו הוא מתאונן על קוצר שכלו ומיעוט השגתו ואין לו איש כרצונו "שולחני להרצותו לפניו", והוא מתחנן לפניו, כי יודיעהו דעתו ויקבל את האמת. ואולם, כנראה, לא היתה זאת אלא עניוות על דרך המליצה, ובלבו הכיר את כוח עצמו, ולאט לאט התחיל לגלות צפונותיו. עבודתו הספרותית-תלמודית התחילה בהיותו בן י"ח (בשנת תע"ד)⁴⁴. אז פנו לאביו מתורכיה בשאלה בזה"ל: "באחד מן האחין שרצה לעשות עבירה חמורה ואחותו הנשואה שיחדתו בממון רב ונמנע ולא עשה, ועכשיו היא תובעת מן היתומים אחיה שיסייעוה וישלמו לה, למחצה ולשליש ולרביע, באמרה שאם נשאר האח במחשבתו הרעה, והיה מוציאה לפועל, היה להקטנים היוק בשידוכים". אביו השיב לפי ההלכה, שאין היתומים מחוייבים להשתתף בדבר, אף כשיגדלו. כשהתשובה היתה מוכנה נמצא מי שעירער על דעתו, ויעקב עמדין השיב לו והראה לאביו את דברי תשובתו, ולפי מה שסיפר: "הוטב מאד בעיניו ונשקני על ראשי וכך אמר, הוצק חן בשפתותיך, יפה דנת, יפה זכית". ובינתיים מת אביו, והוא המשיך לדון בדבר, ויצאה כמעט מחברת שלמה, שהדפיסה כעבור זמן רב אחרי כן ב"שאלת יעב"ץ". באותה תשובה הגיע ר' יעקב עמדין למסקנות מוסריות. כי מה שאמרו⁴⁵: המבזבז (לצדקה) אל יבזבז יותר מחומש, "אין הדברים אמורים... אלא בבינוני ולא במופלג בעשירות", ועוד יותר: "כשיש עניים עטופים ברעב שיש לחוש שימותו ברעבון, אפילו מי שאין לו אלא כדי פרנסתו צריך לחלק להם מה שבידו, ולא ישאיר לעצמו רק כדי חייו, עד שיגיע למקום שישראל מצויים שיפרנסוהו, אף שיצטרך לחזור על הפתחים, אפלו לרבי עקיבא שלימד 'חיך קודמים לחיי חבירך'".

כמדומה, שבספרי ההלכה ר' יעקב עמדין הוא הפוסק היחידי הקובע חובה מוסרית לפי ההלכה ביחס ל"חיך קודמים", והרי זהו הצעד הראשון שלו בשדה ההלכה, כאיש-המוסר הגדול. ואם כי עוד בהיותו בן שמונה-עשרה הראה את כוחו בהלכה בפילפול שיש בו הגיון — לא פירסם בדפוס עד שנת ה"ב לחייו — שנת תפ"ח — את הספר "לחם שמים" על משניות סדרי זרעים ומועד. אחר שעברו למעלה מארבעים שנה מיום שנתפרסם הספר קרא בו ר' משה מנדלסון בעיון רב ושיבחו. ספר זה נדפס בהסכמת ר' יחזקאל קצנאפלוגין, רבן של שלוש הקהילות אה"ו (אלטונה, האמבורג, ואנדזבק), שהמחבר קורא לו "הגאון המפורסם בדורו". בהסכמה נאמר, שהמחבר הוא כאביו הגאון, "מחבר חבורין... וזה יצא לו ראשונה להדפיס "לחם השמים" לרום וארץ לעמק השווה". ובשער הספר: "פירוש למשניות, משלים הביאור במקום שהגניח הגאון בעל תוספות יום טוב ז"ל, לקט שכחה ופיאה לעני

כמוני, עם השגות ופילפולים, וחידושים יפים ונחמדים... אל נא אשא פני איש ואל אדם לא אכנה, ואשא ואתן באמונה כאשר צויתי ואכל שבשמים גזר עלי, מפיו יתן דעת ותבונה". ובהקדמה: "כה אמר העבד הנכבד. יעבץ קטן שבתלמידי החכמים, צעיר אנוכי לימים, על כן זחלתי ואירא מתוות דע... בפרט שפעמים רבות נתווכחתי עם הפרשן הגדול באחרונים... והלואי אוכה להביץ בכל מקום עומק דעת הגאון בעל 'חוספות יום טוב'. ואחרי מליצות רבות הוא בא לידי הכרה, ש'אפילו קטן שבקטנים יוכל למצוא טענות נכונות על אביר שבאבירים ואין משוא פנים בתורה'. ומעניין לעניין הוא בא לדבר על איבוד הזמן "בשגעונות והבלים הרבה על פי המצאות חדשות בדרשות... מיום שגברו בעלי הלשון ואגרופה של חנופה, על התילוקים אנו מצטערים ועל החידושים אנו בושים, חיללו תורה, השחיתו, התעיבו, הפסידו הדרה... ותהי האמת נעדרת"...

בספר "לחם שמים" אנו רואים חידוש, שאין אנו מוצאים בשאר ספרי הלכה ופילפול, — יש בו גם דיונים וחקירות על דיקדוק לשון המשנה והקריאה הנכונה של המלים. הוא מנקד הרבה, ומבאר את השרשים, כגון, "מניין — המם בחירק, כי היא מלה מורכבת הרצון מן אין, שהוא כמו אנה, מאין באתם", וכך הוא מבאר מלים רבות מאד, אולם יחד עם זה יש בו בספר גם פילפולים לפי הנוסח המקובל, וגם לפי ה"זוהר" ו"רעיא מהימנא", ולפי האגדות השונות שהוא מקבל, פשוטן כמשמען. ודעתו היא "דפילפולא בעלמא ניתן למשה (רבנו) לבדו, ונהג בו טובת עין ונתנו לישראל, דאפילו תימא כל התורה כולה מחוייבת היא לישראל, הק הפילפול שהוא דבר בלתי חיובי להם, הוא למען צדקו שחפץ להגדיל תורה". כשהוא מדבר על מידת הדין והחסד הוא אומר: "ולא מפי הקבלה אני אומר, אלא שכך הדברים מראים על פי דעת תורה ונוטה לפשט, מלבד שיש בוודאי עוד דברים בגו, רזין עילאין למאן דוכי, ויש לו עסק בנסתרות העמוקות"⁴⁶. וגם התאמץ לפשר בין המיימוני והקבלה⁴⁷ בדבר מעשה בראשית ומרכבה, שהרמב"ם מפרש מעשה בראשית "החכמה הטבעית, ומעשה מרכבה מציאות האל, והמקובלים מפרשים שמעשי מרכבה, הוא לימוד הקבלה, הזכרות שמות של קדושה, בפסוקים וייחודים כמו שהיה עושה האר"י ז"ל, — "אולי לא נתכוון לה הרב המובהק רמב"ם ז"ל ולא הגיעה אליו הקבלה הזאת שלא נתפרסמה בימיו", ור' יעקב עמדין בא לידי הכרה: "תמה אני אם יש בדור שידע על אמיתו, ולא זה בלבד, שאפילו ימצא עדיין צריך הכנת הגוף וזכות הנפש עם כוונה עצומה וטהורה כי בזולת זה לא יפעל מאומה, וכן כתוב בזוהר שהבלתי דאויים אינם פועלים ולא נפעלים מהשמות".

מספרו הראשון אנו רואים, שהוא נלחם בנפשו אם להיכנע לדברי הראשונים או להביע דעה עצמית, ובסוף הספר הוא כותב "אל עין הקורא": "ואל יחשדני כמראה גדולה, בהיות שתפסתי לפעמים לשון השגה על גדולי עולם שקטנם רחבה ממתני ועבה, וצפרנם מכרסי טובה... אך אהבת האמת עשתה זאת, וילדות היא שהיתה בי והעזתי פני ברבותי נ"ע, לא ברמת רוחא ח"ו, כי אם בלשונות מורגלים בתלמוד... ועם כל זאת נמלכתי וחזרתי בי, שאין להשתמש בשרביטם, ומחקתי הרבה בעברי שנית על דברי, ואשר נשאר מעט מהרבה, לא בודון כמגרה מדון, רק בשגיאה ושכחה". על כל פנים לא היה סולח לאחרים, אם העזו להביע דעה עצמית נגד הראשונים. ואמנם, לאחד שניסה לעשות כך, כתב דברים חריפים: "ואתמה מאד על לשון השואל ששלח רסן מפיו... באמור עליהם [על רבותינו] שגגו... ולא תהא כזאת בישראל, אף ששגיאות מי יבין, מכל מקום חלילה לומר בכאן משגה הוא... הלא ידע כי לא ביין שגו ונבלעו, או בשכר תעו מדרך השכל חלילה... הס מלהזכיר ועתיד ליתן הדין על זה... הם שהעמידונו על האמת, הם שהנחילונו חיי עד, ואיך יעלה על לבנו שיצאה שגגה כזאת מלפני השליטים... ואם הראשונים כמלאכים אין אנו אפילו כחמורים שלהן, וטובה ציפרנו... והמפריז על המידה להתריס נגד רבותיו קרינו עליה [קוראים אנחנו עליו]: אל תתחכם יותר למה תשומם". על המדקדק ר' שלמה זלמן הענא, שכתב בהקדמה לספרו "שערי תפלה": "אמנם בתום לבבי ובנקיון כפי עשיתי זאת, אשר השגתי לפעמים על איזה מחבר ממחברים הראשונים, כי תורה היא ומותר לכל אדם לחקור ולדרוש אחרי האמת, וכתוב בתשובות 'חות יאיר' כי מותר לכתוב על איזה מחבר מן הראשונים שטעה, כי גם מבחר מין האנושי לא נמלט מן הטעות", שפך ר' יעקב עמדן כל חמתו והוא כותב: "ואל תיבהל על פיך ולבך אל ימהר להשיב דבר לפני האלוהים, כמו שעלה על דעת הנמהר והנבהל להשיב ולהשיג ודרכו להזיק לנוסחאות ישנות... ולא תאבה לו... בכל מקום, אשר יצא לדון מדעתו החפשית והמשולחת... וכבר הכיתי על קדקדו והראיתי טעותו". וכן ענה לאחד ששאל אותו איך אומרים "נהיה" אם בסגל או בקמץ: "מתוך ששמתי לבי על מנהגי אבותינו תורה שבידינו, ואיני מסופק, שמי שלבו ישר ולב מבין יודה לדברינו, ואל יחוש מעב"ת ולא ישים אל לבו דבר היתול ושחוק, דברי הנמהרים ונבהלים להשיב ולפעור פיהם לבלי חוק... תלמידיו של ר"ז הענא, שוטים שכמותו עוללים לא ראו אור". הגוומה שבדבריו נראית לעין, ובאמת נתקבלה דעת ר"ז הענא, שכן היה מדקדק מובהק.

יעב"ץ היה מתגדר, עוד בימי נעוריו, באהבתו את האמת, ובתשובותיו הוא

מתפאר בזה הרבה פעמים: "ולא אבוש להודות על האמת ולקבלו אף מנער קטן, שבח לאל שחנני זאת מנעוריי". ואולם, מעולם לא מצאנו שהודה לדברי מתנגדיו, ותמיד האמין בכל לבו כי האמת אתו. כשאחד הלומדים הגיד לאחד ממכירי יעב"ץ, שלדעתו שגה באיזה דבר בספרו "לחם שמים", ומיראתו פן לא יודה על האמת העלים זאת ממנו, — התעצב על כך יעב"ץ והוא מעיד על עצמו: "אין כוונתי רק לרדוף צדק ואמת ולהגן בעדם בכל כוחי". ואמנם, אין ספק שכך חשב בשעה שכתב את הדברים, וברי היה לו שכל אלה שאינם מודים שהוא מדבר רק את האמת, הם שונאיו ורודפיו. כך היה מתגדר במידת הענווה, כאילו הוא הקטן שבקטנים, ובלבו חשב כי הוא הגדול שבגדולים. ובגדלותו האמין כשהיה עוד צעיר לימים, כפי שאפשר להיווכח מבין השיטין בספרו הראשון. באחת מתשובותיו בימי נעוריו כתב: "ופליאה בעיני על חלומותיו ועל דבריו, איך עלו תואר"י זהב מוסבת ש"ם, משבצות שווא, מליצות הכוזב, חלקו מחמאות... וראיתני כתור האדם המעלה, יתארני בשרד תואריו שאינם הגונים לי... אני נבזה, חדל אישים, שפל אנשים לא תואר ולא הדר לו... בפרט אחר אשר חצי הזמן בוגד פגעוני וטילטלוני ומכלי אל כלי הריקוני, ואחת שאלתי מכ"ת (מכבוד תורתו), אל תמנע ממני דבר... ואולם לא יכבדני בדברים ותוארים כאלה, אשר הבאת לנו לצחק בי, כי לא באלה חפצתי וגאה וגאו"ן ודרך רע שנאתי... אנא ועירא דחברייא"⁴⁹ אולם, בשעה שהדפיס ספר שאלות ותשובות לא השמיט את התארים. בייחוד מרובים התארים בשאלות שנכתבו אליו לעת זקנתו, כשקראו לו בשם "רבן של כל בני הגולה", ועוד תארים מופרזים. מן הספרים השונים שחיבר יעב"ץ עד שנת תצ"ט אנו רואים שלא הרי ר' יעקב לעת זקנתו כהרי ר' יעקב בצעירותו. אמנם טבע הקנאות היה בו עוד מנעוריו אבל לקנאות שלו בתקופה המאוחרת היתה צורה אחרת. הוא היה קנאי לדת יותר מרבני הדור. החמיד על אבל שישכב בימי אבלו על הקרקע,⁵⁰ חומרה שלא היתה לה כל תפיסה בחיים בשום מקום. הוא אסר על גר שבא מאיטליה לישא בת ישראל, "כי יש לחוש בזמן הזה שלא לקבל גרים מרומיים ומארצות שסביבות רומי שידוע שנתיישבו מאדומיים וגועם ושרשם מבני עשו. כנודע ומוסכם גם באומות"⁵¹ בספרי ההלכה הקודמים אין למצוא חומרה משונה כעין זו. והרי אין כל יחס בין זרע עשו ולרומאים, כאשר ידע זאת גם אברהם בן עזרא שאמר:⁵² "וישנים שלא הקיצו משנת האוולת יחשבו כי אנחנו בגלות אדום, ולא כן הדבר, רק אדום היה תחת יד יהודה (שהורקנוס גייר אותם) ורומי שהגלתנו היא מזרע כתים". ואולם ר' יעקב עמדן נחפס לטעותם של ה"ישנים שלא הקיצו". בייחוד קשה לרדת

לסוף דעתו. מאחר שהוא מביא את מאמר חז"ל ביחס לגר עמוני, שהוא מותר לבוא בקהל מפני ש"כבר עלה סנחריב מלך אשור וביבל את כל האומות", ואם התרו העמונים — מה מקום נשאר לחומרה יתרה זו לגבי האדומים? וכן אסר ר' יעקב עמדן לסוחרים לקרוא בשבת "בקורנטין (מכתבי־עתים) הנדפסים בכרכים ועיירות גדולות מדי שבוע בשבוע... להודיע בקרב הארץ חדשות וכו', מפני שבסופן רגילים להודיע גם כן הסחורות... ושאר ענייני משא ומתן... שזה ודאי אסור לקרותו בשבת ואפילו לעיין בהם להרהר בלבד נראה לי דאסור... ואם תאמר יזהר מלעיין בדברים הללו הנזכרים ונתירנו בשאר, יש לומר סחור סחור לכרמא לא תקרב..."⁵³ ואפילו ספרי רפואה אסר לקרוא בשבת. ולאחד מידידיו, שלמד חכמת הרפואה בבית מדרש לחכמת הרפואה, וצריך היה לנגוע בשבת בסכין, בשעה שהיו מראים לפני התלמידים את הסכינים המיוחדים לצרכי רפואה, לא מצא ר' יעקב כל צד היתר לטלטול הסכין, משום שיש בזה משום איסור מוקצה: "ואל תשב אצל העוסקים במלאכת הניתוח ביום שבת קודש... שיש בו משום גזירה, שמא יבוא הדבר לידי חלול שבת במלאכה גמורה וכו'".⁵⁴ כמדומה שאין דוגמה כזו בספרי הלכה, לגזור גזירות שלא גזרו חכמי התלמוד. גם לא חקר ודרש, אם נהגו כך כל היהודים שלמדו רפואה באיטליה, שרבים היו ביניהם גדולים בתורה.

התשובה לתלמיד הרפואה נכתבה בסוף התקופה הראשונה בשנת תצ"ז. יש בה הרבה סתירות והיסוסים, הוא אומר לידידו: "מי הרשך לעמוד במדרשיהם וללמוד נימוסיהם, ללכת אחרי ההבל והשגיון, לבלות זמן במלאכת ההגיון, שהיא מלאכה שאינה צריכה לגופה, ולא נשתמשו בה אבותינו ורבותינו... ואותן החכמות החיצוניות צריך שישקיפו עליהן החכמים שבאדם וישמעאל... באשר אין להם חכמה זולתה, ואם אמנה לא טוב היות האדם משולל וערום לגמרי מהן, בדורות הללו היורדות, ובני אדם ביקשו חשבונות רבים, מערבבים הדעת האמיתי וההטעאות מתחזקות בכל יום להחשיך האור הבהיר, לעוור עיני השכל הברור, לזאת יועילו מעט למען דעת בני ישראל ללמדם מלחמה להינצל מחרב הלשון ולא ניתן מקום לאפיקורסים לרדות, אך אם מיעוטן יפה למזג השכל ולבשם הדעת ולהיות מעורב עם הבריות, מכל מקום רובן קשה ואיבוד זמן יקר הולך בהבל". אולם תיכף הוא חוזר בו ואומר: "ואמנם חכמת הטבע שאני, שהיא ודאי חכמה מותרת... ובייחוד החלק ממנה הנכלל במלאכת הרפואה... והתורה העידה על מציאותה... אף אם לפי המדומה אבדה אותה חכמה עכשיו מן העולם, אחרי שדימו לעלות על במתי עב על ידי המצאות מחודדות, והתחכמו

בענפים ותולדות ונשתבשו בשרשים, בכל עת דעות שונים מתחדשים... עם כל זה אפילו אם לא יעלה ביד החוקר בטבע רק מעט מוצר בכמות, הנה הוא רב האיכות ושקול בהרבה בשאר חכמות בפרטות אם יבואר הדבר בנסיון להועיל להטיב, הנה שכרו מרובה בזה ובבא, לכן מהראוי לטרוח אחריה. ואגב הוא פונה לתלמיד הרפואה בשאלה: "אם יש מי שבקיא בניחות היסודות... והפרדת שלושת עמודי האלקימיה (אלכימיה); חפצתי לדעת אם ישנה אותה חכמה עדיין במציאות? ... ומקרוב ראיתי נדפס ספר אחד בלשון לעז על שם קדמון מבגי עמנו והוא נחשב אצלם יקר הערך מאד ואומרים שיש להם כמה מחברים מבני ישראל אשר היו גדולים באותה חכמה... לכן נכספה כלתה נפשי לדעת גם כן אם אולי נמצא עדיין ספר כזה למי משלנו בבתי ספרים הגדולים... ותתענג בדשן נפשי לדעת מה הפקחים שלהם סוברים בדבר זה". אולם עוד הפעם חוזר בו מדעתו "אך ללכת בדרך רחוקה למדרשיהם אינו דבר ראוי לדעתי... ואל תתאו להיות אתם בחדרי משבתם, ולעמוד בחצריהם ובטירותם ללמוד מנהגיהם ונימוסיהם..." ובסוף הוא חותם "נאום החושק כמוך לכרות ברית עם החכמות, מעודו בהם דבק לאהבה..." גראה שהיתה בלבו מלחמה עזה והיסוסים רבים. אולם, שאסור לנגוע בשבת בסכין המנתחים — דבר זה ברור היה לו בלי שום ספק.

יעב"ץ, שהחמיר בהלכה למעשה יותר מכל הרבנים — החמיר יותר מהם גם ביחס לכלי קודש, כלומר השוחטים והחזנים, המתנהגים, לדעתו, שלא כראוי. על השוחטים כתב לאחד הרבנים הקרובים לעירו: "שמתי אל לבי מכשולות ומהמורות קשות מאלה וחמורות בעסק השוחטים הפריצים ועזי הפנים, המצויין לרוב אצל שחיטה במדינה זו... כי לא אדונים לאלה, איש הישר בעיניו יעשה, באין מוחה, ואין משים לנצה, על זה אש עצור בעצמותי ברצת, כי קנא קנאתי בהוללים וכו', לכן ראיתן חובה היא עלי להזכירם ולהתרות בהן, אף על פי שאינני כדאי להוכיח, אכן מפני שהתקלה גדולה והמכשלה הזאת סמוכה ונראית לנו... ואנשים אחים ושכנים אנחנו... בכן הדבר מוטל עלינו להסיר מקשול מדרך עמי, ואל יחדוני שאני דורש לטובת עצמי ולכבודי, למען ספר שמי, כי אני בתומי, אקרא להם אנשי שלומי. אם יאותו לדברינו אלה אשר איעצם וכו', ואם ח"ו יאמרו נואש לדברינו — מה שלא אקווה — אזי נחלץ חושים לפני ה' למלחמה למען תורת ה' תמימה". ועל החזנים כתב: "והיא אחת הסיבות החזקות לאריכת גלותנו החל הזה. אחר שכלו כל הקצים, כי איך תקובל תפילתנו... על ידי

צירים וחבלים כאלה המוקצים שעל ידיהם נדמה בית מקדש מעט למערת פריצים. כמה קהילות נחרבו בסיבתם, כמעט כסדום היו, כאבני גיר מנופצים, אוי לנו עד מתי יהא עוון זה טמון בדינו, לשלוח לפנינו אנשים מליצים, להטיל קטגוריה בין ישראל לאביהם שבשמים, יעברו חלוצים, זורקים כלפי מעלה בליסטראות וחצים, מקול מחצצים, וניגונים מתועבים ומשוקצים, יהמו ככלב, לשונם חורצים, וראש מוחצים, בידיהם רומזים, ועיניהם קורצים וברגליהם מקפצים, לדברי נבלה בפיהם חרוצים... נראים מברכים ואינם אלא מנאצים”.

אולם יש לזקוף לזכותו כי בנוגע לסתם בני אדם משפל המדרגה לא היה מן הקנאים ביותר, והראה את מידת הסבלנות הרבה יותר מרבנים שונים בני דורו. במכתבו לר' משה חגיו, שחי אז באיטליה, הוא אומר על בעל תשובה אחד: “מה בצע כי ישלם תשלומי כפל בשפתיו ולבו רחק, ומה ירוויח אם יפגע בו עונש ההרחקה מבית הכנסת, אולי תהיה סיבה לפנות לבו מהתשובה לגמרי... ונפלאתי על שאדוני רודפו כל כך בשביל שמגלח פאות זקנו וכדומה לזה... הלא ידוע לאדוני החכם כחכמת מלאך אלוקים שזה מעוות שלא יוכל לתקון, בפרט אצל הספרדים ההמוניים, נעשה דבר זה כהיתר, ומוטב שיהיו שוגגים כי בחזקה לא נפעל מאימה בזה — אם לא במענה רך, לאשר נגע ה' בלבבו — ואם יפגיע מידת הדין במגלחי זקן וכדומה, יפקו מינן צוורני צוורני (גדודים גדודים), ואם יאמר מפני שאין לאיש הזה גואל מצווה לרדפו ולהדפו, ולדחות אבן אתרי הנופל, אתמהא, מי שיש לו אב יחיה, אם כן לקתה מידת הדין, וצריכים אנו לדקדק מאד בפלס ומאזני משפט. להשוותם בצדק על כל נישא ושפל... חלילה להטות משפט גבר ולהעלים עין מבעלי זרוע רמה”. בדברים הללו רואים אנו את מידת הצדק שלו, את שכלו הישר וגם קנאת האמת הטהורה, הוא למד מתוך הנסיון, שהתקפים לא ישמעו בקול רב, והרב לא יוכיח אותם, וכל “קנאת הדת” היא רק ביחס להעניינים והחלשים. הוא גם ידע את חיי הספרדים ההמוניים באיטליה, כפי שתיאר אותם ר' משה חגיו בעצמו. והדברים הגיעו עד כדי כך, שמי שהוא אמר “למצוא צד היתר בקדשה מבנות ישראל כדי שלא יבואו לאיסור אשת איש”, ור' משה חגיו הודה “כי באמת רואה אני הדור פרוץ בעריות”.

מכל האמור אפשר לקבל תמונה על ר' יעקב עמדין וחומרותיו. הוא גדש את הסאה, וקיצוניות זו היא שגרמה לו לבסוף ייסורים גדולים והיתה לו למפנה בחייו, בהיותו בן ארבעים ושלוש. אחד מאנשי קהילת אה"ו (אלטונה,

האמבורג, ואנדובק) מת בלי בנים והניח אח, שהמיר את דתו בעודנו נער, ולא ידעו אם הוא עדיין חי, ונכרי העיד שהוא מת. הדבר הובא לפני רב הקהילה ר' יחזקאל קצנאלנפוגין והאלמנה העלובה צעקה להתירה "כי הי[נ]תה ילדה ורוצית להינשא".⁸⁸ הרב נשמע לצעקתה והחליט: "באשר השאלה פה קהילתנו... מוטל עלי לחפש בשריותא דאיתתא דא". כך היה ודאי אומר כל רב בישראל עוד בדורות שקדמו לו. ואמנם הרב יגע ומצא שלדעת ר' יהודאי גאון ורבים אחרים, שנטו לפסוק הלכה כמותו, אין מומר זוקק לחלוצה. ואף כי יש חולקים, הרי יאמר כל רב בר דעה:⁸⁹ "כדאי הם כל גאוני עולם הראשונים והאחרונים לסמוך עליהם בשעת הדחק, ואין לך שעת הדחק גדולה מזאת, שכבר אבד זכרו של המומר ולא נודע מקומו איו, ונמחה שמו וקרוב אני לאמור, כי אף האוסרים לא אסרו אלא בזמן שהמומר בפנינו ואפשר בחליצה ולהרצותו במעות, אבל כאשר לא נודע מקום המומר, ואין יודע אם מת או חי, בזה לא אמרו". ובפרט כאן שיש עדות שהמומר אינו בחיים. והרי באשה שהלך בעלה למדינת הים, מקבלים אפילו עד מפי עד. אולם אף-על-פי-כן לא רצה הרב לסמוך על דעתו וביקש שיסכימו עמו עוד שני גאוני אשכנז, ופנה לר' יעקב עמדין, והלה השיב: "חזינא דלא שפיר דמי לאקולי בהך מילתא (רואה אני שלא טוב להקל בדבר זה), על כל פנים אינני רואה כוחי יפה להימנות ולהצטרף עם המקילין בנידון זה, כי כבוד ממני הדבר, חס לזרעא דאבא להגיס לבי בהוראה, כי מכיר אני מקומי ורואה נגעני עצמי, מיראי הוראה אני, מומי עזובא דא (בשבועה הנחתית זאת) למי שכוחו יפה וכסאו מוטלת בין גדולי רומי, על גפי מרומי, לא כן עמדי, אני העני ורש מתהלך בתומי". ואולם בלי הסכמתו התירו את האשה והעלובה הוואת" היתה לאיש. כל רב מחמיר, שהוא מיראי הוראה, מרוצה אם נמצאים אחרים הנוטלים על עצמם את האחריות. אולם לא כך עשה יעב"ץ — והתחילה הטרגרדיה.

כאמור, התקופה השניה בחייו היא משנת תצ"ט עד שנת תקי"א, שבה סבל מוזעזועים נפשיים. אשת נעוריו מתה, וראשי קהילת אה"ו עיכבו הדפסת החלק הראשון של "שאלת יעב"ץ".⁹⁰ או התגברה אצלו מחלתו, מחלת הדכאון, ואבד לגמרי שיווי-משקלו. וזו סיבת העיכוב של ההדפסה: אחרי שהאלמנה הצעירה נישאה, על פי ההיתר של "הגאון המפורסם" — כפי שכינהו יעב"ץ בספרו "לחם שמים" — רבן של קהילות אה"ו, בצירוף עוד שני רבנים, הדפיס יעב"ץ באותו הספר כל הדיונים וגביות העדות על מות

האח המומר, ואת המשא ומתן התלמודי של הרב להיתר ופיקפקיו שלו לאיסור. הדבר נודע לרבן של קהילות אה"ו וביקש התערבות ראשי הקהילות. אילו כתב יעב"ץ שמות בדויים — ראובן, שמעון וכיוצא בו, כמו שהיו נוהגים רוב בעלי השו"ת, לשם בירור ההלכה בלי לרמוז על אנשים חיים, ודאי שלא היתה רשות מוסרית לראשי הקהילה להתערב, ואולם כשהוא מביא את המעשה לפרטיו ומפרט את שמות האנשים שבהם מדובר, ומדפיס תשובת הרב הזקן בלי הסכמתו, ומסכן בזה חיי משפחה בישראל — הרי היה מן היושר בהתערבות הקהילה ובגזירתה. אולם יעב"ץ התרגז מאד ואמר: "אי אפשי בגזירתכם הקשה משל פרעה, שלא גזר לבטל תורה ולהפך דת". ובראותו כי האנשים ההם קשים ממנו התנחם בזה, שאינו מחוייב למסור נפשו על הדבר. ומאז היה בריב עם ראשי הקהילות שעמדו לימין הרב, אף התחיל להתנפל עליו בכל עת מצוא, והוציא לעז כי התיר לאותה האשה להינשא משום טובת הנאה שהיתה לו.

כשהצליח סוף סוף להדפיס את ספרו הנזכר הוסיף קונטרס "חייאת דקיטרא" על שם האשה חיה, וקורא לה גם בשם "קטורה, אשר היתה לאיש שלא כדת וכתורה", ובו פסק, ש"אפילו נישאת תצא... וכבר היתה [= חיה, האב"ד?] מיתרה ועומד קודם מעשה ולא השגיח ועשה כרצונו בכוחו שאינו יפה, לכן מוטל על כל אשר נגע ה' בלבו, הירא וחרד על דברו, שיחגור מתניו אוור קנאת ה' צבאות ותורתו המושפלת בסיבת מחריבי עולם כאלה, המוכרים אותה בעשרה גרה, יהי למלא בטנם להעלות גרה, סבי דאולי אתגרא". הדברים מעידים כי נכתבו בשעה של התגברות "המרה השחורה". שום רב בישראל לא היה מוציא מפיו, שיש לבטל את נישואי האשה. הרי הרבנים התירו נישואיה לא בשביל עשרה גרה, אלא שסמכו על פוסקים ידועים ומקובלים. ובייחוד מוזרה דרישתו זו, אחר שהוא עצמו לא כתב תחילה אלף ש"אין כוחו יפה להיות בין המתירים", הרי שהיתה דעתו נוטה לדעת המקילים. גם השם "חייאת דקטרא", על שם האשה העלובה, שלא היתה אשמה כלל, מעיד שלא היתה דעתו צלולה עליו בשעה שפירסם דברים אלו. יעב"ץ לא הסתפק בהדפסת הקונטרס "חייאת דקטרא", והוסיף לבזות את רבן של שלוש קהילות בכל מקרה הבא לידו. ותחת אשר קרא לו לפנים "רבא דעמיה" ולעצמו קרא "תלמידו", הכריז עליו בעת הדפסת ספרו "שאלת יעב"ץ": "כי (הרב אב"ד) העיד על עצמו שלא קרא ולא שנה ולא שימש רבותיו או לא שימש כל צרכו". הוא התחיל לבדוק אחרי הוראותיו, ועל כל דבר קל שמצא היה מרים קול רעש כאילו כל היהדות בסכנה. וביאושו כי רב הוא קורא: "שמעו זאת, הזקנים, ההיתה כזאת בימיכם, ואם בימי

אבותיכם? ואין הוא נרתע לומר שדברי הרב הם "דברי הדיוטות ושהוא מן האוכלים ושבעים בשר ודם... ודברי תורה מעות קונות אפילו באיסור ובפרוטות רחמנא ניצלן, מהנהו... רבנן דאסרי לן יונה, ושרי לנו עורבא... עושים כחגים כל ימיהם הם, בניהם ונשיהם ככלות מתקשטות ועיניהם צרה בעניים להניח להם אפילו תבשיל גריסין... לגנוב דעת הבריות, כאילו הם נטורי קרתא, ידיהם פשוטות ורגליהם קלוטות..." וכל הצעקה הזאת למה? מפני שסיפרו לו, שהרב הזקן "הזהיר את העם שלא לאכול פולין לחין הנלקחים מן הנכרים, לפי שהוגד לו שמכבסין אותן בבורית שקורין "זייף" כדי לצחצחן"¹ ועל זה התריע יעב"ץ שהרב הוא מאותם רבנים "דאסרי לן יונה". באותה תשובה הוא ממשיך ואומר כי "עלבון מנהיגי הדור הוא, כי אין עיני השגחתם רק על בצעם, ואינם חוששין לתקנת העם", ועל ידי כך "אנו מקילין בסוקר ומלח שמערבין בהם דם הרבה כדי לנקותן ולהעביר חלאתן", ונמצא הרבנים "שרו לן עורבא". וכן בא בטענה על הרב הזקן, שהתיר "לאבל העני לצאת לחוץ אחרי שלושת ימי אבלו"² כאן לא יכול היה לטעון, שהרב לקח כסף מהאבל העני, אלא שהיה מקיל יותר מדי, "שהרי לא התירו לו [לאבל לצאת לחוץ] אפילו כשאין לו מה לאכול... ואף על גב דבמקום פיקוח נפש ודאי שרי, מ"מ כל שלא הגיע למידה זו, נראה שצריך לצום ולהתענות כל מה שיוכל". יעב"ץ עצמו ידע את נפש העניים, ודאג לגורלם, ובמקום לשבח את הרב על "כוחא דהיתרא" שלו, הוא מגנהו ובא לידי חומרה כזו, שעל האבל לצום כשאין לו מה לאכול ואל יצא. דבר ששום רב בעולם לא היה מגיע אליו. כך גדל בו כוח השנאה לאדם, בשביל שפגע בו קצת. עוד בימי נעוריו היו הכול חשודים בעיניו — כדרך כל בעלי "המרה השחורה". אולם אז לא מצא עדיין עוז בנפשו לגלות מחשבותיו בלי מעצור. לא כן בתקופה מאוחרת. כך אנו מוצאים בספר חייו, שהיה חושד גם את חותנו שהוא מקנא בנכדו, משום שהיה מצויין בכשרונותיו יותר מבניו, ומשום כך לא הניחם ללמוד יחד. וכשקרה פעם אחת, שאנשים פחותי ערך הציעו לפניו שיעמוד לימינם בעד בצע כסף והוא דחה אותם — חשב את "הנסיון" הזה כדבר גדול שאין כל איש אחר יכול לעמוד בו. וכשאיש אחד שאל עצה מפיו, איך לכתוב שטר כהלכה, והוא הורהו ויעץ לו ולא דרש תשלום שכר, הוא מחזיק טובה לעצמו ומודיע על כך בדפוס: "בשמים עדי ובמרומים סהדי כי בצע כסף לא לקחתי בשביל זאת העצה הטובה לו, וכדומה שהייתי לעיניים לבני שלוש קהילות בחינם, אלמלי קיבל השואל עצה כזו מדייני דמתא, בוודאי היו מקבלים ממנו מאה דינרי זהב, לפחות, בשכרם".

משנת תצ"ט עד שנת תקי"א הוציא עוד ספרים, ובייחוד יש ערך לסידורו שהחל להדפיסו בשנת תק"ח. יש בו רעיונות מוסריים, כמו דבריו על המלאכה: "דבר זה מוטל על חכמי התורה בפרטות שיהיו רועים הצאן [ב]דעה והשכל. איך להמציא פרנסתן בהיתר"⁶³. ועוד: "ומה א"כ מוטל עלינו בגלות החל, לבקש מרעה ומנוח לצאן הנדחה, שיראו שכר טוב בעסקיהם ויהנו מיגיע כפם בהשקט ובבטחה, ובעוונותינו הרבים אין איש שם על לב, כולם לדרכם פנו, איש לבצעו מקצהו, מעט מזער מי שדואג על קיום נכסיו באמת... אבל לתקנת חבירו אין חושש כלל וכלל, ואני הגבר ראה עני עמי מאהבתי וחייבתי היתרה לבני אמי, אף אם נחרו בי, לסכלותם לא ידעו הבין דרכי וטוב לבבי". בסידורו זו הוא מדבר גם על ישוב ארץ-ישראל: "אל תחשבו להשתקע בחו"ל... זאת היתה חטאת אבותינו שגרמו בכייה לדורות... והיא שעמדה לנו בגלותנו המר, שלא אחד בלבד עמד עלינו, אלא בכל דור לא שקטנו... אחר ששכחנו דירת ארץ ישראל לגמרי, אין אחד מאלף מתעורר להחזיק בה... כמדומה לנו בהיותנו בשלוח בחו"ל, שכבר מצאנו ארץ ישראל וירושלים אחרת דוגמתה, על כן באו עלינו כל הרעות בשבת ישראל בארץ שפניא וארצות אחרות... אולי יאמר אלי אומר: קשוט עצמך תחילה. לזאת אשיבנו דבר... שכך עלתה במחשבה לפני, אך כל עוד שהמלכויות מתגרות אי אפשר לעבור דרך ים כה ולעמוד במקום סכנה ברורה. גם בעוד הילדים רכים, ואתם הבנים, בני... שמעו אל יעקב אביכם, כאשר ישאר בידכם מעט לעשות מעמד פרנסה בצימצום, פנו וסעו לכם ובואו אל הארץ הקדושה, לשכון בתוכה דירת קבע, ואכלו את טוב הארץ לשובע". "אלמלא לא היה אלא עוון זה בידנו שאין מתאבלין על ירושלים כראוי, די להאריך גלותנו, כי בהיותנו שוקטים בארץ לא לנו, שכחנו את ירושלים, ולא עלתה על לבנו, וכאשר יוכיח הנסיון, בייחוד ביום תשעה באב המר, מי ומי המתאבל ונאנח על חורבן הבית ושממת ארצנו, כראוי מעמקי הלב, ובשאר ימי השנה אין זוכר ואין פוקד, ואין דובר דבר ממנה, אפילו במחשבה לא בא זכרונה". בסידורו יש גם הרבה דברים על החינוך, ונגד המנהגים הרעים שהשתרשו בחיי העם. על פריצות המוסר יקרא:⁶⁵ "שמענה נשי מקומו היושבות בפתח עיניים, גלויות עיניים, פדחת... צואר ועורף ואזניים... אבל מה געשה למכשפות הללו המתראות כמלאכי שלום, להשביע נפשות נענות שמחות ובעקבן יגונות ואנחות... מצודדות נפשות". הוא מדבר משפטים על אשר מחקים דרכי הגויים, ולוקחים צבע שחור לאות אבל על מות קרובים, כי "הם עושים להם בגדים חדשים, אשר ראוי לברך עליהם שהחינו". וכך

עוד הרבה דברים גדולים וקטנים, ואף על נקיון הכלים בכישול ואכילה ונקיון הבגדים וכדומה.⁶⁶ גם על הפילוסופיה הוא מדבר בסידורו,⁶⁷ ובסגנון חריף יותר מאשר בשנת תצ"ז, כשכתב לידידו, תלמיד הרפואה, ויש שבדבריו הנרגזים ניכרים סימני מחלתו: "כל הרעות באה מידה, היא הפילוסופיא היוונית הארורה, ממנה יצאו כל משפחות המינים בארצותם, ונראה לי שגם השמדת בני ישראל מארץ אוקריינה, שגדלו והעשירו בה... מכל מקום נראה לי, שפשתה המספחת של הפילוסופיה באותו הדור, כמונן מתשובת המהרש"ל להרמ"א... ובבחרותי למדתי פילוסופיה, ומצאתיה להג הרבה, ושילחתיה מעל פני... וכל הרעה באתנו בסיבתה". גם "ספר 'מורה נבוכים' אינו מעשה ידי אומן המחבר הגדול הר"מ (הרמב"ם) ז"ל, אלא מאחד שרצה ליחנק, תלה עצמו באילן גדול". כמדומה שהוא היחיד בכל הספרות שהביע דברים מוזרים כאלה, משום שלדעתו בעל "ספר 'מורה נבוכים' הלך חשכים", אי-אפשר שהרמב"ם יהא מחברו! ועל ספר המידות לאריסטו הוא כותב: "יש בו להג הרבה ויגיעת בשר, עם שחטאי אני מזכיר, כי לא זויתי עד שעברתי עליו מה טיבו, ומעט דבש הנמצא בו רדיתי אל כפי, ועל כן הכרתי מעט התועלת הנמצא בו, והפסד הזמן מרובה משכרו". בייחוד התנפל בתקופה זו על ר' עזריה מן האדומים, בעל "מאור עינים": "בעל שפתיים חכם בעיני, בילדי נכרים יספיק, ולמד לשונו הסרוח לפטפט בדברי חז"ל... בריבוי דברים כקול הסירים ואמר לכל כי סכל הוא... אין ראוי וכדאי לטפל בהבאת דברי אדומי הלז אשר הבל יפצה פיהו... ללצים הוא יליץ... כל מה שמצא שיחה בטלה בספרי עובדי עבודה זרה קבעה כמרגלית בספרו והראה בהם ידו החזקה... בפטפוט דברים רבים מרבים הבל... איש שפתיים יצדק רק מפני שספרו קבעו בדפוס נאה... ועטרו בקרמי לשונו הנדמה יפה לטפשים שכמוהו אשר... לא יטעמו... ולא ידעו להבדיל בין נאה לכיעור... וקונים ספרים כאלן בדמים יקרים... שמו הנאה לו מעוור עינים... שכל עסקו בדרשות של דופי".⁶⁸ וכל החרפות והגידופים באו משום שר' עזריה הביא בספרו "מאור עינים" ביאור למקרא מאת אחד מחכמי העמים, ומשום שהיה לו העז לומר, שהמאמר בתלמוד שדורות הראשונים היו מולידים בנים בני ח' שנים הוא מאמר אגדי, והוא מזכיר את דברי רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון בעניין האגדות שבתלמוד, ומדבריהם למד ר' עזריה שהאגדות אינן הלכה ודאית.

בין הקנאים, בני דורו של ר' עזריה, היו רבים שהחרימו את ספרו "מאור עינים". ואולם איש לא קרא לו סכל וטיפש. רק מפי ר' יעקב עמדון אנו שומעים דברי זילזול כאלה. אף על פי שהוא עצמו קרא גם בספרים כתובים גרמנית בדברי הימים ותולדות האמונות. וכל זה מפני שהאמין בכל לבו,

כי האגדות בתלמוד הן כפשוטן. הוא התפלפל⁹⁸ אם יש לפי הדין איסור סירוס בדגים (דבר שאינו במציאות) ואומר: "לכאורה הוא תלמוד ערוך שמותר, דאיתא פרק הספינה שסירס הקב"ה ללויתן ובת זוגו, וידוע במדרש שהקדוש ברוך הוא מקיים התורה... ועוד שהרי אמרו שם גם כן שסירס לבהמות בהררי אלף... וכן הוא מספר בתמימות: "אבי זקני יצר את הגולם, וכשהיה פחד פן יחריב את העולם הסיר את השם ממנו ושב לעפרו". אין איפוא לתמוה ביותר על שנאתו המופלגת לר' עזריה מן האדומים. הרי השנאה העבירתהו על דעתו פעמים רבות, בייחוד כשתקפה עליו ה"מרה השחורה".

גם לפני המחלוקת הגדולה עם ר' יהונתן אייבשיץ, שהתחילה בתק"א היו חייו של ר' יעקב עמזן — והוא אז בן חמשים וחמש — קשים ומרים, חיי ריב ומדון. הוא דיבר בחריפות נגד ההלוואה ברבית על ידי "היתר עסקא", אף שרוב המסחר היהודי לא היה יכול להתקיים בלי היתר זה, אבל הוא כתב עוד לפני שנת תצ"ט: "איך מצאו מקום במוחך טענות המוניות כאלו השגורות בפי כל העם מקצה המחנה, למדו לשונם העווה נלאו, והשיאו אותן עוון אשמת לומדי הדור יתום הלז, חכמים להרע, להקל משא האיסורין, הלא מצאו מענה, ההולכים אחרי שרירות לבם הזונה, הנוטים אחרי הבצע איש לבצעו פונה, המלווה כלווה, המוכר כקונה, אינם חסים על כספם לצרפו בעליל היושר והצדק, שיהא עושר שמור ואושר אמתי קיים... אך רובם אינם חוששין כי אם למלא ממנו כפם... לא מהם ולא מהמונם... וחרב התרבות היא שאכלה קציני הזמן ועקרה אילנות גדולות ר"ל, נדדו ארזים כאשר ינוד הקנה... תיפח רוחם של מחשבי קצין, מפקיעי שערים". וכעבור איזה שנים הדפיס את סידורו, את החלק "בית מידות" ושם הוסיף על המאמר "ולא ילמד אדם את בנו חנווני" את המלים "גם שולחני בזמן הזה", דבר שפגע באמידים שבעם. השולחנים באו בטענה, כי יש במלים "בזמן הזה" מעין הלשנה מסוכנת, וביקשו, לשווא, לעכב את הדפסתו. הם הבטיחו לו, שאם ימחק אותן המלים יקנו סידורו, אבל הוא השיב כי בשום אופן לא יאות להם, "כי הוא מוסר ישר נצרך מאד", והיבר על דבר זה קונטרס "זכרון בספר", אך לא פירסמו בדפוס, שלא לעשות רעש בעולם. ואולם דבר זה גרם להרעת מצבו החמרי, שהיה קשה גם בלא כן. לצרכי מחייתו התחילה אשתו להלוות ברבית לשכנים לא-יהודים על משכונות. דבר זה אמנם אין בו משום איסור לפי דין התורה, שהרי "לנכרי תשיך", ואף-על-פי-כן הרי זה עסק לא יפה. קרו מקרים שהשכנים הגויים הביאו לו בעבות חפצים של יהודים, וזה גרם לו "זילותא דבי דינא".

נמצאו אנשים שהתאוננו עליו ותבעוהו לדין. כמובן, לא היו הדיינים רשאים לישא פנים, וכל פעם חייבוהו שבועה לפי הדין. הדבר העציב את רוחו, ואמר שהטו את הדין וכתב על כך קונטרס מיוחד. קונטרס זה לא ראה אור ולא נדע את הפרטים, אבל ברור כי בענייני "שבועה" המבוארים היטב ב"חושן המשפט" אי אפשר להטות את הדין, ובייחוד כשבעל הדין היה ר' יעקב עמדין, גאון נודע ועם זה גם איש נורא על כל סביביו.

אותה שעה מתה עליו גם זוגתו השנייה, ואשתו השלישית השביעיתו תמרורים. ואחרי פירסום "חיתא דקטרא" — חדל גם הרב הישיש לבקריו בכל מועד, כמנהגו עד העת ההיא. אין איפוא תימה, שמחלתו הלכה והתגברה. והנה מת הרב הישיש, וליעב"ץ היתה טענה על "נחלת אבותיו", כי אביו היה רב באלטונה, אבל אנשי שלוש הקהילות — לפי דבריו — "לא זכרו חסדי אבות ופשעו בי עשר פשיעות וגמלוני תחת טובות רעות רבות", ובחרו בר' יהונתן אייבשיץ לרב. לפי דברי יעב"ץ "נתקבל לרב שלא כדין ושלא כהלכה". אמנם לפי עדותו, התאמץ ר' יהונתן, אחרי שנתקבל לרב, לשבח אותו בשתי דרשות שדרש בפומבי וגם "הפליג בשבחי מאד הרבה שלא בפניו", אבל נפשו לא הורגעה אחרי אשר לא השיבוהו ל"נחלת אבותיו". הן הרב באה"ו שבא אחרי ר' יהונתן, התחייב לפני התקבלו, לשלם ליעב"ץ "חמישים אדומים כסף שנה בשנה", ואילו ר' יהונתן הסתפק בדברי שבח בלבד. והנה בא עניין הקמיעות, ופרצה המחלוקת הגדולה שהשפיעה השפעה רבה על כל התקופה ההיא.

ה. המחלוקת הגדולה בין יעב"ץ ור' יהונתן אייבשיץ

עברו כבר מאתים שנה לראשית המחלוקת של יעב"ץ ור' יהונתן אייבשיץ. ועד היום דשים מלומדים והיסטוריונים בדברי ריב אלו ומראים פנים לכאן ולכאן. יש מאשימים את ר' יהונתן בשבתאות, ויש מאשימים את יעב"ץ בהוצאת דיבה. עולם הרבנות וכמעט כל היהדות החרדית צמדו במשך דורות על צד ר' יהונתן אייבשיץ, אולם רבים בין ההיסטוריונים מגרץ ואילך התחילו להטיל ספק בצדקתו ועברו לצדו של יעב"ץ. וגם בימינו יש חוקרים העוסקים בתורת הסוד בישראל מבחינה היסטורית ומדעית והם על צדו של יעב"ץ. כך, למשל, אנו מוצאים בספר "רבי יהונתן אייבשיץ ויחסו אל השבתאות" הגדרה כזו: "שני הצדדים המריבים של החוקרים מסתמכים על עדויות: על כתבי הקטגוריא של יעב"ץ ותומכיו, וכן על כתבי הסניגוריה של הרי"א ותומכיו"²² — משמע שהדבר שקול. אולם בכל עניין משפטי שבעולם כאשר ביה"ד מוכה על יסוד עדי סניגוריה, שעדותם מבטלת את עדי הקטגוריה, יש עוד מקום לפקפק בפסק הדין של זכות, שהרי מזכים גם כשיש ספק בדבר. לא כן, כשמזכים על יסוד עדי הקטגוריה בלבד, שבית-הדין אינו מוצאם מהימנים — זהו פסק דין של זיכוי גמור. גם במשפט היסטורי זה יש בעיקר להוציא פסק דין רק על יסוד כתבי הקטגוריה של יעב"ץ, להיווכח עד כמה יש יסוד לכתב-האשמה ואם יש בו איזה הגיון, ואת זה בדעתי לעשות.

כתב האשמה מתבסס בעיקר על הקמיעות שנתן ר' יהונתן אייבשיץ לחולים, וגם על כתב-היד "ואבוא היום אל העין" שיעב"ץ ייחסו לאייבשיץ. העוסקים בתורת-הסוד מבססים את ההנחה, שר' יהונתן היה שבתאי, בעיקר על יסוד כתב-יד זה. לדעתי יש בו, בכתב יד זה, ראייה להיפך, ששמו עלילות על ר' יהונתן אייבשיץ. לפיכך עומד אני לדון תחילה על זה. שתי נוסחאות של כתב יד זה נשתמרו בספריית אוכספורד ושתיהן שייכות ליעב"ץ. והנה מה שהוא עצמו מספר "במגילת ספר":²³ "בהיותי בביתו של הרב הנ"ל (רבי משה בפרסבורג) גלה אלי בחשאי איך קרה מקרה בלתי טהור. טרם בואי שמה נודמן לשם עובר אורח, בא מפראג מישיבה של

אייבשיצר ובידו כתבי־פולסטר מהאיש הלזה, ואו בהשתדלות האב"ד מפראג עם קציני ווינא, השבים מפראג ומביאים עמהם כתבי חידושי רבם, לבדוק אחריהם, וכן נעשה עם הנ"ל בפרעשבורג, איזה זמן קצר לפני הגיעי לשם, באו שמשׁי הקהל חיפשו חדרו של האורת הנ"ל פתאום, פתחו ארגזו ומצאו הספר כתב ידו של א"ש (אייבשיץ), פתיחתו: ואבוא היום אל העין, ונמסר הספר הלז בידו של הרב ר' משה הנ"ל, ובבואי שמה גלה אלי בסתר, כי נתן אליו הספר כתב יד הלז לבדוק, והדברים הנמצאים בו זרים ותמוהים, אך הוא אינו יודע ובקי בענייני קבלה, על כן לא אדון הוא בדבר זה, ולכן חלה פני כנמלך בי, שאלני כדת מה לעשות בו, אם יגלהו בפירסום, או ידין אותו בשרפה, או בגניזה, ומסרו בידי לעיין בו לידע מה טיבו, והיה כאשר אעריך אותו כן יקום... עם היותי אז בימי חרפי רך בשנים, לא היתה לי אפילו התחלת צמיחת זקן, נעתרתי לבקשתו ולקחתי מידו הספר כתבי־היד הנ"ל, ועיינתי בו ועברתי בין בתריו ותסמך שערתי בשרי בקראי בו שתיים, שלוש דלתות, מרוב החירופים וגידופים, והפוך דברי אלוקים חיים בסתרי קבלה, על כן אמרתי להרב הנ"ל, שאין ספק שהוא טעון שריפה בוודאי, ועם זה יעצתי שלא לפרסם הדבר, כי שערתי שלא יצא תועלת, כי אם קרוב להפסד... זמן או והלאה ידעתי בבירור גמור שזה האיש אייבשיצר, דוב אורב הוא ליהדות, אר"י אחר יהונתן אייבשיץ במסתרם, ונכנס הדבר בלבי כארסו של עכנאי, אעפ"י שצפנתי הדברים בקרבי, כי לא עצרתי כוח לפי ילדותי, גם לא החתים שמו על הספר, וידעתי שיכחיש הידוע ויאמר שאינו מעשה ידיו, כי על כן לא נקרא שמו עליו בפירוש בגוף הכתב־יד, גם תלמידי המביאים אותו בידיהם להפיצו בלאט מעלימים שם המחבר בפרהסיא, ואינן מגלין אלא לאנשי סודם, ולא היה אפשר לתקן שום דבר בעת ההיא, לכן החרשתי ושמרתי את הדבר, והיה נתעב אצלי לשמוע זכר אייבשיצר, ועכשיו בעת הזאת שהטרידני ה' יתברך במלחמת מצוה להתאבק עמו, אז נתתי אל לבי המקרה הנ"ל, והבנתי כי מאת ה' היתה זאת בשביל כך, ולא הביאני ה' יתברך לפרעשבורג כי אם דווקא על אודות זה, למען הראותי תועבות האיש הלז הובאתי הנה, זה היה העיקר."

דברים אלו, כפי שהם מסופרים, אינם מתקבלים על הדעת כלל: למה שלחו הרב מפראג וקציני וינה פקודות לערים שונות לעשות חיפוש בארגוני תלמידי הישיבה של רבי יהונתן, ולא חיפשו אצל תלמידי הישיבה בפראג עצמה כשעמדו לעזוב את הישיבה? וגם מהיכן יכלו לדעת, שהתלמידים שעזבו את פראג נמצאים בעיר פלונית ובמקום פלונג, ההיתה להם משטרה

חשאית? ועוד: בספר "תורת הקנאות" פירסם יעב"ץ מכתב ששלח לרב מפראג ר' דויד אופנהיים, בו הוא מספר מאורע זה, ויש הרבה סתירות בדבריו. בייחוד בולטת הסתירה, במה שכתב לרב מפראג, כי האדם שנמצא בידו כתב־היד אומר שהוא משל ר' יונתן מפראג, וב"מגילת ספר" הוא מספר שהתלמידים אינם מודיעים, כי הכתבים הם של ר' יונתן, ומגילן זאת רק לאנשי סודם, והרי יעב"ץ וחבריו אינם אנשי סודם, ומניין לו זאת? יש לשים לב גם לזאת: הרב דויד אופנהיים הוא רב בפראג, במקום שר' יונתן הוא ראש הישיבה, ואם הוא נתן פקודה לעשות חיפוש בין התלמידים העוזבים את הישיבה, הרי צריך היה להתעניין אם מצאו אצלם דברי כפירה, ומה תוכנם בדיוק, ועל זה עובר יעב"ץ בשתיקה, ואם כן העיקר חסר מן הספר. גם התאריכים בין מה שמספר יעב"ץ בספר חייו, ובין המכתב לאופנהיים אינם מתאימים כלל. אמנם "במגילת ספר" אין שום תאריך, אבל הוא מציין שלא היתה לו אז אפילו התחלת צמיחת זקן, וזה בערך בגיל של שמונה־עשרה, עשרים, ומאחר שהוא נולד בשנת תנ"ה, יוצא שזה היה בשנת תע"ד — תע"ו (שאו כבר היה בעל משפחה), והמכתב לאופנהיים הוא משנת תפ"ו, כשהיה כבר בן שלושים, ולפי מכתב זה קרה הדבר לפני איזו חדשים, האם גם אז עוד לא היתה לו התחלת צמיחת זקן? ר' יעקב עמדן אינו מודיע אם קיבל תשובה מר' דוד אופנהיים, האומנם שתק רבה של פראג לאהשמה מעין זה, ומה פירושה? והרי הוא הקרוב ביותר לישיבה ותלמידיה? ומה ענין קציני וינה לכאן?

ר' יעקב עמדן מפרסם ב"תורת הקנאות"⁴ קטע מן "ואבוא היום אל העין", בלי להזכיר שזה משל ר' יונתן, אלא כותב: "מעשי ידי מין ארור, לץ רע, נבל בליעל, כסיל ובער". ואמנם הקטע מעיד על המחבר כי הוא בור, מנבל פיו ובליעל, אלא שיש בקטע גם מלים אלו שיעב"ץ הדפיסן באותיות גדולות: "אין צריך לעשות המצוות ולקיים התורה". וכפי שהודיע ב"מגילת ספר" היה בטוח עוד מיום שהיה בלי חתימת זקן, כלומר, כל הזמן, שכתב־יד זה הוא של אייבשיץ, ובוזה העיד על עצמו, שנשבע לשקר, הלא במכתב ששלח בשנת תקי"א לרועד ד' ארצות,⁵ אחרי שהטילו עליו חרם, משום הלעז שהוציא על אייבשיץ, אנו קוראים: "עמדתי בבית הכנסת שלי לנקות עצמי באמרי שלא דיברתי מאומה, רק נגד הקמיע שהראוני, אמרתי שהוא מעשי ידי מין", אך לרבי יונתן אני אוהב, כך היו דברי באמת בתחילה, ועל זה נשבעתי". והרי אי־אפשר להאמין, שיעב"ץ הקנאי אוהב "מין ארור" וכופר, זה שכתב את הקטע שהובא ב"תורת הקנאות". ויש עוד ראייה לכך, שבשנת

תקי"א לא עלה על דעת יעב"ץ להאשים את ר' יונתן בחיבור קטע זה. במכתב הארוך ששלח לוועד ד' ארצות יש כתב אשמה מפורט נגד אייבשיץ: "גם גנב גם כחש, עשק חמס, טרף ורמס ואין מציל מיבדו. גם קילקל בדפוס הש"ס והתפילות בכוח הכומר הגדול שם רעו ואיש סודו נועצו לב יחדיו, — והוא עיקר גרמא בנזקין לגירוש ק"ק הנ"ל (פראג).⁶⁶ במעשיו המכוערים במילי דשמיא ודעלמא, גלויים ונסתרים... ועל רוב פשעיו נגזר מארץ פיהם, כי גם במלכותא דארעא הרים יד... ואילו היה תחת ידו "ואבוא היום אל העיני". שהוא מייחסו לאייבשיץ, הרי ודאי היה מעמיד פשע זה בראש, כי הן לשאר האשמות לא היתה לו שום הוכחה, לא כן כתב"יד זה. ועוד: מי שמכיר קצת את כתבי יעב"ץ וספריו עד מלאת לו חמשים וחמש שנים, יכול לומר בוודאות, שאילו היה לו חשש מבוסס שאחד הרבנים המפורסמים חיבר ספר שיש בו קטע כזה, לא היה שם יד לפיו. אם לא היה קורא בשמו המלא, היה מדבר סתם על אחד הרבנים, ועל ירידת הרבנות וכו'. כפי שדיבר בסידורו על הרבה חזיונות, ועל השוגים בפילוסופיה וכו'. לפיכך נעלה מעל כל ספק כי עוד בשנת תקי"א לא עלה על דעתו, כי יוכל להאשים את אייבשיץ במינות גלויה כזו, ורק בשנת תקי"ב, המציא לו משהו כתב"יד כזה, והודיע לו כי הוא משל אייבשיץ, ואז נזכר מעשה מימי ילדותו, מימים שעוד לא היתה לו חתימת זקן.

והפלא הזה מתבאר כך, ר' יונתן כותב באגרתו בראש "לוחות עדות":
 "כל ימי משום שעמדתו על דעתי הייתי שוכן בפראג, מיץ ופה אה"ו ובמקומות האלו לא יראה ולא ימצא כתבים הללו, ובמחוז פודוליא רחוק ממני יותר מר' פרסאות בערך, מקום שלא עברתי בו אני ואבותי, החיבורים הנ"ל שחיברתי יהיה מצוי...". הסיבה לכך היתה — וההיסטוריונים משום-מה לא עמדו עליה — משום שכפודוליה היתה אז קבוצה קטנה משרידי שנת צבי, אנשי כת זו התגברו בשובו של יעקב פראנק מתורכיה, שהטיף לביטול כל המצוות, ובייחוד דיני אישות. אנשים אלה הפיצו כתב"יד כזה משום הקטע הנזכר שבו על ביטול המצוות. אמנם, פראנק שב מתורכיה בשנת תקט"ו, השנה שבה כתב ר' יונתן את הדברים, אבל הרי לפתע פתאום לא יכלה להיות מהפכה כזו, לפיכך ברור שעוד כשלוש, ארבע שנים לפני בוא פראנק הכשירו את הקרקע לכך. דבר זה נראה ממכתבו של ר' יחזקאל לנדא המפרט את הכתבים:⁶⁷ "קונטרס אחד התחלתו, "ואבוא היום אל העיון"... כבר נתפשטו הכתובים כמעט ברוב מחוזי פודוליה ומחזיקים אותם ככתבי קודש". והוא מדגיש "שטיפשים הרשעים מאמיני הש"צ שבמדינתנו תולים עצמם בו (ברבי יונתן), כי ממנו יצאו הדברים כבושים". לנגד עיני ר' יחזקאל לנדא היו רק

הקונטרסים שבהם יש כפירה בהשגחת אין סוף, פירושי נבלה על שיר השירים, על מגילת אסתר וכוונת תקיעת שופר, אבל לא על ביטול המצוות ושאינן לקיים את התורה, שאילו היו ממציאים לו גם קונטרס זה, היה מכיר מיד בתרמית שהרי הזיוף בולט ביותר. זיוף זה, כוחו היה יפה בשביל עמי-הארץ בפודוליה. אולם ליעב"ץ הגיעו הקונטרסים, ששם אייבשיץ נקרא עליהם, בשלימותם. זה היה דרוש לאנשי הכת, כדי לעשות פירסום לדבר, שגם ר' יונתן דורש ביטול המצוות ושלא לקיים את התורה, שהרי זה היה עיקר העיקרים של תורת פראנק.

יעב"ץ, שהיה מרוגז ותולה-עצבים, התנפל על המציאה ונוכר במה שאירע בכחרותו, לפני שהיתה לו התחלת צמיחת זקן, בין שנת תע"ד—תע"ה או היתה כברלין וגם בווינה קבוצת מקובלים משרידי שבתי צבי שתמכו בנחמיה חיון, והרבנים נלחמו בהם. ראשון הלוחמים בחיון היה אביו של יעב"ץ, שעליו כבר דברתי באחד הפרקים הקודמים, ונלוו אליו המקובל ר' נפתלי הכהן, שנתן קודם הסכמתו לספרו של חיון "דברי נחמיה", ור' יהודה קריאל הרב במנטובה. על שנת תע"ו התנבא אחד המקובלים, נכדו של בעל הסמ"ע, בספר "לקט שמואל"¹⁸, שבשנה זו עתיד שבתי צבי לחזור ולבוא. אז התחילו משגיחים על המשולחים, ואם נפל חשד על אחד מהם, שהוא מקורב לאנשי הכת, היו מחפשים בארגזו. וכנראה היה דבר כזה בפרשבורג, וכתב-היד נמסר לבדיקה ליעב"ץ, שהיה עוד רך בשנים, כי עמדה לו זכות אביו שהיה ידוע במלחמתו במינות השצי"ת, לפי דבריו ב"מגילת ספר" אחר שקרא שתיים, שלוש דלתות, אמר "שהוא טעון שריפה", ובוודאי נשרף כתב-יד ההוא. אפשר שעובר-אורח זה אמר שלמד בישיבת אייבשיץ בפראג (בשנת תע"ו כבר היה ר' יונתן ראש הישיבה שם), והדבר נשכח לגמרי. אולם כשנפוצו קונטרסים אלו בשם רבי יונתן בפודוליה — נדמה לו ליעב"ץ, שגם אז לפני יותר משלושים וחמש שנים, כבר ידע שאייבשיץ "דוב אורב הוא להיהדות". גם עדי שקר נמצאו שאישרו את הדבר. ויעב"ץ הדפיס דבריהם בשנת תקי"ג. לדבריו ראה את הספר "ואבוא היום אל העין" בשנת תפ"ה בבית המדרש בק"ק פראג. יעב"ץ עצמו מודיע שהתלמידים מעלימים שם המחבר, — האפשר להעלות על הדעת שבפראג בבית המדרש ימצא ספר כזה משל ר' יונתן, שבו נמצאים הדברים, כי "אין צריך לעשות המצוות ולקיים התורה" אמנם, קשה לחשוד את ר' יעקב עמדין בעבירות פליליות, אבל אפשר שמחמת מחלתו לא ידע מה שעשה. עבירה פלילית אחת גלויה אנו מוצאים בספרו "תורת הקנאות", שבו פירסם את הקטע של המין הארור. בספרו זה הוא מביא רשימה של אנשים,¹⁹ מהם רבנים, וגם אחד הגדולים ר' זרח איידליץ

בפראג, "כי הם חטאים בנפשותם... להם יקראו זמזומים, עושים מעשי זמרי ומבקשים שכר כפינחס... ומוטב לפרסמם, ולהודיע קלונם... לבל יקרב איש אל מחניהם, ואל יטמאו בשיקוציהם ובגילוליהם"... וכל זאת על יסוד רשימה שמסר לו ירא שמיים אחד מאמשרדמ, שאגב אינו מזכיר שמו. ודאי יכלו כל אלה שנקב בשמותיהם להגיש עצומותיהם לערכאות, ולפי כל החוקים המקובלים היה נענש על אשר השמיץ בני אדם, בלי עדות מספקת להרשעתם. על אחת כמה וכמה שהיה נענש לפי חוקי ישראל, שרק על פי שניים או שלושה עדים יקום דבר, והמוציא לעז הוא הרשע. להצדקתו אין לנו אלא לומר שמחלתו, מחלת העצבים, העבירה אותו על דעתו, ביחוד בכל הנוגע לאייבשיץ ותומכיו.

ר' יחזקאל לנדא הציע לר' יונתן להוציא חרם חמור בדפוס על מחבר הקונטרסים, ולפרט אותם קונטרסים בשמותיהם ובסימניהם. ר' יונתן עשה כך, אולם על ההצעה לפרט אותם בסימניהם העיר באיגרת ש"בלוחות עדות": "אפשר כי הרב הנ"ל (ר' יחזקאל לנדא) חשב שישנו [שישנם] כתבים הללו בידי לדעת עניינו [עניינם], אבל אני לא ידעתי והמה בכתובים וכוונתם, לא באר לידי כלל... ואיך אפשר לפרט הדף ועניין". ועוד: "מדבר שאינו בדפוס אין ללמוד... בכל הדברים צריך ראייה או בדפוס או כתביד ממש, אבל באמת הכול שקר לא מסרתי לאנשים כאלה שום חיבור שחיברתי בחכמת הנסתר ואצלי חתום תעודה. ומה שכתבתי בחכמת הנסתר הכל חתום בבית נכותי". ואולם גם אם לא היה מכחיש בכל תקף, מבין כל בר־דעת כי אייבשיץ, ואפילו אם היה בלבו כופר בכל התורה, לא היה מעלה על הכתב ש"אין צריך לעשות את המצוות ולקיים התורה". ואפילו אפשר היה להעלות על הדעת שכתב בהצנע דברים כאלה, אין צריך לומר שלא היה נותן לשום איש להעתיק כתביד זה, ולהפיץ ברבים, שהוא ר' יונתן, הדורש דרשות מלאות תוכחות מוסר, הוא עצמו כופר הוא ומופקר.

אמנם, כמה מהדרשות שנדפסו אחרי מותו של אייבשיץ "ביערות דבש" נכתבו על ידי בן־אחיו ותלמידו.⁸⁰ אבל אין ספק שבעיקר הן משל ר' יונתן, ונביא איוו קטעים מהן:

(א) פשתה נגע צרעת הזה בכל מחנה עברים בעוונותינו הרבים אשר המון עם אומרים רחמנא לבא בעי וחושבים להיות לבכם תמיד עם ה'... ולאהוב אותו בתכלית בכל עבודות המסורין ללב, בוו די ואינם מקפידים אם עוברים על מצוות מעשיות... וזהו אמרו נאום פשע לרשע... וזה פרי חטאת יצר הרע... ואם כי כוונה עיקר, אבל צריך מעשה לעורר הכוונה וכוונה לעורר המעשה... בעוונותינו הרבים אין אתנו יודע עד מה ואפילו פירוש

פסוק אחד על בוריו אין בדינו, ואם כן איך נשמח ונגיל בשום דבר ולא עינינו מקור דמעה ומקור נוזלים על אבדן תורתנו בעוונותינו הרבים, ואין איש מתאמץ על זה כי כל העם לדרכו ולבצעו, ובעוונותינו הרבים בחורים, תיכף כאשר יהיו לנשים אפילו שנה אחת אינם נקיים לביתם בית אולפנא, ותיכף ישוטטו בחוצות על מחיה וקלקלה (וכלכלה)... ולא זו עניינם אף כי עשירים, ואם כן תורה מה תהא עליה... אראה לדבר עם פרנסי ומנהיגי יצ"ו. לתקן בחרם עד חמש שנים לאחר חתונה שלא יזו איש מבית ספר... ודי לכם שיהי לכם לכפרת פשע על מעשי נערות בענין חתן-וכלה, הרי ואבוי על עוון גדול כזה".⁸¹

(ב) "לכן מכאן והלאה אראה לגדור גדר בכל יכלתי ולא אהיה מרשה לכתוב קישור התנאים עד שיתנו שניהם תקיעות כף לבל יגעו בזה יד, עד חתונתם".⁸²

(ג) "אוי לנו כי חטאנו ומרינו... ואיך אתאפק ולא אוריד כנחל דמעה. אם נשאל שאל מאתי אחד שמבקשים להרגו או ינשק לבתולה גידה אני מורה ובא כחוק ומשפט הש"ע להיות נהרג ואל יעבור וימסור נפשו למיתה ואני רואה בעוונותינו הרבים הפוכי: מוסרים נפש שיגיעו לצחק... ועבירה גוררת עבירה... וזהו גורם סילוק שכינה".⁸³

דברים אלו לקוחים מתוך דרשות שדרש ר' יונתן בתקופות שונות, ואי אפשר להעלות כלל על הדעת, שאדם שדרש דרשות כאלה במשך כל חייו, יכתוב מעין זה, שפירסם יעב"ץ מתוך כתב-היד של "ואבוא היום אל העיץ", ואפילו אדם היודע לטהר שרץ בק"ן טעמים, לא יוכל למצוא איזה סעד מ"יערות דבש" ושאר דברי ר' יונתן לרעיונות-הדופי שייחסו לו, ובצדק קרא ר' יונתן באיגרת שבראש "לוחות עדות" "שכנתי עם אהלי קדר... במדבר זיוף".

הקמיעות

ענין הקמיעות כסגולה לריפוי חולים, למקשות ללדת, לעצירת המגפה — היה נהוג עוד מימים קדומים, ונוכח בתלמוד, בשולחן-ערוך ובכל ספרי המקובלים. בייחוד האמינו ההמונים בכוח הקמיעות ואפילו אלה שלא האמינו בהם כלל חשבו שיש להשתמש בהם לרפואה, עד כי אחד מחכמי ספרד הגדולים אמר, "כי כותבים קמיע קמיע אף בשבת לחולה שיש בו סכנה ולילודת למען תתישב דעתם".⁸⁴ אולם לא היתה מסורת מה היא הקמיע, אלא שידוע הדבר כי היו משתמשים בשמות קדושים, בייחוד לפי "הזוהר" ולפי קבלת

האר"י, בכתיבת הקמיעות. וחמש שנים, לפני שיעב"ץ עורר את הרעש על הקמיעות של אייבשיץ, כלומר בשנת תק"ו, נתן הוא עצמו קמיע בטבעת שהיו חקוקים עליה שמות, והעיד שראה בעיניו פעולות ממשיות. הוא עצמו האמין בכל לבו, "כי הפעולות הגדולות נעשות בכוח ההשבעה בשמות". ואם הוא, שקרא ספרי מדע של גויים בלשונם, האמין בדבר היוצא מגדר הטבע, ובכוח השמות הקדושים — אין פלא אם אנשים פשוטים האמינו, שהקמיעות הן סגולה אמיתית. הרי יעב"ץ האמין "שכל סתרי תורת גנוזים בגימטריאות, כמו שמסרו לנו אבותינו"⁸⁵, ואין שיעור להם, וגם לשמות הקדושים לפי "תיקוני הוזהר" אין שיעור, ואם כן לא היה לו ליעב"ץ מה לבדוק בקמיעות של אייבשיץ, ואף-על-פי-כן בדק ומצא בחילוף האותיות בא"ת ב"ש ובא"ל ב"ם, ובגימטריאות גם את השם שבתי צבי. לפיו היה כתוב: בשם ה' (הויה) אלהי ישראל השוכן בתפארת עונו יחיד ומיוחד בייחוד עליון ובשורש הנעלם אלהי משיחו שבתי צבי ז"י, אשר בחברתו נרפא לנו, וברוח פיו ימות רשע אני גוזר". ר' יונתן נתן פירושים לא על יסוד א"ת ב"ש וא"ל ב"ם, ואף הגאון ר' אליהו מווילנה מצא "כי הם פירושים אמיתיים אשר יסדתם בהררי קודש". יעב"ץ מצא במלה "בבבא" את השם שבתי על פי חילופי אותיות ור' יונתן ביאר, ש"בבבא" הוא ראשי תיבות "ב'ראשית ב'רא א'להים א'ת", שלפי המקובלים זה אחד משמות הקדושים. אולם אדם הרחוק מקבלה, יבין — אם בר דעת הוא — שפירושו של יעב"ץ אין לו יסוד, כי שום רב בישראל, אם דעתו לא נטרפה, לא יקרא לשבתי צבי, שהשתמד ומת לפני קרוב לשמונים שנה, בשם "אלוהי משיחו", ויאמין כי קמיע זו בכוחה לרפא חולים. ומי זה יאמין שהאדם אשר עוד שלושים שנה קודם לכן החריס את כל "אשר יתפתה... לרוץ אחר צבי שבור וכלב מת שבתי צבי, תיפח רוחו וימת זכרו מהארץ"⁸⁶ — אותו אדם עצמו יכתוב קמיע ויצרף בו צרופים שונים לשמו של שבתי צבי, מתוך אמונה שסגולה בו, בשמו של "משיח" זה, להגן על החולים. הרי אי אפשר לו לאדם להאמין בלב שלם כי שבתי צבי הוא "אלוהי משיחו", ולחרפו ולגדפו כרשע גמור. כל בני קהילת אה"ו, אפילו אלה שלא האמינו בקמיעות, לא יכלו לתאר לנפשם, כי רבם, הידוע כאחד מגדולי הדור, הוא שוטה ורשע גמור. לפיכך התאספו הפרנסים של אה"ו וגזרו על יעב"ץ שלא לדבר על כל העניין מטוב ועד רע, אבל הוא בעקשנותו לא שמע לדבר הגזירה והשתמש עוד בקמיע מזויף שהמציאו לו מחרהרי ריב, אלה שהיו שונאי אייבשיץ, ויעב"ץ הוסיף לקונן על חורבן היהדות על ידי כת שבתי-צבי ואמר: "אם חלילה יצליחו גם עתה מעשי שטן או יכול להחריב את העולם, לכן עשיתי הסכמה חלוטה בלבי למסור

עצמי על קידוש השם". מביטויים אלה ניכר, שגברה עליו מחלת המרה השחורה. נתעוררה בו השאיפה להיות כאביו, "חכם צבי", שנלחם בשעתו עם שרידי שבתי צבי ומסר נפשו על כך. ואולם הרי בימי יעב"ץ לא היו שרידי הכת במציאות כלל בקהילות ישראל שבאשכנז.

אייבשיץ לא החריש, כמובן, ודרש מכל תלמידיו לנקום את נקמת כבודו המחולל. ואחד מהם, ר' חיים כ"ץ שהיה רבה של לובלין, נענה לקריאת מורו ובהסכם עם עוד רבנים החרים את כל הדוברים עתק על ר' יונתן.⁹⁸ זאת היתה מהלומה קשה ליעב"ץ, והיא שהעבירתו על דעתו, והוא פירסם ספר "תורת הקנאות", שבו קרא בשמות נכבדים שהם פושעים וחטאים, על פי מה שמסר לו איש אחד מאמשטרדם. גם על ר' משה חיים לוצאטו, שכבר לא היה בחיים, והיה מפורסם ב"מסילת ישרים" שלו, הודיע ש"אין ספק בדבר שהיה מכת הש"ץ שר"י ומבעלי בריתו ואמונתו" "והוחלט לרשע גמור"⁹⁹ ועל תלמידו של רמח"ל, הרופא יקותיאל, שהיה עוד בחיים והיה ידוע בחסידותו, סיפר כי שמע מפי אדם אחד, כי בעיר אחת היו "בחורים שלמדו אצלו קבלה והיתה להם זונה גויה בחברותא שלהם משותפת לכולם"¹⁰⁰ ויקותיאל זה "נתארח בבית קצין נכבד ורצה לאנוס את אשתו לכבוש וכו' עמו בבית". זו היתה מעין עלילת-דם על פי שמועה, בלי להזכיר מי הוא בעל השמועה. אין פלא איפוא, שרבים גזרו על ספר זה שריפה, ומחלתו של יעב"ץ גברה. אולם רבים זכרו לו חסדי אביו, בעל "חכם צבי", ואמרו להחזיק בידו באמצעים לא יפים, כגון מסירת דינו לממשלה, ואחד מהם הרב ר' יהושע השל משוואבך כתב על החרם שהחרים הרב מלובלין את מוציאיי הדיבה: "כי לולא שפני אביו הקצין המפורסם ופני אחיו אנו נושאים, כבר היו האנשים האלה (בני מיץ) קובלים לפני המלך והשרים שבצרפת, על ששלח ידו להשתרר על היהודים תחת ממשלתו, ובלי ספק שהרצים יצאו דחופים באיגרת אל מלך פולין והשררות משם, שיתבעו ממנו על שהרשים ידו נגד גדולת וכבוד המלך צרפת, ומלאו לבו לעשות מה שלא היה עושה שום מלך ושר בעולם".¹⁰¹ אמנם, היו בין הגאונים שרצו להשפיע על יעב"ץ שיפסיק את המחלמה, על יסוד המכתבים שהגיעו מאנשי קהילת אה"ו, "שנתברר להם שבעלילה בא עליו (על ר' יונתן)... שבאותן הקמיעות לא נזכר שם שבתי צבי לא בפועל ולא בחילוף אותיות דא"ת ב"ש... באמרם כי תואנה מבקשים כל הקמים עליו מחמת קנאה וקינטור".¹⁰² גם הרב מאמשטרדם (גיטו של יעב"ץ) כתב: "מאד מאוד מאד נבהלתי בשמעתי כי כביר מצאה ידו

להרבות מחלוקת בישראל, ואנא כל יתחלל שם שמים ביותר... על זה ענה יעב"ץ לגיסו קשות, וגיסו ירא את עברתו... יעב"ץ הוסיף, להשתמש בעדי שקר. הוא קיבל גביית עדות מפי אנשים ששמעו מר' ישעיה בשם ר' יונתן בפראג פירוש המשנה בשבת: "הקיסע יוצא בקב שלו דברי רבי מאיר", הקיסע הוא שבתי צבי, יוצא לאמונת תוגרמים, בקב שלו — תלמידים שלו. הפירוש הזה יוכל להיות לעד נאמן כמה הרבו או לזייף ולבדות דברים אשר לא יכלו לעלות על דעתו של איש אשר בינתו לא הסתתרה. קרוביו של יעב"ץ הבינו זאת, וכן אחותו הרב מגלוגא כתב לאביו הרב מאמשרדם: "סביב רשעים יתהלכון ועיינו הרואות כמה ממין נשתקע בעניין זה, ועדיין הולך וסוער, וכבוד התורה מחוללת, ורבו עבדים המתפרצים, את ה' הם מנאצים, וכל אחד בונה במה לעצמו, ויקח מן הבא בידו מאזני מרמה, זה ישפיל וזה ירים, ואפילו תינוקות של בית רבן מן המכריעים ומן הראוי לעשות שלום", ועל זה ענהו יעב"ץ: "כל האומר לעשות שלום עם חבירו של ירבעם (וגרוע ממנו בוודאי) בדרך פשרה אינו אלא או סכל גמור, או רשע ערום בשביל רצי כסף, או מכת הצבועים ש"צ"⁹².

מחמת מחלוקת זו הוכרח יעב"ץ לעבור מאלטונה לאמשרדם, מקום מושבו של גיסו הרב. מצבו החמרי היה בכל רע. אחד הרבנים בפולין רצה להיות "סרסור" לשם השגת משרת רבנות ליעב"ץ בקהילת הורודני, אם אפשר יהיה לו "ליתן מכוח מכת-מדינה ארבע מאות אדומים". בעת ההיא הדפיס יעב"ץ באמשרדם את החלק השני של ספרו "לחם שמים". והוסיף שם — בעת ההדפסה בדברו על הרבנים הלוקחים את הכתב בכסף מלא: "כי מעתה בוודאי אין איסור לתת בעד הרשיון מן השררה, אם הוא ברצון הקהלה ובחירה כראוי, ובלבד שיהיה ראוי להוראה, או פשיטא מצווה קא עביד, ומי שסיפק בידו ליזול ולפלוח בי שר ואינו עושה יחוש מעוון...". ואולם מזה לא יצא כלום. בפולין היה גדול כבודו של אייבשיץ, ולא היתה דרך אחרת ליעב"ץ מאשר להשתדל לפני הממשלה כי יתנו לו רשות לשוב לאלטונה, ועם זה ביקש עזרת הממשלה להשמיד את כת שבתי-צבי והציע דבר הקמיעות, ושם ישראל נתחלל כי חכמי העמים היו לשופטים, והפרופ' קארל אנטון הדפיס ספר על המשפט, ובו נאמר, שיעב"ץ הרעיש את העולם מקנאת הרבנות, אשר חשב כי לו תהיה. אולם בקשת יעב"ץ להרשות לו לחזור לאלטונה נתקבלה. הריב נמשך עוד גם אחרי זה, אף שאייבשיץ חדל לתת קמיעות, ולכת שבתי-צבי לא היה כמעט שריד בכל ארץ אשכנז.

גאוני פולין גזרו שריפה על הספרים שפגעו בכבוד ר' יונתן ודבריהם באו בספר "לוחות העדות", וגם דבריהם של ראשי העדה באה"ו אשר שלחו לגיסו של יעב"ץ באמשטרדם: "כי בא יעב"ץ) כאורח... וישם משכנו בתוכנו... כפרא אדם, אשר יפריא בריב ומצה, בשגעון ינהג... ויקם בפניו כחשו... בשפת שקר ותרמית... וגם ציווינו עליו כלה מעשיך וצא והארץ רחבת ידים לפניך". דברי חרם מעין זה על ספרי יעב"ץ נתפרסמו בהרבה קהילות. כל אלה הגבירו את מחלתו, די להתבונן בספר "עדות ביעקב" ונראה כי כתבם, בשעה שבינתו הסתתרה מרוב יגונו. הנה למשל, דבריו על הפרופ' אנטון: "וטפלו עלי שקר וזים, האומרים שמקנאתי על אודות הרבנות נולדה המחלוקת שבינינו, ונאמנים עלי אהבים ואויבים אם השתדלתי בכך... אף שמן הדין והיושר הייתי יכול ורשאי לתבוע חלקי בפי, בדיני ישראל ובדיני אומות העולם, שעל כל פנים היתה לי דין קדימה... אבל עשיתי את ההפך שכל האנשים שנתנו עינם בי, דחיתים בשתי ידיים... גם בהיות האב"ד הקודם מוטל על ערש דוי התחננתי לה' בדמעות שליש להאריך ימיו (אף כי לא היתה סיבה מאתי לאהוב אותו) כי יראתי פן ימות ונפל עלי משא הציבור..."⁸³ ובאיגרת אחרת שלו לזועד ד' ארצות שבה דורש להחרים את הרב מלובלין, ר' חיים כץ, מספר הוא על אייבשיץ "כי היה אוכל בשוק וגם הוא מאכיל טריפות וחלב, כי הוא ידע ניקור אחוריים, והיה מנקר ומחלק את הבשר, וכוונתו להכשיל ב'גיד הנשה', מטעם כי שס"ה ימים הוא נגד שס"ה גידים וט' באב נגד גיד הנשה, יען נאמר 'לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה' ו'א'ת' הוא ת'שעה א'ב, ואחר אשר הם אוכלים בתשעה באב (לפי תורת שבתי צבי) הותרה להם גם גיד הנשה, וכל אשר אכלו מבשר הניקור נהפכו גם הם למינות"⁸⁴. גם ידבר דברים שחרפה להעלותם על הכתב, על הרב מלובלין,⁸⁵ "אלא שלא רצו אנשי הבליעל המורדים בה' להושיב בית-דין לקבל עדות לצרכי, שאין דין ומשפט במקום הלז, בימים הללו, כשלה ברחוב אמת, בפרטות מה שנוגע אלי ויהיה שוד וחמס נגדי". על דברים אלה לא השיבו, מפני שהכול הכירו שלא בדעה צלולה נאמרו אלא מרוב יגון וצרה. אולם כשכתב יעב"ץ את הדברים בטוח היה שהצדק אתו, וכל הרבנים הגאונים הם שכירי אייבשיץ, וכל המחזיקים בו הם "בורים", ור' יונתן "אינו יודע צורתא דשמעתתא, ושכל מה שהביא מן הגמרא ופוסקים הכל מהופך ומעוות". ויש שעשה את עצמו לצחוק בקראו לאייבשיץ "המפורסם שבין גנבי ישראלים העצומים" ותוך כדי דיבור הוסיף: "אין כבודי לטפל בו, שכל העם רואים שאינו מתפלל אפילו בעשרה".

ה"שג'עון לדבר אחד"

כשחזר יעב"ץ מאמסטרדם לאלטונה לא היו אנשי העיר פונים אליו בשאלות איסור והיתר, אלא לרבם, לר' יונתן, והוא אומר: "אחרי שהצליח מעשי ש"ט (שחיק טמיא) להקים אשרה, בבוא קלון עובד הבע"ל הנה, שהיו התרות האיסורים נקנים בכסף ודינרים.⁹⁶ ובדברים שאי אפשר היה לחשוד בקבלת כסף, או לתלות בכת שבתי צבי, די היה לו ליעב"ץ לדעת שאייבשיץ פסק כן כדי להחליט שוודאי אין הלכה כמותו. ר' יונתן סידר קדושין על תנאי במקום שאחי האיש היה מומר והיה מקום לחשוש פן ימות בלי בנים והאשה תיעגן. והוא אומר: "וחשבתי למשפט להיות, כי זו לטובתה, לבל תהיה יושבת גלמודה ועגונה". בדבר הזה אין כל חידוש, שהרי זוהי גם דעת הרמ"א, ונתקבלה בכל קהילות אשכנז ולא יעבור. ואולם מכיוון שר' יונתן עשה כן, פסק יעב"ץ לחומרה.⁹⁷ אף שאיש לא שאלו, ואיש לא התחשב בדעתו זו. וכאשר שאלו אחד מתלמידיו החנפים אם כדאי יותר להתיר בפסח סוכר הנעשה בבית חרושת של גוי מאשר בבית החרושת של יהודי בהאמבורג, שהוא בהכשר הרב ר' יונתן, שמא יאמרו כי סומכים על הוראתו והכשרו של "התועב הזקן האשמאי", השיב יעב"ץ להקל בשל הנכרי. ואעפ"י שלפני זמן מה לא נטה להתיר אלא "במקום הפסד ובתערובתו בדיעבד" — כיוון שבבית החרושת של היהודי נעשה הסוכר בהכשרו של ר' יונתן, מצא לנחוץ "להשליך משא החומרות הבלתי נצרכות כהלכות עקורות".⁹⁸

כשמת אייבשיץ לא פסקה השנאה העזה גם אחרי מותו. יעב"ץ הביע את שמחתו בדפוס, ובהגיע לאזנו השמועה כי הגאון ר' יחזקאל לנדא הספיד את ר' יונתן בפראג וסיפר בשבח, התנפל עליו בדברים כאלה: "גם במות אייבשיצר כמות נבל הספידו ה"קרחי", וקרא עליו הוי יהונתן אחי, ודאי אחיו הוא ברמאות, הוא נודע כאוהב בצע, עשה נבלה בישראל להוציא לעז על גט שניתן במדינת פולין (המדובר באחד שגירש את אשתו הראשונה על ידי שליח ובעל כרחו, צעקה ואין מושיע לה והשליכה הגט מחיקה), על פי הגדולים שאינו מגיע לקרסוליהם... כמעט אני אומר שגם הוא מכת שבתי צבי שר"י... ועוד שהוא בור, כלי ריק, זד יהיר... ואם הוקם לראש בעיר גדולה, אין זה חידוש עכשיו שנתקיימה בנו קללת ישעיה". את ר' יחזקאל לנדא אנו יודעים מספריו וממעשיו. הוא שנלחם עם בעלי הרמז והחליט שמן הראוי לשרוף את הקמיעות, והוא שהיה מגדולי התורה והגאונים

בני דורו היו אימרים עליו "שהיה למופת במעשיו ובחסידותו" — נהפך לבור, זד יהיר. כשיעב"ץ הזכיר את ר' יונתן אחרי מותו הוא כותב: "גם אחר שנפגרו התועב המחטיא את הרבים"⁹⁹ ובשנאה שאינה יודעת גבולות הוא שם בפיו דברים שלא אמרם מעולם. באחת מתשובותיו הוא קורא לו "מורה שקר מפורסם" ואומר עליו שאם עיטרוהו "בוהובים עם נקודות הכסף יענה את הכל, אז יחרץ ואין ארי נוהם אלא מתוך קופה של בשר, אפילו של נחירה, צא ולמד מספרו שהביא בידו, מה שהורו לו הערלים להתיר חסרת לב, אם נמצא כדמותו בבהמה למעלה ממקום מושב הלב או בצדדין"¹⁰⁰.

באחד הפרקים הקודמים, בדברי על בעל "חכם צבי", כבר הזכרתי את המעשה באשה שבאה לבעל "חכם צבי" לשאול על תרנגולת שנשחטה וכשפתחה אותה לא מצאה בה את הלב, והרב פסק שהתרנגולת היא כשרה מפני שבודאי העלימה עין לרגע ובא חתול וחסף את הלב, והוסיף, שאפילו יבואו עדים ויאמרו שהם ראו בכירור שלא היה לב בתרנגולת עדי שקר הם, הואיל ובלי לב אי אפשר לבעל חיים לחיות, ומשום כך התרנגולת כשרה. ר' יונתן בספרו "כריתי ופליתי" סי' מ' מביא את דברי ה"חכם צבי" ואומר "דבריו תחילתן מתוק וסופן מרור ולא יכלו עדת ישראל לשתות כי מרים הם". אמנם הוא מסכים להכשיר את התרנגולת במקום שיש לתלות בחתול שבא באין רואים וחסף את הלב, והאשה לא השגיחה בזה, משום שאז תולים בדבר מצוי, מה שאין כן אם באו עדים ומעידים שהשגיחו ולא נמצא הלב. בדברי הפוסקים אנו מוצאים שאם ניטל הלב טריפה, וחכמת הטבע בנויה על נסיונות היום, ואם אנשים באים ואומרים שראו את ההיפך מתחשבים בנסיונותיהם האחרונים. והואיל ואנשים מעידים שחסר הלב מעיקרו יש לחשוב שנמצא דילדול במקום הלב, ואפשר שבעל החיים יתקיים ולפי ההלכה הוא בגדר טריפה. והוא, ר' יונתן, פנה בשאלה לסוד הרופאים בהאלה וקבל תשובה שתירגמה, לפי דבריו, אות באות: "אי אפשר אמנם לחיות בלי לב... אבל יש שהלב רך וחלוש ומקבל צורה של שרץ הנקרא פאולופיס, ואם כן יוכל בעל-חיים במצב כזה להמשיך חיותו, ולפי ההלכה זה טריפה. ואייבשיץ מסיים: "וזהו שכתבו הפוסקים ניטל הלב טריפה וברוך שבחר במשנתם". יוצא, שהמתיר היה אביו של יעב"ץ, והאוסר — ר' יונתן, לפנינו איפוא עלילה ממש. ורק זכות אחת אפשר ללמד על יעב"ץ: כשקרא את השורה הראשונה של ר' יונתן על אביו כי סוף הדברים הם מרים, מיד נתבלבלה דעתו ולא קרא עד הסוף, ונדמה לו ששם כתוב ההיפך. וזהי לא עלילה בכוונה אלא מתוך מחלה, שרק רופא למחלות הנפש יוכל להגדירה. ומסיבת מחלה זו מתבארים גם דבריו החריפים על החזנים, שהם בעוכרינו

ומאריכים את גלותנו, והוא מוסיף ואומר: "ומזה נמשכה רעה אחרת, עבירה גוררת עבירה, שנוטעים אשרה אצל מזבח ה', וגורמים שכמה מינים גמורים יושבים על כיסא ההוראה"¹⁰¹. גם על הרבנים דיבר שהם "פוסעים על ראשי עם קודש ליטע אשרה אפילו אצל מזבח ה' (כוונתו שהם אנשי כת שבת צבי) לבנות במה ומחויבים אנחנו להרעיש את העולם על מחריביו". וכן פסק להלכה: "כי אין מחללים עליהם (על בני הכת) את השבת, שהם שקץ ונשותיהם ובניהם שקץ, והם גרועים מכל עובדי עבודה זרה שבועלם, אין להם לא חלק ולא נחלה ולא זכרון בישראל"¹⁰². גם אל המלומדים הנוצרים פנה שיהיו לעזר להשמיד את כת שבת צבי: "ואתם, אומות הנוצרים בכלל, מה טוב ומה נעים אם תשמרו את המצווה עליכם ממוריתם הראשונים, מה טוב חלקכם, אם תעזרו את היהודים על שמירת תורתם, באמת תקבלו שכר"¹⁰³. קשה להעלות על הדעת כי הדברים נכתבו, שלא בשעת התקפת המחלה, שהיתה מתעוררת בכל מקרה ומקרה. ומחלת ה"שגעון לדבר אחד" נמשכה אצלו עד ימיו האחרונים, ובהיותו בן שבעים וארבע, סיפר על מגיד אחד שבא מליטא "בתורת מוכיח ודורש דמים", ולדברי המכירים אותו היה ידוע בלהיטותו היתרה לזנות, "וגם אשת איש זקנה רצה לפתות לנאוף עמה, כל כך היה שטוף בוימה, אך בוודאי היתה כוונתו למען ספות הרווח כו' ולעשות נחת רוח ליצרו, לקיים תיקון שבת צבי שם רשעים ירקב"¹⁰⁴.

המלחמה ב"זוהר" — מיבצר הקבלה

משנת תקי"א כשהתחילה המלחמה בקמיעות עד מות יעב"ץ בשנת תקל"ו הדפיס יעב"ץ הרבה חוברות על המלחמה הקשה הזאת, ובמקומות הקרובים אל החלל רבו הקופצים על ספרות זו ויש ששילמו שניים, שלושה דינרי זהב במחיר חוברתו "עקיצת עקרב", אבל לפולין, ליטא, רייסין לא הגיעו. משם לא נשמעה כל תגובה. במקומות שכבוד הגאון מווילנה היה גדול, ודאי שהיו שורפים חוברות כאלה, אחרי אשר נתפרסם ב"לוחות עדות" מכתב הגאון מווילנה שבו הוא קורא את ר' יונתן אייבשיץ בשם "מדברנא דאומתא, הגאון האמיתי" והעיד כי הקמיעות "יסודתן בהררי קודש". יעב"ץ צווח ככרוכיא על זיוף חתימת הגאון, אבל בליטא ידעו כי החתימה אינה מזויפת, כי הרי הגאון מווילנה היה חי שם, ואילו היו מזויפים חתימתו ודאי היה מכריו על כך על ידי תלמידיו, בכלל לא היתה אז ווילנה מנותקת מגרמניה והיה קשר בין פולין, ליטא, רוסיה ואשכנז, ואין מזויפים חתימה של אדם גדול בחייו.

אולם גם במדינות גרמניה ודאי היו דנים את יעב"ץ לכף חובה, אילו לא הדפיס לעת זמנתו בשנת תקכ"ח (או היה כבר בן שבעים ושתיים שנה) את הספר "מטפחת ספרים", שכיפר בעיני המשכילים את כל עוונותיו להשכלה, אף שהיו מרובים מאד. המשכילים בגרמניה, שבאותה תקופה כבר התארגנו והיו לכוח ניכר, ראו ביעב"ץ אחר שנתפרסם הספר הנזכר, גורם חשוב להפלת חומת השמרנות היהודית, ועוזר לתנועת ההשכלה שהלכת והתגברה. משה מדסאו (מנדלסון) העריץ אותו הערצה עלילית, אף שוודאי הבין מה רב הוא הכיעור שבמעשי יעב"ץ נגד ר' יונתן. יעב"ץ הרס את מיבצר הקבלה, כלומר את הזוהר. בימי נעוריו חשב בספרו הראשון "לחם שמים" את "הרעיא מהימנא" לספר קדמון מימי התלמוד,¹⁰⁵ והנה ב"מטפחת" הודיע כי השאלה אם "הזוהר" הוא לרבי שמעון בן יוחאי "היתה סגורה בחדרי לבי, כארבעים שנה משלתי ברוחי ולא רציתי לגלותה"¹⁰⁶, ואולם סוף סוף גילה מה שבלבבו. החומה נפרצה, ופירצה זו היא שהביאה לעירעור יסודות יעב"ץ שהאמין ללא כל פיקפוק בגלגול נשמות בבהמות כתב ב"מטפחת": "רב סעדיה גאון לקחה אונו שמץ מנהו מדברי חכמי האמת, אבל לא האמין בהם ובדבריהם, אך חירפם וגידפם, כנראה מספר 'האמונות והדעות' שלו, שלעג הרבה על אמונת הגילגול, שנקראת אצלו ההעתקה". גם ביחס לר' עזריה מן האדומים, סופר ההשכלה הראשון, שיעב"ץ חירפו בגסות, שינה ב"מטפחת" את דעתו. בעל "מאור עינים", הוא אומר בספרו זה, "לא נתכוון למרוד בה'... אדרבא, נראה שהיה ירא ה' בפועל... אולם בעניין קלקול חשבון דורות עולם... אך לטובה היתה כוונתו בזה, ודאי כדי להכות על קדקדם של מחשבי קיצין... והנה שכרו אתו שקעקע יסוד נופל של הטיפשים בעת ההיא"¹⁰⁷.

הדברים שהזכרתי, שבאו ב"מטפחת" רק דרך אגב, הרסו את החומה. ואכן צדק באמרו "שלא שיער את זאת זולתי עד היום". אמנם גם בעל "מאור עינים" שיער זאת, אלא שנוהר ולא דיבר דברים גלויים, מפני ש"הזוהר" היה קדוש בעיני הציבור יותר מכל הספרים שאחרי התנ"ך. זכותו של יעב"ץ הוא שהיה הראשון שהעז לדבר בגלוי דברים שלא שמעו עד ימיו. חו לשונו: "אערוך ראיותי העצומות לפני כל יודעי דת... ובאמת לבי יחיל בקרבי, זוחל ורועד, לגלות הדברים האלה לעורר עלי עוד מדנים אחרי שבעונות הרבים אין אמת בארץ", ואחרי זחילה ורעידה גילה סוף סוף את דעתו — שהסתירה ארבעים שנה — כי "הרעיא מהימנא" ו"תיקוני הזוהר" הם מימים מאוחרים, וחיבור הזוהר עצמו, כל עיקרו לא חיברו רבי שמעון בן יוחאי התנא, אעפ"י שמיוחס ובשמו יכונה אלא תלמידי תלמידי

עשאוהו קיבצוהו וחיברוהו בלי ספק... שלוש מאות שנה אחרי רבי שמעון בן יוחאי האמיתי...¹⁰⁸ בהרצאת הדברים התחיל להטיל ספק גם בזה, אולי "הזוהר" מאוחר הרבה יותר משלוש מאות שנה. אחרי רבי שמעון בן יוחאי יעב"ץ ידע, שבספר יוחסין דפוס קונסטנטינה מסופר שבראשית ימי התגלות "הזוהר" הובאו הוכחות שלא רבי שמעון בן יוחאי חיברו, אלא שבכל שאר הדפוסים שאחר כך השמיטו את הדברים ההם. הוא לא נח ולא שקט עד שהשיג את היוחסין הוצאה ראשונה "בדמים יקרים... בטורח גדול... ולא האמנתי לדברים עד שבא הספר לידי ותראינה עיני", ואז נוכח כי הגיעה השעה לפרסם ברבים מחשבותיו שהיו סגורות בלבו ארבעים שנה.

יעב"ץ התחיל לנתח את "הזוהר" "רעיא מהימנא" ו"תיקוני זוהר", ובאמת מצא ראיות מכריעות, ש"הזוהר" לא חובר על-ידי רבי שמעון בן יוחאי. ואפילו לא בתקופת התלמוד. ב"רעיא מהימנא" מצא את המלה אשנגה כינוי לבית הכנסת, ולא מצא מלה זו לא בתנ"ך ולא בתרגומים, ומקור המלה הוא ספרדי. יעב"ץ לא ידע את הלשון הספרדית, אלא שמצא מלה זו באחת מתשובותיו של אביו, שחי בין הספרדים, וידע ספרדית. מכאן נתברר לו שמחבר "הזוהר" היה בן תקופה יותר מאוחרת, בן תקופת ספרד. ובספר "הזוהר" גופו מצא כי מדובר על 'תרין אומין אחרנין דאנון קריבין ביחודא לישראל'. "נראה לי ברור שכוונתו על ב' אומות אדום וישמעאל... לפי שמאמינים בתורת משה... וקרובים הם אלינו בכמה שרשי האמונה... ומכאן ראה ברורה שבימיו של מחבר הזוהר "כבר היתה אמונת מחמד הישמעאלי בעולם... כי קודם זמן זה היו כל הישמעאליים עובדי אליילים גמורים". ועוד ראה ביחס לבני ישמעאל: "ויהיב להו חולקא לתתא בארעא קדישא" (ונתן להם חלק למטה בארץ הקודש) והרי זה דבר ידוע שלא הגיעו הישמעאליים לממשלה כללית עד שנת שע"ד לאלף החמישי, וזה היה באמצע ימי הגאונים, "ונמצא יותר מחמש מאות שנה אחר רבי שמעון בן יוחאי חובר ספר הזוהר ואולי מאוחר עוד הרבה". ב"זוהר" יש גם ענייני דיקדוק "בשעה שידוע כי חכמת הדיקדוק נתחדשה זמן רב אחרי התלמוד, ונמצאת תחילה בין הספרדים בן-חיוג, בן לברט, בן-גאנח". ב"זוהר" יש גם דברים שהם לקוחים מן "הכזורי", "מלות פילוסופיות, וקצת הנחות של אסטרוולוגין". ועל "מדרש הנעלם" כתב יעב"ץ: "זיופו ניכר מתוכו בלשונו ועניינו... ובלעגי שפה ידבר, חציו מדבר עברית וקצתו ארמית מזויפת".

יעב"ץ התחבט בין שתי הנחות שהביאן ב"כור הבחינה". בראשונה לא העלה עוד על הדעת כי ר' משה די-ליאון חיבר בעצמו את ספר "הזוהר", אלא שהיו שני אנשים שנקראו בשם רבי שמעון בן יוחאי שהיו להם בנים

שכל אחד נקרא בשם רבי אלעזר. ברור היה לו, שאת הזוהר לא חיבר ר' שמעון בן יוחאי זה שהיה במערה, ואולם אמר, שיש אפשרות של "שני יוסף בן שמעון". ומה שהוסיף: "אולי היו רבי שמעון בן יוחאי דזוהר ובנו רבי אלעזר גילגולי או ניצוצי נשמותיהם של התנא אשר נקבו בשמות הללו",¹⁰⁹ קשה להאמין שהתייחס אפילו לכתחילה לאפשרות זו בכובד ראש. אולם לבסוף חזר מדעה זו, והתחיל נוטה להנחה שנייה, שמשם די-ליאון היה מחבר ספר "הזוהר", על יסוד הדברים שבייחסין הוצאה ראשונה, שר' יצחק דמן עכו חקר ודרש מיהו מחברו של ספר "הזוהר", ואחד מקרוביו של ר' משה די-ליאון זקן חכם אחד העיד כי די-ליאון עצמו חיבר את ספר הזוהר, כי היה זקוק לכסף "והיה כותב לעשירים אשר במלכות ההיא", וגם אשתו ובתו נשבעו שדי-ליאון כתב רק "מלכו ודעתו" ושהוא ביאר לאשתו, "מפני מה הוא תולה עינו בחכם אחר מפני שאם הייתי אומר שמדעתי הם לא יחשיבו אותם ולא יתנו לי מתנות". ואחרי ההקדמה כי "לאהבת האמת הטוהרה אצלי מכל אהבת חמדת התבל, הבל הנעשה על הארץ" בא יעב"ץ לידי הכרה: "חזי מאן גברא רבא דקא מסהיד, הר' יצחק דמן עכו הנודע בשערי החכמה, והוא טרח הרבה בחקירה, כדי לידע האמת ידיעה ברורה... גם אי אפשר לחשוב זקן חכם קרוב מבקש טובתו יוציא לעז... ושגם אשתו ובתו ישבעו לשקר... ומה הנאה להן בכך?" — הדבר ברור איפוא, ש"הזוהר" הוא יצירתו של די-ליאון, ואף-על-פי-כן מבקש הוא לעשות פשרה בין האמת הטוהרה היקרה מכל אהבת חמדת התבל ובין המקובל בעולם היהדות, אלא שאין הפשרה עולה יפה. אם לפי הכרתו הפנימית של יעב"ץ נאמנים דברי גברא רבא ר' יצחק דמן עכו, ונאמנת שבועת אשתו ובתו של די-ליאון שנשבעו ללא טובת הנאה לעצמן, הרי אין מקום לפשרה, כך הוסרה הקדושה מעל "הזוהר" על ידי הקנאי שבקנאים, וממילא כל ספרי הקבלה המיוסדים עליו בטלים ומבוטלים. למסקנה זו ודאי באו המשכילים, ומשה מנדלסון בראשם מכבר, אחרי שקראו בספר "מאור עינים" לר' עזריה מן האדומים, שלנגד עיניו היה ספר יוחסין הוצאה ראשונה, אלא שלא העזו לדבר ברורות, עד שבא יעב"ץ, מאמין שבמאמינים וקנאי שבקנאים, ופרץ את החומה וניתן החופש לכל אחד ואחד. לפיכך העריץ משה מנדלסון את יעב"ץ אחרי צאת "מטפחת ספרים" עוד יותר מאשר קודם. ובמכתב ששלח לו בשנת תק"ל, (ומן מועט אחרי צאת ספרו "מטפחת"), יש דברי הערצה יותר מאשר במכתב ששלח לו לפני צאת הספר. במכתב השני,¹¹⁰ הוא מרבה בתארים, קורא אותו: "שר החכמה והטוהרה, מי כמוהו מורה, ומחזיק במעוזי הדת האמתית, ומודיע לעם ה' את דרכי ה', בתורה וחכמה ומוסר ויראת חטא".

מדברי מנדלסון ליעב"ץ אנו רואים כי עמדו בקשר מכתבים, אלא שרק מעטים מהם נתפרסמו. המכתב הראשון הוא משנת תקכ"ז... וממנו נראה כי מנדלסון קיבל מיעב"ץ תכריך ספרים, שלא פורשו בשם, אלא שתוכנם "לנקום נקמת תורתו... בספרות ישרות וברורות שנויות על אדני התורה והשכל, ואם לשוט אחריהם בים הקבלה, בסודות ורמזים, גימטריאות ונוטריקון וראשי תבות". יש לשער כי מנדלסון התאמץ לפייס את יעב"ץ, והרבה בשבחים בניגוד להכרתו הפנימית על הסודות והרמזים. והיה צורך מיוחד בזה. מנדלסון, שקרא אז לעצמו משה מדסאו, היה באלטונה בשנת תקכ"א בהיותו עוד רווק, בשנת השלשים ושלוש לימי חייו. זה היה בזמן שהמחלוקת בין יעב"ץ ואייבשיץ עוד לא שככה, ומנדלסון היה, כנראה, מאיי-ביתו של ר' יונתן וקיבל ממנו מעין סמיכה בתעודה המתחילה: "הנה בא לגבולי איש משה, אשר ידענו מה היה לו כי ידי משה כבדים ויקרים, וכביר מצאה ידו בכל חכמה, למודית וטבעית, מחקרית, הגיונית, פילוסופיא ומליצות וכו' ומצאתי נוסף על כל הנ"ל ששכלו שלם בתורה, בגמרא סברה... אהבת יונתן אהבתיו, משכתי חסד וכו'". ביקוריו של החכם הצעיר בבית הרב, והתקרבותו אליו ודאי לא היו בגדר סוד. ואפשר לשער שדבר זה העלה את חמתו של יעב"ץ מאד מאד. הן יעב"ץ נטר איבה לר' יחזקאל לנדא על אשר הספיד את אייבשיץ במותו ובחמתו כינה אותו בשמות גנאי "בור, כלי ריק, זד יהיר", ואם נהג זילזול ובוז ברב גדול — במנדלסון הצעיר לא כל שכן. אולם משנת תקכ"א עד תקכ"ז נשתנה הרבה. ר' יונתן לא היה עוד בחיים, אמנם יעב"ץ היה משליך שיקוצים גם על המת, אבל עוקצה של המחלוקת כבר ניטל. ובעת הזאת הלך וגדל שם מנדלסון, לא רק בין היהודים אלא גם בין הגוים, והוא ביקש לכפר את עוונותו בדברו ליעב"ץ בהכנעה כתלמיד לפני רבו, והוא נתפייס. מנדלסון לא קימץ גם בתארים שריח החנופה נדף מהם, כמו דבריו על הסודות... ודאי אמר בלבו, כי מותר לשקר מפני דרכי שלום. אולם אחרי צאת ספרו של יעב"ץ "מטפחת" שבו סתר את הבניין, אבן-הפינה של הקבלה, ודאי היה מצפונו של מנדלסון שקט יותר, כשהוסיף לפארו ולרוממו.

ימיו האחרונים של יעב"ץ

זמן מועט לפני מותו הדפיס ר' יעקב עמדתן את ספרו "שאלת יעב"ץ" חלק שני, המכיל שאלות ותשובות משנת תצ"ט ואילך. תקופה של יותר מעשרים שנה. מקובץ התשובות נראה כי לא היה לו כל קשר עם רבני פולין,

ליטא ורוסיא. איש מהם לא פנה אליו בשאלה. השואלים, רובם רבנים לא ידועים בקהילות קטנות שבאשכנז, שכינו אותו בשם "רבן של כל בני הגולה". היו ביניהם כאלה שדנו על מנהגים שנהגו בורים יראי חטא בגרמניה, כמו להימנע מאכילת תפוחי אדמה בפסח, מפני שעושים מהם קמח.¹¹⁵ היו ביניהם רבנים "שהוסיפו חומרות על חומרות בדור הזה שגברה הקנאה ויראים יותר מפני המנהגים כמפני גופי תורה". ברור, שאחרי המחלוקת שלו עם אייבשיץ, התייחסו רבני פולין בשלילה גמורה ליעב"ץ, וכך היה גם יחסו אליהם. בהקדמה לספר אחד שחיבר באותה תקופה כתב:¹¹⁶ "כמה מעות פיזרתי בהדפסת חיבורים שונים להקים דגל האמונה... כי מה יועיל כל עסקנו בלימוד, אם לא נגדור חלילה בפני פורצי גדרו של עולם, וכאשר נכתב אלי מגבול פולין, שאין אחד מאלף מאמין בתורה שבעל פה". לפי דבריו יצא שרק בקהילות אשכנז יש מאמינים בתורה שבעל פה, ובמידה ידועה כל זה פרי מעשיו.

בכלל אין אנו מוצאים ב"שאילת יעב"ץ" אישים חשובים — חוץ משניים: מנדלסון ור' ישראל מזאמושץ' — שיעב"ץ נשא ונתן עמהם בתורה, פילוסופיה ומוסר. על ר' ישראל מזאמושץ' כבר דיברתי¹¹⁵ כעל הראשון בין גדולי התורה, שידע היטב גם יסודות המדע שהיו מקובלים אז, ואמר לזווג תורה וחכמה. מחיבורו "נצח ישראל" נראה שהיה נאמן לשיטת הרמב"ם שמעשי בראשית ומעשי מרכבה כוונתם ידיעות הטבע וההכרה הטהורה באלוהות. הוא היה אומר, כי חכמות ההנדסה והתכונה קודמות לכל, ואין להתחשב בדברי התלמוד אם הם מתנגדים לחכמות מוחשיות אלו. את ספרו "ארובות השמים" בחכמת התכונה לא היתה לו אפשרות להדפיס. ועם כל גדלו בתורה, ובמדע, היה רעב ללחם. היו רבנים שהכירו בגדלותו ובידיעותיו הרבות ושיבחוהו, אבל היו גם רבנים שהביטו אחריו בחשד ולא יכלו לסלוח לו את ידיעותיו החילוניות. הוא בא לברלין וספרו על "חכמת התכונה" בידו, ואז כבר היתה שם קבוצה קטנה של משכילים, אבל יחסם אליו היה כיהס שזכה אליו אחר כך גם שלמה מיימון, שהיה גאון בפילוסופיה, ונתנו לו לגווע ברעב. המשכילים בגרמניה ידעו כי זאמושץ' הוא גדול בתורה "ושכמעט לא הניח חכמה ומדע בעולם שלא השתלם בהם". וגם גרמנים כלסינג ואחרים מידידי מנדלסון ראו אותו כ"חריף ועמקן מופלג בחכמות הלמודיות",¹¹⁶ שמטרתו לחבב את המדע על יהודי פולין. המצאותיו המדעיות עשו לו שם ובין עתיקות ברלין נמצא שעון שמש, לפי שיטת זאמושץ'. אולם עם כל הכבוד וההכרה היה זאמושץ' רעב שם ללחם כמו בפולין. טוב שבברלין נמצאו גבירים מפורסמים ר' פייטל ור' דניאל שהחזיקו בית-מדרש, והיו תומכים

בחכמי התורה. הם 'הוציאו אותו מתחת סבל הדלות'. ואולם נמצאו קנאים, ששמעו כי בפולין התנגדו לו מפני שהיה איש מדע והשכלה. אז פנה ליעב"ץ, הגאון הקנאי, שיבוא לו לעזר. בברלין ישב אז חתנו של יעב"ץ הרבני מוהר"ר מאיר, שהיה קרוב לגבירים המפורסמים תומכי תורה. ואמוש'ץ שלח ליעב"ץ קונטרס ונשא ונתן בהלכה אם דיני ערלה נוהגים לפי התורה גם בחוץ-לארץ.¹¹⁷ יעב"ץ השיב לו, שבטיקור הדבר דעתו להקל, "ואין דעתנו נוחה להכביד בחומרות שלא שערום חכמי דורות שלפנינו", אבל יחד עם זה הודיע "שמחתי לראות, שמדקדק להעמיד דיני תורה על בורין, אם כן קרוב הוא האיש לנו ולא לצרינו... אולי בימים שעברו טעה בעגל, מצאנו גדולים שטעו, חזרו, הודו... ואני בה' אצפה כי ילוח אלינו לבנות חרבות עולם ולגדוד פרצות כרם חמד... מה טוב כי יהא לאיש חיל, יאזור אזור האמונה בחלציו להחלץ חושים, לעמוד בפרץ, להפך מחשבותם..."

כמובן, קשה היה לר' ישראל מאזמוש'ץ, האדם שהיה נאמן לפילוסופיה של הרמב"ם, לבנות חרבות עולם עם יעב"ץ שהמטיר על הפילוסופיה אש ונפריית, האומר: "לאבד זמן רב במורה נבוכים ודאי אסור, אם לא כדי להשיב על בדיותיו והזיותיו, ובספרי חכמות חיצוניות של אומות העולם אסור לעיין אם לא בשעת..." ואלם בדבר אחד יכול היה להיות לעזר ליעב"ץ במלחמתו בחסידות וחסידים, הכת החדשה, שקמה בימיו. יעב"ץ כתב עליהם:¹¹⁸ "נעויותי משמוע כי עתה מקרוב קמה כת חסידים חדשה בואלין, פאדאליע, ובאו מהם גם למדינה זו. שכל עסקם בספר הזוהר וספרי קבלה, ומאריכים חצי היום בתפילה... מטפחים בידיהם ומנענעים לצדיהם, ראשיהם כפופים לאחוריהם, ופניהם ועיניהם פונים למעלה". ועוד:¹¹⁹ "עדיין מתחדשות בכל יום הכיתות הצומחות מזה הארור, ואחת מהנה הם המרקדים ומספקים ומכים כף אל כף ובאצבע צררה תוך תפלת י"ח ושאר מעשים מגונים אשר לא שערום אבותינו וזקנינו, כמעט הם כעובדי הבעל, על כן צריך להיזהר שלא ימשך ה'שוד' מן ה'סוד'", וברוח זה כתב גם ר' ישראל ואמוש'ץ מחברת בשם "נוד הדמע", שנדפסה אחרי מותו, בשנת תקל"ב, שבה מילא בקשת יעב"ץ להיות לאיש חיל, איש מלחמה ברוחו. ואמנם במחברת "נוד הדמע" שהוא בחרוים, אנו שומעים אותם הדברים של יעב"ץ: "ופרשת כנפיך ככנפי החסידה לעיני כל העדה... וגשמע קולו בבואו אל הקודש... ויתן קולו בצעקה ונאקה. ויקרא אל ה' בחזקה, מתוודה וקודה, משתחוה ומודה... פורשים כנפיים למעלה... וידי אדם פשוטות מתחת לכנפיהם להביא ברכה אל תוך בתיהם... היום יעלה בהר ה' כאיש מוכיח... ולמחר יבא להשתחוות להם לאגורת כסף".

יעב"ץ קורא את זה "שוד" ו"סוד", וזאמוש'ץ מבאר. ויש לדעת שכאשר יצא ר' ישראל מזאמוש'ץ מפולין לא היתה עדיין כת החסידים בעולם. זה היה לפני שקבע ר' ישראל בעל שם טוב את מושבו במזבז' שבפודוליה, ובברלין ודאי שלא ראה חסידים כאלה, כפי שמתארם. לר' ישראל מזאמוש'ץ לא היה איפוא שום עניין במלחמה אתם. הוא שמח שמצא לו פרנסתו והיה מתרעה עם מלומדים לא יהודים. יעב"ץ הוא הראשון שראה את הסכנה ליהדות מצד החסידים החדשים, "אנשי הבעל" בלשונו. זאמוש'ץ שילם הכרת טובה ליעב"ץ בכתיבת מחברת לפי רוחו, שהמשכילים פירסמה אחרי מותו.

אגב, יש יסוד לשער כי ההתקרבות — ואחר כך הידידות — בין מנדלסון ליעב"ץ שתחילתה עוד לפני הופעת מטפחת ספרים, יסודה בהכרת טובה של מנדלסון ליעב"ץ על אשר חש להציל את ר' ישראל מזאמוש'ץ ולהוציאו "מתחת סבל הדלות". כי על כן יעב"ץ הוא שהשפיע על חתנו שיפנה לגבירים תומכי התורה לטובת החכם העני, מורו, ורבו של מנדלסון. בדברי התודה ליעב"ץ כתב ר' ישראל מזאמוש'ץ: ¹²⁰ "רוח חכמת האדון רוממות כבודו ניצחה עמוד העשן העולה ממערכת האנשים הריקים המבקשים אחר מומי בני הזמן". זה היה בשנת תקכ"ד. מנדלסון שמר חסד ליעב"ץ וראה חובה לעצמו לשכוח את העבר ולהתקרב אל יעב"ץ.

במשך שנות המחלוקת העצומה שינה יעב"ץ את דעותיו. מלבד מה שהרס את חומת הקבלה ב"מטפחת" חדל בכלל להתחשב בדעה המקובלת בעולם הרבנות, והכריז: "אף לגדולים אלה פעמים ממני לא אשא פנים בתורה... על שגיאה אני אומר יש כאן שגיאה. על העלמה — העלמה... אף אם שונאי חינוך הוציאו עלי דיבה רעה כזו, באמרם שאני חולק גם על הקדמונים... ואינני מכחישם". ¹²¹ ועוד: "וימצא בספרינו תהלה לאל כזה כמה דברים שנפל בהם המשנה והשיבוש בספר השולחן ערוך... אפילו בספר הקטן, מגדל עז שלי הראיתי כאלה מלבד אשר בכתובים אתי... ונודע מאמר הר"מ ז"ל שבעניין ההוראה אין אפילו כוח הנביאים חזק יותר מן החכמים... וכך היה מנהג חכמי הדורות אשר מעולם, אין משגיחים בכף מאוני הכרעת חיבור קדמון או אחרון במקום תשובות נצחות". ובספר אחר שחיבר בתקופה זו: "אל יבטח בכל אשר ימצא כתוב על ספרי אחרונים וגם ראשונים, אף אם יצאו הדברים מפי גדול בדורו... אף כי מי יודע מבטן מי יצאו הדברים באמת... ומצינו אפילו בתלמוד וגם בספר "הזוהר" ובמדרשים הכניסו

המעתיקים דברים קשים וגליונות משובשים כנודע לרוב.¹²² בספרות הרבנית שבימיו וגם בספרים שקדמו לזמנו אין דוגמת הדברים המובאים. בעת ההיא יצא יעב"ץ למחות בדברים נמרצים. על החומרות היתרות מטעם המנהג:¹²³ "אשרי שיאחו צדיק דרכו, יתן אוכל למכביר וניפץ את עוללי החומרות הזרות אל הסלע... על כן אני אומר בטח, המבטל מנהג זה של מניעת אכילת קטניות (והדומה לו ממנהגים גרועים כאלה) יהי חלקי עמו... וכל ימי הייתי עומד ומצפה מתי יבוא לידי ואפרסם דעת אבי מאור הגולה להפקיע חבל חומרות כאלה, שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בהן... ואקבענה בדפוס ואעשנה כיון להביאה לידי מעשה... לקבעה הלכה לדורות לזכות את הרבים ולהסיר מכשול מדרך עמנו", וכך כתב לאחד מאנשי שלומו: "ואשר זכרת מחומרי אשכנזים שזוהרים בזה יותר מגופי תורה, הלא על זה וכיוצא בו קמצווחנא [אני צועק]... לא מנעתי עצמי מלעורר גרדמים השקועים בשנת ההרגל האכזרי... והיא היתה בעוכם ודאי לגרום על ידי כך מכשולות בגופי איסורי תורה החמורים... באמת עורון עיני ליבות תופסי התורה היא... ואמסר עלמא בידא דטפשא... מגששים כעיור קיר פלסתר, מקימי אשרות מתנהגים אחרי מורה שקר... עושים טפל עיקר ועיקר טפל... ויפה אמר אב"ד גדול בדורנו רב בקהילה מפורסמת לבני קהלתו: הפסד גדול הוא שלא נכתבו עשרת הדברות בפינקס שלכם". באותה שעה שהרעיש את העולם על החומרות מצד המנהגים, ודאי שכח כי דווקא הרבנים המחמירים לאכול קטנית בפסח, היו מקילים יותר ממנו בהיתר עגונות, כגון ר' יחזקאל קצנלנבויגן שפסק:¹²⁴ "המחמיר בעניינא דאתתא אין רוח חכמים נוחה הימנו, וכאשר חיפשתי וראיתי בכל ספרי שאלות ותשובות, כולם רודפים בחיפוש נרות להתיר עגונה בכל מה דאפשר". כך גם ר' יונתן אייבשיץ שהיה מתאמץ לבקש תקנה, "להאיר אופל אלמנה, שכולה וגלמודה"¹²⁵ אולם בכלל אין לבוא על יעב"ץ בטענה על שאין עקיבות בדבריו. הרי מצב רוחו היה משתנה חליפות, אם קרה איזה מאורע, שהיה לו קשר כל שהוא ל"שגועון לדבר אחד", היה משמיע דברים מזוירים. כשר' יונתן שאל בדבר הלכה אחת לרופאים, ונדמה לו ליעב"ץ שלדעת הרופאים אין דברי אביו גבונים, הוא קורא לרופאים אלה בשם ערלים, ושופך כל חמתו על סתם רופאים: "ואפילו אם למד תורה כמשה רבנו, לא ינקה נתן לפושעים יד ליד הרופאים האווילים", ו"הסומך על רופאי גויים מפר ברית התורה".¹²⁶ ולעומת זה כשנתיישבה עליו דעתו היה מדבר על הגויים, כלומר על הנוצרים, בכבוד וגם בחיבה, כמו "אין צריך לומר הנוצרי, שהוסיפו עליהם גדרים להרחיק מן המותר ומאבק גול מוזהרים ולהם כמה מידות חמודות ומוסר ישר, ומנקמה

אפילו לשונאיהם לעשות רע נשמרים, אשרם ואשרנו אם נוהגים עמנו כפי דתם".

לעת זקנתו, אחרי שהדפיס את ספרו "מטפחת ספרים" לא היה יעב"ץ משגיח כלל בדברי הבריות. בדברו נגד המדקדק שלמה זלמן הענא וספרו "שערי תפלה", הוציא עליו לעז אחרי מותו, שזייף את הסכמת אביו בעל "חכם צבי" על הספר, שבה דיבר בשבחו של המדקדק, משום שאי אפשר כי אביו יתן הסכמה לספרו של המחבר שהיה נוסע תמיד מכרך לכרך כשאין אשתו עמו. והוא לא הביא בחשבון, שאין זה מתקבל על הדעת, שמישהו יזייף חתימה של אדם מפורסם, שיש לו בן, המכיר כתב ידו של אביו. הלא הפחות שבפחותים לא יעשה כן, ומנסיעה מעיר לעיר כשאין אשתו עמו עד לזיוף חתימת אחרים עוד המרחק רב. ולא רק במקרה זה והדומים לו הראה יעב"ץ שאינו מביא בחשבון כלל את דעת כל הרבנים בני דורו והדורות הקודמים. ואת כל המקובל בישראל. באופן בולט יותר אנו רואים את עמידתו על דעתו בתשובה אחת שב"שאלת יעב"ץ"¹²⁷ כמעט קונטרס שלם פירסם יעב"ץ נגד הרמ"א שפסק, כי לא הותרה פילגש אלא למלך. הוא מרבה להביא ראיות מן התלמוד שאין הדבר כך, אלא שפילגש מותרת לכל יהודי, "שאפילו היה עולה על הדעת שיש בה איזה מיחוש איסור... היה ראוי להתירו עכשיו... לפיכך היה נראה בעיני שיש לדרוש ברבים: 'מותר אדם בפילגש'... 'ומה שנמנעו במדינות הללו מפילגש, מעצמם ומעליהם נמנעו בחשבם שיש בו איסור, ומנהג בטעות אינו מנהג, ומתירין אותו בפניהם, אם נהגו מחמת שהיו סבורים שהוא אסור, ובאמת הוא מותר ולסייג לא קיבלוהו מעולם... רק מחסרון ידיעה בלבד עשו כן, או שהמורה לאסור אף הוא טעה". אין אומה ראויה להרבות בנשים אלא האומה הקדושה". "הרבה ממנהגי אשכנזים הלוואי שלא היו ולא נבראו בארץ הלזו... לכן לדעתי הוא דבר מצווה רבה לפרסם ההיתר, ביחוד בדורנו זה... ובפרטות אחרי שנתערבו בישראל המופקרים כת ש"צ שר"י, שר הנואפים, הרוצים שיכלו הנשמות עם הגופות למען הביא המשיח לפי תומאו עם שפחות חרופות"... ובסופו של קונטרס ארוך זה הוא פוסק: ואעפ"י "שמובטח אני שלא תצא תקלה מתחת ידי כמזכה את הרבים שאין חטא בא על ידו"... "מי שרוצה לסמוך על הוראתי זאת, על כל פנים לא יעשה כזאת עד שיימלך ברב ומורה צדק לעדתו, שיסדר לו ההיתר... והכל הולך אחרי כוונת הלב, בלבד שיכוון אדם דעתו לשמיים. רחמנא לבא בעי".

ודאי לא קרה, שמישהו בא, אחר שקרא את דברי יעב"ץ, לרב דמתא

לסדר לו היתר לפילגש. ועוד: אילו היה יעב"ץ מפרסם קונטרס כזה לפני שמלאו לו שבעים וחמש שנים, ודאי שהיו מחרימים את החיבור ואת המחבר, ואולם זקן היה האיש ומר נפשו, וכנראה הכירו הכל במחלתו, מחלת ה"שגעון לדבר אחד". על כל פנים לא רצה שום רב בישראל להיכנס אתו בוויכוחים. יעב"ץ לא חדל מלהעלות רעיונות על הכתב עד שנת השמונים לימי חייו. גם הדפיס דרוש "פסח גדול" שדרש עוד בעמדו בימי נעוריו, ובו פילפולים תלויים על בלימה, שלפי דבריו "נשבעו מביני מדע שלמדו בשיבות המפורסמות שבארצות הללו, שלא שמעו דוגמתו".²²⁸ וכן פרסם עוד דרשה אחת שדרש בעמדו, כי המחלוקת בתלמוד אם תפילת ערבית רשות או חובה נוגעת במלכות בית דוד שנמשלה לירח, והוסיף "דבר זה נגלה אלי מסוד ה' אף כי הייתי בימי הרפי, כשחיברתי הדרוש בשנת תצ"א".²²⁹

וכשמת בהיותו בן שמונים ודאי לא הספידו שום רב ומגיד בפולין, ואפשר שאפילו לא נודע להם דבר מותו. רבה של פראג, ר' יחזקאל לנדא, לא הספידו בדרשת אבל מיוחדת, כמו שהספיד את אייבשיץ. ואולם בברלין הדפיס שלמה דובנא מחברת בשם "אבל יחיד על מות יעב"ץ". דובנא מושפע היה ממשה מנדלסון ושאר משכילי אשכנז. ואמנם הם לא יכלו לשכוח את התועלת שהביא יעב"ץ לתנועת ההשכלה, אף שלפי כל מהותו היה ממתנגדיה.

ו. ר' יונתן אייבשיץ

הרבה רבנים גדולים בתורה היו בסוף הדור השמיני והדור התשיעי בארצות מערב אירופה, אבל שמותיהם של שניים מהם, ר' יונתן אייבשיץ ור' יחזקאל לנדא, נשארו קבועים כעמודי הוראה גם בארצות המזרח וגם בדורות שלאחריהם. לשנים אלה נודעה חשיבות רבה, כמעט כחשיבות שנודעה לגאוני הדור הרביעי והחמישי, המהר"ם לובלין, ר' יואל סירקיש ועוד. רבי יונתן אייבשיץ היה מפורסם בארצות המזרח, מקום שלימוד התורה היה נפוץ לאין ערוך יותר מאשר בארצות המערב. ואף שלא הדפיס שום ספר עד זמן מועט לפני פטירתו, תלמידיו המרובים שלמדו בישיבתו בפראג פירסמו את שמו.

יש לציין, שר' אליהו מווילנה בהיותו בן שלושים וחמש, וכבר נודע כגאון, צדיק וחסיד, הכתיר את ר' יונתן בתארים אלו: "רבא דעמא, מדברנא דאומתא הרב המאור הגדול, הגאון אמיתי המפורסם, חריף ובקי נ"י (גר ישראל) ע"ה (עמוד הימיני) פ"ה (פאר הדור) כבוד קדושת שמו נאה לו מוהר"ר יונתן וכו'".¹⁸⁰ אמנם אז היה רווח המנהג להפריז בתארים, ואולם הגאון מווילנה ודאי היה רחוק מתנופה, ואין ספק שהעריכה לפי השמועה שהגיעה אליו מפי תלמידים שונים שלמדו אצל ר' יונתן והפריזו בשבחיו. והרב מלובלין ר' חיים, שגם אותו הכתירו בשם "הגאון הגדול המפורסם" קורא את אייבשיץ, בכרוז הידוע שבו החרימו את מוציאא הלעז עליו, בשם "רבן של כל בני הגולה", מופת ומגין הדור נודע בכל קצוי ארץ ואיים רחוקים וכו', והוא הרי ידע כי רבו מתנגדיו המטילים ספק בכשרותו. מה גדולה היתה אמונת העם בר' יונתן ומה גדול היה פירסומו כגאון אנו רואים מן העובדה שגם בעצם ימי המחלוקת הגדולה נמצאו קהילות גדולות אשר אמרו למנותו לרב עליהן.¹⁸¹

ר' יונתן היה קנאי גדול לכל מנהגי ישראל. כאשר ראינו מדרשותיו ביערות דבש, הגיע בקיצוניותו לדרישה שלא לסדר "תנאים" עד שלא יתחייבו החתן והכלה בתקיעת כף שלא יושיטו יד זה לזה בפגישותיהם, מנהג שהיה רווח בימים ההם, ואין צריך לומר — שלא ירקדו יחד, כמנהגם של בני ארצות המערב. ונאמנה עלינו עדותם של הרב ובית דינו שבפראג,

שלוש עשרה שנה אחר שעזב ר' יונתן את העיר, כי היה "מעמיד הדת על תלה וגודר פרצות וסדקים, מוסר נפשו על מצוות ודיקדוקים" ו"לא היה דומה לראש שבטי ישראל הגאון מוהר"ר יונתן במלחמה נגד כל בני עוולה העושים שלא כדת ומרימים יד במצוות התורה"¹³².

רוב ספריו של ר' יונתן בפילפול ובהלכה, וכן גם דרשותיו שמקצתן נרשמו בידי תלמידיו שומעי לקחו, נתפרסמו אחרי מותו. ואולם בהיותו בן צ"ה — סמוך לפטירתו — הדפיס את ספרו הראשון "כריתי ופליתי". מספרו זה אנו למדים כי לא היה מן המקילים, לא העיז לדבר נגד הפוסקים שקדמו לו ובייחוד נזהר בדברי בעלי ה"שולחן ערוך". אין אנו מוצאים בדבריו אפילו מקצת שבמקצת מאותו סגנון של הכרת ערך עצמו שבו דיבר ר' יעקב עמדת לעת זקנתו. ב"אורים ותומים" שנדפס אחרי מותו של ר' יונתן אנו מוצאים נאמנות ל"שולחן ערוך", כאילו ניתן כולו מפי הגבורה: "דבכל דין שנוכר ב'שולחן ערוך' והמחבר (ר"י קארו) והרמ"א השמיטו דעת החולק — קבלה בידי, וכן ראיתי מדיינים מומחים, וכן אני דן ובא מבלי לטעון קים לי כדעת החולק (על בית יוסף והרמ"א)... וקיימו וקיבלו חכמי הדור לשמור ולעשות ככל האמור במטבע הקצר, השלחן ערוך והגהות הרמ"א, ולדעתי אין ספק כי הכל מיד ה' השכיל על ידם, כי קושיות רבות שהקשו עליהם האחרונים ותירצו בדרך חריף ועמוק... ובאין ספק שלא כיוונו לכל הדינים ההם, כי איך אפשר היה זה לרוב המלאכה, מלאכת שמיים... ומי הוא הגבר אשר יעשה חיבור על כל התורה. לקוח מכל דברי הראשונים והאחרונים ולא יכבד עליו המלאכה... ורק רוח ה' נוססה בקרבם, להיות לשונם מכוון להלכה בלי כוונת הכותב, וחפץ ה' בידם הצליח, ולכן ח"ו לומר קים לי נגד הכרעת המחבר (ר"י קארו) והרמ"א"¹³³ אף אחד מגדולי ישראל בדורות הקודמים, אחרי שכבר נתקבלו פסקי ה"שולחן ערוך" להלכה, לא דיבר בסגנון כזה, על רוח ה' שנוססה בקרב ר' יוסף קארו ור' משה איסרליש. כך דיבר לא ר' יונתן בעל המוח החריף אלא ר' יונתן המקובל, כדבריו על עצמו שהוא נכדו של הגאון המקובל בעל "מגלה עמוקות" ז"ל "פה שלישי להאר"י ז"ל"¹³⁴. בהקדמה לספרו "כרתי ופליתי" כתב: "וכאשר יענו כן יפרוץ... יגעתי בכל כוחי ותידד שנתי מעיני ולילה כיום יאיר לי... ותהי לי הלילה למחשבת מחשבה מועלת לדברי תורה... והיום למשמר, נכנס ויוצא בחצרי השרים, וכוהני מלומדי נוצרים להתווכח עמם בשל תורתנו אשר צחקו עלי שרים, מכמה דברים אשר יחפאו עלינו, ושמנו עלינו עלילות דברים, ואני הייתי כמליץ מוציא לאור תעלומה לברר דברי קדמונים ז"ל כשחר נכון מוצאו, עד שתהילה לאל יתברך חכמתי עמדה לי ומצאתי חן, שהרשוני להדפיס

ספרי התלמוד, מה שלא היה מאז ומקדם. אך עם כל אלה נתמעט עונת התורה... במיץ יאספו אלי תלמידים הגונים מקצות הארץ... שמה הוחלתי לעשות חיבור... שמה הרביתי לבוא במשפט כל דבר נעלם... גלל כן קראתיה 'אורים ותומים'... ולא היה ידי משגת להעלות הספר בדפוס... לרוב איכותו ואריכות עניינו... אמרתי אצבע אלקים הוא זה להקדים חיבורי על יורה דעה ("כרתי ופלת") שהוא דבר שווה לכל נפש.

אמנם ניתנה האמת להיאמר שספריו בהלכה ובדרוש נתחבבו מאוד על לומדי התורה, שהרבו להגות בהם, ואף בדורות המאוחרים ראו הרבנים את ספריו כחשובים ביותר. אולם עם כל החריפות שבספריו אין בהם משום חידוש ואפילו לא נימא חדשה. אין בהם כל סימן לידיעות כלליות, ור' יונתן שהיה קורא ספרי חכמה בשפות לוועויות לא למד מהם אפילו מקצת מן המקצת, ובדיוניו בענייני ממונות שבספרו הגדול "אורים ותומים" לא השתמש בחוקות ההגיון והשכל הישר אלא הסתמך על דברי הפוסקים הקדמונים. אולם דווקא בשביל כך נתחבבו ספריו בין אלה שלא הודו בחכמת הגויים. בייחוד נתחבב ספרו "אורים ותומים", שבפילפוליו יש משום חידוד המות. דרשותיו שנתפרסמו ב"יערות דבש" הן לפי רוחם של בעלי החילוקים, שההתנגדות להם גדלה עוד בדורות הקודמים. ובעיקרן אינן שונות מן הדרשות "פסח הגדול", "תפלת ישרים", "חלי כתם" של יעב"ץ. כנראה, היתה זו מכת"מדינה בין הרבנים להשמיע דרשות מעין אלו. אולם יש לציין, כי אלמלא ספריו של ר' יונתן בהלכה, לא היו הרבנים שבדורו ובדורות המאוחרים מחשיבים כל עיקר את ספרו "יערות דבש".

בתור אדם היה אייבשיץ בעל אופי חזק, וידע לכבוש את יצרו. לא השיב על ההתנפלות של מתנגדו, אפילו במקצת מן המקצת, לא נקם ולא נטר. וכבר העיד ר' יחזקאל לנדא בדברי הספרו עליו כי היה גומל חסד עם כל אדם וביותר עם שונאיו.¹³⁵ והיה לו הכוח הנפשי לכתוב: "ואראה לשים מחסום ורסן מבלי להטיל דופי ולדרוש בגנות שום אדם ואת יריבי לא אריב, "קול נהי ארימה על שבר בת עמי, כי לא עלי עוותו אנשים האלה, כי מה אני ומה חיי... מה יתנו ומה יסיפו לי אם יחללו נזרי ויורידו לארץ כבודי... או אם יסלסלוני ובין נגידי יושיבוני, בין כוכבים ישימו קני... וימים באים אין זכרון בשאול, גם שנאתם, גם קנאתם אבדה", "אך על כל אנשים שלומי אמוני ישראל עוותו כי יצאו דבריהם להבות בעלי התורה בעיני המוניים..."¹³⁶ ואמנם לשמחת המשכילים, בראשית תנועתם במדינות אשכנז,

הביאה מחלוקת זו להשפלת היהדות החרדית, השמרנית, וגולדה אפשרות של תנועת ההשכלה. ור' יונתן הדגיש את ירידת כבוד התורה בימיו האחרונים לא רק בדברי הפולמוס עם מתנגדיו, אלא גם בספר ההלכה "אורים ותומים":¹³⁷ "ראוי לדיין להתאמץ מאד להעניש בעונש עצום למבייש תלמיד חכם, כי בעוונותינו הרבים (גם) בלאו הכי, נידלדלה חכמת התורה".

כנראה, לא היה ר' יונתן רודף כבוד, הרי עד ימים מועטים לפני מותו לא הדפיס שום ספר, אף כי רבים היו אתו בכתובים, ובהקדמה לספרו "כריתי ופליתי" שנדפס בחייו אמר "ידעתי גם ידעתי כי בני קורח הנורא לא משו מתוך אהלי, לילך לקראת נחשים, להטיל ארס ולשים דופי בכל הדברים", אך בכל זאת הדפיס חלק קטן מכתביו. ועוד קו אנושי אחד שבר' יונתן, אנו מוצאים בדברי אויבו הגדול יעב"ץ שהאשימו על שהלך לקבל פני משולח אחד שבא להאמבורג להשתדל בדבר התפוסים במארוקו באמרו: "אוי לך האמבורג, הן רבנים שלך היו חשובים כמלכים קטנים, נכנע והשתחוה לשפל ערך כזה שלא היה לו אף על הוצאות הנסיעה".¹³⁸ ועל עסקן כזה, רב של שלוש קהלות, שהיה משתחוה לשפל ערך לשם הצלת יהודים תפוסים במארוקו, העלילו היסטוריונים כגרץ ועוד שהיה בוגד כביכול, ושגרם לגירוש היהודים, מביהם וממהרן. אולם עברו ימים רבים ונתפרסמו זכרונותיו של בן הדור ההוא, ר' בצלאל ברבי משה הלוי, על הצרות שקרו את עדת פראג בימי המצור בשנת תק"ב, ואחרי כן בשנת תק"ה, וכל העלילה התנדפה כעשן.¹³⁹ נתברר כי בעלילה באו על ר' יונתן, וכתעודות שנתפרסמו על ידי הפרופ' דוד קויפמן, נתברר עד כמה סבל ר' יונתן, והוא שערך מכתבים לקהילות חשובות לעורר רחמים על אחיהם היהודים הנתונים בצרה. בסוף ימיו של אייבשיץ כבר התחילו מבצצים ניצני ההשכלה בין היהודים במדינות אשכנז. משה מדיסאו (מנדלסון) כשהיה בן שלושים ושלוש שנים כבר היה פילוסוף. הוא התיידד עם המלומדים הגרמנים, אבל היה נאמן ליהדות המסורתית, ואייבשיץ החשיב זאת מאד. בתעודה שנתן למשה מדיסאו, בשנת תקכ"א,¹⁴⁰ כארבע שנים לפני מותו, כתב, עליו כי "כביר מצאה ידו בכל חכמה לימודית וטבעית, מחקרית, הגיונית, פילוסופיה ומליצות", בעוד שהגאון מווילנה בן אותה תקופה קרא גם לפילוסופיה של הרמב"ם בשם פילוסופיה ארורה. והוא מוסיף וכותב בתעודה ההיא: "שת בשמים פיהו ולשונו תהלך בארץ, נתן השכל במרומים ישכון... במקום מורה צדק ומקום חיות שהנפש תלויה בה לדעת איכותה ומוגה ומטרה בגוויה וכהנה רבות שרשים אשר הם כפרוזדור להיכנס בהיכל ה', היא תורתנו הקדושה"... ו"דגלו עלי אהבה, אהבת יונתן אהבתיו, משכתיו חסד", הרעיון, שהחכמות

הפילוסופיה הזו כפרוזודור להיכנס בהיכל ה', היה שגור בפי ראשוני ההשכלה שביקשו לה הכשר. אין ספק כי רחוקים מאד היו שני גדולים אלה, אייבשיץ ומנדלסון, זה מזה בהשקפתם על היהדות ובגישתם לשקוד על תקנתה, אבל תזוהה קלה מצדו של גאון התורה לקראת החכם והפילוסוף רואים ורואים.

ז. ר' יחזקאל לנדא

ר' יחזקאל לנדא. — ששמו נתפרסם על-ידי ספרו "נודע ביהודה" — נולד באפטא, התחתן בברודי, והיה רב ביאמפולי; כלומר, כל הזמן בפולין. אולם בהיותו בן ארבעים ואחת נתקבל לרב בפראג, וכיהן בה קרוב לארבעים שנה, עד פטירתו בשנת השמונים לימי חייו. עיקר פעולתו היה בפראג כרב וראש הישיבה. אחרי מות אייבשיץ, היה במשך קרוב לשלושים שנה גדול הדור ביהדות המערבית, ואליו היו פונים בשאלות ותשובות. יהדות פראג היתה בעיקרה מזרחית, אבל בהיותה תחת שלטון אוסטריה הושפעה במידה מרובה מן המערב. והיהדות המערבית, שנתדלדלה ברוחניותה, הושפעה לא מן המזרח, אלא מפראג הקרובה לה קירבה רוחנית. משום כך גדלה השפעת ר' יחזקאל לנדא על היהדות המערבית לפני ירידתה הגמורה.

ר' יחזקאל לנדא נתמנה לרב בפראג כשלוש עשרה שנה אחרי שאייבשיץ עזב אותה. שניהם היו ראשי ישיבות ודרשנים, ודרשותיהם נתפרסמו בדפוס. דרשות הן, כידוע, מעין ראי החיים, והרבה מדובר בהן על פגעי הזמן. והנה אנו רואים כי במשך הזמן הקצר הזה ירד במדה ניכרת כבוד התורה בפראג העתיקה. ההמונים התחילו להקל בדיני שבת כמו נשיאת מטריות וקניית פירות. ר' יחזקאל לנדא התיר, בניגוד לאיסור שנתפשט, להתגלח בחול'המועד, במשחה או במספריים כעין תער, מפני שאלמלא כך היו היהודים הולכים לגלח את זקנם לאומנים לא יהודים, שהיו מגלחים בתער ממש.¹⁴¹ אולם בעיקר גדלה הפרצה בדברים שבינו לבינה שתחילתה עוד בימי רבי יונתן אייבשיץ. באחת מדרשותיו אמר רבי יחזקאל לנדא:¹⁴² "כאשר פשתה המספחת ברחוב היהודים, פה יושבים בבתי משתאות אנשים ונשים וגם ערב רב במחולות וריקודים, ולשמחה מה זו עושה ושחוק וקלות ראש של הכסילים מרגילים לעבירה". בייחוד הוא מתריע "על החתונות במחולות נערים ונערות, בחורים ובתולות..." "והנגע מתפשט עד שתבוא במחול הזה גם אשת איש..." ובכל יום שבת הולכות נשים ובתולות מקושטות ומכשילות רבים..." "רבים הולכים להיאטראות ומתקנאים באומות ומתאוים לתענוגות..." ומה לנו להידמות להאומות, להם נאה לשמוח כי הם יושבים שלויים ושקטים, אבל אנחנו עם עני, החונים בגלות... ואין לך עזות מצח יותר מאדם אשר בעת

צרתו והכנעתו, אשר היא לתרפה ולכבוז... הוא יוצא בקומה זקופה אחרי מחולות וריקודים..."

רבי יחזקאל לנדא, שגודל וחונך בפולין ולא הכיר אלא את צורת החיים של היהודים שם, קשה היה לו להסתגל לחיי היהודים בפראג, שהתקרבו יותר ויותר בצורתם לחיי היהודים במערב אירופה. וכמו שהגאונים גולי פולין, אחרי גזירת ת"ח בבואם למדינות אשכנז, היו מתאוננים על שאין יהודי המערב רוצים להשיא את בנותיהם לתלמידי חכמים, כך התאונן גם רבי יחזקאל לנדא בדרשותיו: "ביתר המדינות הם משיאים בתם לתלמידי חכמים, וכאן אם תשב בתו עד שתלבין ראשה, לא ישיאנה לבחור בעל תורה", וכן "יש בתוכנו אנשים אשר עיניהם צרה בבינונים הנושאים נשים באמרם במה ירנס זה אשה ובנים". בפולין לא ראה כדברים האלה, ולפיכך אמר: "אני הגבר ראה בשבט עברתו וגם אני בחטאי יסרני ה' להביאני הלום"¹⁴³. אנו רואים בעליל שבפולין, בעירו הקטנה, היה מאושר יותר מאשר בפראג העיר הגדולה, שהתקרבה לחיים במערב.

רבי יחזקאל לנדא היה לא רק נאה דורש, אלא גם השתדל להגשים בחיים תקנות מועילות לטובת הציבור. הוא קרא לאסיפה את ראשי הקהילה ועובר אותם לעשות סייג לחיי הציבור היהודי בפראג, שלא להרבות במותרות. התקנות ברובן היו מכוונות נגד מותרות בסעודות מצווה, כגון חתונות, ברית מילה, וכיוצא בהן, שלא להרבות במספר הקרואים ולקמץ בהוצאות. אולם בין תקנותיו יש גם איסור על מותרות בשטחים אחרים: איסור מכירת מעשה מאפה יקרים ברחובות קריה, מפני שהיא מעוררת בכני אדם את הנטייה לזוללות, "יען כי מצב עדתנו פרוע, כידוע לכל איש, וכבר הגיעה העת לתקן תקנות מועילות להסרת הרע מקרבנו". וכן איסור על הנשים ללבוש מטפחות משי ו"אין הנשים רשאות להופיע מחוץ לגטו לכושות מכלול... צניפות מהודרות, במגבעות ירוקות ומלבושים יקרים, גם לא במנעלים אדומים". כנראה, לא נתגשמו תקנות אלו בחיים, שהרי גם להבא לא חדל רבי יחזקאל לנדא מלהטיף בדרשותיו ולהתריע על רדיפת התענוגות ו"ההילוך של הנשים בפריצות במנעלים אדומים... וכל זה קנאת אשה מרעוטה מביאים לסמל הקנאה"¹⁴⁴. וכאשר דברי תוכחתו לא הועילו, הטיל עליהם פחד, כשגברה מחלת הילדים, ורבים מהם מתו (כפי הנראה מאסכרה), כי בחטא האבות היתה זאת. גם בשעה שהתקוממו הכפריים במדינת ביהם, והתפרצו מאדוניהם ויעטו אל השלל ויבוזו את היהודים, תלה רבי יחזקאל לנדא את העונש הזה בחטא הכפירה, "הם (הכופרים) אומרים עולם כמנהגו נוהג ואין בשמים שוטר, מושל ומשגיח... והקדוש ברוך הוא העמיד עלינו

הכפריים... שאומרים גם כן אנו אין לנו שוטר ומושל... לשלול שלל ולבוז בו, והיינו בצרה גדולה כי זה קשה יותר מרעש מלחמה.
 אבל גם תוכחות ממין זה לא פעלו, והחיים עשו את שלהם. ובשנה השלישית אחרי אשר כבר היה לרב בפראג פנה אל קהל מרעיתו: "זה לי קרוב לשלוש שנים בעיר הזאת. קיימתי פשטיה דקרא דהוכח תוכיח, והוכחתי אתכם בדרוש שדרשתי בשבת שובה הראשון, ושוב שנית אשתקד, ורואה אני שבעוונותי הרבים דברי לא הצליחו ולא עשו פירות, לא קיבלתם מוסרי, ולא עוד כל שאני מוסיף במוסר, הפרצות מתגברות, ולא זכיתי להסיר המכשלה, ומהראוי היה לי למנוע שבט מוסרי... אני מבקש מכם בבכי ובתחינה ובבקשה קחו מוסרי וייכנסו דברי באזניכם, הלא אין אני מוכיח אתכם בשביל איזו טובה הנוגע לי..."¹⁴⁵

כשהגיע ר' יחזקאל לנדא לשיבה התחילה רוחה של השכלת ברלין לחדור לאט לאט לרחוב היהודים. תנועה זו התגברה עם תרגום התנ"ך לגרמנית על ידי מנדלסון וחבריו, אף על פי שהתרגום והפירושים היו לפי המסורה וברוח המפרשים הקדמונים, ולא היה מקום להתלונן. זמן מה לפני הדפסת התנ"ך פנה ר' שלמה דובנא לר' יחזקאל לנדא בדבר נונין ההפוכים שבתורה, כפי שאנו רואים ממכתבו של מנדלסון מיום י' סיוון תקל"ט ל"התורני... והמשכיל מוהר"ר אל"ם":¹⁴⁶ "ראינו בספרו 'נודע ביהודה' ששם אל לבו לחקור בעניין הזה היטב, ור' שלמה דובנא הנ"ל הביא... את דברי הגאון הנ"ל לפסק הלכה, ואולם נשאר לו עדיין בהם מקום ספק, ונשאו לבו לשאול את פי הרב על הדבר ההוא, והיתה האגרת כתובה ומונחת באמתחתו מימים ימימה, כי היתה ארץ בעהמן עד כה סגורה באין יוצא ואין בא. ועתה אחרי אשר היתה הרווחה, וה' הניח לבו וישלימו יושבי הארץ היא עם יושבי ארצנו, אין מעצור לו עוד מהוציא מחשבתו אל הפועל, והנה הוא כהיום שולח את דברי שאלתו ליד הגאון ההוא, וקווה קווינו שימצאו דברינו חן בעיניו, להטות אלינו חסד, ולתמוך את יד מהר"ש דובנא בימין צדקו נגד כל הקמים עליו, אף גם לצוות על אחד מתלמידיו להשיבני דבר."

ר' יחזקאל לנדא לא מצא פגם בתרגום כשהוא לעצמו וגם בפירושים, אבל התנגד מטעם אחר לגמרי: "מתוך שהמתרגם ההוא העמיק שפה לדבר בלשון אשכנז עמוק מאד... ומתוך שכבד על הגער להבינו צריך המלמד לעסוק עמו רוב היום... ומתוך כך פנה היום ונשאר הנער ערום מעיקרי התורה, וגם מחמת שלא העמיד פירוש המלות על כל מלה ומלה רק על המשך המקרא.

כראוי לכל מעתיק ספר... וזה היה קצת נכון אם היה מקדים שתרגום זה הוא לגדולים... אבל עכשיו שפשט תרגום זה אצל קצת המבקשים דווקא ללמוד עם הילדים תרגום זה... נהפך הוא שהילדים תיכף בילדותם מוכרחים לבלות את זמנם בספרי העמים, כדי שיורגלו בלשון צח אשכנזי, כדי שילמדו אצל התרגום ההוא ונעשית תורתנו כשפחה המשמשת את לשון אשכנזי שתתפשט בדור, ופירוש המלות של לשוננו העברי אינם יודעים. ומטעם זה הסכים ר' יחזקאל לנדא, הוא ובית דינו בפראג, לתרגום חדש הטוב לדעתם לילדים, שכן השפה קלה ופשוטה והילדים אינם צריכים ידיעה קודמת להבינה. משכילי גרמניה הרימו רעש נגד ר' יחזקאל לנדא על מעשה זה,¹⁴⁷ מה לו לרב תלמודי כי יחווה דעה בענייני לשון אשכנזי. וכעסם גדל על התרגום החדש המרשה לעצמו לשנות מן המטבע שטבע מנדלסון. אמנם, יש מן המשכילים שרצו למצא לו זכות, שלא הוא עצמו כתב נגד התרגום של מנדלסון, אלא אחד מתלמידיו בשמו. משכילים אלו לא ידעו מה שכתב הרב מפראג בביאוריו על מסכת ברכות¹⁴⁸ על המאמר "מנעו בניכם מן ההגיון", שרש"י פירש לא תרגילום במקרא יותר מדי... משום דמקרא גם האפיקורסים שאינם מאמינים בתורת אלקים לומדים בשביל הלשון, כמו שלומדים שאר לשונות... ובפרט בזמננו שנתפשט התרגום האשכנזי, וזה מושך לקרות בספרי העמים, כדי להיות בקי בלשונם... והרבה יש להוכיח על זה בדורנו שפשטה המספחת מאד ומן השמים ירחמו".

הנה כי כן פחד מאד מפני תנועת ההשכלה ולא ראה, כרבים בזמננו את החסידות שהתחילה או להתפשט בפולין, וזהלין ופודוליה כתרס בפני הפורענות הברלינית. הוא התנגד לחסידות בכל תוקף, כהתנגדותו לכל מה שאין בתלמוד בבלי וירושלמי. הוא היה נגד החסידים ששינו את נוסח התפלה המקובל בין יהודי אשכנז לנוסח ספרד,¹⁴⁹ בטענה שהספרדים יכולים להחזיק במנהגם "כי לעולם לא ישנה אדם את מנהג אבותיו, אבל מה שחדשים מקרוב באו לשנות במדינות מנהג אבותינו הם פוגעים בכבוד רבותינו בעלי התוספות, הרא"ש וכו' ועתידיים ליתן את הדין, ואין כאן אהבה אלא שנאה, ולתאוה יבקש נפרד". ובעניין זה במקום אחר: "בדורנו זה עזבו את תורת ה' ומקור מים חיים, שני התלמודים, תלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי... כל אחד אומר אני הרואה ולי נפתחו שערי שמים, ובעבורי העולם מתקיים, אלה הם מחריבי הדור, ועל הדור היתום אני אומר ישרים דרכי ה' צדיקים ילכו במ חסידים יכשלו במ".¹⁵⁰

אולם בלי תנועת ההשכלה במערב, ובלי החסידות במזרח קשה היה מאד להחזיק את הדור הצעיר במסגרת שני התלמודים, לפי השיטה המתונה,

ללא פילפולים וחילוקים המחדדים את המוח. כששוחרר יעקב פראנק מבית הסוהר בצ'נסטוחוב בשנת 1773 וקבע משכנו בברין (בוהימיה) נספחו גם בפראג יהודים שהיתה להם איזו השפעה על הציבור אל תנועת הפראנקיסטים, וזה אחר שיעקב פראנק התנצר, והלשין על היהודים, ושמו היה ידוע לשמצה. ברור, שהיו אנשים שלא מצאו סיפוק בדרך הסלולה ובחפשם דרכים חדשות, נכשלו ונספחו לתנועה זו. השואפת לביטול המצוות המעשיות, מגנה את התלמוד ומשבחת את "הזקאל" ר' יחזקאל לנדא נלחם נלחם עמם והכין כרוז גדול שנדפס על גליון גדול, כדי להכריז שנה שנה לפני תפילת כל נדרי, שאנשים אלו יהיו מותרים. אין ספק, שגם בלי כרוז זה לא היו הפראנקיסטים יכולים להחזיק מעמד ולהפיץ את תורתם אחרי כל מעשיהם המגונים ואחרי שהלשינו על התלמוד והתנצרו. ויש לשער שאילו מצאה החסידות קן בבוהימיה, היו רבים מן הצעירים, שננהו בלבם אחרי חידוש פני היהדות, נמשכים לתנועה זו, ובייחוד אילו היו מקבלים סיוע מוקני-הדור. אולם ודאות גמורה אין בדבר, מפני שיש להביא בחשבון את כוח ההשפעה מן החוץ, ולא כפולין, ווהלין ורוסיה הלבנה היתה בוהימיה. היא היתה קרובה למערב, והשפעת ברלין גדלה, ואפשר שהכוחות המניעים להשכלה היו מתגברים על תנועת החסידות, אילו מצאה לה מקום בימיו של ר' יחזקאל לנדא.

ה. הרב שאול לויין וספרו "בשמים ראש"

אחרי המכה שהוכחה היהדות החרדית שבאשכנז בכלל והרבנות בפרט על ידי המחלוקת של יעב"ץ עם אייבשיץ — קיבלה מכה נוספת על ידי ר' שאול, רבה של הקהילה בפראנקפורט דאודר, בנו של הרב צבי הירש, רבה של ברלין. ר' שאול זה היה גדול בתורה, בקי בכל הספרות התלמודית, וחרף המות, ועם זה היה משכיל במלוא מובן המלה. ואולם הוא היה גם צנוע והפכפך, ומשום כך גברה בו השלילה על החיוב, ושמו נשאר לא לברכה. המעשים שעשה בסתר ובהעלם שם, ונדעו ברבים אחרי מותו, גרמו הריסת דת מורשה ונצחונם של הדורשים תיקונים בדת.

אביו הרב ר' צבי הירש, שהיה בן אחותו של יעב"ץ, לא היה מן המצויינים בדורו. רבים היו כמותו במדינות אשכנז. הוא היה בידידות עם משה מנדלסון, כמו דודו יעב"ץ. וכשר שלמה דובנא ניגש להדפיס את הביאור על התורה בתרגום מנדלסון וחרבריו, קיבל הסכמת הרב מברלין ר' צבי הירש. הסכמה זו היתה דרושה, כפי שביאר מנדלסון באחת מאגרותיו,¹⁵² מפני שכך היה המנהג "שלא להדפיס שום ספר לא ישן ולא חדש, כי אם על פי הסכמת הרב המורה". את "הסכמותיו" אנו מוצאים על ספרים שונים שנדפסו בברלין, ובהם גם ספרי השכלה, ואפילו על שירי עמנואל הרומי מפני ש"נעמו דבריו להרגיל ילדי העברים ולנהלם לרגלי המליצה במישרים". שירים אלו אמנם אסורים היו בקריאה לא רק בשבת, אלא גם בימי חול. אולם הואיל והשמיטו את שירי העגבים נתן הרב מברלין את הסכמתו על הספר. ובהסכמה על הספר הקדמוני "יסוד עולם" שר' ברוך משקלוב הדפיס אותו מחדש בברלין, אנו קוראים: "באשר אין ספרי חכמה בעברית על כן נפוצים העם ללקט אמרים בילדי הנכרים, והעם אשר לא ידעו ולא יבינו בלשון אחרת בחושך ידמו וילעגו למו צעירים". זוהי אולי ההסכמה הראשונה מאת רב בישראל הדואג לאלה שאינם יודעים לשון אחרת והצעירים מלגלים עליהם. לא עלה אז על דעתו שהמלגלג הגדול ביותר הוא בנו רבי שאול, שאביו קרא לו בשם "הגאון", ולפי גדלו בהלכה, תלמוד ופוסקים באמת היה ראוי לתואר זה. במחברתו "כתבי יושר" שנתפרסמה אחרי מותו בעילום שם, הראה את כשרונו שידע לכתוב בסאטירה חדה נגד הרבנים בני דורו. על חוברת זו עוד אעמוד.

כשאמסור את דבר המחלוקת על ספרו של נפתלי הירץ וייזל "דברי שלום ואמת". בפרק זה אדבר על פעולתו של הרב המשכיל הזה, שגרמה לירידת כבוד הרבנות במדינות אשכנז, והביאה במידה ידועה לנצחון תנועת ההשכלה בתקופתה הראשונה ולהתבוללות ותיקונים בדת בתקופה שאחריה.

עיקר פירסומו — אם לא לשבחו — של ר' שאול הוא בהדפיסו ספר שאלות ותשובות "בשמים ראש", כאילו הוא משל הרא"ש (רבי אשר ברבי יתיאל) ושל עוד אחרים מגדולי הראשונים, שהיו נשמרים בכתב יד זמן רב ונרכשו על ידו. לפי דבריו אסף את התשובות גדול אחד בשם רבי יצחק די מולינא, שחי בזמנו של רבי יוסף קארו, והיו שמורים בידי אחד שנקרא חיים ברבי יונה זאבי, שבא מתורכיה. רבי שאול הוסיף משלו חידושים וביאורים בשם "כסא דהרסנא". בראש הספר שנדפס בברלין, בשנת תקנ"א באה הסכמת אביו של רבי שאול, הרב מברלין, שהעיד כי הכתבים הם משל הרא"ש ושאר ראשונים "ומן שמיא קא זכי ליה לבני הגאון... דאתי האי ספרא רבא לידיה... עשה גם הוא מטעמים ויקרא שמם 'כסא דהרסנא'". והוסיף: "ובאמת, שאלו אינן טעונית סמיכה, אם מצד גוף הספר בשמים ראש, כי מי האיש אשר לא ירצה... להתבשם מריח בשמיהם ולשתות בצמא את דבריהם... ואם מצד דברות בני הגאון נר"ו, כבר יצא לו שם בין גדולי חכמי דורנו האמתיים... ידיו רב לו במלחמתה של תורה, במלחמת תנופה". בראש הספר נדפסה גם מעין הסכמה של ר' יחזקאל לנדא. בה הוא מודיע כי הוא חולה, והכתובה קשה עליו, וזה כחמש שנים אשר גדר בעדו שלא לתת הסכמה על שום ספר. "ואין הצער שווה בזה לצאת מן הגדר, כי מעלתו אינו צריך לזה ואין בו שום תועלת, כי דברי הרא"ש, שהן עיקר הספר אינם צריכים לשום הסכמה, ואם בשביל הגהות ופפלא חריפתא של כבוד מעלת ש"ב הגאון נר"ו, לדעתי הוא נגד כבודו שידפיס שום הסכמה". באה גם הקדמה ארוכה של המביא לבית הדפוס ספר "בשמים ראש" עם הגהותיו "כסא דהרסנא". בה הוא מזכיר את דודוֹ־קנו הגאון יעב"ץ וספרו "מטפחת ספרים", על הזוהר, שנתגלה על ידי די־ליאון. הזכרה זו יש בה כדי להטיל חשד עליו בעצמו. והוא גם גותן טעם מפני מה קרא לחידושיו בשם "כסא דהרסנא", מפני שזה בנימטריה "הר סיני", ובתלמוד יש "מאי הר־סיני, הר שירדה שנאה לאומות העולם עליו...". כי "הנני יושב פה תוך שער עמי וממולי משנאי נפשי, אשר לבבם ישאם לאבד נצחי ולהוריד לעפר כבודי, וכבוד בית אבי הגאון... וגם קצת אנשים יראים ושלמים עם ה' ותורתו נלכדו ברשת מחרפי... עזה כמות שנאת

מריבי וקנאתם בי לירד עמי לחיי, להשקותי כוס רעל, להבאיש ריחי ולתת אותי לפני בן־בליעל".

אלו לא היו דברים סתם, באמת היו כאלה שהדביקו לשמו של הרב שאול שמות גנאי דומים לבן־בליעל. ד"ר שמואל קליין ז"ל, פירסם מכתב,¹⁵³ שנכתב על ידי אחד הרבנים, במכתב זה מתרפהו הרב וקורא לו "הרשע ימח שמו", על אשר הדפיס בעילום שם כתב־פולסתר על ספרו של הרב ר' רפאל הכהן אב"ד באה"ו בשם "מצפה יקתאל". בספרו זה העמיד ר' שאול פנים של קנאי לדת, וערער על קולות שונות שהקיל ר' רפאל הכהן, אבל יש בו פגיעה כללית ברבנים, שקרא להם: "שלא ירזמו קרן מתעים להתרומם, להיות רועי העם ומאשריו ולבלע את מאושריו, כי החל האמת להראות ורוע גבורתו נגד עוכריו". הרבנים התחילו להביט עליו בעיני חשד. הם הרגישו שברוחו הוא שייך למחנה המשכילים וקנאותו היתרה לדת אינה אלא כדי להטיל אבק בעיני הבריות. חיווק לחשד זה בא להם, לרבנים, כשפירסם את הספר "בשמים ראש". את הספר, כאמור, ייחס לאחד הראשונים, אבל זיופו ניכר מתוכו, ויש רגליים לחשש שר' שאול גופו הוא מחברו. הראשון שיצא בהאשמה גלויה, היה הרב מניקלשפורג ר' מרדכי בנעט.¹⁵⁴ אולם הרב מברלין אביו של ר' שאול יצא בהודעה: "הגנאי מעיד עלי שמים וארץ, כי הספר הזה הועתק לי מבני וכו' זה כעשר שנים, ולא על בני הגאון תלונתם כי אם גם עלי..." אבל זה לא הועיל. לא כל הרבנים הכירו מיד בזיופו של "בשמים ראש". הרי יש בו גם הרבה חומרות וסגנון של חרדה לדת, וגם הרבה חריפות ובקיאות ברוח הפוסקים הראשונים. אבל כמה תשובות שבספר העידו, שכותבן הוא אדם שיש לו נטייה לתיקונים בדת, ותשובה אחת היא חתירה גמורה תחת היהדות המסורתית.

סגנונו של הספר מעיד עליו על ר' שאול שהוא מחברו. הוא אמנם השתדל למצוא סגנון אחד לתשובות הקדמונים וסגנון אחר להערותיו, אבל לא תמיד הצליח למצוא את הסגנון המקובל לקדמונים בתשובות שהוא ייחס להם. ובעיקר ניכר זיופו של הספר בתכנו: בהיתרים הרבים לדברים שאיסורם פשוט בכל תפוצות ישראל מדורי דורות. ולדוגמה נזכיר כאן קצתם: "ושמעתיו... גם כן שהיה רבנו תם ז"ל אומר שראוי להושיב עדה גדולה של חכמים להתיר עכשיו את יינם (של הגויים) שאין להם שום עסק של ניסוך".¹⁵⁵ ודאי אין אלה דברי גאון קדמון, שהרי אין להעלות על הדעת שהחכמים הראשונים הסתירו דבריו של אדם כרבנו תם, ואיש לא ידע, עד שנתגלה

ה"בשמים ראש". מלבד זה המלים "ראוי להושיב עדה גדולה של חכמים", מעידות על עצמן שלא באו אלא כיסוד לתיקונים בדת לפי רוח התלמוד — דרישה, שנתעוררה או בחוגי המשכילים שהיו בקיאים בתלמוד ובמפרשי ואמרו להתאים את ההלכות שבו לרוח הזמן. אולם הם לא העזו לדרוש זאת ברבים, והוא, הרב המשכיל, התחכם לייחס דעה כזאת לרבנו תם. גם התשובה¹⁵⁶ שבה יש נטייה להתיר גילוח הזקן על ידי גוי, והראייה לכך מדיקדוק הלשון בתורה, מעידה שנתחברה בזמן מאוחר מאד. וכן גם התשובה¹⁵⁷ שחתום עליה אשר ברבי יחיאל (הרא"ש), בדין אשת ישראל שהמירה ונישאה לגוי (ללא גט מבעלה היהודי) וילדה לו בנים ואחרי כן חזרו היא וילדיה ליהדות, אם הם כשרים לבוא בקהל או הם כממזרים? והרא"ש נוטה להתיר — זיופה גלוי. שהרי בימיו של הרא"ש אי אפשר היה לילדים שנולדו מנוצרי לחזור ליהדות. וכן גם הדברים בדינם של אלה שאינם אומרים כל תפילות השחר ומתחילים בברוך שאמר, אם ראויים הם לנזיפה: "אבל אין מדקדקין על הציבור בזה שהן מחסרי מקצת תפילות... וכבר אמר רבי אלעזר בן עזריה יכולני לפטור מדין של תפילה" — נאמרו ברוחם של אלה שרצו לתקן את הסידור, וחששו לדבר על כך בפרהסייה. בעיקר רעה היתה עינם של אלה בברכת "שלא עשני גוי" שבתפילת השחר, ברכה שלא היתה לפי רוח הזמן. באותה תשובה אנו קוראים: "אבל שאדם מוצא מנהג גרוע נגד הגמרא המצווה עליו לבטלו" — מלים אלו מעידים על אומנם. יש שם בספר שאלה אחת והתשובה עליה שכל עוקצה מכוון לשם תיקון יסודי בדת לכשתגיע השעה: ¹⁵⁸ "מי שבא בדרך רחוק מביתו והוא אדם נכבד וחלוש שאינו יכול ללכת ברגליו, ואם יתעכב בשבת, הנה העגלה ההולכת עם הגויים תעבור מזה, ולא ימצא אח"כ עוד זמן וביני ביני לא יוכל לבוא אל מקום שיש לו מכירים והוא בפס דמים, ולא ימצא ידו לו כי אם שיטיל עצמו על הבריות וליטול צדקה". התשובה היא: "אין ספק שאין לך כבוד הבריות גדול מזה לדחות שבות, שאין דבר גרוע ובזיון גדול מאיש נכבד שיטיל עצמו על הבריות במקום שאין מכירין, והשיא רב לרב כהנא עצה¹⁵⁹ לפשוט נבילה בשוק ולפגוע בכבוד התורה ואל יצטרך לבריות, לכן אין בדבר ספק שמותר לילך בעגלה, או לרכוב, או לילך חוץ לתחום כדי למחר אל ביתו, ומקצת חכמים התירו לרכוב על הבהמה בליל שבת, משום הפסד ממון, ואין אני מודה להם, אבל בזה ליכא ספיקא". ברור ששאלה ותשובה זו לא באו אלא כדי להודיע, שהיו קצת חכמים קדמונים, שהתירו רכיבה בשבת משום הפסד ממון...

יש ב"בשמים ראש" תשובה של ר' ברוך ממגנצא המסיק להלכה שמותר

ליהודים להתחתן בקראים.¹⁰⁰ ואולם ברור שאין התשובה לר' ברוך ממגנצא, וגם הסגנון וגם הרצאת הדברים הם של ר' שאול. תשובה זו באה לסתור את דעת הרמ"א ב"אבן העזר", שאסר ליהודים להתחתן עם הקראים מחשש ממזרות. שכן הגיטין של הקראים אינם לפי ההלכות המקובלות של הרבנים ויש לחשוש שמא קראי זה העומד לבוא בברית נישואין עם יהודי הוא מצאצאי אשה גרושה שנישאה אחרי כן לאחר. הדברים הבאים בתשובה זו, שייחסם לקדמון, כביכול, כתובים כשהם לעצמם בהגיון וידיעה עמוקה בתלמוד. הראייה היסודית היא שהרי בעלי התלמוד התירו לעמונים ומואבים לבוא בקהל, בניגוד לדברי התורה, מפני שבא סנחריב וביבלל את כל הארצות. והרי העמונים והמואבים שנשארו בארצם היו יותר מאשר ממזרים בין הקראים. והוא ממשיך: "עד שאתה בודק בצדוקים, צא ובודק בזמן ירבעם, אחו, מנשה ואמון... בלי ספק לא התנהגו רוב ישראל בדרך כלל על פי הקבלה אשר קיבלנו מסיני..." ודרך אגב הכניס בתשובה זו רעיונות שלא נתנו לר' שאול מנוחה, כגון: "שמו שמים על זאת, חזות קשה שיהגו כל ישראל שנאה כבושה", וכן: "בימי חכמינו זכרונם לברכה, אמרו 'אחיכם — אלו בעלי מקרא', אלא שלאחר זמן חתימת התלמוד רבו המהומות והקטיגוריא והשנאה, והמריבה בינותינו ניתוספה גם היא על שונאינו..."

לציון מיוחד ראויה בספר "בשמים ראש" התשובה הארוכה על הפילוסופיה.¹⁰¹ תשובה המיוחסת, כביכול, לקדמון, ונכתבה על ידי ר' שאול אחרי שקרא את הספר "ירושלים" (בגרמנית) למנדלסון, שנדפס כשבע שנים קודם להופעת ה"בשמים ראש". מנדלסון מייחד שם דיבורו על הרמב"ם, שקבע את עיקרי האמונה, וגם בתשובה המיוחסת לאחד הקדמונים יש אותה הטענה, "שאינן זה מן המקובל באומה, שהוא כתורה בעל פה ושאינו דבר מפורש בכתוב... ומי התיר לנו להוסיף על התורה ולקבוע עיקרי האמונה, חיובי הלב משיקול דעתו". עוד דברים שבא עליהם הדיון ב"ירושלים", כמו מה שהתירו חכמים "לכתוב את התלמוד כולו שהוא נגד התורה" על היסוד "עת לעשות לה' הפרו תורתך", ובכלל הרבה מכל אותם הרעיונות והספיקות שמנדלסון הרחיב עליהם את הדיבור ב"ירושלים". וכדאי להביא איזו קטעים מתשובה זו: "כי דבר ידוע אצל רוב וכמעט כל המון התלמידים, כי לא יוכל ללמוד דעת בעניינים האלה, כי אם מי שימלא כריסו מספרי היוונים והעמיק העיון בחיבוריהם. ואף כי הדברים האלה ראשית התורה ועיקר הדת, עם כל זה דבר מוסכם הוא אצל כולם, כי לא יעמוד האדם על עיקר התורה

המצוות מן השכל אשר יקנה ממשוטי הכתובים ומדברי רבותינו ז"ל, כי אם השכל אשר לומד והורגל בספרי החוקרים מן האומות הוא אשר יודע לבחון בדברים האלה". וכן: "הערה אחת אנכי מעיר בעיקר הענין הזה אשר נתן הרב (הרמב"ם) ז"ל אל לבו לחקור אחרי עניין לדעת עיקרי האמונה, וכאשר עלה לו מתוך חקירתו ראה לקבעם בישראל לחוק עולם ואנכי לא אדע זו מניין, אחרי שהרב ז"ל מודה, שלא קיבל הדברים איש מפי איש עד משה רבנו ע"ה, ואם כן אין זה מן המקובל באומה..." אמנם הוא כאילו מנסה להצדיק את הרמב"ם, שקבע את העיקרים "כפי אשר הוציא בעוצם שכלו ודעתו היפה... מחמת רוב הבילבול וחסרון דעת רחבה, עד שעיקרי האמונה לא נודעו על בוריין, ונעלמו כל כך עד שאפילו הגאון ז"ל (הרמב"ם) שהיו כל התורה והתלמוד שגורין על שפתיו לא השיגה ידו כדי גאולתו, אם לא מכוח אחר מעורב בו, והן ספרי חכמי היוונים, ולכן בוודאי היתר גמור הוא בדור שפל כזה, שנתבלבל עליהם התורה, ונתעוותו עליהם המשפטים הישרים, והמה מגששים כעיוורים קיר... והמה כתחתייתו ההר בשפל המדרגה, בסתר רעם ומהומה, ורבים הם אשר יהומו וינועו ויחוגו כשכור ולא מיין החכמה, כי אם מריר חלמות באין טעם... כי קצרה דעתנו למאוד... לולי ה' הותיר לנו שרידים בכל דור, קדושי עליון... הנה בדור אשר כזה, אומר דוודאי אין איסור כלל וכלל, ולא עוד אלא דחיוב ומצוה גדולה שיודיע חכם את דעתו להגיד לעם כפי מראה לבו, והחזיון אשר חזה, אפילו שיהיו דברים גבוהים ונעלים עד מאד..." הדברים הסתומים והמבלבלים באו להצדיק את משה מנדלסון, שגילה את דעתו¹⁶² "שאין ליהדות העתיקה שום ספרי 'אני מאמין', שום עיקרי אמונה, איש לא נשבע על סמלי דת, איש לא הושבע על עיקרי אמונה".

בתשובה זו המיוחסת לקדמון הבליע ר' שאול דברי קטרוג קשים על עם ישראל, שלא כמנדלסון שהפך תמיד בזכותו. כאן יש אולי לראות כעין תגובה אישית ליחסה של הסביבה לאישים אלה. מנדלסון היה חביב על העם וגם הרבנים כיבדוהו, ואילו ר' שאול, אותו רדפו חבריו שומרי תורה, והרבנים, לא רק "שלא מילאו כרסם מספרי היוונים", אלא היו מחרפים ומגדפים את ההוגים בהם. ומרוב כעסו ורגוזו טפל ר' שאול האשמות על העם היהודי כולה, "כי סרגו ממצוותיו וסילפנו הישרה... ותהי יראתנו אותו מצות אנשים מלומדה..." וכן סידרו לנו קדמונינו ז"ל בסדר הוידוי 'תיעבנו, תעינו תעתענו, סרגו ממצוותיך'... ואף כי אנו אומרים דברים אלה בפה מלא, הנה הלב לא נכון עמהם ואינם יודעים מה בוטים, וברגע הוידוי כל ישענו וחספצנו להחזיק במעוזי ההבל, אשר נהבלנו האיש על בצעו... אוי לנו מאו

נואלנו ואין חכמה ואין בינה בתוכנו... ואמנם מי שאינו מאמין בזה, רצוני כי האומה בכללה הרעה את מעשיה למאוד בעיני השם יתעלה, הנה הוא ודאי מין ואפיקורוס". "והשם יתברך יטע בלבנו השכל וידוע להסיר כל רשע וסכלות אשר אין ה' חפץ בו... לעשות הטוב בעיניו לעשות רצון האל... כי לא יחפוץ, כי אם אהבת האמת והשלום ולא יחשוב איש את רעת רעהו". אין לדעת, אם רמז בזה לרדיפות שרדפו הרבנים את נפתלי הירץ-וייזל (עליו ידובר להלן) אחרי שפירסם את ספרו "דברי שלום ואמת". ואולי, וזה מתקבל יותר על הדעת, נתכוון לרדיפות שרדפוהו מבקשי רעתו.

בעוד שמנדלסון, בדברי הקדמתו לתרגומו הגרמני של ספר "תשועת ישראל" לר' מנשה בן ישראל, וכן בכל ויכוחיו עם צוררי ישראל, עמד כשומר נאמן להוכיח צדקת עמו ולחם לכבודו ולזכויותיו — עמד רב בישראל ושם דברי בלע בפי גאון קדמון להצדיק את הדין על עם ישראל, הטובע בים של צרה. אולי אפשר לומר לזכותו, שלא חשש כל כך ל"מה יאמרו הגויים", הואיל ודבריו נאמרו בלשוננו והיו מכוונים בעיקר כלפי פנים, בעוד שמנדלסון דיבר דבריו בלשון הגויים ומשום כך גברה אצלו מידת החסד.

ט. ר' משה מנדלסון [רמבמ"ן]

שני גדולים נולדו באותו דור ושני מחנות שונים זה מזה דגלו בשמם במשך דורות. בוויילנה שבליטא נולד ר' אליהו הידוע בשמו הגאון מוויילנה, ובדיסאו שבאשכנז נולד משה בן מנחם הידוע בשמו משה מנדלסון; זה גאון גדול בתורה ותמים באמונתו, וזה גדול בפילוסופיה והגיון. מעריציו של מנדלסון בגרמניה קראו לו "יחיד בדורו" וגם תלמידי הגאון מוויילנה הכתירו את רבם בשם "יחיד בדורו". שניהם הקימו דור של תלמידים מעריצים שהפריזו בשבחם, והשפעת שניהם, של כל אחד ואחד על מחנהו, היתה רבה. והואיל ואני עומד כאן בפרשת יהדות גרמניה, אקדים את הפרקים על מנדלסון והשפעתו.

עיקר גדולתו של מנדלסון היה כפילוסוף וכסופר גרמני. אולם עיקר השפעתו היה לא על גרמניה, אלא על יהדות גרמניה. בחייו השפיע במידת מה על ידידו לסינג, על קאנט, ואפילו על שילר וגיתתה. האחרון כתב, ש"מנדלסון עורר בהופעתו רחשי רוח והתפעלות כללית".¹⁸³ וכשמת הספידוהו משכילי גרמניה בדברים חמים, אבל עד מהרה נשכח, והגרמנים ידעו את הבנקאים מנדלסון, יוצאי חלציה יותר מאשר את מנדלסון הפילוסוף. רק יהדות גרמניה היא שהעריכה את מנדלסון כיחיד בדורו, ולא שכחתהו במשך דורות, וההערצה עברה אחרי כן למשך זמן ידוע ליהדות רוסיה. ויש שהפריזו בגדלו ובהשפעתו. הרבה נכתב על מנדלסון, אולם בייחוד יש לשים לב לדברי איציק אייכל בספרו "תולדות רבנו החכם משה בן מנחם", אף על פי שיש בו הפרוות. אייכל קרוב היה לחוגו של מנדלסון ושתה בצמא דברי רבו. הרבה שמע עליו גם מפי יתר המקורבים, וגם מבנו הבכור של מנדלסון, יוסף, שהתעניין במיוחד בתולדות אביו. חומר-מה אפשר למצוא גם בדבריו הקצרים של שלמה מיימון על מנדלסון באבטוביוגרפיה שלו. דבריו של מיימון שקולים והוא רחוק היה מכל גזומה.

כשפנו למנדלסון עצמו שיכתוב את תולדותיו ענה בשלילה. אולם אחרי מותו באו תלמידיו וסיפרו קצת על חייו שהיו כמו אגדה. בנו של סופר סת"ם ומלמד תינוקות תפס אחד המקומות החשובים בחיים הרוחניים של גרמניה, שיחסה ליהודים היה יחס של שנאה ובוז. כשמנדלסון כבר נתפרסם

בעולם כסופר ופילוסוף גדול, צריך היה כשבא לדרודן לשלם מס גולגולת, כדרך שנהגו בבהמות, עשרים פרוטות.¹⁶⁴ אייכל מספר, "בהיותו בן שש שנים למד כבר הלכה ותוספות", וש"בימי החורף היה אביו מביאו בשלוש או ארבע בבוקר, עטוף באדרת לבית המדרש, אחרי אשר היה משקה אותו מעט מים חמים (תה)". בן עשר חיבר שירים, אבל כשעבר עליהם אחר כך, כעבור זמן, לא מצאו חן בעיניו "ויאמר כוח הזה חסרה נפשי, אין בה תכונה למלאכת השיר". "כל ספרי התנ"ך היה יודע ממש בעל פה". ועוד לפני שמלאו לו שלוש עשרה שנה נודמו לידו ספר "מורה הנבוכים" "ויתאמץ בכל לבו לקרותו ויהגה בו יומם ולילה עד שעמד על עמקי מחשבותיו". "וכה אמר מנדלסון לפעמים באחוות מרעיו בדרך שחוק: הרמב"ם היה הסיבה להשחתת תארי, הוא עקר בשרי ובעבורו נחלשתי, ובכל זאת אהבה רבה אהבתי, כי הוא הפך שעות רבות בימי חלדי מאבל לשמחה, ואם בבלי דעת אחת עשה עמי לרעה בהחליש את גופי, הלא שבעתים היטיב לי בהבריא את נפשי בלימודיו הרמים".

ובהגיעו לבר-מצווה הלך, כפי שסיפר אייכל, מדיסאו בברלין אל רבו ר' דויד פרנקל שנתקבל שם לרב אב"בית-דין. שם טעם הנער טעם רעב. הוא עצמו סיפר לפעמים בחברת אוהביו, כי בשעה שהיה קונה את כיכר הלחם "היה רושם את הכיכר לכמה סעודות, על כמה ימים, לדעת עד היכן מגיע סיפוקו, ולא אכל לפי רעבון נפשו, כי אם לפי כוח סיפוקו". "ועליית קיר קטנה כדי ללון בה, המציא לו איש נדיב וטוב לב חיים בומבורג וגם צידה עשה לו פעמים בשבת". הנער מצא לו מורה רבע שעה ליום ללמדו רומית, הוא הרופא בן-קיש איש פראג, והנדסה ופילוסופיה ישראלית לימדו רב פולני. אייכל מספר: "היה בעת ההיא בברלין, הרב ר' ישראל מחבר ספר "נצח ישראל", איש פולניא גדול מאד בתורה וחכמה. ולו רעיון זך, לב רחב, נרדף מארץ מולדתו בחרון אף המקנאים, אשר שטמוהו על דבר אהבתו את החקירה, ויתחבר אליו משה לקחת לקח מפיהו... כבר אמר החכם גדולה אהבת האחים לצרה מאהבת האחים ללידה, האומלל יבקש אומלל כמוהו להינחם בצרתו, לזאת אהב משה את רבו ישראל והרב אהב את משה, ויהי בלכתם יחד אל תכלית אחת למד משה מפני רבי ישראל חכמת המדידה מספר אייקלידעס הנעתק ללשון הקודש, ורבי ישראל הוסיף עליהם מופתים אשר המציא בחכמה הזאת, ותמצא החכמה הזאת חן בעיני משה, וידרשה בכל לבו". ודאי יש בסיפור זה הרבה מן האמת, אם-כי לא דיוק גמור. על ר' ישראל מזאמושץ' הארכתי את הדיבור. היו רבנים בפולין שהעריצו את ר' ישראל, כפי שנראה מהסכמותיהם על ספר "נצח ישראל". לא נכון הדבר

כי את אוקלידוס למד מנדלסון על פי התרגום העברי, הרי זה תורגם רק בשנת תק"מ על ידי ר' ברוך משקלוב, אחרי מותו של ר' ישראל ברור, שאת ספרו "ארובות השמים", שנשאר בכתב יד, חיבר ר' ישראל, עוד בהיותו בפולין. משמע, שאו כבר ידע לשון לועזית. שהרי מן הידיעות שהיה יכול לשאוב מן הספרים שהיו אז בהנדסה ותכונה בלשון הקודש, אי אפשר היה לו לחבר את ספרו "ארובות השמים"; והרי גם שעון המציא, כידוע, 165 גם שלמה מיימון למד גרמנית עוד בהיותו בליטא, וכמוהו, ודאי גם ר' ישראל קודמו למד את הלשון הגרמנית עוד בהיותו בפולין כדי להבין בספר, אף שדיבר ככל יהודי פולני, ויש להגיד לשבח, שהיה מדבר בסגנון ברור ובהיר, ולפעמים גם חריף ביחס להרבה עניינים שמנדלסון היה מבליעם בנעימה, ומשום כך נמצאו קנאים בפולין שרדפוהו וחסדוהו במינות, בדברי שלמה מיימון בספר חייו. ואילו מנדלסון גם כשמילא כריסו בחכמות ומדעים כלליים היה מדבר, בסגנון היהודים החרדים, אף על פי שבמצבו החמרי לא היה תלוי בהם כר' ישראל.

בן כ"א, התחיל מנדלסון להוציא יחד עם חבריו טוביה בוק חוברות מעין שבועון בשם "קוהלת מוסר". חוברות אלו לא היו — כסברת רבים מכותבי תולדותיו של הרמב"ן — מעין נסיון ראשון לעתונות עברית, וכן לא באו לשם הפצת השכלה או רעיונות חפשיים, מעין אלה שפירסם ר' ישראל בהיותו עוד בפולין בדברי המבוא שלו ל"נצח ישראל". כוונת המוציאים לא היתה אלא להפיץ דעות מוסריות ברוח היהדות המסורתית. החוברות לא הצליחו ונפסקו. יש סבורים שההפסקה באה בעטים של "מקנאים", אבל אין זה מתקבל על הדעת, שהרי הדברים שנדפסו יכלו להאמר גם על ידי גדולי הקנאים באותו דור. הן הפרק הראשון בחוברת ששמו "כל מה דעביד רחמנא לטב עביד", 166 והראיות המחזקות אימרת חז"ל זו מן התלמוד והמדרש, וגם המסקנות בפרק השני כי התלאות המוצאות את האדם "יסודם ברוע המידות אשר בחרנו בהם ולולי הסכלנו עשו, לולי המרנו רע בטוב וטוב ברע לא מצאנו כל הרעות האלה", מתאימות לכל ספרי המוסר, ולא היה שום מקום למצוא בהם פגם, אלא ודאי סיבות אחרות גרמו להפסקת הוצאתן. מן החוברות המעטות שיצאו אנו למדים שבימי נעוריו דאג מנדלסון בראש וראשונה לשאלות מוסריות שיסודן ביהדות, ושאלת הפצת השכלה כללית בין היהודים לא עניינה אותו כלל.

אחרי שנסיגנו זה לא הצליח, לא רצה מנדלסון לפרסם שום דבר בדפוס. את קיומו מצא בעבודתו כפקיד בבית מסחרו של יצחק ברנארד, האיש שבביתו עבד מנדלסון גם קודם לכן בהיותו מורה לבניו והוסיף להשתלם —

בייחוד בלילות — בחכמה ובמדע. בהיותו כבן עשרים וחמש התוודע אל לסינג, שהכיר בו כי "גדול יהיה בדורו", ועל ידי לסינג התוודע אל מלומדים גרמנים אחרים, שעוררוהו לכתוב על נושאים פילוסופיים, וגם הביאו את דבריו לדפוס. הוא יחד עם לסינג הבהירו את מחשבות המשורר האנגלי פופ האומר בחתימת שירו בחינת האדם "כל אשר עשה האלהים לטוב עשה". הפעם, כמובן, לא על פי ראיות מן התלמוד והמדרש ("כל מה דעביד רחמנא לטב עביד"), אלא על פי הפילוסופיה.

לאט-לאט נתפרסם שמו של הפילוסוף הצעיר בכל מדינות אשכנז. שלמה מיימון מגדיר את חקירותיו הפילוסופיות: "כי היה מנדלסון פילוסוף גדול, דבר זה ידוע למדי. אמת, שלא היה ממציא שיטות חדשות, אבל הוא תיקן שיטות ישנות, ובייחוד את שיטת לייבניץ-וולף ועשה אותה שימוש לכמה עניינים של הפילוסופיה". "מנדלסון היה ידען גדול במאתמטיקה. הוא היה מוקיר את המדע לא רק מחמת הודאות הברורה שלו מצד עצמו, אלא גם לשם תירגול מעולה ביותר של המחשבה המעמיקה". "רוחו של מנדלסון לא יכלה מעולם להתעסק בקטנות. כל הימים היו מעסיקים אותו עניינים ממדרגה חשובה ביותר, הלא הם: עיקרי המוסר, יסודות הדת הטבעית, השארת הנפש וכיוצא באלה". "מושג השלמות המוטבע ביסודו של המוסר הקיפו מרובה יותר מהכרת האמת גרידא". "מנדלסון יכול להבין היטב לרוחם של היהודים הפולנים מקרוב באו, אשר מחשבותיהם מבלבלות על פי רוב ולשונם היא ז'רגון בלתי מובן, וכשהיה מדבר עמם היה משתמש בדרכי הדיבור ובביטויי הלשון שלהם". הקטעים הללו של מיימון בתיאורו את מנדלסון אומרים הרבה. הם מבארים חזיונות תמוהים באופי הפילוסוף הגדול, שידע את היהדות ממקור ראשון ידיעה עמוקה. הוא, כאמור לעיל, לא ביטא את רעיונותיו ואת כל אשר בלבו באופן גלוי וברור, כרבו במתמטיקה ובפילוסופיה יהודית ר' ישראל מזאמושץ'. די לקרוא את דברי ההצטדקות שלו באגרתו לר' נפתלי הירץ ויזל על דבר ספרו (בגרמנית) פידון: 167 "באמת יראתי להקריבו לפניו עד כה, כי אמרתי פן אהיה לבו בעיניו שאני דורש ומביא ראיות ונותן מופתים על דבר אשר לא תסופק אמיתו בעיני כל איש אשר בשם ישראל יכונה, כי הוא סעיף מעיקרי אמונתנו הקדושה, אחרי שאין גמול ואין עונש לפי דעת מכחישי ההשארה... והנה מתחילה עלה על דעתי לכתבו בלשון הקודש, והיה עם לבבי שלא לייחס המאמרים אל זוקראטוס, כי מה לנו בעלי הדת האמת לבן סיפרוניסקוס, ורציתי לנטות

מדרך אפלטון מכל וכל ולכתוב ספר לעצמי על תולדות הנפש והשארתה וליסד לקחי על מאמרי חז"ל בהגדות ומדרשות, כי כרובם ככולם מסכימים עד מאוד, למה שביארתי בדרך האמת, שלא יתנגד לאמת בשום פנים, לולא מונעים רבים מנעוני מלעשות כן, המה השיאוני לבחור בשפת העמים, כאשר עשו גדולים וטובים ממני, אשר כתבו חיבוריהם בלשון הערבי ואין מוחה בידם, ואחרי אשר נשתנה הלשון נשתנה גם העניין, ודרכתי בעקבות אפלטון, כי הוצק חן בשפתותיו וכמעט ואין בחכמי האומות ומליציהם מדבר צחות כמוהו. יש בדברים אלו משום התחסדות יתרה, וחיפוש הכשרים לכתביבת ספרים בלשון העמים. ישראל מזאמושיץ לא היה כותב בסגנון חסידי כזה, וגם נפתלי הירץ ויזל הביע השתוממותו על ההתחסדות היתרה של רבו בחכמה: "מעולם לא נאסר דבר זה להזכיר דברי האמונות והדעות במופתים שכליים... ואשרי מי שיחזק האמונות במופתים שכליים..." "אם אחר שקיבל התלמיד באמונה בא חכם מופלג ובירר לו אמונותיו על ידי מופתים שכליים, תיקר נפשו כהנה וכהנה". גם זאת: ודאי הבין מנדלסון, שאילו כתב ספר כזה על פי דברי רז"ל והמדרשים בעברית — איש לא היה שם לו לב, ואילו בגרמנית זכה ספרו הקטן "פידון" לפירסום רב. תורגם לכמה לשונות ואפילו ללשון הקודש. רצה ויזל לתרגם איתו, והנה בא אחר ותירגמו.

התחסדות דומה לזו, יש גם בהקדמה של מנדלסון לביאורו על "מלת ההגיון" לרמב"ם: "וכי תאמר בלבבך הלא כל המלאכה הזאת נתחדשה מאריסטו היווני ותלמידיו, ומה לי ולבן ניקומאכוס כי אשקוד על דלתותיו לשמוע מאתו אורח ההשכלה ודרכיה, הלא הזהירוני רבותינו הפוסקים מלנטות אחריה, ואסרו לנו לקרות בספריו, כי הם ספרים חיצונים הממשיכים את הלב בסברות בדויות ודעות כוזבות, ואם בחכמי ישראל אמרו חז"ל אם דומה הרב למלאך ה' צבאות, יבקשו תורה מפייה, ואם לאו אל יבקש תורה מפייה, ומכל שכן באיש הזה אשר לא מבני עמנו הוא ולא ראה אור התורה מימיו, ואם הימצא ימצא בפיו דבר אמת, כמעט שייבטל ברוב הטעויות והשגיאות הנמצאות אלו — דע נא, ידידי, ירחמך השם, כי לא לקרות בספרי אריסטו היווני אני מסיתך, כי אם לשמוע דברי חכמה מפי שר התורה רבנו משה בן מיימון זצ"ל, אשר אסף ולקט אוכל מתוך הפסולת ונהג עם היווני הזה כמנהג רבי מאיר עם אחר: תוכו אכל וקליפתו זרק..." ועוד שם: "אמנם ידעתי שהיום קצר והמלאכה מרובה וכמעט שלא יספיקו ימי שני חיי האדם המעטים והרעים לעסוק בגפ"ת, כמצווה עלינו ללמוד וללמד לשמור ולעשות, והם דברים העומדים ברומו של עולם, ואיך יפנה לבו לעסוק בפרפראות לחכמה כאלו, ואולם שבתי וראיתי שהדרכים הללו קלים עד מאד... וראוי

לבחורים השוקדים על דלתי התורה שיקבעו שעה אחת או שתיים בשבוע, להתבונן בדרכים הללו אחרי שהם רבי התועלת גם בלימוד הגפ"ת ופילפול חברים... כך נתן מנדלסון הכשר ל"מלות ההגיון" של הרמב"ם. אמנם, היה מקום לחשוד אותו בצביעות, אבל לפי דברי אייכל חשדו בו מקנאיו שהוא חונף, ולא שהוא צבוע. ובאמת לא רבה הדרך מחנופה לצביעות. אולם לפי דברי מיימון, שהבאנו לעיל, היתה דעתו של מנדלסון ש"מושג השלימות המוטבע ביסודו של המוסר היקפו מרובה יותר מהכרת האמת גרידא". ולשם התכלית המוסרית הרשה מנדלסון לעצמו לא לגלות את כל האמת שבלבבו, ובלבד להחדיר את ההשכלה בין החרדים. מיימון מספר בוכרונותיו: "מנדלסון היה שומר, כידוע, את חוקי דת אבותיו, וכיוון שמנדלסון היה מכובד מאד אצל הגויים, ושמירתו את חוקי הדת חיוקה את עמדת החרדים בעיני הדור הצעיר, לפיכך היתה דעתם של רוב החרדים נוחה הימנו.

ופירסומו של מנדלסון הלך וגדל. וכשבא בשנת תקכ"א להאמבורג נתקבל שם בכבוד גדול. כנראה פנה אז אל רב העיר שיכבדהו בתואר "חבר". הרב ענה לו במכתב מלא תהילה, כיאות לתלמיד חכם ופילוסוף: "אהבת יהונתן אהבתיו, משכתיו חסד. ולכן אמרתי במה אכבדהו נגד זקני עמו. אם בסמיכות חבר הלא לגדולה מזו מתוקן... ואם סמיכות מורנו הוא דבר יוצא ממנהגו של עולם ליתן לאיש פנוי עטרת מורנו... ואמרתי ליתן לו כסות עינים, כי הוא כולו מחמדים, פרדס רימונים, תוכו אכל וקליפה זרק והוא חכם הרזים... כי נאמן בית ה' קראתי לו וכליל תפארת בחורים על ראשו"... כעבור שנתיים ניתן למנדלסון פרס ראשון מאת האקדמיה בברלין. תשובתו על השאלה "אם נמצאים מופתים חותכים למשפטי חכמת מה שאחר הטבע, כמו שנמצאים למשפטי חכמת ההנדסה" היתה, לפי חוות דעת האקדמיה הברלינית, התשובה המוצלחת ביותר, בתשובתו ניצח אז את קאנט, שקיבל רק את הפרס השני. מנדלסון זכה איפוא לשני כתרים כתר תורה וחכמה גם יחד.

בין מנדלסון ליעב"ץ

מנדלסון היה גדול בתורה, ואילו עסק רק בלימודי קודש היה ודאי עולה בידיעותיו על גאוני דורו, מפני שהיה בעל הגיון ואוהב פשטות. ואולם מנדלסון היה עסוק כל היום כפקיד, ובשעות החופש למד לשונות ומדעים, ורק מעט מאד מזמנו היה יכול להקדיש ללימודי התורה. הוא כתב גם חידושי תורה ופירש המשנה באופן פשוט וברור. אין ספק שהיה בא במשא

ומתן של תורה עם הרבנים שהיו באים מפולין והיה מתפלפל עמהם כאחד מהם. בתרגום של קיצור דיני חושן המשפט, שמנדלסון עשה לפי דרישת פרידריך השני, ובפרט בהלכות ירושה ונחלה, אפוטרופסים, צוואה ומתנת שכיב מרע וכו', ירד לעומקי הדינים. יש גם חליפת מכתבים בינו ובין ר' צבי הירש האב"ד מברלין. מנדלסון מביא ראיות לדבריו מדברי הפוסקים כגון הסמ"ע (ספר מאירת עינים), ודבריו הם בהגיון וידיעת העניינים.¹⁶⁸ זה היה בשנת תקכ"ה. ובשנת תק"ל, כאשר כבר יצא שמעו כפילוסוף וסופר גדול, כתב מכתב ליעב"ץ, שהזכרתי לעיל. ממכתב זה אפשר להיווכח שמנדלסון ירד גם לעומקה של הלכה. יעב"ץ הקשה בספרו "לחם שמים" על משנה אחת במסכת ביצה, שלפי דבריו "נשתוללו כל אבירי לב, לא מצאו כל אנשי חיל ידיהם להתיר חרצובות הקושיא", והנה משה מדיסאו מבאר את המשנה באופן פשוט וברור. מכתב זה פורסם בספר "שאלית יעב"ץ"¹⁶⁹ וממנו יש ללמוד הרבה על תכונתו של מנדלסון. יעב"ץ, כפי שכבר הבאתי למעלה, היה בקשרי ידידות עם מנדלסון ושלה לו את ספריו "חדשים גם ישנים" לחלקם לפי הוראותיו. והנה מה שכתב מנדלסון ליעב"ץ: "בימי חג העבר שקדתי על חיבורו "לחם שמים", יום יום, כי תורתו שעשועי ואם בער אנכי ולא למדתי חכמה, הנה אהבת האמת והאמונה בוערת בעצמותי מאז ידעתי בין ימיני לשמאלי ונפשי קצה בפילפולי וקילקולי רוב החכמים בעיניהם, הצוללים במים אדירים, ואפילו חרש לחתות אש מיקוד לא מעלים, לכן מאסתי לילך בדרכיהם מיום היותי לאיש עד עמה ואם ירשני אדוני, מורי ורבי, אומר לפניו דבר אחד מספרו "לחם שמים" אשר לא אוכל לבוא עד תכונתו..." ממכתב זה נראה, שמנדלסון, עם כל התפארותו על אהבת האמת הבווערת בעצמותיו, לא דיבר אלא קצת אמת. החלק הראשון של "לחם שמים" נדפס בשנת תפ"ח, בשעה שיעב"ץ היה עוד צעיר. את המכתב כתב בשנת תק"ל, כלומר, כעבור ארבעים ושתים שנה מיום צאת הספר, ובינתיים הרי הדפיס יעב"ץ הרבה ספרים חדשים, וגם את "לחם שמים" חלק שני, והרי מנדלסון קיבל "ספרים מיעב"ץ ישנים גם חדשים", הרי שקיבל גם את החלק השני של "לחם שמים", ואולם מנדלסון מודיע, ששקד על חיבורו "לחם שמים" והגה בו יום יום, ומתפלפל במשנה אחת במסכת ביצה, ואינו מזכיר כלל את החלק השני, שבו פירושו של יעב"ץ על מסכת אבות, מסכת שעיקרה מידות טובות והמוסר הישראלי, דברים שהיו קרובים ללבו של מנדלסון הרבה יותר מדיני שבת, עירובין, יום טוב וכיוצא בהם, ואין ספק שכאן היה לו למנדלסון הרבה יותר להעיר. ואולם "לחם שמים" חלק ראשון היה ספר צנוע, בלי פילפולים. יש בו הערות בענייני הלשון וניקוד, וה

היה הספר היחידי שמנדלסון היה יכול לעיין בו בלי התרגזות, מה שאין כן החלק השני, שבו פגע יעב"ץ ב"מורה נבוכים", הספר החשוב והיקר ביותר בעיני מנדלסון. בחלק זה העז יעב"ץ לומר, שאין "מורה הנבוכים" מעשי ידי אומן המחבר הגדול הר"מ ז"ל, אלא מאחד שרצה ליחנק ותלה עצמו באילן גדול, ו"בעל ספר מורה נבוכים הלך חשכים". ודאי קל היה לו להוכיח בהוכחות ברורות שה"מורה" הוא חיבורו של הרמב"ם. הרי הרמב"ם עצמו מזכיר באגרותיו את "מורה הנבוכים", והרי עוד בדורות הקרובים להרמב"ם התלקחה מחלוקת גדולה מסביב ל"מורה". ואולם, כאמור, מנדלסון חשב שאין לו רשות לשקר, אבל אינו מחוייב להגיד את כל האמת לרגזו כיעב"ץ, ועל כן כתב לו שהוא מעיין ב"לחם שמים" והעיר מה שהעיר בחלקו הראשון ועבר בשתיקה על חלקו השני.

יש עוד ויכוחים בין מנדלסון ליעב"ץ, שהראשון מדבר בענווה כתלמיד לפני רבו, והשני בביטול, כלאחד התלמידים החביבים, ובכל הדברים הרי צדק מנדלסון. הוא שאל את יעב"ץ על דברי הרמב"ם בהלכות מלכים: 170 "שחסידי אומות העולם צריכים שיקבלו עליהם שבעת המצוות ויעשו אותן מפני שציווה בהן הקדוש ברוך הוא בתורה, והודיענו על ידי משה רבנו ע"ה שבני נח מקודם נצטוו בהן, אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת... אינו מחסידי אומות העולם". לדבר זה אין מקור בתלמוד, והמפרשים אומרים "שהרמב"ם מסברא דנפשיה אומר כך". ומנדלסון טוען, שאין זה מתקבל על הדעת, "וכי כל שוכני ארץ ממזרח שמש ועד מבואו וזולתנו ירדו לבאר שחת והיו דראון לכל בשר אם לא יאמינו בתורה שניתנה מורשה לקהילת יעקב לבד, ובפרט בדבר שאינו מפורש בתורה כלל". יעב"ץ האריך בתשובתו על פי המחלוקת בתלמוד אם מצוות צריכות כוונה, ועשה עצמו כלא מבין שאין דבר זה עניין של מחלוקת התנאים, אלא עניין שבהגיון ובשכל הפשוט. אילו היו חסידי אומות העולם מאמינים שהתורה כולה כמו שהיא, לפי המסורת, היא מסיני, הרי ודאי היו מתגיירים, אלא שיש חסידי אומות העולם, שבאו לידי הכרה מדעת עצמם, שיש אלוהים, ושיש להתנהג לפי התורה האנושית, ולקיים את שבע המצוות שהן בעיקר מצוות אנושיות. ואמנם הנוצרים הראשונים היו מטילים על הגויים שהיו עובדי אלילים, ואמרר להיכנס לחברתם, רק את שבע המצוות, ולא הטילו עליהם שום חובה של אמונה, וקיום המצוות הביא אותם, בסופו של דבר, לידי קבלת האמונה הנוצרית. הן יעב"ץ כתב בספרו האחרון, לפני מותו: "האומות הללו המאמינים ויש להם מידות חמודות", אף על פי שלא הוברר אם "האומות הללו מאמינים" לפי הפילפול אם מצוות צריכות כוונה. הרי שצדק מנדלסון, ולא יעב"ץ וגם

לא הרמב"ם שאמר דברים אלה "מסברא דנפשיה". אגב, זה לא המקרה היחיד שהרמב"ם העלה להלכה דין שאין לו שום מקור בתלמוד, בהלכותיו אנו מוצאים דברים שאינם מתקבלים על הדעת כלל, כמו "ישראל הבא על הגויה בין קטנה בת שלש שנים ויום אחד, בין גדולה, בין פנויה, בין אשת איש, ואפילו היה קטן בן תשע שנים ויום אחד, כיון שבא על הגויה בודון הרי זו נהרגת מפני שבאה לישראל תקלה על ידיה"¹⁷¹ מנדלסון לא הוסיף להתווכח עם יעב"ץ בעניין זה, אף שהיה בידו לסתור את דבריו בראיות הגיוניות, אבל ידע כי לא ישפיע עליו.

וכך היה הדבר גם בוויכוח על גזירת הממשלה במדינת שוורין להשהות את המתים שלושה ימים מפחד שינה ליתרגית. מנדלסון טען:¹⁷² אמנם מפני כבוד המת אסור לפי הדין להלין את הקבורה, אבל "הרי התיירו להלין משום כבוד המת, להביא לו ארון ותכריכים ומקוננות... ואם משום דבר קל כזה (להביא מקוננות) התיירו להלין, על אחת כמה וכמה אם יש עוד נידנוד ספק בדבר, פן נשאר בו רוח חיים שאין לקברו, ואין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש... כדאיתא במסכת שמחות: 'יוצאין לבית הקברות ופוקדין על המתים (שהיו מונחין בכוכין ומערות)... ואין חוששין משום דרכי האמורי, מעשה שפקדו אחד וחי כ"ה שנים ואחרי כן מת'... ואם יארע לנו חי' כמעשה שהובא במסכת שמחות במה נצטדק?... ויעב"ץ השיב: "...אף כי דבר מסויים כזה שיש בו משום חשש פיקוח נפש... הס מלהזכיר שלא שת לדבר זה שום אחד מגדולי הדורות רועי הצאן קדשים, עד עתה שנתעורר העניין על ידי האומות, ומבקשים עלילה לנהוג מנהגם שנצטווינו להיבדל מהם ומחוקותיהם... ואל תפנה אל דברי רופאי אליל... שאין ממש בדברי רופא משולל מתורה, אל ירד בני עמו..." ובאגרת נוספת באותו עניין: "ראה גם ראה אם כנים דברי... אשר נאמרו מחיבה יתרה... כדי להסיר ממך עקשות פה ולזות שפתים ולא לתת מקום לרדות (שבלאו הכי רבו המתלוננים על מעלתו שמגדל כלב...), חשבתי תוסיף בי אהבה, כמו שנאמר, הוכח לחכם כי לא באתי לקנטר ולהילחם עמך רק להרבות שלומך, שלא יפגעו בך מרי נפש, בשמעם שאתה פונה להבלי בני נכר... הבלי הגויים ונסיונות חדשים של רופאים, שידוע לנו מה כוחם יפה ועד היכן מגיע בידי תורתנו..."

כידוע אין ההלכה הישראלית פוסלת דעת רופא נכרי, פיקוח נפש דוחה שבת אפילו בחשש רחוק מאד מאד, מפני שאין הדבר ניתן לשיעורים, ועל אחת כמה וכמה בדבר הלנת מת. מנדלסון הפסיק את ויכוחו, אלא שלא השתדל לפני הממשלה בשוורין לבטל את הגזירה.

תרגום התורה לגרמנית

ביחס ליהדות תופסים שלושה דברים מקום חשוב בחיי מנדלסון, והם: (א) תרגום התורה וספר תהילים וכו' לגרמנית. (ב) הפולמוס עם לאפאטר. (ג) חיבור ספר "ירושלים" והשפעתו על המלומדים הנוצרים. שלשה דברים אלו השפיעו לא רק על יהדות גרמניה שבימיו, אלא גם על הדורות שלאחריה. בפרק זה אעמוד על תרגומו לתורה. מנדלסון השיב לידידו אביגדור לוי בפראג על השאלה משום מה לא ביקש הסכמה מאת ר' יחזקאל לנדא בהדפסת חמשה חומשי תורה עם התרגום והביאור, כדברים האלה: ¹⁷³ "אנוכי תירגמתי את המקרא בלעז אשכנזי לא להתגדר במלאכתי ולעשות לי שם בארץ. או קורדום לחתוך בו, כי אם לצורך הילדים אשר חנן לי ה' והגדול מת בעוונתי ולא נשאר לי כי אם בני יוסף (האל יאמץ לבבו בתורתו), שמתי התרגום האשכנזי בפיו להבין ממנו פשטות המקרא, עד כי יגדל הנער ויבין מעצמו. והנה הקרה ה' לפני את החכם המדקדק מו"ה שלמה נ"י (שלמה דובנא) ללמד את בני הנ"ל חכמת הדיקדוק שעה ליום. וכאשר ראה הרב הנ"ל את תרגום התורה שבידי מצא חן בעיניו ויבקש מאתי לתת לו רשות להדפיסו לתועלת ילדי בני ישראל, הדורשים ביאור הכתובים ותרגומם בלשון אשכנז מעל ספרי האומות המתעים, ונעניתי לו ראשי, אבל בתנאי שישים עיניו ולבו להעיר על כל מקום אשר הכרעתי בתרגומי דעת מפרש אחד ממפרשי התורה הקודמים על זולתו, או אשר נטיתי מדעת כולם לבחור לי דרך אחר נאות, ומסכים לדעתי עם דרכי הלשון וחיבור העניין, או הנחת הטעם ויסודותיה וכו' והנה לא עלתה על דעתי מעולם ולא קיוויתי להשיג תועלת ממון או כבוד במלאכה זו, אף לא רציתי להיקרא שמי עליו, לולא ביקש מאתי מוהר"ר שלמה דובנא הנ"ל לעשות כן, למען רבות החושקים בו, והזלים זהב מכיסם, כי הוצאות הדפוס רבו עד מאד, ויעלו לאלפים, ואם כן למה זה אנוכי אלך לדפוק על פתחי גדולי ישראל לבקש מהם הסכמה או חרם בדבר אשר לא יגיע לי ממנו שום תועלת? — מלבד שהוא חיבור אשכנזי לתועלת הילדים ומלמדיהם, ולא ראינו מעולם לחכמי הדור ורבני ארץ, שישימו את לבם לחקור אחרי ספר המחובר בלשון יהדות דייטש ולהסכים בהדפסתו, או למחות ביד העוסקים בו, ואם יזכני ה' להוציא לאור חיבור עברי בלשון הקודש לא אחדל מלשאול את פי חכמי ישראל וליטול מהם רשיון והסכמה כחוב המוטל עליי, וחותם את המכתב הארוך במלים אלו: "כעת כשל כוחי ולבי אנוש ונשבר מרוב העסקים והטרדות אשר

כתרוני והרדיפוני מנוחה זה לי שמונה שנים ויותר (המכתב כתוב בשנת תקל"ט) שאני חלוש הכוחות עד מאוד ולא אוכל עוד לצאת ולבוא כמימי קדם, השם ירפאני ועימדני על במותי לעבודתו וליראתו... הקטן משה מדעסא".

יש מטילים ספק, אם הרעיון לתרגם את התורה נולד במוחו של מנדלסון מתוך דאגתו לחינוך בנו יוסף, שהיה אז פחות מבן עשר, ואולם יש סמוכים לדבר, שעניין חינוך ילדיו, ובייחוד חינוכו של יוסף היה עומד בראש דאגותיו כשגברה מחלתו. וכשגדל קצת יוסף נתעורר מנדלסון לסדר את השיחות הפילוסופיות על מציאת השם יתעלה, ואלה דבריו בהקדמה לספרו "מורגן שטונדען" (בתרגומו העברי של יוסף הרצברג "מועדי שחר"): 174 "כל הלימודים האלה על מציאת השם יתעלה, המה פרי מחשבותי בימי עלומי, כי זה כחמש עשרה שנה אזלה מני יד להרחיב גבולי הכרותי בלימודים המדעיים... אבל כאשר גדל יוסף בני וחננו אלהים בלב מבין דעת ותבונה, שויתי לנגדי תמיד החוב העמוס על שכמי... העת לך לחשות, קום אזור כגבר חלצין, ופתח לבנך שערי החקירה והדרישה להבין את ה' ולעבדו בלבב שלם, ובעבור זה קידשתי 'מועדי שחר'... ומה מאד שמחתי לראות את חתני שמעון ואת בר וייל, בן מיודעי, משכימים מדי בוקר בבוקר לבית ועד חקירותינו בענין הנשגב, הוה ולהתווכח עמדי בעניינים שלא מצאו מבוררים וברורים, והם פרי מחשבותי לבקרים בספרי 'מועדי שחר'. אנו רואים איפוא מה גדלה דאגתו לבנו, ומשום כך יש יסוד להאמין שגם התרגום נעשה מתוך דאגה לחינוך בנו. אמנם, התרגום לא נכתב באותיות גרמניות, אלא באותיות אשוריות, אבל מאגרות מנדלסון שנדפסו בהוצאת ועד יובל המאתיים להולדתו, אנו רואים, שכמעט כל ימי חייו כתב את רוב מכתביו בכתב עברי. וגם אשתו, שידעה גרמנית, כך, ובאגרת לידידה, שנכתב אחרי מות בעלה, חתמה "פרומא אשת ר' משה דעסוי". ואפילו בנו יוסף, שמכתביו כבר היו על טהרת הגרמנית — שלא כמכתבי אביו, שהיה אוהב לתבל את מכתביו הגרמניים במלים ובניבים עבריים — כשהיה בן שש עשרה וכתב לאחותו ברענדל בת העשרים ושתים (אשתו של שמעון ששמע אצל חותנו שיעור בפילוסופיה כל בוקר) גם הוא כתב את מכתביו בכתב עברי. ואם בבית מנדלסון שהיו מבקרים בו חכמים וסופרים גרמנים, היה נהוג לכתוב אגרות באות העברית, אין ספק שכך היה נהוג בין כל היהודים, והיה איפוא מקום לתרגום גרמני באות העברית.

מנדלסון תירגם את התורה בימיו האחרונים, כששמו הלך וגדל כפילוסוף וסופר גרמני, אולם גם אז לא נטה אף כחוט השערה מן המסורת והחרדים לא יכלו להאשימו באיזו סטייה שהיא. אדרבה, הוא בא לקדש את השם, יצא לבקר בחריפות את מבקרי התורה שבין חכמי הגויים. דבריו על "קרי וכתוב" בתורה היו ברוח היראים, ובכל ההקדמה הארוכה על התורה הוא מגן על המסורה. ואלה דבריו: "ילדי בני ישראל אשר להם לב להבין אמרי בינה ישוטטו לבקש דבר ה' מעל העתקות חכמי הנוצרים, כי הנוצרים מתרגמים את התורה בכל דור ודור... כפי צורך הזמן... ורעה גדולה יצאה משם, כי המתרגמים הנוצרים אחרי שאין בידם קבלת חז"ל... עושים דברי התורה כחומה פרוצה... ואולם אם ייתכן זה לחכמי העמים ותלמידיהם, לנו בית ישראל לא ייתכן, כי לנו התורה הזאת מורשה... והיא חיינו ואורך ימינו, וכדי שלא יהיו חיינו תלויים לנו מנגד, בשערת הסברא וחוט ההתבוננות לבדו, תיקנו לנו חכמינו את המסורה". את דבריו אלה הרימו על נס גם המשכילים, ואיציק אייכל כתב: ¹⁷⁵ "אשרי חלקו כי נחל את עמו טוב וחיים עדי עד. ועל כל זאת הרים קרן אנשי המסורה מבלי שנות נקודה או נגינה אחת, כאשר יעשון אנשי הפילולוגיא והקריטיקא אשר ימלאו חסרים, ויחסרו מלאים, מסרעפי עצמם או ממכתבים בלויים אשר ימצאו בעקבי הספרים ויאמרו עליהם מצאנו און לנו, ומכתיבת יד ישן נושן הוצאנו את ההגהה הזאת". משמע, לא רק לרוח החרדים אלא גם לרוח המשכילים של הימים ההם היה תרגומו של מנדלסון, והרב הקנאי ר' יחזקאל לנדא לא מצא שום פגם בעצם התרגום והביאורים. הוא, בעיקר, התנגד משום שמצא שהמתרגם "העמיק שפה לדבר בלשון אשכנז עמוק מאוד", ¹⁷⁶ והיהודים בפראג ובכל מדינת ביהם עדיין לא דיברו בימים ההם גרמנית צחה. ואולם רבים מן היהודים שהיו בברלין ובהרבה ממדינות אשכנז כבר הבינו את לשון התרגום, ובשכילים היה תרגום זה דבר בעתו. אגב, מנדלסון דאג גם לאחיו שעוד לא הבינו גרמנית וספרי העמים היו סגורים לפניהם, והוא הוא שחיוק את ידי מנדל לפינ מסאטאנוב לתרגום ספר רפואי לתועלת אחינו בני ישראל. ¹⁷⁷

כשיצאו חמשת חלקי התורה בתרגומו היה יום זה יום חג למשכילים, ומכל צד ועבר שרו שירי תהלה למנדלסון ולמפעלו הכביר; ולא רק המשכילים הגלויים אלא אפילו אחד מגדולי התורה, הוא ר' שאול רבה של פראנקפורט דאודר — והדבר היה עוד קודם שנסתבך במחלוקת עם אחיו הרבנים בגלל ספריו "מצפה יקתאל" ו"בשמים ראש" — נשא משלו "נגד הדרת החיבור" ובשירו אנו קוראים בשבח התרגום והביאור שורות אלה:

בעומק פירוש הפליא עצה, ובחלקת הלשון עליו רוח אל רחופה על זאת יתפלל כל חכם, לחלוק כבוד אל משה, מנה אחת אפים. יאריך אל ימיו, יבהיר אורו כשחק, ויחשוב קמיו כשחק מאזניים. הוי כל צמא, בואו דרשו ספרו וקראו, טעמו וראו נופת נטופה.¹⁷⁸

והנה נמצאו גם קנאים שראו בתרגום זה סכנה ליהדות החרדית, ובהאמבורג הכריזו עליו הרבנים הקנאים ר' רפאל הכהן וחתנו ר' הירש יאנוב חרם והם פגעו גם בר' שאול רבה של פראנקפורט דאודר. ר' שאול לא טמן ידו בצלחת והדפיס אחרי כן בעילום שם ספר "מצפה יקתאל". שבו פגע בכבוד הרבנים הקנאים, ובייחוד ברב ר' רפאל הכהן, מחבר הספר "תורת יקותיאל". בתגובה הכריזו אנשי הרב הקנאי חרם לא רק על "מצפה יקתאל" בלבד, אלא על כל הספרים הנדפסים בברלין בבית הדפוס חינוך גערים, דפוסם של המשכילים.¹⁷⁹ החרם לא הצליח וגרם לירידת כבוד הרבנים. גם את החרם על התנ"ך של מנדלסון לא יכלו להגשים, משום שמנדלסון הערים על הקנאים והחתים את כריסטיאן מלך דנמארק על החומשים שהוציא בתרגומו, והאמבורג, מקום מושבם של הקנאים, היתה תחת שלטונו של אותו מלך.

את תרגומו לתהלים הדפיס מנדלסון בכתב גרמני, ותרגומו זה עשה רושם גם על הנוצרים. נמצא מו"ל ששילם לו חמש מאות רייכסטאלר בעד זכות התרגום, ומספרים שמנדלסון, שהפסיד מכיסו בהוצאת החומשים, משום שקנייתם היו מועטים וההוצאות מרובות, היה אומר בדרך הלצה: "משה נביא היה ומורה לעמו ולא ידעתי אם יש לו לשלם נזקי, אבל דויד מלך ישראל נגיד היה והוא ישלם גם את אשר הפסדתי בספרי משה".¹⁸⁰ מנדלסון תרגום גם שירי השירים. הספר נדפס אחרי מותו בכתב גרמני. ואם בחיי מנדלסון היו היהודים הקונים את חמשה חומשי התורה בתרגומו מעטים, הנה אחרי כן יצא במהדורות שונות, ואפילו ברוסיה, במקום שהיהודים לא דיברו גרמנית.

פולמוס לאפאטר וספר "ירושלים"

כאמור, תפסו מלבד מעשה תרגומו עוד שני דברים מקום חשוב בחיי מנדלסון ויהדות גרמניה — הפולמוס עם לאפאטר וחיבור הספר "ירושלים". הפולמוס עם לאפאטר הנחיל למנדלסון כבוד רב בעולם, הוא הלוחם

לדת במובנה האוניברסאלי, כלומר האמונה באלוהים והישארות הנפש, לא רצה מעולם להיכנס בוויכוחים על עדיפותה של איזו דת שהיא בין הדתות. הוא היה בטוח בעיקרה של דת ישראל כמו שהנוצרים היו בטוחים בעיקרים שלהם. וכשהכוהן לאפאטר הזמין אותו בפומבי לוויכוח דתי הודיע: "הנני מעיד בזה לפני אלוהי האמת הבורא ומקיים אותך ואותי, כי אוסיף להחזיק בעיקרים שלי כל זמן שנשמתי כולה לא תשנה את טבעה". "הריחוק מן הדת שלכם שהודעתי לך ולידידיך לא נתמעט מאותו הזמן" רשאי אני לומר לך שביחס לדת... קראתי, השוויתי, האונתי והכרעתי". ואף על פי כן... מעולם לא הייתי מכניס את עצמי בוויכוח על כך". "הדת שלי, הפילוסופיה שלי ומעמדי בחיים האזרחיים מספקים בידי טעמים חשובים ביותר להימנע מכל מחלוקת דתית ולדבר בכתבים שאני מפרסם ברבים, רק על אותן האמתות שצריכות להיות חשובות לכל הדתות בשווה"; "לפי כללי דתי איני רשאי להשתדל לשם גיור אדם שלא נולד בתורת ישראל". אלה הם עיקרי התשובה ללאפאטר, שהיתה ודאי מתקבלת בכל חוגי היהדות ברצון גמור ובלי שום פיקפוק, לולא הוסיף מנדלסון בראשית תשובתו כמה שורות שציערו מאד את היהודים החרדים, והן: "לא אכחד כי הבחנתי בדתי הוספות וסילופים בידי אדם המכהים לצערי את זהרה. מי איש אוהב אמת ויוכל להשתבח כי מצא את דתו כולה נקיה מתיקוני בני אדם מזיקים. כולנו, כל שומרי האמת, מכירים את הבל פיהו המרעיל של הצביעות והאמונה התפלה, ומתאוים שתהיה היכולת בידנו לסלקו בלי נזק לאמיתי ולטוב". שורות אלו הרעישו את החרדים, והם דרשו ממנדלסון שיפרט מה התוספות והסילופים. והוא לא עשה זאת.

יש לציין כי התשובה ללאפאטר נכתבה פחות מחדשיים אחרי כתבו את מכתבו ליעב"ץ שהוא שוקד על חיבורו "לחם שמים" יום יום, "כי תורתו שעשועי", "כי אהבת האמת והאמונה בוערת בעצמותי", ושטרח למצוא פירוש מתקבל על הדעת למשנה אחת. האומנם היתה זו צביעות פשוטה מצד מנדלסון? יעב"ץ הקנאי ודאי שמע על פולמוס לאפאטר, שהרי פולמוס זה הרעיש אז את עולם היהדות המערבית, וודאי הגיעו אליו תלונות החרדים, על איתה פסקה שיש סילופים והוספות בדת ישראל. אפשר שיעב"ץ לימד עליו זכות, שהרי גם הוא, לפי דרכו, מצא הוספות וסילופים בדת, כמו שהראה בספרו "מטפחת" על "הוזהר", ולפיכך לא הוכיח את מנדלסון על כך בשום מכתב. אולם רבים מן החרדים לא שכחו את דבריו נגד הדת המקובלת ולא סלחו לו למנדלסון. ואף על פי שהתנהג כיהודי שוחר מצוות, ובכל מעשיו

ומכתביו ביקש תמיד להרגיע את החרדים, התחילו אחיו חושדים אותו שאין תוכו כברו, וחשדוהו במינות.

והרוגו עליו בין חלק של היהודים החרדים גדל עוד יותר אחרי הופעת הספר "ירושלים", שיצא שלוש עשרה שנה אחרי פולמוס לאפאטר. גם במחנה המשכילים היהודים שבזמנו, היו כאלה, ש"ירושלים" לא השביעם רצון, ואולם הפילוסופים הגרמנים קאנט ועוד מצאו ב"ירושלים" עניין רב, ובייחוד בדבריו אלה: "בכל מצוות תורת משה ופקודותיה אין אתה מוצא אף אחת שמצווה: האמן! או אל תאמן! אלא כולן אומרות: עשה! או לא תעשה! על האמונה אין אנו מצוים, כי זו אינה סובלת אלא את הציווי הבא בדרך התכרה..." "שאין ליהדות העתיקה שום ספרי אני מאמין, שום עיקרי אמונה", ש"ואהבת לרעך כמוך זוהי כל התורה כולה ואידך זיל גמור". ודווקא שורות אלו הן שהרגיזו את החרדים.

הספר "ירושלים" יצא אחרי שפורסם חיבורו של כריסטיאן וילהלם דוהם "על תיקונם האורחי של היהודים", שבו ביקש להקנות ליהודים מעמד ציבורי, כעדה דתית שלה "גם הסמכות של גידוי וחרם". מנדלסון בא לידי הכרה "כי משפט הנידוי והחרם, אשר המדינה רשאת לפעמים לעשותם, זר בהחלט לרוחה של הדת..." "צאו וראו כל אותם האומללים אשר מאז ומעולם בוקש להחזירם למוטב בכוח הנדוי והחרם... האם לא תמצא כי מרובה היא מידת האמונה האמיתית בקהל המנודים מזו שבקהל המנדים?" וכך מדגיש כל הספר את זכות הסובלנות הדתית, ורבים בו הרעיונות הפילוסופיים, המסתמכים על מקורות יהודיים.

הרבה נכתב על ירושלים מבחינה עיונית וגם מבחינה לאומית. כאן ברצוני רק לציין את צורות ההגנה בחוגים שונים, בימיו ובימים הסמוכים למותו. ראינו לעיל, שר' שאול, שהעריץ את מנדלסון, הגיב על "ירושלים" בצורה בלתי רגילה בייחסו ב"בשמים ראש" תשובה לאחד הקדמונים, כביכול, שדן בשאלה פילוסופית שעמד עליה מנדלסון. והדברים יצאו מסובכים. אולם רב משכיל-חרד אחר, שידע היטב גרמנית, הגיב בצורה חריפה, והוא הרב מהרי"ל מרגליות. הגיב גם שלמה מיימון כאדם חפשי העומד מן הצד, וגם הרץ הומברג ששנא את היהדות המסורתית. היו גם תגובות של סתם משכילים, ואחד מהם חיבר שיר להופעת "ירושלים".

הרב מהרי"ל מרגליות, שבהיותו רב בפולין הפיץ ידיעות העולם בין החרדים, ובהיותו בסוף ימיו בגרמניה היה לוחם להחזקת הדת והמוסר

היהודי, מוסר בדרשה אחת בספרו "עצי עדן"¹⁸¹ בקצרה את תוכן הספר "ירושלים", לדעתו, מתנגד הספר לאמונת ישראל. הוא אומר: מנדלסון "ירד לחלק בין ענייני החוקים והמשפטים הכתובים בספר התורה ובין האמתיות הנצחיות האלקיים בחקירת האדם ברוח מבינתו וכתב הלא לאמונה שהשריש משה בלב בני ישראל על ידי אותות ומופתים חוץ לטבע... אבל היה כל זה רק בענייני התורה לבד, שהיא כוללת רק חוקים, משפטים ומצוות, ואין בה לימודים נשגבים באמתות הנצחיות, אבל הדברים שבין אדם למקום בענייני הלימודים הנצחיים, אין צריכים להגלות לעין העדה ולהחזיקם באות ומופת, יען נתונים המה בשכל אנוש ונטועים בלב כל אדם ומשיגים יעמוד עליהם ברוח מבינתו..." ו"שאין להעניש למי שעובר מחמת שנפתה בלבו אחר בינת שכלו, להכחיש דברים שהם באמונות ודעות... כי בזה הבחירה חפשית ביד השכל, שאי אפשר לאדם להכריח שכלו הפוך מה שמאמין, ולא בא השם ביד חזקה למשול באדם על אלה העניינים. כן מתבאר מדבריו למתבונן במרכז כוונתו". אמנם הרב מרגליות לא סילף את הדברים, ומצא כי "זה מתנגד למה שנמצא מפורש בתורה (דברים י"א). השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם וגו'. ולכן ראוי לדרשן הנאמן באמונת קהל עדת ישראל להרחיק הדעת הזאת מעל גבול ישראל. ואני אמרתי בדרוש לשבת העבר: כה דיבר האיש... וירד לחלק בין חוקים ומשפטים ובין ענייני הלימודים הנצחיים... ולא ירד בני עמו בזה הדעת המוזר לאחיו העברים ומוזר לשכל הפשוט..."

אמנם הראיה שהביא מן הפסוק "פן יפתה לבבכם אינה ראיה, כי שם מדובר על הפרה במעשים "וסרתם ועבדתם", אבל בדבר אחד טען טענה ממשית כי "הקושיה שהקשה (מנדלסון) קשה ככזול, והתירוץ אינו נוח לנו... לחלק בחילוקים דקים... בין חוקים ומשפטים ובין לימודים נצחיים... וכרה שוחה בקושיה שהעיר ללכוד המאמינים, ובהתרת הקושיה עשה מכסה מעפר וקש דק מחוספס, כמנהג הבא לצוד ציד חיה ועוף..." ביחוד התרגו הרב מרגליות על מנדלסון, אשר "גדע בחרי אף לדברי איש אמונות רב ברכות. האדון פאן דאהם, אשר כתב לדון איש ישראל אשר יסור מאחרי דרך עיקרי האמונה ברדייה וכפייה..." "הפילוסופים דוברים בזה, שלא לאנוס בעל דת לדעת אחרת... אבל להדריך איש מכלל בעל דת זה לקיים זה הדת עצמו. יפה אמר האדון פאן דאהם, כי כה דיבר האדון לכל הפילוסופים אריסטו בז' מספר העטיקא ות"ל הכבישה איננה מעלה אבל היא דרך אליה, והרמב"ם דיבר בקדשו בהלכות קדשים... לפרש עניין מאמרם... 'כופין אותו עד שיאמר רוצה אני'... שע"י הכפייה ורדייה או ייכנע לבבו... ומן התימה על זה החכם

(מנדלסון) איך דברין של הרמב"ם אשר בו התהלל כל ימיו כי מימיו הוא שותה, עתה נהפכו לו למרים ולא אבה לשתותם". הרב מרגליות בדרשתו זו אומר: "אילו לא ידעתי (את מנדלסון) בחייו גם אני הייתי חושדו שעיקר האמונה היתה רפוייה בידו". מדברים אלו נראה — שהוא, הרב, שהכיר את מנדלסון בחייו, ועמד עמו במשא ומתן, לא חשד אותו בצביעות כמו אחרים ולא לרפוי, באמונתו, אלא האמין שמנדלסון נכשל בדבריו.

והנה דעתו של שלמה מיימון¹⁸² על "ירושלים". "בנוגע לעצמי, הנה עכשיו לאחר שעיינתי במחשבתי בעניין החוקים היסודיים של דת אבותי, הריני מסכים הסכמה גמורה לדעתו של מנדלסון. החוקים היסודיים של הדת היהודית משמשים גם חוקיה היסודיים של המדינה היהודית, ולפיכך כל המכירים עצמם כחברים למדינה זו ומבקשים ליהנות מן הזכויות שנתנו להם בתנאי שיקיימו אותן, חייבים לקיים אותן, אבל מי שפורש ממדינה זו ואינו רוצה להיחשב לחבר לה ומוותר על כל הזכויות המגיעות לו כחבר, שוב אינו חייב לקיים את החוקים הללו לפי הכרתו הפנימית..." מיימון טען: "איך הגיע מנדלסון לידי כך, שבשעה שהרב מהאמבורג הטיל חרם על יהודי מפני שעבר על חוקי הדת בפרהסייה, ביקש הוא להסיר מעל אותו היהודי את החרם, משום שהכנסיה הדתית אין לה רשות להתערב בעניינים אורחיים, בה בשעה שהוא עצמו מחליט שהמדינה היהודית-הכנסתית קיימת לעד? מה ערכה של מדינה בלי זכויות?... משמעותו של החרם אינה אלא זו: כל זמן שאתה עובר בפרהסייה על חוקי הקהילה שלנו, הרי אתה מופרש ממנה, ולפיכך עליך לשקול בדעתך, מה ימציא לך אושר מרובה ביותר, אם מעשה המרי בפרהסייה או היתרונות והטובות של קהילה זו? מובטחני שדבר זה ודאי לא געלם מאדם כמנדלסון, והריני מניח לאחרים להוציא משפט אם מותר לאדם להיות בלתי עקיב לטובת הבריות ובאיזו מדה?" מיימון נזהר בסגנונו שלא לפגוע בכבוד מנדלסון. בעצם חשד בו שהוא מסתיר את דעותיו ויש בו ממידת הצביעות ואת דעתו זו עליו ביטא בלשון נקיה "להיות בלתי עקיב".

גם ידידו של מנדלסון הרץ הומברג, זה שלמד תורת ישראל בנעוריו ולבסוף נעשה לשונאה המוחלט של היהדות המסורתית, לא התייחס בחיוב ל"ירושלים". את זה נראה ממכתבו של מנדלסון להומברג:¹⁸³ "כי לא מצאת ב'ירושלים' שלי את הכל חדש ונפלא, דבר זה לא היה בעיני לא חדש

ולא נפלא". ומנדלסון הודיע לו במכתב זה: "מה שיש לי עוד בכתב יד על אותו נושא. רשום בצורה בלתי מושלמת וחטופה מאד, ואי אפשר היה להביאו כמו שהוא לעיני הקהל". "ובנוגע להכרחיות של חוקי עבודת האלוהים אין דעותינו שוות". לפי דעת מנדלסון יש הכרח בקשר של אחדות, כי התיאיסטים האמיתיים צריכים להיות בינם לבין עצמם מעין אגודה אחת, ואגודה כזו אי אפשר שתהיה קשורה רק בעיקרים ודעות, אלא במעשים, "זאת אומרת מנהגים וטקסים ובעצם צריכים מאמצינו להיות רק לסלק את הסילוף שפשה ולחלוק לטקסים משמעות נכונה ומעולה". במלים אלה טמון הרעיון של תיקונים בדת, אלא שלא העז לדבר על זה בפומבי, כמו שלא העז ידידו מעריצו ר' שאול הרב בפראנקפורט דאודר, — שניהם חשבו שלא הגיע עדיין הזמן לכך, וביקשו להכשיר את הקרקע.

אולם בשעה שהרבנים החרדים מצד אחד, והחפשים בדעות מצד שני הביטו על "ירושלים" בעין לא טובה, — היה ספר זה למשכילים סתם, כהתגלות אחד המשכילים בהאמבורג, אברהם מילדולה, החותם סופר הקיסר יר"ה ואנשי "המאסף" קוראים לו "הגביר היקר החכם" "חיבר שיר לכבוד הופעת "ירושלים", אשר שם משה לבני ישראל למורשה", ובהקדמה לשיר הדפיס ב"המאסף" מזמור תהילה "לכבוד הרמבמ"ן נר דורנו", זה היה בשנת תקמ"ה. שנה לפני מות מנדלסון, ובו דברים כאלה: "ומי שמע זאת ולא ידע, כי זה האיש משה בר מנחם נר דורנו... שממשה ועד משה לא קם איש חכם ונבון כמשה? — אשריכם אנשי ברלין שזכיתם אותו, ואשריך ישראל אשר איש כזה לחומה ומחסה בתוך עדתנו. כל איש חכם ונבון יודעי ספריו... יחדיו יאמרו: "יחי האיש משה! כי איש אלהים קדוש הוא!... מי עשה ועם ה' יסעו ממרה למתקה? שיסחרו בארץ ויאכלו מטובה? יהיו דשנים ורעננים כאחד מבני העמים? מי עשה וליהודים היתה אורה ורווחה, והמה רצויים לפני המלך והשררה?... הלא זה האיש משה... ועם כל זה ראינו את המראה הגדול הזה ולא שיערנוהו, לבשנו הדר ולא חשבנוהו. עליכם תלונתי... עליכם האומרים לעם ה' אל תלכו בדרך אתו... למה דיברתם סרה על איש אשר רוח אלוהים בו? למה תשביתו את העם מספריו?... דעו חטאתכם אשר ימצא אתכם... אבל אותם אשר לא ידעו... איזה מקום בינה, התולכים בחושך ומימיהם לא ראו אור... עליהם תלונתי — לא זו הדרך אשר תלכו בה, תנו נא ראש, ושבו אחור, לכו נא לפני האיש משה ובקשו ממנו: אל נא תשת חטאת עלינו".

ודאי ידעו מנדלסון וגם מתנגדיו שדבריו ב"ירושלים", שאין אנו מצווים על האמונה ואין עונשים על דברים שבהכרה וכו', סותרים את ההלכה הפסוקה ברמב"ם וב"שולחן ערוך". הלכה פסוקה היא, כי "המוסרים והאפיקורסים מורידין ולא מעלין"¹⁸⁴, אף בלי דין ומשפט. ודאי חשב מנדלסון, שהלכה זו היא מסוג "הוספות וסילופים בידי אדם המכהים לצערן את זוהר היהדות", אבל לא העז לומר זאת בפירוש. גם מתנגדיו לא רצו להזכיר הלכה זו, כדי שלא לתת פתחון פה לצוררי ישראל שהיו משתמשים בה ומוגים בה את בני עמנו. אולם האמת ניתנה להאמר, שמנדלסון בחוש הביקורת שלו ודאי הרגיש שהלכה זו אינה לפי רוח היהדות כלל. ולפי דיני המשנה — האומר אין תורה מן השמים אינו נידון בבית-דין, אלא שאין לו חלק לעולם הבא. עוד בימי הבית-השני היו צדוקים שכפרו בהישארות הנפש וכו', והפרושים, בשעה שהשלטון היה בידיהם, לא פגעו בהם. השליחים החזיקו בתורת הנוצרי, ובשעת משפטים בסנהדרין אמר רבן גמליאל: "הניחו להם"¹⁸⁵. ואמנם בספרי "פרושים צדוקים, קנאים נוצרים", ביררתי בראיות ברורות שאין להטיל בהן ספק, כי המפרשים טעו בביאור ההלכה בתוספתא "לא מעלין ולא מורדין", כי שם מדובר לא על בני אדם, אלא על בהמותיהם, וזוהי מנקודת אבידה ומציאה. ובאמת צדק מנדלסון בהרגשתו ובהנחתו, שלפי היהדות יש עונש רק על מעשים, ולא על הבעת דעות בענייני אמונה.

בין מנדלסון לרבנים

מנדלסון העדיף את השלום על האמת בהרבה דברים. הוא לא לחם לזכויות האנושיות של עמנו אפילו באותה מידה שנלחם להן בתקופה מאוחרת יותר ידירו ומקורבו דוד פרידלנדר. מנדלסון לא נעלב עד עומק גפשו כשדרשו ממנו בכניסתו לדרוזן את המס, שהשלטונות גבו אז בכניסת יהודים לעיר כמס הקצוב לבהמות, עשרים פרוטה. וכשהממונה על המס בעיר זו, כשנדוע לו מי הוא ששילם את המס המעליב, התבייש והחזיר למנדלסון את עשרים הפרוטות וביקש בחזרה את הקבלה, מילא מנדלסון בקשה זו.¹⁸⁶ ויחס השלטונות ליהודי דרוזן הוסיף להיות מכאיב ומעליב, וכשבאו המים עד גפש פנתה קהילת יהודי דרוזן אל מנדלסון במלים אלו: "גלות מעלינו חרפת רבים עמים, אשר חרפנו כל היום לאמור... עם עמקי שפה, שה נאלמה, גלעג לשון אין בינה. ועתה ינדע בגויים לעינינו. כי לא אלמן ישראל... רואיך אליך ישגיחו, אליך יתבוננו הוה האיש אשר בקדוש ישראל יתפאר? יכתוב ידו לה' ובשם ישראל יכונה?... וכאשר שמענו כן ראינו בעיר העליזה הזאת

כי האדון שר ויועץ פריטש' אשר פילל ראות פניך, קורא בשמך תמיד תהילתך בפיו... ואחרי הקדמה זו מודיעים אנשי הקהילה למנדלסון: "יצאה פקודת השררה יר"ה, גם כלה ונחרצה על הכלל כולו יצאנה. והדת ניתנה, על היהודים כתבו שטנה, העמיסו עלינו סך קצוב מדי שנה בשנה... ואשר לא תשיג ידו די מזה מן גו יגורשו... אלה האומללים עתה יגלו בראש גולים, וכמעט יצא חצי העיר בגולה מתושבי בני ישראל... אולי תושיע לי ורועך ברחמי שמיים, ולשונוך לשון חכמים מרפא לשבר בת עמי, כי תראה שה פזורה אחיך נדחה, לא תוכל להתעלם, הקם תקים, השג תשיג והצל תציל..." ומנדלסון השיב על קריאה זו: "חשתי ולא התמהמהתי לעשות... וממש ארכבותי דא לדא נקשין מרוב הבהלה ומגודל החרדה אשר נפלה עלי בקראי... ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האדון... יחוס עם עני ואביון, וינחם על הרעה אשר דיבר לעשות לעם ממושך וממורט..." זה סגנונם של השתדלנים בכל דור ודור ולא של הלוחמים לזכויות האדם.

וגם במלחמה לשם הפצת השכלה ודעת העולם בין היהודים לא היה כוחו של מנדלסון גדול. הוא העז להביע כשכתב גרמנית בפולמוס לאפאטר "כי הבחנתי בדתי הוספית וסילופים בידי אדם וכו'". אבל לעולם לא היה מעז לכתוב כדברים האלה אילן כתב בלשון הקודש. הן הוא אימר בפירוש כפי שהבאתי לעיל¹⁸⁷ — שאם יזכה להוציא לאור חיבור עברי בלשון הקודש יטול מאת חכמי ישראל "רשיון והסכמה כחוב המוטל עלי". ובתנאים של אז הרי ידוע למדי לספרים מאיזה סוג ניתנו הסכמותיהם של הרבנים. הוא שלחם לחופש הדעות בספריו הגרמניים, הרי צריך היה הראשון להילחם במנהג האוסר להדפיס ספר עברי בלי הסכמת הרב, והוא לא רק שלא גלחם, אלא הודיע מראש שיקבל מרות זו כחוב המוטל עליו.

כשנתיים אחר שהביע מנדלסון דעות חפשיות בספרו הגרמני יצא בלונדון ספר עברי בחכמת הטבע בשם "מאמר התורה והחכמה" מאת מרדכי גומפל שנאבר.¹⁸⁸ בספרו דיבר שנאבר משפטים עם מתנגדי החכמה "כי לא זו הדרך ישכון אור להתמרמר על החכמה ושוקדי דלתיה, לבנות עליהם סוללות האף והחמה, לנצל עדים מעל שכמם, ולרמסם בחלאת המינות והאפיקורסות למען יהיו לזרא, ולהבאיט ריחם בעיני ההמוניים, לכעוס אותם כעס בעבור הרעים, הן המה היו לבני ישראל למעול מעל בחכמות ולנגפם במגפת העיוורון, לתתם חרפה ובוז בעיני העמים..." "אש הקנאה בוערת בלב הקנאים ההם מבלי יוכלו כלכל הכבוד אשר יוכבדו בעלי החכמה מאנשים מכיריה ואוהביה". אין ספק שגם מנדלסון היה בדעה אחת עם שנאבר, אולם מפיו לא יצאו דברים כאלה, אף על פי שהסכים להם בלבם, מחשש שמא ירגיזו

הדברים את הקנאים. גם בנוגע לסדרי החינוך המקולקלים ונחיצות התיקונים לא נשמעו בספר עברי שיצא בברלין, לפני שפורסמו "דברי שלום ואמת" לוויזל דברים פשוטים כאלה, שבספר הלונדוני, והם: "ועוד רעה אחרת ראיתי והיא רבה מאד, והיא עזיבת לשוננו הקדושה אשר אין דורש ואין מבקש לה, עם ראותנו האומות אשר סביבותינו הקרובים והרחוקים לא יגוהו ולא ישקטו מעשות ספרים אין קץ, איש ואיש מדבר וחובר חבר בלשון עמו למען הרחיבו, ומדוע נגרע מנחלת אבותינו לעזוב לשוננו הקדושה?... ואף בהצייני דלות וחסרון לשוננו כי אין אתנו יודע לקרוא שם, או לתאר דבר בלשון הקודש אשר לא נמצא כתוב בספר התורה והנביאים, ואף בזה מעטו צחי המליצה ונעימי המדברים ולא יימצא כי אם אחד בעיר ושנים במשפחה, ומספר בני ישראל המדברים בשפה ברורה מעטים המה ונער יכתבם... ומה יאמרו הגויים אשר סביבותינו בהתווכחם עמנו בלשוננו אשר הכרתם בו יותר גמורה מהכרתנו, הלא נשים יד לפה?... לא טוב הדבר אשר אנחנו עושים להשליך אחרי גוינו עטרת תפארת לשוננו. לכו ונתחזק בעד עמנו ובעד לשוננו הניתן בידי זרים... ונבוא לזה בלמדנו המקרא כפי מה שיוורה עליו פשוטו ודיקדוקו, והמשנה והתלמוד הנסמך אליה וההלכות המסתעפים ממנה... וקודם התחלתנו ללמוד התלמוד יאות ללמוד מבוא התלמוד, והוא הגיון התלמוד ונבין בו הבנת פשוטו והגיונו, מבלי השיבוש והחריפות של הבל, ובהבלות זמן רב על הלכה אחת".

בברלין, שיד הרבנים בה היתה תקיפה, ספק אם היו הרבנים נותנים הסכמתם להדפיס דברים כאלה. ובלי הסכמתם לא העז מנדלסון למסור לדפוס כל אות עברית. משום כך התחמק ומסר את נחלתו לשפה זרה. מנדלסון, לפי הכרתו, צריך היה להילחם, ולא נלחם.

וגם כעבור אחת-עשרה שנה, כשנפתלי הירץ וייזל יצא להילחם לשם הנהגת תיקונים בחינוך "דברי שלום ואמת" — עליהם אעמוד בפרטיות בפרקים הבאים — לא יצא מנדלסון בגלוי לעזור לוויזל הנרדף או, את דעתו על כל אותו עניין הוא מגלה במכתב פרטי לגאליקו: ¹⁸⁰ "יקרירות... מבין בכל מדע, הרב מוהר"ר יוסף..." גאליקו חי באוסטריה, בה יצאה פקודת הקיסר פראנץ-יוסף בכתב-הסובלנות, שהחריד והרגיז שם את היהודים. במכתב זה מעיד מנדלסון על עצמו: "אל אלוקים יודע כי נהפך לבי בקרבי, מעי חמרמרו למשמע אזן מתהפוכות ועקלקלות שאר אחינו בני ישראל הדרים תחת ממשלת הקיסר, יזכרו אלוקים לטובה, כי הם מתאמצים בכל כוח ואון להפר את עצת החכם המושל ולהפוך רצונו לקצף חס וחלילה, כי יאמר אך עם לא בינות הוא, אין חפץ בכסילים אשר לא ידעו מה טוב להם ילכו

במועצותיהם, והנה ידיד נפשי הרב ר"ה ויזל שיחיה, הנודע ומפורסם לכל יראנין ה' וחושבי שמו בחיבוריו היקרים חן ושכל טוב בתורה וחכמה ויראת אלוקים ואהבת בריותיו, והוא מעודו מתהלך בדרך תמים, לא נטה ללכת בארחות עקלקלות לא במדרש ולא במעשה... ועתה כמעט התעורר לחוק ידים רפות ולהקיץ הישנים שינת העצלה בדברי שלום ואמת וקמו עליו בעלי שטנה וימררוהו וירדפוהו מנוחה, כאילו חס וחלילה, הסית והדיח את כל עדת ישראל מעל אביהם שבשמים. עד כה הגיעה אולת חסרי לב, אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם או ודון המחלקים הרוצים לנקר את עיני הרואים את מומם... אולם בגלוי לא דיבר מנדלסון דברים כאלה והחצים והבליסטרות אית קיבל רק ויזל ולא מנדלסון, ורק מעטים רגנו עליו בשל השורות המעטות בפולמוס לאפאטר.

מנדלסון שהיה נתון בעיקר לשאלות עיוניות, היתה לו השקפת עולם מרחיקה ראות גם בשאלות מדיניות. אחרי שנתפרסם בפולמוס לאפאטר, קיבל מנדלסון איגרת מרוזן אחד, איש רם המעמד על הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל.¹⁰⁰ מנדלסון השיב, שהוא רואה בהצעה זו רעיון כביר, יליד רוחו של איש המכיר כוחותיו, ויש בו "מחשבות של חכמה וגדלות כאחת". אולם הוא, מנדלסון, מעיד על עצמו ואומר: "עוז רוחי מצטמצם רק בדברים שבעיון. בעניינים מעשיים הייתי נתון תמיד בגבולותיו של חוג צר יותר מדי". עם זאת העיר כמה הערות הגיוניות: (א) הקושי הגדול ביותר שיעמוד בדרך להגשמת התכנית הוא באופיו של עמי; הוא לא הוכשר לקבל על עצמו דבר מה גדול. כי הלחץ שאנחנו היהודים חיים תחתיו מאות רבות בשנים גרם לקיפוח המרץ של היצר הטבעי לחירות. הוא עבר לצדקת נזירים ומגלה את עצמו רק בתפילה ובקבלת ייסורים ולא בפעולה. (ב) קשה לקוות כי בעמי המפוזר כל כך תהיה אותה רוח האחדות אשר בלעדיה תיכשל אפילו התכנית המחושבת ביותר. (ג) המפעל דורש סכומים עצומים, ועשרה של האומה היהודית יסודו יותר באשראי מאשר ברכוש ממש. והעיקר, הפרוייקט אינו עשוי להתגשם, אלא אם כן תסתבכנה הממלכות הגדולות של אירופה במלחמה כללית".

מתשובה זו נראה, שמצד הרעיון והנחיצות הבין מחבר "ירושלים", שהמדינה הרוחנית אין בה הכוח הדרוש להחזקת היהדות, אלא שלא האמין בבניינה הקרוב של ירושלים של מטה מפני הסיבות שכה הטיב להסבירן. ואמנם בימיו היו אלה נימוקים יסודיים וצודקים. והרי עדים אנו שהתבססותה של התכנית התחילה רק לאחר שהאומות הסתבכו במלחמה. חכם עדיף מנביא!

י. ר' נפתלי הירץ וייזל

אדם צנוע ביותר, וירא שמים באמת, בין המשכילים בגרמניה בתקופה זו, היה נפתלי הירץ וייזל שהיה קשיש ממנדלסון בארבע שנים (אלא שהאריך הרבה שנים אחרי מותו של זה). בן ארבעים ושלוש היה כשכתב לבן מנחם: "...ידעתי לפני מי אני עומד, לפניך איש משוכלל ומבונה מכל מגד חכמה ומכל פרי תבונה, ואני איש רש, ולרש אין כל, כי אם לחם לנערים, ללמד לתינוקות של בית רבן דרכי לשון הקודש ונתיבותיו, לא זולת זה..." ואולם מנדלסון ידידו היה ממעריציו והעריך מאד את חיבוריו היקרים, כפי שאנו רואים מתוך המכתב לר' יוסף גאליקו, שהבאתי בפרק הקודם. וייזל היה אחד מעוזריו של מנדלסון, והוא בעל הביאור לספר ויקרא, את פירושו זה כתב ברוח המסורת, כיהודי חרד שבחרדים, וכאשר נגשו בעלי "חברת דורשי לשון עבר" להוציא את ה"מאסף" יעץ, להם: ¹⁰² "ראשית חכמה יראת ה'... והוא שתהיינה מליצותיכם וסיפוריכם כוללים דרכי יראת ה' ורוממותו... אל תשימו בכליכם שירי חשק, דברי עגבים ואהבה כמו מקצת שירי עמנואל ורבים משירי משוררי דורנו בכל העמים; הסירו מכם שירים ומליצות או סיפורים שתוכן רצוף אהבה... חדלו לכם מדבר או מהעתיק מליצות וסיפורי היתוליים, להתל באחיכם ובמעשיהם, הן לכלל או לפרט כדרכי הסאטירע... דבש וחלב תהיה תחת לשונכם לדבר בענווה ובדרך מוסר". ודווקא איש צנוע זה, כשכבר התקרב לגיל של ששים יצא למלחמה על סדרי החינוך בין היהודים, ולשם ההשכלה הטהורה, בארבע החוברות "דברי שלום ואמת" שהוציא במשך שלוש שנים (תקמ"ב—תקמ"ה), עוד בחייו של מנדלסון.

מלחמה לשם-שמים זו, שעוררה או רעש גדול בין הרבנים, השפיעה בייחוד בדור שאחריו על כל יהדות גליציה והביאה לידי תזוזה בחיי יהדות המזרח. במחברות אלו לא גילה וייזל חדשות ונצורות, ואף-על-פי-כן יש להן ערך היסטורי רב, וכדאי למסור את תכנן ואת פרטי המלחמה מסביבן. המהברת הראשונה של "דברי שלום ואמת" יצאה אחרי שיוסף השני, אשר בישר שלום לכל עמי אוסטריה נתן בכתב-הסובלנות שלו רשיון גם ליהודים לעבוד את האדמה ולבקר בבתי הספר כדי שיהיו גם הם לתועלת למלכותו במעשיהם, בעבודתם ובחכמתם. פקודה זו היתה המאורע הגדול ביותר בחיי

היהודים בתקופת ההשכלה. חלק גדול של היהודים באוסטריה, שהיה שמרני יותר מן היהודים במדינות אשכנז, הודעו. קשה לתאר, שדווקא וייזל הצנוע ראה את עצמו שלוח מוכשר למלחמת מצוה זו. מסתבר שמנדלסון עוררו לצאת למלחמה זו. הרי מנדלסון כתב: "נהפך לבי בקרבי ומעי חמרמרו למשמע אוזן מתהפכות ועקלקלות של אחינו בני ישראל הדרים תחת ממשלת הקיסר". ודאי חשב שאם וייזל, הירא וחרד באמת, יביא ראיות מן התלמוד, שבפקודת הקיסר האוסטרי אין עבירה על הדת — יוכל להשפיע. וייזל נשמע למנדלסון הנערץ בעיניו. הוא הדגיש את ערכה של פקודת הקיסר, כי יש "תורת האדם" שבלעדיה אין להיקרא אדם. תורת האדם, לדבריו, מכילה את הידיעות הנימוסיות, דרכי המוסר ודרך־ארץ, וכן ידיעת קורות הדורות, צורת הארצות, מנהגי המדינות, משפט המלכים, חכמת המספר, מדידה ותכונת השמים. זוהי תורת האדם בכלל, והיא מתחלקת לסוגים — הסוג הראשון מוסר ומידות שבלעדיהם אין להיקרא בשם אדם, והסוג השני ידיעות כלליות, שחובה על כל איש לדעת אם מעט או הרבה כל אחד כפי יכלתו.

כשלונו של וייזל בא לא משום שדיבר בשבח הידיעות הכלליות אלא משום שהזכיר מאמר תלמודי: "כל תלמיד חכם, שאין בו דעה נבלה טובה הימנו", והוא ביאר שהמלה "דעה" פירושה "נימוסיות ודרך־ארץ", כלומר הסוג הראשון בתורת האדם. מדבריו יוצא שעל קורות הדורות וצורת הארצות וכיוצא בהן אין לומר כי תלמיד חכם שאין בו דעת החכמות האלה נבלה טובה הימנה, אבל נימוסיות ודרך־ארץ חובה הן על כל אדם. פירושו זה של וייזל למאמר הנ"ל גרם צער ועלבון לרבנים רבים, והיו, ודאי, גם כאלה שחשדו בו שהתכוון לפגוע בהם. אמנם, וייזל התאמץ להוכיח שאינו נותן יתרון לתורת האדם על תורת האלוהים, "כי כאשר יקדמו הילדות והשחרות לזקנה ושיבה, והלילה ליום, והחורף לקיץ, ככה תורת האדם תכין את הנפש שתשתלם באחרית גם בלימודים העליונים", כלומר בתורת האלוהים. בדרך זו ממשיך וייזל ועובר לדבר על המצב בדורו, ובדבריו העליב קשה את אחיו תושבי המקומות שלהם ניתנה פקודת הקיסר. הוא אומר: "לבד ישנו עם אחד בארץ, שלא השגיחו כראוי על תורת האדם, ובנעוריהם ובבית רבם חדלו ללמוד חוקי הנימוסיות והטבעיות והלימודיות... וביותר יושבי אשכנז ופולין, רבים מהם אנשי שכל וגדולי הבינה... אבל תורת האדם לא שמעו ולא למדו... ומסכלים יופי הדיבור... וכל שכן שמסכלים צחות לשון העם שדרים ביניהם, רבים מהם אינם יודעים לקרותו אף כי לכתבו....

כי מראש לא הוגד להם מכל זה כלום, לא מפי אבותיהם ולא מפי רבותם, כי גם הם כל ידעום, ואפילו שרשי האמונה לא לימדום על הסדר. ויזל ממשיך בתיאורו ונותן את הסיבה לחזיון מעציב זה: "ואל תתמהו לאמור, איך היתה בנו כזאת? איך העם אשר קראו ה' עם חכם ובנו... נהפך ושינה את טעמו מטעם כל העמים ולא אבו שמוע בלימודים שהן תפארת לבעליהן... אבל תדעו כי לא אנחנו אשמים בדבר הזה... לא עלינו תלונותינו כי אם על העמים אשר היו מלפנינו... המה היו בעוכרינו... ודיכאו רוחנו בקרבנו, ומאו והלאה חשכו לבבות עדתנו ורפו ידיהם מעסוק בתורת האדם... כי אמרו מה לנו בכל אלה? הנה יושבי הארץ אויבינו הם, לעצנתו לא ישמעו... שדות וכרמים אין לנו בארץ, נניח כל הלימודים האלה ונעסוק במסחר... ולפי שעל דרך זה התגלגלו הדברים דור דור, וכך הם בחזקתם עד היום, שאף על פי שבכמה ממלכות מלכו מלכי חסד... ועושים גם עמנו חסד ורחמים... מכל מקום רבים מחוקי ברזל שחקקו עלינו העמים הקדמונים... לא סרו עדין, לפי שנשתרשו מאוד בלבבות העמים ושריהם... ואם רגע יציץ הלב שהן משפטים נמהרים, מהר יכסה ההרגל את נוגה השכל... עתה אולי בא מועד להעביר שנאה מלב בני האדם... כי טוב ה' אשר הקים איש רב... הוא הקיסר הגדול יאזעפוס השני יר"ה... ובמעשה טובותיו הרבים לא שכח עם דל השכוחים מימים רבים... לחזק את בדיקת ישראל ולגדור את הפרצות שפרצו בהן המושלים הקדמונים..." ואחר שהוא מתאר את סדר הלימודים הרצוי לפרטיו ומראה את התועלת שבו, הוא אומר: "אלא שכל ההתחלות קשות, וביותר בנידון זה להצמיח פתאים חדשות בעדתנו, לא הורגלו בהם אבותינו ואבות אבותינו מכמה דורות... אל ירך לבבכם, כי מה אתם עושים, הלא רק לחדש המנהגים שהיו בינינו בימי קדם ולא נשכחו ממנו רק בעבור איבת רודפינו..."

במחברתו הראשונה התאמץ ויזל להוכיח, שבימי קדם היו מנהגים נכונים, ותורת האדם התאימה עם תורת האלהים, והוא הולך ומונה את התועלות הצומחות מכל החכמות וידיעות השפות — לידיעת היהדות, לאהבת השם וליראתו, הוא רצה להוכיח שידיעת השפה השלטת במדינה תעזור לידיעת לשון הקודש, מפני שאם בני הדור אינם מדייקים בלשונם גם בדיקדוק לשון התורה אינם משגיחים, ולפיכך נעלמו מהם הכוונות ומשפטי המליצה, וידיעת תכונת העולם — גיאוגרפיה — גם היא דרושה לגופה של תורה, כדי לדעת גבולות ארץ ישראל ואת הימים והנהרות הנזכרים בתורה. גם ידיעת חכמת המספר, המדידה ותכונות השמים קשורות בהלכות התורה כמו דיני הכלאים,

קביעת המועדים ועוד. ומשום כך הוא בא בהצעה האומרת כי "צריכה עדתנו לחבר ספרים חדשים באמונות ובדעות... על פי הפילוסופיה המסכמת אל השכל, ללמד בהם את התלמידים חכמה ומוסר... ולחזק כל פרט ופרט על ידי מקרא המפורש בתורה... כי מוסרי תורתנו הם כולם צדק, משפט ומישרים. נעימים ומתקבלים על לבב כל בני האדם".

לא כמתחמד דיבר וייזל אלא זאת היתה הכרתו הפנימית. עלינו לזכור שבמכתבו למנדלסון, שנכתב כארבע-עשרה שנה קודם, הוא מדבר בהערצה על "אנשים טובים וצדיקים רופאי הנפשות הנותנים כבוד לה' ולתורתו, אשר חלק ה' להם הרבה מן השכל והבינה להוכיח בהם דברי האמונות והדעות", "הוכחתי במישור לעגווי ארץ שכל לשון חכמה שבספרי הקודש כולם מונחים על החכמה הגמורה, שהם החוקים האלהים, וכל איש ישראל המחזק חוקי החכמה בטעמים שכליים, וכל שכן מי שרוחב לבבו לחזק דברי תבונות שהן האמונות והדעות במופתים שכליים... ההוא יקרא איש מבין, נבון משכיל". ואמנם גם את בנו בר שלח לשמוע דברי הפילוסופיה על מציאות האלהים, בשיעורים שהשמיע מנדלסון לבנו יוסף ולחתנו. אולם וייזל לא הבין שהיהודים התמימים שאין להם עסק בחקירות, יראו בדבריו חתירה תחת יסודות האמונה, והסערה שקמה אחרי צאת הפקודה של הקיסר עוד תגדל. ויחל פגע ברגשות היהודים באוסטריה, וגם ביהודי מדינות אשכנז בדבריו שהם "ערלי שפה" ולא ידעו לדבר צחות בלשון ארצם, ונופלים הם בזה מן היהודים בשאר הארצות, "ואפילו אחינו בארצות פולין ידברו עם אנשי ארצם כהוגן לשון פולניא". היהודים בגרמניה, לפי דבריו, מדברים אשכנזית "בדרך בוקה ומבולקה", משום שהם לומדים מפי מורים הבאים מארץ פולניה. "שימו על לב, שלפעמים ידברו עמנו חכמי העמים וגדוליהם בענייני האמונות והדעות, וכשירצה החכם הישראלי לפרש לו פסוק אחד או מאמר אחד, אין בפיו מלין לתרגמם... והלא ראשי בני ישראל חסידים וחכמים חיברו ספרים רבים בענייני החכמות והמוסר בלשון ערבי כמו ספר חובות הלכות לרבנו בחיי... ופירוש המשנה וספר מורה נבוכים לרמב"ם... ומדוע לא ראינו מכמה דורות בגלילות אשכנז ופולין שאחד מיונקותיהם נהיה משורר מפורסם?... ומגדולי משוררי העמים שבדורנו העידו, שההוד וההדר שיש בשיירי קודש שבספרי תנ"ך אין דוגמתם בכל השיירים הנמצאים מימי קדם... ועל מה אנתנו עוזבנו, ולא הלכנו בנתיבותם? אך כל זה באנתנו, בעבור שמנעורינו גדלנו תחת יד מורים עלגי לשון... ולדבר צחות כחכמי העמים וגדוליהן לא למדנו... אבל יש תקווה אם מעתה יתחילו הנערים ללמוד לשון עברי כפי דקדוק, וילמדו בבית הספר תרגום לשון העברי שבתורה על פי ההעתקה הנ"ל (של

מנדלסון)... וקצתם יגיעו אל תכלית דבר ויהיו משוררים ודוברי צחות".
 דברים אלו נאמרו כדי להפיץ ברבים את תרגום התורה של מנדלסון, שהרי לפני כן העלה על הנס את תרגום החכם החוקר.
 בסוף מכתבו לא שכח ויזל לדבר על המחלה הנושנה, קילקול הסדרים בחינוך, שדיברו עליהם עוד בימי הרמ"א ורבי יואל סירקיש. "תשימו לב לחלק את הנערים למחלקות ולמדרגות... לא יצא הנער מחדר שלמד בו תורה שבכתב... אל החדר שילמדוהו בו המשנה והברייתות עד ששפטו עליו שהשלים חזקו בחדר שיוצא ממנו, ואם ישפטו שאינו הגון ללמוד המשנה והתלמוד טוב לו יותר שלא ישים חלקו בהן, אבל ילמוד אחת מן האומנויות שלבו נוטה אליו, ויוסיף בלימוד התורה ודברי המוסר למען ילמד ליראה את ה' ולהיות שכן טוב בממלכה... ואותן מתי מספר המצליחים גם בתלמוד, שקודם לזה כבר השתלמו בנימוסיות ובחכמות, המה יהיו לגדולים בארץ... ואלה ירימו כבודנו בין העמים". האידיאל של מנדלסון שהרים כבוד ישראל בין העמים, היה לנגד עיניו.

פולמוס "דבר שלום ואמת"

החוברת הראשונה של "דברי שלום ואמת" חוללה רעש במחנה החרדים — בייחוד באוסטריה, ובחבל פוזין, היהודים קיוו עוד לכטל את רוע הגזירה, על כל פנים להשתמט עד כמה שאפשר, והנה בא אחד החכמים הידועים בגרמניה, שומר תורה ומצוות, ומעלה על הנס את הפקודה, וגם הסגנון של החוברת, הדיבורים על הנימוסיות, כלומר, שהיהודים גופלים כביכול, מכל העמים במוסר ודרך ארץ — פגעו פגיעה קשה בכבוד הרבנים, ונוסף על כל הפגיעות — הראיה שהביא ויזל לדבריו מן המאמר התלמודי "כל תלמיד חכם שאין בו דעה נבלה טובה הימנה", ופירושו למלה "דעה", שלפיו יצא שרבים מן הרבנים שבדורו אין בהם דעה, משום שהם משוללים ידיעת תורת האדם, גם בעדותם של חכמי העמים שהביא כחיזוק לדבריו, שיש הוד והדר בכתבי הקודש, ראו הרבנים משום חילול הקודש, ומה שויזל דיבר כירא שמים באמת, וחיזק דבריו בראיות מן התלמוד ומגדולי ישראל מימי הבינים — הפחידם עוד יותר, מפני שהדברים היו עשויים להתקבל על דעתם של סתם יהודים, ואמנם על צד האמת אי אפשר היה להם לרבנים לעבור בשתיקה על האשמתו של ויזל. הרי ספרים למאות חוברו בתורת המוסר על ידי גדולי ישראל בכל הדורות, והיהודים בכל מקומות מושבותיהם נתחנכו לפיהם, בעוד שאצל הגויים שכניהם היה זה עדיין עניין גתון

לפילוסופים, שהתלבטו בהגדרת המוסר האמתי. ואם נמצא יהודי שקיטרג על היהודים והאשימם בחוסר נימוסיות ודרך ארץ, — אין לך חוסר נימוס ודרך ארץ גדול מזה! גם בהצעת סדר הלימודים המתוקן, שלפיה על ההורים ללמד את ילדיהם אחת האומנויות שלבם נוטה אליהן, ראו משום סכנה, ש"חם ושלום אם אליו ישמעון לא ישאר מכל ילדי בני ישראל אף אחד, אשר לא יפנה עורף לעמול בתורה", כפי שהביא וייזל בעצמו דברי אחד הגאונים.

הראש הראשון בין הלוחמים היה ר' יחזקאל לנדא רבה של פראג, עיר שפקודת הקיסר יוסף השני חלה עליה. הוא נאם בבית הכנסת על המכתב המלא אפיקורסות של נפתלי הירץ וייזל. הדברים מצאו הד בכמה ערים ובייחוד בליסא, שבה דרש הרב לשרוף את החוברת "דברי שלום ואמת". ואמנם נשרפה, ולא עוד אלא שגורו גם על הספרים הראשונים של וייזל, שהם טעונים גניזה. גם הרב צבי הירש לויך, רבה של ברלין, אביו של ר' שאול, הרב בפראנקפורט דאדר שהיה מקורב מאד לוייזל, ואעפ"י שהוא עצמו כיבד את מנדלסון והחשיבו, אמר לצאת בגלוי נגד וייזל על שהפר את הנהוג לא להדפיס שום דבר בלשון הקודש בלי הסכמת הרב, ועל פגיעתו הגסה בכבוד הרבנים וכו'. ואולם מנהיגי עדת ברלין, דוד פרידלנדר וחותנו הגביר דניאל איציק, היו מושפעים ממנדלסון, שכבר הבין שחופש הדעות והדפוס גם ביחס לספרים הכתובים בלשון הקודש הוא דבר שצריכים להגן עליו ולפיכך לא נעשתה בברלין וביתר הערים הראשיות במדינות אשכנז שום פעולה נגד החוברת "דברי שלום ואמת", אלא שיצאו להשמיץ את וייזל, כפי שהוא עצמו העיד במכתבו השני "רב טוב לבית ישראל": "נמצאו אנשים שהיה מכתב זה לזרא בעיניהם, פערו עליו פיהם... ודיברו עלי כעל אחד הנבלים וכאילו כתבתי חלילה עקשות ופתלחלים... הרעישו כל קהילות ישראל בעבור מכתב זה, כאילו חס וחלילה, שרפתי את כל התורה כולה באש... ואין גולה את אזני כי דרך אהבה כל ידעו, אין אחד מהם מדבר אתי משפטים או טענות של דעת להעמידני על האמת, או לשמוע מה אשיב על תוכחתם..." וייזל עבר מהגנה להתקפה על הרבנים המתנהגים שלא כדין התורה, "וכמה הזהירו רבותינו לחכמים שיחשכו עצמם מן הדין... ושנו, אל תהי דן יחידי, שאין דן יחידי אלא אחד, ואם כל זה בדיני ממונות, כל שכן בדיני נפשות... שכל המלבין פני חברו ברבים כשופך דמים הוא, ואין צריך לומר המבאיש ריחו בכל תפוצות ישראל".

במכתבו השני הוא ממשיך בבקרתו על "שאין אנו משגיחין על המקרא כלל... אנו מכניסין את בנינו כבן חמש ושש לבית הספר, ומתחילין ללמוד עמו הגמרא... ומלמדים עמו בכל שבוע קושיא ותירוץ, דברים שאינן אלא לבלבל מוח התינוק הרפה". אבל אפילו ישנו סדר לימוד מוזר זה עדין הרעה במקומה עומדת "ואפילו ילמדו עמו מקרא חצי שנה או שנה ואפילו עשר שנים... מה יועיל? אין הרב מבין את דברי התלמיד, ולא התלמיד את דברי רבו, כי אין בידו לתרגם המקראות כהוגן". ואחר שהוא מציע תכנית לימודים מפורטת לתועלת התלמידים כדי להביאם אל התכלית הנרצה וממליץ על תרגומו של מנדלסון, משום ש"ההעתקה האשכנזית של החכם מהו' משה מצוחצחת מאד", הוא מוסיף להביא ראיות לדבריו מן התלמוד וספרים קדמונים שאין איסור בלימוד החכמות "מספרי חכמי העמים הכתובים בלשון אשכנזי, או באחת משאר לשונות הארץ". והוא מוצא סמוכין לדבריו בדברי הרמב"ם האומר "שכל דבר שנתגלה טעמו וגודעה אמיתתו בראיות שאין בהם דופי אנו סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו על הראיה שנתגלתה והטעם שנודע". ומשום יישובו של עולם, שנוכל למצוא מחייתנו בכבוד, גדולה נחיצותה של ידיעת השפה השלטת, ואם הילד ילמד את המקרא "בלשון אשכנזי צחה... תעמוד לו הלשון ההיא כשיגדל, שיקל עליו יותר פרנסתו, שעל ידי כן יוכל לקרות בספרים שחיברו חכמי העמים על כל מיני מקח וממכר שבכל המדינות". ומלבד התועלת החמרית שתביא לנו ידיעת השפה יעלה גם כבודנו בעיני העמים כי "אעפ"י שבעוונותינו ובעוון אבותינו אנחנו מפורחים בין העמים ומצאנו צרות רבות ורעות... ועל ידי שאנחנו עלגי לשון אנו מחללים כבודנו בין העמים... ואנו רואין כי היודע בחכמה ויוכל לפרסמה ליושבי הארץ חן וכבוד ימצא וגם ירבה כבוד ישראל בין העמים... ידוע לכל שהרבני החכם החוקר המפורסם כמוהר"ר משה מדעסוויא נר"ו יצא שמו בגויים... גם שרים גם חכמי העמים... מקדימים לפתחו לקבל פניו ולהשתעשע בחברתו". ויזל קורא גם בשמו של ד"ר בלוך, שעשה לו שם גדול בין חכמי העמים "וכל זה וכיוצא בזה מרים קרן ישראל" וגם ד"ר מרקוס הירץ עשה לו שם ואל ביתו "שרים ונכבדים באו יום יום לשמוע בלימודים". בכלל מוצא ויזל שלא טוב הדבר שכל עם ישראל מתקיים על המסחר. "במדינת פולין, כאשר שמענו, רבים היודעים במלאכות נקיות, ומי יתן ותרבה דעת... זה יעסוק בחכמה זו, זה באומנות זו ויתפרנסו מהן בכבוד ולא תהיה עדת ד' כולה סוחרים עושים מקנה וקניין, שמרבה דוחק השעה כי לא תוכל הארץ להכיל סוחרים רבים כאלה".

במכתבו זה, השני, העיר את היהודים האשכנזים לשים לב לחיי היהודים הספרדים, המדברים בלשון הארץ, וגם סדר הלימוד לילדים מתוקן אצלם — תחילה מקרא ואחרי כן משנה. וייזל, אמנם, הכיר שהבדל זה שבין יהודי אשכנז ליהודי ספרד רק סיבות חיצוניות גרמו לו. כי העם אשר בספרד לא השפיל את היהודים היושבים בארצו ולא היו מבוזים כל כך בעיניו, בעוד שעמי גרמניה ופולין דיכאו את רוח היהודים יושבי הכפרים והעיירות הקטנות וככהמות נחשבו בעיניהם. ומלבד סיבות רוחניות היו, לדעתו, לדבר זה גם סיבות חמריות, כי במדינות היושבות על חופי ימים, ששם ישבו בעיקר היהודים הספרדיים יש מסחר חוץ עם מדינות אחרות, מה שאין כן באשכנז ופולין, והמצב הכלכלי הרי משפיע גם על המצב הרוחני. אבל למרות הסיבות החיצוניות מצא וייזל שהמצב ישתנה גם באשכנז ופולין, ונראים סימנים בעולם שהסובלנות תלך ותתגבר בכל הארצות, כמו, בהולנד ואנגליה. הן גם באשכנז הדוחקת את רגלי היהודים כתב השר דוהם "מכתב חסיון לבית ישראל... ויהללוהו גם שרי המדינות... ואילו היה איש כותב כאלה לפני מאתים שנה, מה היו מדברים עליו? — בדרך הטובה הזאת הולך המלך... לדוויג... גם שריו ועבדיו הם גדולי לב ונוטים להיטיב עמנו (זה היה עוד לפני המהפכה הצרפתית). בדרך זה הולכת... הקיסרית קאטהערינא מושלת כל הרוסין... גם היא גם שריה עושים טובה לבני עמנו היושבים תחת יד ממשלתה". בייחוד ראה וייזל את הגאולה בכתב הסובלנות של יוסף השני, שהוא שגרם לכל הרעש.

במכתבו זה העמיד על הנס את בית הספר "חינוך נערים", שנוסד בברלין "שבו לומדים נערי בני ישראל מקרא ותרגום אשכנזי ודיקדוק לשון הקודש ולקראו ולכתוב לשון אשכנזי וצרפת וחכמת החשבון וגעאגראפ" — לבני עניים חינם ולבני עשירים במחיר". והוא סיפר כי על בית-הספר הזה "בתחילתו פערו פה ויהי בעיניהם כאילו יסודתו להפך תורה ולעזוב דת, ועתה שרואים מה טובו ומה יפיו, רבים מבקשים לשלוח בו בניהם עד שירבה מספר התלמידים לסך חמש מאות, לולא כשל כח הסבל שאין להם עדיין הספקה, רק למספר שבעים". אולם וייזל לא מסר, מה שסיפרו אנשי "המאסף" באותו הזמן. הם אמנם הודיעו בהתפעלות על בית-הספר "חינוך נערים" שמלומדי הנוצרים נכחו בשעת הבחינות,¹⁹³ ושאחד מהם אמר: "את כל זאת פעלו היהודים הנבזים בעיניכם, אשר אמרתם הצור פנה אליהם עורף, אין להם חלק בחכמה עוד. הרפו ידכם הקשה, הסירו סבלותם מעל שכמם, שימו להם חלק בארצכם והיו כמונו". אולם לא הכחידו ש"עד הנה לא היה בידינו לקבל עלינו עול החינוך בתלמוד תורה ויראת שמים ומידות, כי

הנחנו את החלק הגדול העיקרי הזה לאבות הנערים ולקרוביהם". יוצא אפוא שדאגו ללימוד הלשון הצרפתית בבית הספר הזה, אבל לא ללימוד התורה. יראת שמים ומידות — הדברים שוייזל החשיבם יותר מכול. אמנם הם הבטיחו — לפי המסופר ב"המאסף" — שאם "ימצאו בקהלנו איזו אנשים... המתנדבים בעם לתמוך את הבית הזה באדני בסף... אזי יש את נפשנו לקבל גם עלינו את לימוד התורה ויראת שמים ומידות והנהגת דרך-ארך... ומוכנים אנחנו ללמד את הנערים הלכות, ש"ס או ספר רב אלפס, פוסקים, כמו הרמב"ם וארבע[ה] שלחן-ערוך, על סדר נכון וראוי, הנמצא בידינו בכתב ובהסכמת הרב הגאון הגדול אב"ד דקהילתנו" — אולם על זה עבר ויזל בשתיקה, ושום איש מן החרדים לא העיר אזנו על שתיקה מחפירה זו.

וייזל במכתבו השני לא חידש דבר, אלא שהצטדק כי במלים "שאינו בו דעה" לא נתכוון חלילה לבזות את הרבנים ו"עם כל זאת אילו ידעתי שיכאב לב אדם בשמעו מוסרי רבותינו ז"ל, כי נשבעתי שלא הייתי כותבו, כי אין מידתי לצער את הבריות". ועיקר מכתבו השני היה מופנה לאנשי שם עדת ישראל אשר בטרייסט לבקש עזרה מוסרית מרחוק, ואמנם רבנים אלה באו לעזרתו ומכתביהם אליו פורסמו בחוברתו השלישית. לדבריהם, כל דבריו של וייזל צדקו יחדיו. חוזרים הם על טענתו החזקה של וייזל, שגם הרמב"ם כוחו היה גדול גם בתורה וגם בחכמה, ואם כן אפשר לאחוז בזה וגם בזה, ולמה נהיה נבזים ושפלים בעיני העמים, למה יאמרו בגויים כי עם לא בינות אנחנו? בסגנון זה דיברו כל הרבנים, ראשי הישיבות באיטליה, והרב הגאון רבי שמחה אב"ת-דין בוויניציה חיבר גם שיר לכבוד וייזל שמסיום בחרוזים:

ספר הזה הוא יחזיק כל בדק / נפתלי נתן בו אמרי שפר / דברי שלום דברי אמת וצדק.

גם המשורר וייזל מצדו חיבר שיר לכבוד הרב. אולם הרוחות עוד לא הורגעו ונפתלי הירץ וייזל פירסם מחברת רביעית ובסופה הוא אומר: "בטחתי בחכמת גאוני דורנו ורבני זמננו ובחכמת ראשי עם וקציני הקהלות, ועדת חכמים וסופרים שביניהם, שמכאן ואילך ישימו בריח ודלתים בפני מים שוטפים פתאום, לספות גבר בלי משפט ולשלוח מדנים בין אחים... ראוי לנו לחפש את השלום בנרות, לחבר אהלי יעקב בלולאות האהבה ושלום הבריות... להגן איש על אחיו ולאמור שלום לרחוק ולקרוב, לקחת נפשות בחכמה ולקרוב אל התורת מאהבה".

המשכילים ומלחמתם בחינוך הישן

השלום שלו קיוה וייזל לא בא, אבל חריפות המלחמה פגה, מפני שאימת הממשלה בכל המקומות שהם תחת כנפי הקיסר יוסף השני נפלה על הקנאים. הממשלה מינתה יהודים ופקידים לכפות על הקהלות היהודיות את רצון הקיסר. והנה כעבור שלוש שנים, אחרי פירסום המכתב האחרון של וייזל שקרא לשלום. נתפרסם בלמברג שהיתה תחת שלטון יוסף השני, מכתב של הירץ הומברג¹⁹ (שהיה בעבר מבאי ביתו של מנדלסון ומורהו של בנו) "אל רועי שה פוזרה ישראל". אמנם, בראשית המכתב יש דברים רכים, דברי שלום, "ואם עוד בקרבנו יש המתלוננים על העניין הזה, המדמים בנפשם, כי חסדי מלכנו הישר מדיחים פרי בטננו מן הדרך הטובה... אין להפליא עליהם כי קצרה רוחם מהבין... ולרבנים הדואגים ושואלים... "הן לנו לדעת תורה, נביאים וכתובים, משניות וגמרא, הגאונים וכל מחנה הפוסקים, ראשונים וגם אחרונים, מילי דאגדתא ומילי דעיונא... מה נעשה, ומתי נעשה לילדינו הצעירים? אם לא עכשיו, אימתי יתחילו, ומתי יכלו את כל המלאכה אשר לפנינו? או ישליכו חלילה תורת ה' אחרי גיוסם?" על זה הוא עונה במתק שפתים: "הנה ידעתם אתם כמוני את הקדושים אשר שמו שמות למו עלי אדמה, המה: הרמב"ם והרמב"ן, רב סעדיה גאון, רבנו בחיי, בעל תוספות יום טוב, ובעל מרכבת המשנה, ר' יעב"ץ עמדן ואחרים מן הראשונים והאחרונים אין מספר לכולם, אשר טעמו ממתק דבש החכמה והמדע והמה עכ"ז מצאו און ועשו חיל רב בתורה ובקבלה..." אולם ידע היטב כי דברים כאלה נשמעו ביתר בירור מפי וייזל והם הרגו את הרבנים וכל הנשמעים להם, לפיכך הוסיף: "איך שיהיה, חובה גדולה עליכם לשים לב מהר על הענין הזה בעיון נמרץ... וחובה הוא עליכם מצד חפץ הגבוה כי גבוה מעל השליטים, הוא אדוננו הקיסר... אמנה דעו! אף כי מדרך הענווה קידמתי פניכם להשאיר לכם משפט הבחירה, לא כל העולה על רוחכם בראשונה היה יהיה חוק לישראל ומשפט לבני יעקב, אבל בין אבין על דבריכם, אם נכונים הם... ואם לא יכוננו דבריכם אז אערוך מלים מלבי... ואשלחם אל הדרת השרים היושבים ראשונה בשלטת, ואשר יגורו הם, הוא יהיה לנו לעיניים..." מובן, שהמקל והרצועה פעלו את פעולתם, ובערים שונות נפתחו בתי הספר לפי תכנית הממשלה, וגם בפראג, עוד בחיי ר' יחזקאל לנדא, ראש הלוחמים. אולם היו קהילות רבות שלא נכנעו, וכשש שנים אחרי פירסום המכתב של הומברג, הציע בוועד אשר נוסד בווינה לדחות ממקומם

כל הרבנים העומדים על דעתם, ואינם רוצים לבטל את הישיבות וכו'.
המלחמה נמשכה.

מעניין הדבר, כי ב"מאסף", כתב העת של המשכילים העברים בגרמניה, שהתחיל לצאת בשנת תקמ"ד, כלומר, בעצם ימי המלחמה של הרבנים עם ויזל — לא באה שום תגובה, כאילו אין הדבר נוגע להם. רק בשנת תקמ"ח הדפיסו את מכתבו של הירץ הומברג, שפירסם בלמברג, כמו שהוא בלי הערות מצדם. בכלל לא יצאו המשכילים בגלוי להגן על ויזל, אלא עשו מעשיהם בחשאי, כמו מנדלסון ופרידלנדר, שלא נתנו לרבה של ברלין להילחם בוויזל. מצדם של המשכילים לא נכתבה אלא חוברת אחת, "סאטירה" חריפה, להגנתו, וספק אם כותבה נתכוון לפרסמה ברבים. מסתבר שכותבה לא נתכוון אלא להשקיט את יצר הכתיבה שבו, ולא נועדה אלא להראותה לחבריו המשכילים בחוגו הצר. ואמנם, היא לא נתפרסמה אלא אחרי מותו, וגם אז בעילום שם. את הסאטירה הזאת כתב הרב המשכיל, אחד ממעריצי מנדלסון, רבי שאול לויך, שעליו כבר דיברתי. חוברת זו בשם "כתב יושר" נדפסה בשנת תקנ"ד, עשר שנים אחרי הפולמוס, ועל השער כתוב: "הפעולה מורה על פועלה, הספר על מחברו, כי חיברו אחד מבני עליה ומגדולי הדור, גדול בתורה ובחכמה... איש נודע בשערים ולרוב ענוותנותו לא הודיע את שמו, ובה"מאסף" שיצא אז הודיעו שנכתבה על-ידי רב בישראל, אבל לא גילו שמו, אף שכבר לא היה בחיים, כי מת לפני כן בלונדון.

החוברת הסאטירית היא כמדומה הראשונה מסוג זה בעברית, ולפיכך נדאי למסור לא רק את תכנה אלא גם את הצורה, צורת ויכוח בין המחבר למלמד יליד פולין, על חטאו של בעל "דברי שלום ואמת". ואשוב ואשאל אותו ומה הדבר אשר עליו כתב שטנה בעטו? האם בעט חלילה במנהגים הטובים והישרים כסיבוב הכפרות בערב יום כיפורים ובהכאת המן בעץ בפורים או באכילת ראש כבש וכרוב... בראש השנה או התיר לאכול אגוזים לפני הושענא... או כפר (הס מלהזכיר) בסדר הנענועים בלולב, או לגלג על הדינים... כמו להנעיל מנעול של ימין תחילה... או אולי השיאו לבו להטיל דופי בסגולות הידועים ומלא פיהו כזב וכחש, שאי אפשר להסיר עין הרע בגחלים עוממות ובלחש, אם כאלה הרבה להרשיע, ודאי אין לרחם עליו בלי להושיע, ביתו ישרף עליו באש וספריו צריכים ביעור"... והמלמד עונה: "...הרשע הזה משיא לבב בני ישראל להדיחם בהבלי עולם הזה לבלות ימיהם לריק... ולא עוד אלא שדרש ברבים להתקרב אל הגויים ואנו אין לנו אלא שנתרחק מהם בתכלית הריחוק... ומה ירע לנו הבזיון והחרפה שהאומות

מבזים אותנו במה שאין אנו מכירים התכמות והמלאכות וכפי מאמר המרשיע הזה באמרו שהם חושבים אותנו כבלי מדע... אך אדוני יודע כי כל החכמות כמר מדלי וכגרגיר חרדל נגד סוגיא אחת בהוויות דאביי ורבא והגמרא שלנו כוללת כל החכמות ובפשט אחד שתלמיד ותיק מחדש יש בו יותר מדע ותבונה מכל חכמות הגויים והבליהם..." המלמד מדבר גם בשבחיו של החינוך הישן, כשהמלמד היה רודה בתלמידו במקל וברצועה: "ומתועלת ההכאה עוד, כי הוא היתר למלמדים לקבל שכר, כי על הלימוד לבד אסור לקבל שכר, משום קרדום לחפור בו, ואם כן כל מלמד המרבה להכות הרי זה משובח ושכרו מרובה מאד" המלמד מתרעם מאד על התיקונים שוייזל רוצה להנהיג בסדר הלימוד, "כי הוא יורד לחיי המלמדים לקפח פרנסתם ולהמיתם ברעב". ועל שאלת המחבר: "ואיכה הוא מקפח עוד פרנסת המלמדים", עונה המלמד "...כי רובי המלמדים הם בני פולין כמוני, אשר הוצרכו לכתת רגליהם מארצם וממולדתם, כי בביתם אין לחם ושמלה, ומאין גדע אנחנו לדבר בלשון צח באשכנז... וכמה וכמה מבני מדינתנו אשר יתחתנו רק בבני תורה, על סמך שיוכלו לפרנס נשותיהם בהיותם מלמדים בארץ אשכנז, ואם ייבטל זה יתרחק כל איש לנגוע בבני תורה". והגזרה "ללמוד את הנערים לשון הקודש על פי דקדוק" היא בעיני המלמד קשה "מגורת שמד", כי משידע הנער את חכמת הדקדוק "לא יאבה בשום פירוש ודרש במקרא כי אם לפי פשוטו ויבעט... בכל הדרשות והחידושים... ועברה גוררת עברה שיבוא אחר כך לבעוט בתפילות ובפיוטים הקדושים... לפי שאינם מחוברים על פי דקדוק" כמו שנכשל ר' אברהם אבן עזרא "שדיבר תועה על פיוטי הקליר" וכמו שנכשל ר' דוד קמחי שאמר "שהקרי הוא תיקון סופרים והכתיב היא טעות סופרים... וכל זה המכשול גרם להם למוד הדקדוק".

אחרי דברי ההלצה האלה יעבור המחבר מעניין לעניין ונותן עוד דברים בפי המלמד: "לא עלי אנוכי יצאתי לריב, כי אנכי אף אם לא אהיה מלמד הותר ה' לי שריד במה שאוכל לפרנס אותי... כי ת"ל אני שוחט ובודק... וזולת זה אני סופר סת"ם, קורא ובעל תוקע ובעל תפלה ומוהל, מבקר חולים וקברן, ויש לי ידיעות גם בחכמת הרפואה... ולא יאמין אדוני שלמדתי הלילה החכמה הזאת בספרי הגויים ובכנסייה שלהם, כמו שיעשו פריצי בני עמנו. האם אין ספר רפואות לישראל עד שנלך לדרוש מאת חכמי הגוים?... הלא יש ספרים הרבה מאד כמו 'מפעלות אלהים' ו'שער אפרים' מלאים סגולות. ולא רק על המלמדים ועל סדר הלימוד הוא שופך את חיצו לעגו אלא גם על הרבנים והפילפולים. הוא כאילו שואל את אחד הרבנים המפורסמים מה דעתו על 'דברי שלום ואמת', והרב מדיע סיבת התנגדותו, כי מפני חוסר

הפרנסה נתרבו המלמדים ולרגלם רבו הפילפולים והחילוקים, ועל ידי זה זכינו לעניינים נפלאים. כי לפעמים הקשה אחשוורש כקושיה המהרש"א, והמן השיבו כפי תירוץ המהר"ם שיף, ואין הדבר מזור, שהמן ואחשוורש ידעו מחלוקת הפוסקים, כי גם שור וחמור היו בעלי ידיעות בימים הראשונים, כחמורו של רבי פנחס בן יאיר. "יבואו נא כל חכמי הגויים ויאמרו אם נמצא באחת הידיעות ספר אשר ידמה לספר 'מאמר מרדכי', ו'צנצנת המן' באגדתא... או לספר 'משחת אהרן'... ו'אשל אברהם' בשמעתתא, כי חכמת הפילפול והחידוד והחריפות גדלה כל כך עד שנוכל לבנות דרוש עצום, מלא חריצות וחריפות לחבר משנת בכור שנפל לבור עם משנת הכלב והגדי שקפצו מראש הגג ולהוכיח מהם אם יש בגידים נותן טעם או אין בגידין בנותן טעם"... ועוד: "מה רע עלינו המעשה הזה הנובע מדברי איש צר ואויב הזה בתתו עצה לחתור אחרי דרך מבוא פרנסה לישראל... למען נצליח גם כן בעושר ובגדולת עולם הזה וכל תשוקתנו וכל ישענו וחפצנו אך שתתרבה העניות, כי כל עוד העם דלים ואביונים ונדוכים בתוך הריפות בעלי ישאו דכיים להרבות בחידוד בלימוד הזה ובפילפול..."

אין ספק שיציאתה לאור של חוברת זו לא היתה כלל וכלל לרצונו של וייזל. וייזל רצה בשלום, וחוברת זו, המלאה סטירה, ודאי שלא היתה עשויה להביא את השלום שלו קיוה, ולשם האמת ייאמר שכל התיאור שבחוברת מופרו הוא מאד מאד, ובשעה שנדפסה לא היו מצויים כלל רבנים ומלמדים כאלה במדינות אשכנז.

"ספר המידות" ו"שירי תפארת"

וייזל ניגש עוד לפני גמר הפולמוס שלו עם הרבנים והקנאים לחבר "ספר המידות" והוא ספר "מוסר השכל", שבו אמר לתת ביאור רחב ל"גימוסיות ודרך ארץ" שלהן הטיף במכתביו. הוא קיוה "כי דבריו יהיו לרצון בעיני חכמי לב כי חדשות דיברתי בו". אולם לא קל היה לו לגשת להדפסת הספר, אף על פי שלא היה רב הכמות, בלי שיכריז עליו חתימה מראש ויקבל "פרענומעראנטען". בשנה הראשונה לצאת ה"מאסף", בשנת תקמ"ה, פירסם וייזל מודעה באותו ירחון שיש בדעתו להוציא לאור את ספר המידות, וכ"שיהיה הכסף חתום כדי העבודה למלאכה" יקח מועד להוציא לאור. חברת "דורשי לשון עבר" בקיניגסברג פנתה ליהודים באשכנז ובפולין שיחתמו על ספרו של וייזל — חותמים נמצאו מעט מאד. ולפיכך פנה וייזל לרבני איטליה וחכמיה, אלו שהחזיקו בו במלחמתו, לאסוף חותמים ל"ספר

המידות". אבל דיבורים לחוד ועזרה ממשית לחוד. במכתבו לידידו ר' אליהו מורפורגו,¹⁰⁵ הודיע וייזל בשנת תקמ"ו: "ולבי אומר נואש לבקש 'פרענו' מעראנטען בק"ק איטליה, כי רואה אני מעטים הם השואלים להם ספרים לדרוש ולהתבונן בהם, וקציני עדתנו שמים על לב לחזק ידי סופרים ומחברים ולחתום מפני הכבוד, גם אם מצער הוא, רב יחשב בעיניהם. אל יפול לב מחבר, אם עיניו תראינה ספרים מונחים בעלייתו, אין דורש אחריהן לקנותן במיטב כספו, כי לפעמים אין הסיבה רוע דבריו, כי אם רוע לב...".

אולם סוף סוף הצליח וייזל להדפיס את ספר המידות, בהקדמה כתב: "לא העתקנו בספר זה דברי מי שקדמונו, כי אין זה דרכנו בכל אשר כתבנו מנעורינו ועד עתה". הרעיונות בספר הזה מבוססים בעיקרם על התנ"ך, מאמרי האגדה בתלמוד ומדרש, וגם החרד שבחרדים יוכל לסמוך שתי ידיו על הספר הזה, ומה שיש לציין בייחוד כי גם המשכילים של הדור ההוא קיבלו את הספר ברצון, מפני היחס למחבר, שהיה ידידו הנאמן של הפילוסוף מנדלסון. גם הדפיסו בה"מאסף", את מאמרו של וייזל "חקור דין" על שכר ועונש שאחרי המות. הרעיון החפשי שבמאמרו זה הוא רק בדבריו: "שאף על פי שאמונת הגמול עיקר גדול מעיקרי תורתנו ומי שאינו מאמין בו, ובעיניו מקרה אחד לצדיק ורשע — לאפיקורוס יחשב, אין פרטי הגמול הזה מעיקרי האמונה, כי מה לי אם הנפש תבוא באש או במים או תקולע מכף אל כף וכיוצא בעונשים מחרידים כאלה...".

אולם משכילי הדור העריצו בעיקר את וייזל על ספריו "גן נעול" ו"ין לבנון" ועוד, ובייחוד ראו בו משורר גדול, שקם בישראל. ואלה הם דברי חבורת "דורשי לשון עבר" בקניגסברג,¹⁰⁶ כשפנו לוייזל בבקשה שישתתף ב"מאסף" שאומרים להוציא: "נפש עייפה למים קרים כי תכסוף, ממקורם ישאבון, ודורשי לשון עבר אליך ידרושון. מאז הוסר גאון ישראל, הורד לארץ עטרת ראשו, עם ה' בשבי הגלה ואין חזון נפרץ, חדלו הפורטים על פי נבל ואיש דובר צחות אין, עד שקמת נפתלי, ומעפר הקימות לשון עבר. מליצת נביאינו בפלס שכלך שקלת, ותהי כמוהם למליץ בקרב עמך. מי כמוך הגביר חיל להקים שם בישראל? הן ברוח בינתך בכלה הלכת, ותיקח משם את הכנור תלויה על ערבי נהרותיו, והיו כנגן המנגן שיריך, מאז מחברותיך ביהודה נפוצו, לב משכילים באש זמירותיך הצתה, ושמוע דבריך כולמו יכסופון, דבר כמוך יחפצון, כי כדבר החוזה דברת ועם משוררי אמת חלקך". אנשי חבורת "דורשי לשון עבר" שכחו לגמרי כי מאז הלך בגולה עם ה' קם לישראל משורר גדול הרבה יותר לאין ערוך מנפתלי, הרי הוא רבי יהודה הלוי, אך גדל אז כוח ההפרזה. אולם גם בדורות המאוחרים חשבו את

וייזל לראש המשוררים של התקופה החדשה, וגם ראש המשוררים של התקופה שלפניו יהודה ליב גורדון כתב: ¹⁹⁷ "עד הרנה"ו היו שירי לשון הקודש רק שירות היכל, קדשים שנאכלים רק לפני מן הקלעים... ורנה"ו היה הראשון אשר פתח את דלתות ההיכל ולבש שירי קודש בגדי חול." "שירי תפארת" הם המעברה מן הקודש אל החול, בשיריו אלה עודנו עומד ברגלו האחת על אדמת קודש, אבל הוא הקל לבאים אחריו להשיב את עטרת שירת ישראל ליושנה, לשאת חזון ולנאום נאום על כל הנעשה בארצות החיים מעבר לשערי ההיכל, ושערי המחזורים והלאה."

האמת היא שחוץ מ"שירי תפארת" שהם בנויים על סיפורי התורה, כתב וייזל את שיריו בעיקר לפי הזמנות. שירים למלכים, נסיכים וסתם שירי-הזדמנות. מעניינת היא פתיחת המשורר ל"שירי תפארת" שבה הוא מצטדק ואומר: "מראש ומקדם היה השיר כלי חפץ לאלהים ואנשים... תוכחת השם לקין היתה באורח שיר, למך דבר לנשיו באורח שיר זכו וכן נהגו לכבד את רעיהם בשירים ישירו עליהם, כמו שאמר לבן ליעקב ז'אשלהך בשמחה ובשירים"... ואם נבוא לפרוט השירים הכתובים בספרי הגביאים והכתובים יארכו הדברים, ספר תהלים... כולו שירים וזמירות זכו". וייזל מזכיר גם את שירי העמים, היוונים והרומים העתיקים, ש"קצתן סיפורי המלכים מלחמותיהן ומעשיהן, וקצתן דברי מוסר ולימודי ידיעות מועילות, וקצתן מלאים הזיות והבלים... כמו ספרי הומירוס שזכרנו, וקצתן דברי עגבים ונבלות". אולם לא הזכיר כלל את המשוררים בתקופות המאוחרות כשקספיר ומילטון, והרי האחרון בעל "גן-העדן האבוד", היה משורר דתי והעריך את התנ"ך. הוא לא הזכיר גם את המשורר הגרמני שבימיו, קלופשטוק, שב"משיח" שלו השפיע, כנראה, גם עליו על בעל "שירי תפארת" עצמו. וקלופשטוק היה ללא ספק משורר גדול, שגם גיתה הושפע ממנו, וגם הוא היה בעל רוח דתית. כנראה לא רצה וייזל להזכיר משוררים שהיו חדורים רוח דתית נוצרית, ובכלל לא היופי שבשירים היה לו עיקר אלא התועלת המוסרית שבהם, וב"שירי תפארת" בא באמת, כהעדאת עצמו, "לפרש בתורת שיר המליצות הסתומות שבתורה, ובכל שש המחברות יתבאר בשירים אלו, פירושים חדשים".

שירי חול של וייזל היו מוקדשים ביחוד למלכים, נסיכים זכו, לפי הזמנה, ואפילו לכבוד הקיסר יוסף השני, ש"כתב הסובלנות" שלו עשה רושם גדול בחוגי היהדות בגרמניה, הקדיש שיר רק לפי "בקשת גבורי טריעסטי שחברו שירים וזמירות לכבוד המלך, ובהיות שאין מסרבין לגדולים התהלכתי גם אני לפי רוח השיר". ¹⁹⁸ אמנם בשיר זה יש גם בית,

שיש בו השקפת עולם: "כמונו כל העמים, לעבוד אל נקראו / כולם מעשי ידי ה'ם ובצלמו נבראו. / לא היתה ממלכה ריקם מאנשי דעת / סוקראט החכים צפונה, קונפוציוס מזרחה / דלתות מסגרת החכמה מהם נפתחה / גם מים עד ים תורת האדם נשמעת /". בדברים אלה הושפע מנדלסון, ואולם וייזל הוסיף משלו בית אחד בחרוזים אחרים: "כי רק בנו לא במ דברי אל הפיעו / דרשו לירוא אל ולאהבו, לאהוב את רע". כלומר, "ואהבת לרעך כמוך" הוא תורה יהודית ולא נוצרית.

בני דורו של וייזל טעמו, כנראה, בשירים מעין אלה טעמה של שירה אמיתית ושמעו כמשורר יצאו למרחוק. יהודי שקלוב שברוסיה "הזמינו" אצלו שיר לכבוד הקיסרית ייקטירינה שעמדה לעבור דרך עירם. השיר שוייזל חיבר בשבילם תורגם לגרמנית ונדפס בקניגסברג. גם יתר שיריו אשר שר לכבוד שרי ממלכה ורוזני ארץ הם מאותו מין וכתובים באותו סגנון. אלא שיש לזכור שאין לבוא בדרישות גדולות לשירה שנכתבה לפי הזמנה. וייזל הקדיש שירים מספר גם למשכילים נדיבים, לדוד פרידלנדר ולברמאן פרידלנדר; שירים שיש בהם הערצה לסוחרים נכבדי ארץ, הדורשים חכמה. לראשון כתב: "סוחר אתה מנכבדי ארץ, ובסתר אהלך תדרוש חכמה, שתית יין מכוסות זהב, שתה גם המים האלה מכלי חרס". ולשני: "וסוחרים נכבדי ארץ יקדמו פניך, ולבך מים אל ים ישוטט ובין כנענים יחצוהו, מה נקל לך לשכוח איש כמוני. אפס ידעתך, גם להטות לתבונה יש מקום בלבך, ואם קצהו בין רוכלים, כולו לא תתן להם"... ומעניין שלא הקדיש כל שיר לידידו, האדם היותר גדול בדורו, למשה מנדלסון. גם מנדלסון במכתביו אליו מכבדו בתארים מתארים שונים, אבל לא בתואר משורר, ואף במכתבים כשהוא מדבר על וייזל, אין הוא מכנהו "משורר", אף שבעיני המשכילים דורשי לשון עבר היה וייזל משורר בחסד עליון שלקח את כינורו מערבי נהרות בבל. מנדלסון שתירגם את ספר תהילים ואת "ציון הלא תשאל" לרבי יהודה הלוי ודאי שאי אפשר היה לו להתפעל משיריו המימיים של וייזל. הרי הוא עצמו ניסה לשיר בשירים בצעירותו ונשתתק משום שהרגיש שאין בו מרוח השירה האמיתית; ואין ספק שהוא ידע מה ערך שירתו של וייזל. וגם וייזל מצדו לא העיז להקדיש למנדלסון את שיריו.

שיר אחד יש בין שיריו של וייזל, שנכתב לא לפי הזמנה, אלא שהדברים התפרצו מלבו. עניינו של שיר זה נמסר ב"המאסף" 199 "לשמועה כי באה

מחסדי שרי עיר באול, נכבדיה ויושביה ורב טוב אשר גמלו לאחינו בני ישראל ביום אידם, ביום כמו אנשים ריקים ופוחזים במדינת עלזאס, ויהרסו בזדון בתי שרי הארץ ובתי כוהניה ועל בני ישראל שפכו זעם וחימה ויחריבו בחיהם, וכל אשר להם בזוו, וכאשר היתה רק נפשותיהם להם לשלל, וברחו רבים להימלט על נפשם, אל עיר באזיל הקרובה להם, אשר אין בה יושב מבני ישראל, אז החזיקו שריה, נכבדיה ויושביה ביד העניינים העשוקים האלה, והחסום בצל קורתם, וערום כסו בגד, לרעבים וצמאים נתנו די מחסורם, על החולים, ועל כל כושל חסה עינם, על הרה ויולדת השגיוחו ברוב חמלה, וכל מעלליהם הטובים האלו צמחו מנטעי אהבת ריעים שבנפשם, כי בצע כסף לא לקחו..." לזכר המקרה הנכבד אמר ויזיל "בקשה נפשי להזכיר הצדקה הזאת בקול שירה"

באזיל את העידות על זאת בארץ / יום נידחים מצר, כך מצאו עור / יען אהבת אדם אל ראשך נזר / שוד ישראל ראית, עמדת בפרץ / עם הרחקת מדור דור מבוא אלך / בצר לו, רוב רחמיך עליו נכמרו..."

קשה לנו להבין, מה מקום מצא כאן לשירה ולא לקינה. ויזיל הרי האמין בכל לבו ב"פרוגרס" ובדברים ברורים הביע אמונתו זאת ב"דברי שלום ואמת". ועכשו ראה שבהתקומם העם, אמנם הרס גם "בתי שרי הארץ ובתי כוהניה", אבל בעיקר פגע בבני עמו היהודים עד אשר הוכרחו לברוח, להימלט על נפשם. וכאשר ראה כל זאת לא בכה ולא קונן, לא הביע התרגוזהו על ההמון ולא התמרמר על אשר לא עצרו את הפורעים והיהודים הוכרחו לנוס לעיר קרובה לבקש רחמים. במקום זה מצא מקום לשיר ולרומם פעולת אנשים, אשר מימיהם לא נתנו לאיש ישראל לשבת בתוכם, ורק בראותם את הרעבים והצמאים, הרה ויולדת, נכמרו רחמיהם על האומללים האלה, כי גם הם בני אדם.

ויזיל האריך ימים, הוא ראה בעיניו, שפחדם של הרבנים בימי הפולמוס לא היה פחד שווא. בשנת 1799, שש שנים לפני מותו של ויזיל, פירסם ידידו הנאמן, דויד פרידלנדר, חוברת, שיצאה לאור בעילום שם, שוודאי זעזעה אותה את ויזיל, ירא-השמים באמת, עד היסוד. בסופו של השיר המוקדש לפרידלנדר אמר ויזיל: "ודע כי גבוה מעל גבוה, / יש אחד ואין שני אהב את אהביה, / אותו תירא ומצוותיו שמור, / וישמרך מכל רע, ישמור את נפשך". ברכת-קוותו זו של ויזיל לא נתקיימה ופרידלנדר בחוברת שפירסם הודיע, "שכמה נכבדים מיהודי ברלין — והוא בתוכם — מוכנים לפרוש מהיהדות בתנאי שלא יוכרחו להודות בעיקרי הנצרות שאינם מתאימים לאמתיות שבתורת השכל". ויזיל לא הודיע את צערו לא בשיר ולא בפרוזה

על הבגידה של ידידו. ודאי גדול היה צערן אלא שזקן האיש ותש כוחו ובחר בשתיקה. אולם אין ספק שבלבו הודה שהרבנים המחזיקים בנושנות היטבו לראות ממנו.

אכן עוד במכתבו הרביעי על החינוך שקראהו בשם רחובות מורגש כי רוחו של וייזל דוכאה בקרבו למראה תוצאותיו של החינוך החדש: "אני אמרתי... שיחברו ספרי אמונה וספרי מוסר השכל בלשון הקודש... אבל ראו עינינו ספרים קטנים בלשון אשכנזי... חברום חכמי העמים... לא לכבוד הוא לבית ישראל שאפסו מהם חכמים וסופרים לחברם".²⁰⁰ הוא ראה, איפוא, את ראשית פרי ה"השכלה" וחש כי לא מבתי ספר אלה תבוא תשועת ישראל. וייזל היה עוזב בימיו האחרונים — המשכילים הרחיקו ללכת ממנו והחרדים לא שכחו את מלחמתו ב"דברי שלום ואמת". רק היהודים הספרדים, שאותם העלה וייזל על הנס בימי הפולמוס, לא שכחוהו, והקהילה הספרדית בלונדון קראה לוייזל להיות לרב וחכם בעדתה, והוא לא קיבל את הרבנות.²⁰¹

יא. "המאסף"

כתבי־העת הראשון בעברית בשם "המאסף" קובע לו, עם כל עניותו הרוחנית, מקום מכובד בתולדות ההשכלה.

הרעיון להוציא כתבי־עת בלשון הקודש, נולד בראשונה במוחו של צעיר יהודי בקניגסברג, עיר פרוסית לא רחוקה מליטא. ליהודי קניגסברג היו קשרים עם יהודי ליטא, ורובם התנהגו לפי המסורת הליטאית, אלא שלאט לאט ספגו קצת מההשכלה הגרמנית. צעיר זה היה איציק אייכל. הוא התחנך ברוח המסורת, וגם כשלמד באוניברסיטה של קניגסברג מפי הפילוסוף קאנט תורת הפילוסופיה, נשאר נאמן לפילוסופיה היהודית, והיה ממעריציו של מגדלסון, והאידיאל שלו היה ללכת בדרכיו. ובהיותו בן עשרים וארבע שנים מצא לו חברים שיחד אתם יסד חברת "דורשי לשון עבר". פעולתה הראשונה של חברה זו, שחבריה היו מתי מספר, היתה לייסד כתב עת בלשון עבר בשם "המאסף". הם פנו למשכילים בברלין, וביחוד לזייזל, שיבואו להם לעזר. הם פנו גם לצעירים משכילים כמותם בערים שונות בגרמניה, שיאספו תותמים. ואמנם נמצאו בחורים שקיבלו על עצמם מלאכה זו, ובשנת תקמ"ג הוציאו המשכילים בקניגסברג, ואיציק אייכל בראשם, כרוז על הוצאת הירחון העברי הראשון בעולם בשם "המאסף", ובשנת תקמ"ד החלה הופעתו.

כשעלה בידי "דורשי לשון עבר" להחזיק מעמד כשנה תמימה בהוצאת "המאסף" פירסמו בשנת תקמ"ה את רשימת החותמים. בברלין מרכז ההשכלה היו 54 מנויים, בקניגסברג 30, באמשטרדם 20, בקופנהאגן 20, ובין החותמים היה "קאמער־הערר פון דוהם". בברסלוי חמישה חותמים, כמספר הזה היו גם בכמה ערים אחרות, והיו ערים שהיו בהן רק שניים שלושה חותמים, ובדיסאו עיר מולדתו של מגדלסון חותם אחד בלבד. מחוץ לגרמניה היה בפולין חותם אחד, ובוויילנה ארבעה, ובשקלוב ארבעה. בסך הכל לא הגיעו המנויים למספר של שלוש מאות, ואף־על־פי־כן לא התאוננו, לא קראו לעזרת הנדיבים, וכפי שהודיעו המייסדים, כשלוש שנים אחרי אשר הוציאו את "המאסף" בקניגסברג: ²⁰² "צעירים אנחנו לימים, והרוב מאנשי חברתנו, המה טרודים במלאכתם למצוא טרף, לחם חוקם, אלה עוסקים בחינוך נערים, ואלה בענייני משא ומתן". מצעירים כאלה, אי אפשר היה לדרוש הרבה. כשלוש שנים החזיקו מעמד בקניגסברג, ואחר כך, כשהעורך איציק אייכל

הוזמן לנהל את הדפוס "חנוך נערים", מיסודם של המשכילים בברלין, עברה לשם גם החבורה הקטנה. חברת "דורשי לשון עבר" שינתה בברלין את שמה לשם "שוחרי הטוב והתושיה". "המאסף" בברלין לא שינה לא את הכיוון, ולא את התוכן, וכן גם נשאר על משמרתו עורכו הראשון איציק אייכל, ולא בגד באידיאל שלו: הלשון העברית היתה קודמת בעיניו לכל דבר. בהערתו למכתבי-מסע²⁰³ הוא מודיע שפרסומם בא "למען הראות איך יסתפק לנו לשוננו הקודש לדבר בה מכל חפץ למקטן ועד גדול, ולזה ידינני הקורא לכף זכות אם ימצא בהם לפעמים דברים של מה בכך, כי לתכלית דורשי הלשון יצאו לאור". לשם הפצת הלשון היה צורך מוחלט ש"המאסף" ימצא לו מסילות בין החוגים שיש להם גישה ללשון הקודש, ולפיכך ראו שהמאמרים השונים שנתפרסמו בו לא יפגעו ברגשות הדתיים, אף כחוט השערה. ב"המאסף" לא היו מאמרים על שינויים יסודיים בחינוך נערים, ואפילו באותה הצורה שדרש וייזל ב"דברי שלום ואמת". כשנדפס ב"המאסף" מאמר אחד בעניין עונש הגיהנום לא ברוחם של ספרי המוסר המקובלים, ראו אנשי "המאסף" צורך לעצמם להצטדק,²⁰⁴ ולאמרו, שינו כי "סמכנו על המחבר מבלתי בקר תחילה את דבריו", וגם בעל המאמר התנצל "שלא היתה כוונתו, חס וחלילה, להכחיש דבר מה ולהסיג גבול אשר גבלו ראשונים, כי אם להורות על המוסר הבא מיראת הרוממות, שהוא העיקר ומוסר יראת האבדון הוא מוסר המוני", ולא הסתפקו העורכים בזה, אלא הודיעו כי: "יבוא אם ירצה השם במאסף לשנה זו מכתב מאיש נודע בשערים לבאר את העניין הזה". והם פנו לוייזל שיכתוב את מאמרו "חיקור דין", ודבריו נוסדו לפי התלמוד והמדרשים, כדי להרגיע את המתלוננים. ומידת הפחד מפני המתלוננים הביאה את אנשי "המאסף" למצב מגוחך. הנה יצא סופר אחד, שכינה עצמו בשם "אמתי השומרוני", לדבר על התרגום החדש לחמישה חומשי תורה בשפת אשכנז, המשנה ממטבע שטבע בן-מנחם. על תרגום זה, כבר סיפרתי למעלה, שרבי יחזקאל לנדא נתן עליו הסכמתו, משום שלשונו היתה פשוטה יותר ומובנת להמוני היהודים בביהם, ולפיכך "לא היתה התורה כשפחה המשמשת לשון אשכנז שיתפשט בדור". אמתי השומרוני בא בטענה: מה לרב תלמודי וללשון אשכנז? הוא הוכרח להשביע אותם כי ידפיסו את מאמרו, ואם אין — יראה כי אנשי חנף המה ונושאי פנים, וגם איים עליהם: אם לא תדפיסו... "לא אחשה, וחי ה' שאעתיק את כל הדברים האלה ללשון אשכנז ואדפיסם בכל הדפים המגידי חדשות... ואם יהיה חלול השם יהי מה" — והעורכים הצטדקו, שהם מוסרים דבריו "למען לא יהיו בעיני העם כנושאי פנים".²⁰⁵

בקינגסברג יצא "המאסף" במשך שלוש שנים. כמוכן, אין להעריך את הירחון העברי הראשון מנקודת השקפתנו עכשיו, אלא לפי הזמן שהוא. לדורשי לשון עבר היו שלוש מטרות יסודיות: (א) הלשון העברית. (ב) חינוך הנערים. (ג) הרמת קרן היהדות בעיני הגויים. הם ביקשו איפוא לחבב את הלשון העברית על הקוראים ובייחוד על בני הנעורים, להראות להם את יפי הלשון שיבינו מה היא שירה עברית, שידעו להבין את התנ"ך לפי חוקי הלשון והדיקדוק, ולמצא ביאורים לפסוקים סתומים בתנ"ך. אשר למטרה השניה, ביקשו לעורר את הציבור היהודי על ליקויים בחינוך, הן מצד תורת הבריאות, הן מצד הנימוסים הבלתי יפים, והן מצד סדרי הלימוד הגרועים. הם דרשו גם להגדיל את סכום הידיעות הכלליות בחוג הלימודים. אשר למטרה השלישית הכניסו כמעט בכל דבר שדנו בו את הנימוק "מה יאמרו הגויים". עד כמה מילאו סופרי "המאסף" את המטרות שהציגו להם זו היא שאלה אחרת. חשובה היא בתור התחלה רק השאיפה בלבד, וכדי להגשימה דרושים היו כוחות מדעיים, ואלה לא השתתפו בפעולה ממשית. מנדלסון ופרידלנדר כאילו נענו לקריאת הצעירים, אבל לא הראו שום מסירות-נפש בדומה לצעירים שיומו את הוצאת "המאסף". השתתפותו של מנדלסון היתה מעטה מאד, בס"ה שיר אחד, ועל כוחו בשירה כבר דיברנו; כנראה, הרשה לחזור ולהדפיס חלק מ"קוהלת מוסר" שלו; וגם מסר להם שאלה ותשובה של אחד הרבנים משנת תקכ"ח — כלומר, דברים שנכתבו שש עשרה שנה קודם להופעתו של "המאסף" — בדבר היתר הרכבת אבעבועות לילדים, על פי ראיות מן התלמוד והפוסקים בפילפולים שונים. אמצאה זו, להקדים רפואה למכה, על ידי הרכבה, חדשה היתה בזמן ההוא, והיו רבנים שהתנגדו לה מפני שלא האמינו בחכמת הרפואה של הגויים. והרי ראינו שגם ר' יעקב עמזון הטיל ספק בידיעתם של חכמי האומות ברפואה. הדפסתה של תשובה זו להוכיח היתר ההרכבה היתה, בעיני מנדלסון דבר בעתו. ואמנם נמצא רב אחד שכתב "תשובה" ארוכה והאריך בפילפוליו להוכיח איסורו של השימוש בהרכבה. אנשי "המאסף" הדפיסו גם תשובה זו, אמנם, אחרי שמנדלסון לא היה עוד בחיים, לצאת ידי כל הדעות.

רק אחד מאנשי השם של הדור ההוא, הרופא פרופסור לויזון, הידוע בשמו העברי מרדכי גימפל שנאבר, מחבר הספר "מאמר התורה והחכמה", שכבר בא עליו הדיבור בפרק המוקדש למנדלסון — רק הוא לבדו נענה לקריאת הצעירים. במכתבו לאנשי המאסף הוא מביע שמחתו הגדולה על אשר הם ניגשים "להוציא את אבן הראשה, עטרת תפארת אבותינו והדרת לשוננו הקדושה, אשר השלכנו אחרי גונו להשפיק בילדי נכרים, נטרנו את הכרמים

וכרם שלנו לא נטרנו". "חזקו ואמצו", הוא קורא לצעירים. "אל תיראו מן הבערים בעם ומנחשים השרופים באש דת למו. הנוקמים והנוטרים בקנאת עצמם, ולא קנאת ה' צבאות תעשה זאת להם". למלחמת מצוה הוא מעוררם. להילחם בעזיבת לשוננו הקדושה, "כי אין אתנו יודע לקרוא שם או לתאר דבר בלשון הקודש". הוא המציא להם, כנראה, גם עזרה כספית בעוררו לכך את השר רבי שמואל וירטהיימר. אולם זו היתה כנראה העזרה הגדולה היחידה שניתנה להם על ידי אנשים שהיתה להם השפעה ניכרת.

הואיל וניגשו להוציא את "המאסף" רק בכוחות עצמם, ובלי סיוע ממשי מאת המלומדים העברים המעטים שהיו אז בברלין, אין לבוא עליהם בטענה על שהדפיסו בחוברות "המאסף" שירים שדופים שאין בהם כל רוח של שירה. יצחק אייכל, העורך, ידע היטב את ספרי המשוררים הגרמנים, שילר וגטה, שהיו כבר משוררים נודעים באותו זמן. בדבריו על מנדלסון ותרגומו לתהלים רואים כי הבין מה זאת שירה אמיתית. ואם הוא נתן מקום ב"המאסף" לשירים פסולים מכל הבחינות, אין זה אלא משום שרצה למשוך את הצעירים, שרצו לראות פרי עטם בדפוס, שלא יעזבו את המחנה. ואמנם מבין "משוררי" "המאסף" יצאו משכילים אמתיים. לשיריהם אמנם אין כל ערך, אבל פעולתם בשדה אחר היתה מבורכת. אחד מהם, יהודה ליב בן-זאב (שהיה חותם יהודה ליב קראקא — על שם עיר מולדתו) שהדפיס ב"המאסף" הרבה משלי מוסר בחרוזים, התגלה אחר כך כחוקר הלשון בספריו "אוצר השרשים", "תלמוד לשון עברי", שהביאו תועלת רבה ללומדי עברית ודיקדוקה. מעשה ידי אמן הוא גם תרגומו לספר "בן סירא" שהריק לעברית מן התרגום האשורי. גם ספרו "מבוא אל מקראי קודש" עזר בהרבה להפצת ההשכלה. וכמוהו היו גם כמה מן הצעירים האחרים. הואיל והעורך נתן מקום לכל כותבי-עברית. איחד הירחון את כל השבלים הבודדות, אלה שהיו מסורים ללשון העברית. וגם זאת: לא קל היה להשיג די חומר אפילו לירחון דל וקטן. הם הוכרחו להסתפק במועט שהיה בידם. הם הדפיסו מחדש את המאמרים שכתב מנדלסון בימי נעוריו ב"קהלת מוסר"²⁰⁶ וגם לקחו להם שירים — והם היו הטייבים שבשירים — מספר "אלה בני הנעורים"²⁰⁷ לרופא-המשורר אפרים לוצאטו, שנדפסו קודם באיטליה. המערכת הוסיפה הערה: הצגנו לדוגמא... כדי להראות את יפיים לעיני כל אולי נעורר את לב יקירי ברלין ראשי הדפוס אשר לחברת חינוך נערים להדפיס את הספר מחדש, לתועלת הנערים המשכילים אוהבי המליצה". אולם ביחוד היו מוקדשים כל החוברות של "המאסף" לשאלת החינוך ותולדות גדולי ישראל.

בשנים הראשונות לצאת "המאסף" כשעוד לא שככה המלחמה מסביב ל"דברי שלום ואמת" של וייזל היו המאמרים על החינוך פושרים במקצת. אמנם כל המשכילים ומנדלסון בראשם דעתם בעניין החינוך היתה כדעתו של וייזל, אולם מתוך שחששו לגורלו של "המאסף" שלא יוחרם על ידי הקנאים, לא רצו להתערב בסכסוך ועמדו מן הצד. שינוי פני הדברים אנו רואים בשנה השלישית של "המאסף". בשנה זו הדפיסו מכתב גדול על דבר החינוך מאת אליהו מורפורגו מגראדיסקה (איטליה), שפגע בהרבה בסדר הלימוד הישן. הוא מורה למלמדים פרק בהלכות נימוסין ש"היו מלובשים בהוד והדר ולא יהיו בגדיהם בלים ומטולאים ולא יהיה רבב על בגדיהם". כי הנערים יהיו נקיים בגופם ובגדיהם... בין בשעת הלימוד בין בשעת התפילה ישבו כחוקת התורה... ולא יתנועעו ממזרח שמש עד מבואו שלא כדרך כל הארץ. כאשר עשו קצת חסרי דעת מאחינו אשר היו ללעג ולקלס לכל משפחות האדמה"; "בין סדר הזמנים יתוקנו שעות אשר בהם הנערים יצחקו במקל או באבן יד או בכל דבר... כגון צחוק הכדור... וכעלות המנחה המלמדים ותלמידיהם ילכו לטייל חוץ לעיר", והוא ממשיך ואומר: "חוקו והיו לאנשים, ונהיה גם אנחנו ככל הגויים ושאר משפחות האדמה. לעמוד ולשרת בכל מלאכת עץ ומלאכת אבן וכל עבודה בשדה... ולמה זה כולכם הבל תהבולן במשא ומתן... די אשר כל איש ידע מלאכת חוקו והמוטל עליו להנהיג נפשו ואנשי ביתו, כי לא נוצרנו כולנו להבין הויות דאביי ורבאי".²⁰⁸ ובשנה החמישית לצאת "המאסף" כבר דיבר העורך של "המאסף", אייכל, בסגנון חריף נגד המתנפלים על וייזל בגלל מכתביו "דברי שלום ואמת", "שקם כלביא וכארי התנשא" נגד אלה "אשר פחדו פחד מפני החדשות", ואם "רבו עליו החולקים על דבר המכתב, אשר העלו עשן באפם וישליכו חצם לירות בה איש צדיק לא עלתה בידם, כי האמת עשתה דרכה... חן חן לך איש תמים. חסת על זרעי עמך ותאזרם חיל לשמוע עצה ותושיה".²⁰⁹ בשנה זו הדפיסו גם את המכתב של הירץ הומברג לרבנים בגליציה שבו איים במפורש להנהיג את התיקונים של יוסף השני בכוח הממשלה. הקדישו גם מקום לדרישה להנהיג סדרים חדשים בחינוך, כדי שלא לקפח את בריאותם של הילדים על ידי הסדרים המקולקלים: לתת לילד "ללכת בנתיב הטבע... הניחו להילד לפזז ולכרכר בחוץ אף בימי החורף".²¹⁰ וכן תבעו לחבר ספרי לימוד חדשים, מפני שסדר הלימוד הנהוג אינו מביא אל התכלית הנרצת, "ולא כשר הוא בעיני כל משכיל... ויהי הלימוד להם לטורח ולמשא ולעמל כל היום", "כי ספר התורה הוה עמוק עמוק עד מאד, ובו דברים רבים סתומים וחתומים אשר לא יובנו בלתי עיון רב ופירוש רחב, ובפרטות פרשת משפטים וספר תורת

כזהנים... ואם כן... איך יכול הילד אשר לא ידע מימיו מלה אחת בלשון עברי הזאת... ללמוד מיד ספר הקודש הזה?... "ובגלל הדבר הזה רבו נאקות האבות ואנחות המורים". ולפיכך החליט אחד מסופרי "המאסף" הקבועים אהרן בן הרופא הרבני מ. וולף האלי להוציא ספר בשם "מבוא הלימוד", שיכלול "סיפורים ומעשיות מלוקטים מתורת משה ומדברי הנביאים, הנאותים לידיעת הילד וממשיכים את לבו". ומחברו בטוח ש"אם יתחילו המלמדים ללמד עם ילדיהם בספר הזה כשנה אחת כי אז יצליחו במאד ללמדם אחר זה ספר תורת משה בלי עמל ויגיעה".²¹¹ זהו הקובץ הראשון של "סיפורי המקרא" מלפני מאה וששים שנה. אנו רואים איפוא כמה היו שאלות החינוך מעסיקות את סופרי "המאסף".

גם תולדות גדולי ישראל העסיקום הרבה, אבל בחרו בייחוד באלה שאפשר היה להתפאר בהם גם לעיני הגויים. התחילו בתולדות הרב דון יצחק אברבנאל, שמלבד גדולתו בתורה ובחכמה היה גם שר גדול, מכובד בעיני הגויים, עד ימי הגירוש, אלא שמצאו לצורך להצטדק, כי אף "שנראה מכל ספריו איך היה מתנגד לאמונת הנוצרים, ואיך עמל להפיל כל מבצרי דתם, עם כל זאת אהב את אנשיה הישרים בלבותם ונהנה בחבורתם וביקש שלומם וטובתם, וזה דרך החכם האמתי".²¹² כן הדפיסו את תולדות רבי מנשה בן ישראל, שהרי היה מכובד לא רק בין היהודים, וספרו "אפולוגיה" באנגלית ובספרדית "כולל עדות נאמנות היהודים לשרי ומושלי ארצות מגוריהם", — אבל לא ניתן מקום לתולדותיהם של גדולי ישראל שעיקר גדולתם נודעת בתורה, כמו רב סעדיה גאון, רש"י ועוד. ותחת זה הרבו במאמרים על מלות בודדות במקרא וכו'. על המלה "נחמתא" שיש בקדיש, באו ששה מכתבים ארוכים. כמעט לא התעניינו כלל בדברי ימי ישראל, וכאשר באו ב"המאסף" בשאלות וחקירות בדברי הימים מי היה אנטונינוס, שהתיידד עם רבי יהודה הנשיא הוסיפו מצדם:²¹³ "הגם שנוכל לאמור מה דהוה הוה, ומה לנו לחקירות מימים עברו? טוב לנו להשיב דבר לשולחיו (השואלים היו חכמים נוצרים) למען לא יאמרו עלינו אבדה חכמתכם ונהיה ללעג בעיניהם". והנה רק כעבור שנתיים נדפסת ב"המאסף" תשובה לשאלה זו, מאת אחד שחתם עצמו פלאי, שהיה לו כבר מושג מידיעת ההיסטוריה, שהכיר כי "קוצר ידיעתנו... בנו, בני הגולה, אשר מרוב הגלות והטילטול לא היה לנו עוד סופר נאמן הכותב על הקורות אשר מצאתנו מחורבן הבית והלאה... ולולא הסופרים השניים מבני עמנו

הם פילון ויוסיפון (בן מתתיהו) היהודים אשר חקקו לנו סיפור דברי הימים הנוגעים אלינו... לא היה לנו שארית וזכרון כלל מכל דברי בית שני כי גם ספרי האומות אשר כתבו מזמנים לא כבירים דברי ימים כוללים מכל עם ועם... לקחו לבד זכרון מעשה היהודים מזמן בית שני מספר יוסיפון הגל וקצת מסופר פילון... ובאמת מלחמות רבות ומאורעות שונות קרה עם היהודים עוד לאחר הזמן ההוא, אך לא היה איש יודע עט סופר לחקותם במכתב כראוי... ולזה נראה תמיד... סתירות רבות ודעות שונות, וצריך לקבץ ספרים ולחשוב חשבונות... למען נדע עם מי האמת, ועדיין אפשר כי לא מצאנו כל הצורך". הכותב מראה בקיאות בהיסטוריה הכללית, ורוצה להתאימה למסורת היהודית. אפשר שזה המאמר ההיסטורי הראשון, מכל חכמי היהודים בגרמניה, שיש לו איזה ערך.

מיום שהתחיל "המאסף" לצאת בברלין (שנת תקמ"ח) התרכו המאמרים בידיעות העולם והטבע. כמוכן, היו אלה תרגומים בשביל אלה שאינם קוראים לועזית. סופרי "המאסף" ברוך לינדא ומנדל סאטאנוב, הוציאו גם ספרים בלימודי הטבע וגיאוגרפיה, הרי הם "אגרות החכמה" לסאטאנוב ו"ראשית לימודים" ללינדא, ששניהם נדפסו בברלין בשנה אחת, תקמ"ט. ברור, שספרים אלה נתחברו לא בשביל אלה שנולדו במדינות אשכנז, לאלה ודאי היה קל להבין עניינים אלה בלשון ארצם, גם אם לא ידעו לדבר בה כהלכה, מאשר בעברית. אין ספק כי נתחברו מלכתחילה בשביל ילידי פולין וליטא שהיגרו למדינות אשכנז. מצבם החמרי של יהודי פולין וליטא הורע אחרי הרעש הגדול שהתחולל בשנת תקכ"ה על-ידי השמועה שהממשלה אימרת לאסור את הנישואים על היהודים אשר לא יוכלו לפרנס אשה ובנים. היהודים נזדרזו להשיא את ילדיהם ורבו "נישואי הבוסר". החתנים הצעירים שהיו סמוכים על שולחן חותניהם בנעוריהם ועסקו בתורה, הוכרחו לבקש פרנסה, והיו רבים שנסעו למדינות אשכנז, להיות שם למלמדים או לבקש איזו פרנסה אחרת. לפי דברי ויזל היו "בין הבאים לברלין ממדינת פולין אנשים גדולים בתורה שלמדו בארצם בלי עזרת מורה, לימודי הגיאומטריה וחכמת התכונה, וירדו לעמקו החכמות הללו", להם היה צורך בתרגומים בכל מקצועות חכמות הטבע, ולפיכך הרבו סופרי "המאסף" לכתוב מאמרים לא בהיסטוריה וכדומה, אלא בידיעות הטבע והעולם.

בשביל הקוראים שהורגלו עוד ללמוד בלי עזרת מורה לימודים כלליים, מתוך הספרים "אילם", ו"יסוד עולם", אמר שלמה מליטא (שלמה מיימון)

לחבר ספר בחכמת החשבון והתנועה. לפי דבריו במודעה שב"מאסף" אמר להוציא את הספר במהרה "אם יגזור הבורא בחיים, וגם איחל ברכה ושלום לחותם ולכל אמוני בני ישראל היושבים בצל החכמה ובסתר עליון". אולם ספר כזה לא יצא. באמת לא זה היה המקצוע של הפילוסוף מיימון. אחרי כן ניגש לעבודה המתאימה לו לחבר פירוש על "מורה נבוכים" בשם "גבעת המורה", וב"המאסף" הוכרזה הבשורה המשמחת על הוצאה חשובה זו אלא שלא הודיעו מי הוא המחבר של "גבעת המורה", אלא ציינו שהמחבר הוא "איש חרוץ ובקי בכל חדרי הפילוסופיה". הוסיפו דוגמה ב"המאסף", קטע מן ההקדמה, שבו הגיד מיימון כי "בחירי הפילוסופים האחרונים ובראשם האדון לייבניץ" דעתם שונה מדעת הרמב"ם ב"מורה נבוכים", ואחרי אשר מיימון היה בדעה אחת עם הפילוסופים האחרונים, לא היתה דעת הרמב"ם מקובלת עליו, אלא שאמר לבארה ולהסבירה לסתם קוראים שלא למדו פילוסופיה באופן שיטתי. ביאורו לא היה לפי רוח הקוראים מבין החרדים, ולפיכך לא זכה להתפשטות, ולא נדפס אלא לחלק הראשון של ה"מורה נבוכים", אבל המשיכו להדפיס את "מורה הנבוכים" בפירושו של סאטאנוב. כנראה היתה אז דרישה לספרי הפילוסופיה של קדמונינו, ולכן הוציא בן זמנו את "האמונות והדעות" לרב סעדיה גאון, וגם על הוצאה זו באה בשורה ב"המאסף".

אולם כדי לכתוב מאמרי מדע כלליים ופילוסופיה בלשון מדויקת אי אפשר היה להסתפק בלשון המקרא. לכן הוכרחו להשתמש בלשון המשנה והתלמוד. החלטה זו להרחיב את הלשון על ידי הוספת יסודותיה המאוחרים, לא היתה מן הקלות. הראשון שעמד על זה היה, כפי שהבאתי לעיל, הפרופיסור לווינון שהתריע על "דלות וחסרון לשוננו", אבל ביחוד עמד על כך יצחק לבית לוי סאטאנוב באחד מסדרת המאמרים "מדרכי הלשון והמליצה", שנדפסו ב"המאסף"²¹⁴ חולשה היתה בו בסאטאנוב להסתיר את שמו ולתלות את דבריו באחרים, בעיקר בקדמונים. הפעם, משום שהדברים באו כתשובה על ביקורת שנכתבה על אחד מספריו, תלה את דבריו בבנו, שידועי דבר העידו שלא ידע עברית כלל. כותב המאמר, כביכול, קורא לעצמו "צעיר הצעירים", ומדבר קשות על אשר "אין איש שם על לב להבין במקרא מפורש ושום שכל בפשוטי הכתובים... על כן מיעטו הרואים בארובות הדקדוק", ועם זה הוסיף: "עוד ראיתי רעה חולי ורבה היא על לשוננו אשר נתנו מגרעות בה, והיא העדר התוספת אשר העדרה הוא פחיתות גדול ונגרע בלשון, כי זה כל לשון ראשיתה יהיה מצער ואחריתה ישגה מאד, וזה כי כל הימים ישימו המדברים נוספות על הלשון פעלים ושמות חדשים

מפעולות ותוצאות וחכמות המתחדשות בכל יום ובכל עת ובכל רגע, ויום ליום יביע אומר ודברים חדשים, ביום שידובר בם על שערי החכמות המתחדשות מיום אל יום באפאטע"ק ועלעקריציטעט ואסטראנאמ"י וזולתם מהחכמות הנכללות בשלשת המחלקות לימודיות, טבעיות ואלהיות, וכל חרש וחושב מוכרח לקרוא שמות חדשות לכל המלאכות וכליהם המתחדשים מיום אל יום... והנה כל לשונות הגויים גדלו והצליחו וגם עשו פרי, ולשוננו עמדה מלדת ותהי עקרה, כי מיום לכת אבותינו גולה לא הושמו עליה נוספות, ותקטן מאוד מכל לשונות הגויים, כי קטן יעקב ודל ואין אדם רשאי לחדש בה דבר מעתה, ונהי תרפת רעב בגויים, לא רעב ללחם ולא צמא למים, כי אם לשמוע חדשות ונצורות משפת עמים רבים, אשר התחדשו מקרוב בחכמות ומלאכות חדשות לא שערום אבותינו לקרא להם שם, פעל ומלה, ומיקרי מחברי ספרינו חוזרים על פתחי נדיבי עמים לשאול מבטא וזפה ברורה לנפשם המדברת ביום שידברו בם על שערי החכמות והמלאכות החדשות, ותהי לתרפות לנו, כמ"ד (כמאן דאמר) בזוי אתה מאד, זה אדם שאין לו כתב ולשון. ומי יתן ישימו חכמי ישראל אל לבם להסיר החרפה הזאת מעל פניהם, יעירו ויעוררו להוסיף פעלים ושמות ומלות לשרת בם בקודש כפי דרכי שמושי שפתנו אתנו, ולא נשא עוד כלימת הגויים לשאול שפה מהם, ודברי אלה לא ימושו מפינו ומפי זרענו להגדיל לשון ולהאדירה".

ואחרי כן עבר הכותב לדבר על לשון המשנה, שאינה כלשון המקרא "עם היות ששתיהן עבריות", אלא ש"שרשי לשון המשנה רובם לקוחים מלשונות העמים", "אולם עם כל זאת נאות הוא להקרא בשם לשון עברי, אחר שמניחיו והמדברים בו המה עבריים... כי אחר שהסכימו המניחים עליהם, מה לי מלה חדשה או נכרית, כי העיקר הולך אחרי ההסכמה... הנה אנחנו רואים בלשוננו ובכל לשונות הגויים פעלים ושמות משתבשים, התחדשו מאנשי ההמון הבלתי יודעים משפט הלשון ההוא, וכולם יהגו בם, כמשכיל כסכל מבני אדם, אחר שהוסכמו המלות ההן בין המדברים להיות מורים ההוראה ההיא, אשר נחשב בם, אין קפידא אם לא הונחו בצחות". זה היה המאמר הראשון בחקירת הלשון, שהיה היסוד להתפתחות הלשון בדורות שאחריו.

הסופר הזה ידע להבדיל בין לשון המקרא ולשון המשנה. ספרו בעל ארבעת החלקים "משלי אסף" סגנונו מקראי, בעוד שכמה מספריו האחרים נכתבו בלשון המשנה ולא התנור אפילו מן הלשון הרבנית של הדורות המאוחרים, שאנשי "המאסף" היו לועגים לה. בכל אופן היה הוא הראשון שהראה יחס חיובי ללשון המשנה וממנו עבר יחס זה לר' מנחם מנדיל לפין בן דורו וכן עירו הצעיר ממנו, שתרגם את "רפואות העם" של טיסו, שכבר הזכרתי

אותו בדברי על מנדלסון, וגם את מורה הנבוכים להרמב"ם תירגם מחדש ללשון מדוייקת — לשון המשנה. מנדיל לפין היה איש העם ולו אמר להקדיש את עטו, ומכיוון שההשכלה הברלינית לא היו לה שרשים בעם, לא מצא מקום ואפשרות להמשיך בחיבור ספריו בברלין וחזר למקום מולדתו, ושם המשיך ותירגם — את "חשבון הנפש" על פי ספרו האנגלי של פראנקלין, וספר "מסעות הים". אמנם רבים היו יודעי עברית בפולניה בתקופה ההיא, אבל הוא, כאמור, רצה לדאוג גם להמונים ולכן תירגם את משלי וקהלת ללשון יהודית מדוברת. תרגומו זה עורר עליו קיטרוג מצדו של טוביה פדר. גם בן־זאב אחד ממשוררי "המאסף" עיב את ברלין. ואולם ראשי החברה של "שוחרי הטוב והתושיה", אייכל, וולפסון, בריל, ועוד שרידים, נשארו והמשיכו בעול, ו"המאסף" יצא לסירוגין עד שנת תקנ"ז.

כשהתחיל "המאסף" לצאת בברלין, בשנת תקמ"ח, היה רובו מאמרים מקוריים ומיעוטו מאמרים מתורגמים. אבל אחרי כן רבו התרגומים שנועדו לאלה שאינם יודעים לקרוא את הדברים המדעיים בלשון אחרת, ואגב העשירו המתרגמים את הלשון בהשתמשם בלשון המשנה, בהוסיפם הערה "כי שמות אלה אינם נמצאים בספרי התנ"ך ולכן נשאלם מלשון המשנה כי לשונה לשפת עבר יחשבי". ברור, שקוראיהם היו אלה שלא שכחו גרסא דינקותא, ורובם מן המהגרים מפולין וליטא שלא סיגלו להם את הלשון הגרמנית. מעניינת ההערה שבאה ב"בקורת ספרים חדשים"²¹⁵ על ספרו של אייכל "תולדות החכם רבנו משה בן מנחם": "עתה ידעו ויכירו האנשים אשר לא ידעו הבין בלשון אשכנזי את פרשת גדולת אדוננו רמבמ"ן והעמל אשר עמל בימי חייו בעד עמו בית ישראל. עתה יאמרו עליו: אין זה אם איש אלהים ואנחנו לא ידענוהו... אך על איזה דברים מועטים ראה המבקר לעורר לב המחבר לתקנם ולשנותם, אם יצא החיבור הזה פעם שנית מתחת ידיו... כעניין שאלה מה דהוה הוה... למה יתן פתחון פה לחלושי דעת שאינם יורדים לעומק כוונת המאמרים, לפעור פיהם לבלי חוק לאמור, שהלעיג נגד דברי חז"ל, אשר בוודאי לא עלה על לבו מעולם; ורבים עתה עמי הארץ האורבים לנפשות אותבי חכמה ומדע וטמונים להם רשת ללכדם באמרי פיהם, ולהבאיש ריחם בעיני העם..." ברור שהדברים מכוונים למהגרים החדשים מפולין וליטא שלא השתרשו עוד במדינות אשכנז. וכנראה בשביל אלה הדפיסו מחדש ב"המאסף"²¹⁶ שירת רבי יהודה הלוי "ציון הלא תשאליו" במקור ובתרגומו של מנדלסון באות העברית, שנדפס תחילה בכתב לועז, והמדפיסים מחדש

העירו, כי "ליופי ההעקקה... חמדו אליה חכמי העמים... ויתמהו איש אל רעהו על מחשבות מחברה בלשון הקודש, אשר המה עמוקים מאד והתענגו גם בנועם לשון המעתיק". את הכתוב באותיות מרובעות יכלו אחרי עמל להבין גם המהגרים. ואולם אלו הזקוקים לאות העברית הלכו והתמעטו, ולפיכך הלך "המאסף" הלך ודל, וההתדלדלות גדלה ביותר אחרי המהפכה בצרפת. אחריה התקיים "המאסף" רק כשנה. ובאמת אנשי "המאסף" חיל ה"חלוץ" העובר לפני העם, לא הגיבו כלל על המפנה שבא בחיי היהודים בארץ קרובה להם שאין הם מדברים שם עוד בהכנעה, כמימים ימימה. אלא באומץ לב. אולם בשנת תק"ן אחרי נצחון המהפכה, כבוא השמועה מפאריס "כי חמשים אנשי ישראל מיושבי צרפת שמו על כובעיהם פאר החרות "קאקארדע" ויבואו יחד אל הוועד הגדול וכי שלם לבבם עם לב העם" — מורגש כבר שינוי ברוחם ודרכם של אנשי "המאסף". נשמעו דברים נמרצים: "אך בורוח השמש על גוי ועל ממלכה לא יהיו עם ישראל זרים בעיניהם. בינו זאת אחינו בני ישראל בכל מקומות מושבותיכם, ודעו כי ברוח החכמה תרום כבודכם, לא תושעון ולא תגאלון עד כי מלאה הארץ דעה". הם כעסו מאד על אלה אשר אמרו "השמרו לכם מלמוד לשון צרפת, כי אין הלשון הזה כי אם דברי עגבים". גם הדפיסו ב"המאסף" שיר אהבה, בניגוד לאוהרת נפתלי הירץ ויזל: "אל תשימו בכליכם שירי חשק, דברי עגבים ואהבה, כמו מקצת שירי עמנואל ורבים משירי משוררי דורנו". עד הזמן שהוא שמרו על דברי ויזל, ועכשיו נתנו מקום לשיר שבו נמצאות המלים "בלי אהבה ובלי יין מה גורלנו?"²¹⁷ אמנם המחבר הצטדק: "כל חפצי וישעי בחיבור השירים אינו כי אם להראות את תכונת הלשון גם בזה הדרך מהמליצה", אבל עד עכשו לא ניתן כל מקום ב"המאסף" להראות את תכונת הלשון בזה הדרך.

מן המהפכה הצרפתית נשאר ב"המאסף" רק רשמים כהים. סיפרו קצת על סיבת המהפכה "כי דל עמם ואפס כסף גנוי המלכות, עד כי חלק הארץ, זרים אכלו". ועוד הודיעו כי קם קהל חכמים ונבונים... להשוות דת וחירות כל אנשי ארצם, כעם ככוהן, כשר כעבד... ולא יזכר עוד גדולת האפרתים. המתילדים למשפחותיהם ומתנשאים על יתר העם ברום עינים ורוחב לבב... "ויהי כראות אחינו היהודים הדרים בעיר מלכות פאריז את היד הגדולה אשר אחזה צדק ומשפט ופועלת טובה לכל אדם, באו גם המה בדברי חין ומליצה כתובים על ספר... והמכתב הזה בא לידינו בלשון צרפת... העתקנוהו הנה ללשון עבר והיה גם הוא לאות לבני ישראל כי באה עת תקווה לאמר

אולי טובים יהיו הימים האחרונים מן הראשונים לעדת ישראל המפוזר ומפורד בין העמים..." והנה העתיקו את המכתב לראשי העם בצרפת: "תורת אבותינו אשר בידינו ובדלת מתורת עמכם, ואנחנו בכל לב נשמור את התורה הזאת, אשר הנחילונו אבותינו לא נפיל ממנה דבר, אבל האומץ הזה להידבק באלהינו ובתורתו יליץ בעדנו כי נלכה מישרים גם בחוקי המדינה... והנה אמונתנו זו ערוכה בכל ושמורה, אין בה אכן נגף לזולתנו, אין במצוותינו דבר אשר ישבות שלוות והשקט הכללי, ומדוע לא תבחרו אתם, אישי צדק! באנשים כמונו שומרי תורת אבותינו בכל לב, מאנשים בוזי חוקים ומצוות ההולכים בשרירות לבם? — ימים עברו יעידו על האותיות לאחור, מימינו לא השבתנו מנוחת העם אשר אנו חוננים בקרבנו... כאשר היינו עמכם עד הנה כן נהיה עד אחרית הימים".

בגרמניה ודאי לא היו היהודים כותבים בסגנון גמרץ כזה. גם הפחד מפני הרבנים, שהיה ניכר במשך כל קיומו של "המאסף" פסק אחרי המהפכה הצרפתית. כבר הזכרתי שהחרם של ר' רפאל הכהן מהמבורג על תרגומו של מנדלסון בוטל רק בתוקף התערבותה בעקיפין של הממשלה בדנמרק, ואילו אנשי "המאסף" עמדו מן הצד כאילו אין הדברים נוגעים להם כל עיקר. ואילו עכשיו נשתנה הכל בבת אחת. פתאום התחילו לדבר בחריפות נגד הרב בהאמבורג,²¹⁸ ומצאו להם תואנה לבקר את ספרו "מרפא לשון". שתכנו הוא דברי מוסר. הם גם גילו קלונם של המוכיחים, המטיפים מוסר, "כי כל מגמתם לאסוף על ידי התוכחה כסף וזהב"; התריעו על ספרי הדרוש הנדפסים בברלין שיש בהם הרבה דברי בטלנות, וגערו במסכימים: "ואל תאמרו: לא באנו אלא לעזור את העני להמציא טרף לביתו כי דל הוא, כי אין זו מידת הרחמים במקום שיש חלול השם"... כל זה גרם כי נחרקו החרדים וחדלו מלחתום על "המאסף", בעוד שקודם לכן היו גם רבנים בתומכיהם. כמו הרב ממיניץ, שבירך את פעולת אנשי "המאסף" לטובת הכלל.²¹⁹ ומכיון שגם טעמם הספרותי נתעדן במקצת וחדלו לתת מקום לשירים תפלים, הרחיקו ממילא גם רבים מן הצעירים חסרי הכשרון שדבקו ב"המאסף" משום שאמרו להיות משוררים, ולראות פרי עטם בדפוס. אחד הסופרים הביע זאת בדברים כדרבנות. "תשתפך עלי נפשי בזכרי המנהג הרע אשר יתנהגו בני ישראל בימינו לחבר תמיד שירים וחרוזים לאין מספר ואין אחד מהם יודע דבר מכל מלאכת השיר, כי מיום ידע הנער לכתוב ולהבין מקרא אחד יחשוב בלבבו לאמור: 'אני סופר מהיר ונעים זמירות', ולכן אין קץ לשירים וחרוזים הנמצאים בתוך עמנו. ומה לכם, אחי ורעי, למלאכת השיר? הכולכם תהיו משוררים? הלא טוב לכם לשים רעיונכם על דברי

חכמות וידיעות המביאות את האדם לאשרו²²⁰ ובעלי המאספים חיזקו את דברי הסופר בהערה: "רע ומר לנו בראותנו יום יום שולחים אלינו מכתבים מאנשים שונים, והם מלאים בתרזים ושירים פחותי ערך, ואנחנו ידענו את האנשים ההם, כי ה' חנן אותם לחשוב מחשבות אחרות המועילות לנו יותר מתרזים האלה". והעורכים ביקשו רחמים שלא יציפו אותם בשירים. ואמנם בקשה זו נתמלאה, ואחרי שנת תק"ן נפסקה הוצאתו של "המאסף" מחוסר תומכים. שומרי המסורת הרגישו כי הורחקו בורוע ו"המאסף" עבר בגלוי למחנה האויב; ובני הדור הצעיר, "המשוררים" כביכול, הרגישו עצמם מקופחים על שחרזיהם אינם מתקבלים ברצון. ויש גם יסוד לחשוב שבמשך שנות קיום ה"מאסף" השתלמו רבים בידיעת השפה האשכנזית, ולא היה להם צורך במאמרים מתורגמים, שרבו מיום שהתחילו להבין כי "חכמות וידיעות מביאות את האדם לאשרו".

אחרי הפסקה של יותר משלוש שנים נתחדש "המאסף" בשנת תקנ"ד, ויצא עד שנת תקנ"ז. העורכים היו יואל בריל ואהרן בן וואלף (וולפסון). שהיה ידוע לקוראי "המאסף" בשם אהרן בן הרופא הרבני ה' וואלף האללי. הוא היה אחד מעמודי התווך של "המאסף" בעריכתו של איציק אייכל. הוא הראה את כוחו במקצועות שונים: בשירה, אעפ"י ששיריו היו חסרי כל רוח שירה, במאמרים, בסידרה מ"דרכי השירה והמליצה", ובייחוד במאמרי מדע מתורגמים. גם לטובת החינוך דאג, וחיבר סיפורי המקרא לילדים. בקצרה, וולפסון היה אחד הפעילים, ואולי הפעיל ביותר, והוא ביחד עם בריל, חברו של אייכל, נלחמו לשם קיום "המאסף" עד הנשימה האחרונה. ואף על פי שהצטיינו שניהם בחקירת הלשון, בבקיאות בספרותנו העתיקה, ובייחוד בידיעות כלליות וגם בעט סופר מהיר, לא הצליחו בעריכתם את החוברות, שנפלו מבחינה ספרותית בהרבה מן הקודמות וכל מעלתם היא שלא הסתירו את מחשבותיהם כמו קודם מאימת הקנאים, ונתנו לסופריהם לדבר דברים גלויים. אמנם, יש בדבריהם הרבה קטנות המוחין, כשמבקר כתב דברי בקורת על ספר שחיבר אחד המשכילים הוסיפה המערכת: ²²¹ "נכמרו רחמינו עליו, ואמרנו אל ינדע החוצה, הלא אחינו רענו הוא, אבל מדת האמת והצדק ענתה בנו, מה זה תעשו, למה יאמרו הבריות כי משוא פנים יש בדבר?" כיוצא בזה בשיחה המתנהלת שם כאילו בין הקבלה וההשכלה, על אשר נמצאים בספר "הזוהר" דברים זרים, באה השאלה. "איך לא נבוש אם גיע[ו]ן הדברים לאוני חכמי האומות" — אבל, כאמור, יש מעלה יתרה

לדברים שנאמרו בתקופה הקצרה שאחרי המהפכה בצרפת, כי דיברו את אשר עם לבבם, ולא חששו פן יעזובם הקוראים שדעה אחרת להם, ולא התחשבו כלל בדעתם של הרבנים והחרדים.

וולפסון הביע זאת בצורת שיחה דמיונית בין פלוני הקנאי ובין משה בן-מיימון, ובין משה בן-מנחם, ובהערות שונות מצדו. בהערה אחת הביע את הדרישה — שכעבור דור אחד קיבלה צורה חריפה — שבבתי הכנסיות תהיינה התפילות בציבור באשכנזית, ואין זה תלילה, תיקון בדת, אלא לפי רוח המסורת: "דעו מה בין דורות הראשונים לדורותינו, כי עתה רבים בתי כנסיות המלאים עם הארץ אשר לא ידעו ולא יבינו מאומה משפת עברי, ומצפצפים בסידורם קריאת שמע ותפילה, בלא לב ובבלי דעת, ואין אחד מהם מתעורר להמיר שפת עברי בשפה אשר מבין בשפת ארצו, כאשר עשו יושבי קסרין אשר התפללו בלשון יוון... וכבר העיר ה' את רוח הגביר רבי דוד פרידלענדר בברלין ויעתיק התפילות בלשון צח ונקי... ואולם איה בתי הכנסת בכל מושבות בני ישראל אשר בתוכם יתפללו על פי התרגום הזה... ואתם היושבים על מדין, עליכם המצוה לשים עינכם על הדבר הזה, או הורם מה יאמרו, הבינם מה ידברו, או צוו להתפלל איש ואיש בלשון ארצו אשר ידע ויבין".

כן מילאו המשכילים את חובתם לקנא קנאת ויזל, מה שלא עשו בשעתם בימי "המאספים" הראשונים, כשהתנפלו עליו החרדים. הנה שיחה דמיונית בין הקנאי, בן-מיימון ובן מנחם, שבה כיפרו, אמנם במאוחר הרבה שנים, את עוון שתיקתם כלפי ויזל. בשיחה זו נתנו בפי מנדלסון את הדברים האלה:²²²

"משה בן-מנחם: כאשר יאמר משל הקדמוני כעם ככה, כעבד כאדוניו בחשכה יתהלכו, לא ידעו ולא יבינו במה יכשלו... והשרידים אשר אור ה' נגה עליהם, עצרו במלים, וכף ישימו לפיהם, כי יראו לנפשותם... וישח אדם וישפל איש מפני גאונם וחרון אפם, וכן מררו וישטמו את רעי כנפשי ובעל בריתי, נפתלי בן יששכר מיושבי ברלין.

משה בן-מיימון: שמעתי את שמע האיש הזה כי הוא איש חמודות... משה בן-מנחם: כן הוא, אלהים נתן לו לשון לימודים... חס לבו בקרבו בראותו בני אל חי כבנים שובבים באין אמון ובאין תורה, עם חכם ונכון לפנים יקרא שמו, עתה למשל ולשנינה בין העמים, ויקם להושיעם ויכתוב דברי שלום ואמת... ואולם מה הגמול אשר גמלו לו, אותו דימו להכרית, ואת ספרו להישרף...

משה בן מיימון: ועל מה חרי האף הגדול הזה?

משה בן מנחם: על דבר אשר הזהיר את בני דורו לשים לב על תורת האדם... משה בן מיימון: אחי הגד נא לי מתי החלה הרעה הזאת... מה הניע לב העם הזה לפרוע אותם לשמצה בקמיהם?

משה בן מנחם: מחלה נושנת היא, והיא תחת מסיבות רבות מתהפכות. האחת: עול ברזל אשר הכבידו העמים על צווארי בני ישראל... כי משנאת הדת היו ישראל כקוצים בעיניהם, ולא נתנום לעבוד עבודה בשדה או לעשות מלאכת חורש וחושב, וכאשר יענו אותם כן מאסו בני ישראל את החכמות הידיעות... כי אמרו מה לנו תורת האדם ומה תושיענו זאת? הלא כבהמות נחשבנו בעיניהם... וברבות הימים היו הרעיונות האלה למורשה לקהלת יעקב, ועל כן כאשר החלו המלך והשרים בימינו להקל העול מעל שכם ישראל, להקימם מעפר ולהשיבם בתור האדם, מאנו העם הזה לקחת הברכה מיד מושלי ארץ.

משה בן מיימון: לא תפלא זאת בעיני, כי כן עשו למשה מחוקקנו, הלא הוא הוציאם מעבדות לחרות והמה העציבו את רוחו ואמרו זכרנו את הדגה... כי לא ניסו לחיות בטוב ובחרות.

לפני המהפכה הצרפתית לא היו מעיזים אנשי "המאסף" לפרסם שיחה דמיונית כזאת. גם לא היו מעיזים לדבר בחריפות נגד "הזוהר", כמו שדיבר וולפסון בשיחה זו. הוא אמנם מסתמך על ר' יעקב עמדין בספרו "מטפחת ספרים" ועל הרמב"ם בהקדמתו לתורה "אור לנתיבה", ועל "אגרות שונות אשר כתב להרב מוהר"ר יעב"ץ הנזכר". האגרות הללו לא פורסמו בשום מקום, ואין אנו יודעים עליהן משום מקור אחר, אבל קשה להאמין, שמלכו בדה וולפסון את הדברים הנוגעים למנדלסון, ובאמת מתקבל על הדעת, כי היו חליפות מכתבים בין מנדלסון ויעב"ץ בעניין ה"זוהר", הרי מנדלסון היה אסיר תודה לו, על שהיה הראשון שפרץ את החומה. אולם יש לציין כי וולפסון היה הראשון בספרותנו בכלל, שדיבר דברים גלויים וברורים נגד קדמות "הזוהר", אף שברמזים כבר קדמו ר' יעקב עמדין. בשיחה זו יצא וולפסון גם ללחום באמונת "גילגול נשמות", שהיתה במשך דורות רבים מקובלת בין חכמי היהודים לא רק במזרח אלא גם במערב. הלא גם הגאון המתקדם ר' יחיאל היילפריץ, בעל "סדר הדורות", במזרח ור' יעקב עמדין במערב החזיקו עוד באמונה זו. אמנם, זה האחרון העיר כי רב סעדיה גאון ליגלג לאמונת הגילגול הקיימת "בין אנשים שנקראים יהודים", ואף על-פי-כן לא יכול היה לשרש אמונה זו מלבו, ולפיכך לא העיזו אנשי "המאסף" עד אחרי המהפכה הצרפתית ללגלג על הדבר המקובל בין ההמונים.

עוד בשנת תקמ"ו הדפיסו אנשי "המאסף" את חליפת המכתבים שבין משה מנדלסון ויעב"ץ בעניין הלנת מתים. השאלה נתעוררה להגל פקודת הממשלה להשהות את המתים שלושה ימים, מנדלסון נטה להתיר והביא ראיות לדבריו, ויעב"ץ סתר את ראיותיו ואסר. בעלי "המאסף" עצמם לא תפסו שום עמדה. ורק כעבור יותר מעשר שנים יצא וולפסון ב"המאסף" במלחמה חריפה נגד הרבנים אשר לא ישימו לב לדברי הרופאים. באותה חוברת של "המאסף" נדפס גם מכתב ארוך בגרמנית (בכתב יהודי) מאת איציק אייכל בהוכחות מרובות כי השהיית המת לפי החלטת הרופאים אינה מתנגדת לדיני ישראל, גם חוברת מיוחדת ובה ראיות ממקורות התלמוד לביסוס ההיתר בשם "תורה כולה על רגל אחת" יצאה בברלין.²²³ הכרעת הדבר למעשה היתה בידי ראשי הקהילות הממונים על ה"חברא קדישא", ביניהם היו שומרי מסורת רבים, שדברי ר' יעקב עמדין היו קדושים בעיניהם, אבל היו גם מתקדמים שתורת רבם בן־מנחם היתה להם לגר. נמצאו גם כאלה שציוו לפני מותם שלא יהו אותם שלשת ימים, וזאת היתה הסיבה שאנשי "המאסף" הזהירו את הרבנים ש"לא ירבו ריב ומדון, למען לא יחלק העם לחצי". מלחמתם הראשונה של דורשי התיקונים היתה בשני דברים: א. הנהגת התפלה בבתי כנסיות באשכנזית, כדי שתהא התפילה מובנת לכל המתפללים; וב. הלנת המתים. לשני התיקונים הללו הראו המשכילים מקורות בתלמוד. לתפילה: "שמע בכל לשון שאתה שומע", והרי לפי המסופר בתלמוד ירושלמי היו תושבי קיסרין קוראים את שמע ביוונית²²⁴ להלנת המתים — מן הנאמר במסכת שמחות: "פוקדין על הקברות", אבל לא נגעו בשאר התיקונים בדת, שכבר התחילו לדבר עליהם בחוגים שונים בחשאי. ואולם אז התחילו רק להכשיר את הקרקע. הזכירו את הרבנים הקרובים לזמנם, כי כאשר ראו בעין שכלם שהחומרות והאיסורים האלה כמשא כבד יכבדו על שכם ישראל, ויהיו בעיניהם כגזירה אשר רוב הציבור אין יכולים לעמוד בה ועל כן נמנו וגמרו להקל אותם בדרך אשר ייטב בעיני אלהים ואנשים, ועשו מה שעשו, ולדוגמא אציגה לך הנה רק שני דברים: הנה תורתנו הקדושה הזהירה על ריבית בלי שום תנאי, חוץ, ופרט... ובכל זאת התחזקו האחרונים למצוא מקום להתגדר בו למען הקל מעט מאיסור זה, כי ראו אם יונח הדבר הזה כפי פשוטו ירביץ העם תחת משאו... אחרי שבלעדי ההיתר לא יהיה כנעני וסוחר מבני ישראל, והשני: הלא נודע כמה וכמה דפים בש"ס מלאים מעניין חמץ שעבר עליו הפסח... התחכמו האחרונים ברוחב בינתם ובשכלם הוך להתיר... על ידי שטר מכירה...²²⁵ את הוצאת המסכנות ביתר הדברים, שהיו, לפי השקפתם, כמשא כבד על שכם בני ישראל, הניחו

לדור שבא אחריהם. אבל גם בסוף ימיהם של המשכילים הצעירים מבני חברת "שוחרי הטוב והתושיה", כבר דנו על תיקונים בדת בשטח נרחב, הוציאו בפועל לאחר זמן מה.

הכשרת הקרקע לתיקונים בדת התחילה באשכנז עוד בימי מנדלסון ובמידת מה על ידי מנדלסון עצמו. בדרך כלל נעשים תיקונים בדת על ידי אנשים נאמנים לעיקריה, כמו לותר בגרמניה, שהיה נאמן לנצרות. באיטליה ובצרפת נשאר חלק נאמן למסורת ולא הרגיש כל צורך בתיקונים. ואולם חלק ניכר של יהודי שתי הארצות הללו, ואולי היה מספרם רב ממספרם של שומרי המסורת התמימים, קשה היה להם להתנהג לפי חוקי הדת החמורים, והתחילו לזלזל בהם, אבל אלה לא ראו כל צורך לבקש היתר למעשיהם: זאת היתה פריקת עול בלי לבקש סמוכין לכך בספרי קדמונים שמעשיהם הם ברוחה של היהדות העתיקה. אולם בגרמניה היתה גדולה השפעת מנדלסון על חשיבותם של עיקרי הדת, כגון: האמונה באלהים, הישוארות הנפש וכו', אלא שבויכוחו עם לאפאטר הוסיף כי יש בדת הישראלית סילופים, ודברים שאינם עיקרים כלל. המשכילים שהעריצו את מנדלסון במשך דורות לא אמרו לפגוע בעיקרי הדת, אלא להסיר את הסילופים, שמנדלסון לא פירשם. ומאחר שהתלמוד היה קדוש בעיני מנדלסון, התחילו המתקדמים להוכיח לפי התלמוד, ולפי הרבנים שקדמו להם, שבהשנתנות צרכי החיים באים גם שינויים בעניינים שאי אפשר להם לחיים בלעדיהם, והיתר ריבית ומכירת חמץ יוכיחו. גייגר וחבריו הסתמכו בעיקר על אותם היסודות שקבעם וולפסון בשיחה הדמיונית שב"מאסף" האחרון, מיסודם של "שוחרי הטוב והתושיה".

מבין המתנגדים ל"שוחרי הטוב והתושיה" היו רק מעטים שיצאו עמהם למלחמה בדפוס, ומעטים אלה היו פחותי ערך ולא השפיעו על הציבור. וולפסון מספר על שתי חוברות,²²⁶ אחת בשם "עין משפט" שנדפסה בברלין מאת אחד שנקרא נחמן ברש, והשניה בשם "האורב", שמחברה הסתיר את שמו האמיתי וקרא לעצמו בשם בדוי וגם שם הדפוס, סאלוניקי, בדוי, כי נדפסה בווינה. לפי דברי וולפסון אין הטענות שבחוברות ראויות לתשובה. אולם הוא מתווכח עם אדם אחד בשם בערל, המשגיח על השוחטים בוויין, ששלח אגרת ארוכה, וביקש בשם האמת להדפיסה ב"המאסף", אבל בהיותה מלאה חרפות וגדופים לא הדפיס ממנה אלא קטעים, כדי להשיב על דבריו. וולפסון הקדיש לבערל שיר הלציי "מדלתות ספרך אתה הראית לדעת... כסוסי ברכב מלך מצרים, נאוו לחייך במצלתים... כחמור גרם רובך בין המשפתים אתה, לכן ישאוך על כפים". כפי הנראה שמח וולפסון על איגרת זו, משום שניתנה לו הזדמנות

לנקום בכל החרדים המדברים בסגנונו של בערל, ולהשיב להם תשובה כהלכה, ובאמת לא יחיד היה בערל, אלא שהיו רבים כמותו, והוויכוח היה עם כל הקנאים.

עוד חוברת אחת, שבה נשמע הדה של אותה תקופה, נדפסה עוד בשנת תקמ"ט בלונדון בעילום שם המחבר, ועליה לא באה כל תשובה. שם החוברת "עולם חדש" ומחברה, אחד הקנאים הקיצוניים, דיבר רתת על האפיקורסים והצבועים החדשים, הנקראים בפי כל בשם "עולם חדש". קצתם מעמידים דבריהם על דרך יראה ומוסר ובוזה הם צדים את העם, וכל כוונתם להידמות אל הגויים. המחבר מתריע: "על דבר הפריצות והמדה המתחדשות מדי יום ויום, בגדים שונים והלשונות פעם לשון צרפת הנבחר ופעם לשון "הויך-דייטש", ומפורים הון רב על הדברים החיצוניים, אבל כשבאים אצלם בעבור גרבה לדבר מצוה, או מתנה בעד איש ישר ונאמן רות, אז אין האיש בביתו"... אף שכל כוונתם להכחיש מקור מחצבתם בפני הגויים, שלא יהיו ניכרים ליהודים, מכל מקום ידועים ומפורסמים כי הם מזרע היהודים... ומה לנו בגלות המר ובשפלות הגדולה להתייפות בפני הגויים, וכי לאיזו פקידות והתמנות שר או שופט, יתמנו ממנו? אפילו לרועי בקר או לשום עבודה שיש בה הספקה קצת למוזונתינו אינם מניחים אותנו, אף שנמצאה בנו חכמה וידיעת הנהגה בכמה דברים..."

על הדברים הללו לא הגיבו המשכילים, מפני שאמת מכאיבה היתה בהם. זו היתה עובדה, שהגויים לא נתנו ליהודים "שום עבודה שיש בה הספקה קצת למוזונות". וגם במדת העזרה, אפילו לחבריהם, נפלו המשכילים מן החרדים. ראינו שהמשכילים עזבו את ר' ישראל מזאמושץ', גאון המתימטיקה בשעתו, לנפשו ולא חשו לעזרתו. "מסבל הדלות" הצילו אותו הגבירים פייטל ודניאל, שקיבלוהו לבית מדרשם לא בזכות חכמתו אלא בזכות תורתו. ור' ישראל במקום לחדש חידושים במדע כפי רצונו וכשרונותיו, הוכרח לחבר חידושים בהלכה אם פירות ערלה מותרים בחוץ-לארץ. וגם עזרה זו באה בהשפעת ר' יעקב עמדין, ולא בהשפעת מנדלסון תלמידו. וכזה היה גם יחסם של המשכילים לשלמה מיימון. הוא מספר בזכרונותיו שבבואו לקניסברג הכירו בו המשכילים הצעירים, הרי הם "שוחרי הטוב והתושיה" כי ברכה בו וכי יכול להיות לעזר בתרגום ספרי פילוסופיה לעברית, ושלחוהו לברלין במעט לחם יבש ודגים מלוחים... ומאותה העת ומאותה העיר קניסברג יספר אחד הרבנים מליטא²²⁷, "כי מחסרון רופא מומחה בעירו נסע לקניסברג והחברה של צדקה היתה לו לעזר, וקרוב לחצי שנה נתנו לו מיטה שולחן ומנורה... ושכרו לו רופא מומחה מפורסם, והוציאו עליו כמה מאות ושני

הגזברים אשר היו בעיר בעת ההיא רצו לפניו כסוסים. לא שלוו ולא שקטו ולא נחו המה ואנשי ביתם עד שנרפא רפואה שלמה. הרי שהיתה קצת הצדקה ליראים וחרדים ללעוג ל"שוחרי הטוב והתושיה" על יחסם לחבריהם: "כשבאים אצלם בעבור... איש ישר ונאמן רוח או אין איש בביתו"...

בשנת תקנ"ז נפסקה הוצאתו של "המאסף". והנה כעבור שנתיים בא לברלין המשורר שלום הכהן משכיל צעיר לימים, ופנה לאיציק אייכל בבקשת רחמים: ²²⁸ קום נא אתה, אדוני, כי כאיש גבורתך, שנס עוד כגבר מתנוד, אולי תוכל להקימה [את לשוננו] מעפר ותתחדש כנשר נעוריה... ודע נא כי עוד כבירים אהביה ומשחריה ירביון בארצות הסביבות אם תשוב להוציא מכתבי המאסף, אז הנכשלים יאזרו חיל, ואף ידי תכון עמם ואתאמץ בכל כוחי לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל... והנה מה שהשיב לו אייכל: "אנכי טעמתי את קובעת כוס התרעלה אשר עבר על עם יהודה ועל משכיליו, חלפו ימי האהבה, עברו ימי הברית אשר היו ביני ובין בני ישראל, עת נראו נצני החכמה ותפרח לשון עבר לתהילה ולתפארת, אז יצאו נערי בני ישראל ללקוט מפרי תבונתה, דבר יום ביומו, נסו ואינם — אהה! אף לא יוסיפו שוב; מיום אמרו בלבבם לאמור מלאה כל הארץ דעה, מאסו בלשון אבותיהם וישליכו אחרי גיוום... שוטט נא בחוצות, טוב נא ברחובות, פקח עיניך וראה, אם תמצא אחד בעיר ושנים במשפחה אשר יאבו שמוע לך, אם יחושו כי שפת עבר על לשונך. ככה נהפכו העתים ותולדותיהם, ככה נהפכו אנשים ודעותיהם. אך אחת איעצך... בסורך אל העיר ונשאת את הקינה הזאת על מפלת הלשון והספר, והיה האיש אשר יטה אוזנו לקולך... הוא הרך והענוג... וקראת אותו לשלום בשמי ובשם כל דורשי לשון עבר, כי מן השרידים הוא אשר השאיר אלהים לנו לפליטה".

כשהקים אייכל את הבמה הספרותית העברית הראשונה בעולם היה בן עשרים ושש, מלא מרץ היה ובלבו אמונה, כי לשון עבר תפרח לתהילה ותפארת — וכעבור חמש עשרה שנה, בהיותו רק בן ארבעים ואחת גדל היאוש בלבו, ולא רק בלבו הוא אלא גם בלב כל חבריו. נסתיימה תקופה.

הערות

לחלק ראשון

- (1) יצא בהוצאת מיר, פטרבורג 1914. מספר זה לא יצא אלא חלקו הראשון בלבד, ותכנו, תולדות היהודים ברוסיה, מונוגרפיות מאת מחברים שונים.
- (2) תשובות הרמ"א סימן צ"ה. ובפירוט יתר על ההבדל ביחס ליהודים בין מדינות אשכנז ופולין, באותה תקופה, יש בדברי כ"דורו וחברו של הרמ"א רבי חיים בר' בצלאל (אחיו של מהר"ל מפראג) בקונטרס "חיכוה מים חיים". הוא מבאר את סיבת השינוי ביחס לגוי בין בעל ה"איסור והיתר" (הארון) לבין הרמ"א במצב היהודים: "במדינת הרב (הרמ"א) ידוע שתהלה לאל עם ה' אינו בזוי ושסוי, ולכן על גוי הבא ברחוב היהודים אימת הצבור עליו וירא לעשות נבלה בישראל, אבל 'הארון' היה במדינות אשכנז וראה בה בעוונות הרבים כל איש יהודי נגוש, עשוק, רצוף כל היום ואין הגוי ירא או מתבייש מלרדות את ישראל אף בדירתו" (כלל ה' דין ד'). ובהערה אחרת על השינוי בין מדינות אשכנז ופולין: במדינת פולין "מצויים גויים בכתב יהודי, שהרי בכמה מקומות קובעים עצמם גויים ללמוד כתב ישראל ולשון הקודש" (כלל ל"ב, דין ב').
- (3) "צמח דוד" לרבי דוד גאנז, חלק א', סימן ר"צ.
- (4) ספר "שני לוחות הברית" (שלה) מסכת שבועות.
- (5) שם.
- (6) ספר "לקט יוסף" לרבי יוסף מרדכי גינצבורג. אמשטרדם תע"ו.
- (7) יורה דעה, סימן רמ"ב.
- (8) "ים של שלמה" למהרש"ל, יבמות, פרק י"ג.
- (9) "ויכוח מים חיים" כלל ד'. הוא מעיד כי ראה בעיניו, שנהגים כך בפוזנא ופרנקפורט.
- (10) "תורת חטאת", כלל ד', דין ג'.
- (11) "ברכת המים", ערך צפורה.
- (12) "באר שבע", סימן מ"ו.
- (13) שלה"מ שבועות.
- (14) "השלוח", כרך ה', עמ' 536.
- (15) רבעון ברוסיה, "ייבראיסקאיה סטארינא", פטרבורג, 1912 עמ' 225.
- (16) תשובות הרמ"א סימן כ"ה.
- (17) גיסנבוים, "תולדות היהודים בלובלין".
- (18) "צמח דוד", סימן ש"ז.
- (19) "דרכי משה", אורח חיים, סימן כ"ב.
- (20) שו"ת הרמ"א, סימן ל'.
- (21) שם.

- (22) שם, סימן י"ד.
 (23) שם.
 (24) ויכוח מים חיים, בהקדמה.
 (25) שם.
 (26) שו"ת הרמ"א, סימן נ"ח.
 (27) שו"ת המהרש"ל, סימן ט"ו.
 (28) שו"ת הרמ"א, סימן ס"ד.
 (29) פונקס ועד ד' ארצות, ליקוטי תקנות, כתבים ורשימות בידי ישראל הלפרין, ירושלים תש"ה, עמ' י"ט.
 (30) לוחות זכרון, פרידברג עמ' 8.
 (31) רב צעיר (חיים טשרנוביץ), השלח, כרכים ד—ה, בתשעה פרקים.
 (32) וארשה, תרע"א.
 (33) "השלח", כרך ד, עמוד 514.
 (34) שו"ת המהרש"ל, סימן מ"ח.
 (35) שו"ת הרמ"א, סימן כ'.
 (36) חולין, פרק ג', משנה א': "זה הכלל: כל שאין כמוהו היה — טריפה ולפי התלמוד: כמוהו היה — י"ב חודש.
 (37) תשובות הרמב"ם, עמוד 130, ורדב"ז חלק ז', כ"ו.
 (38) כתביד אדלר, דף קע"ו, ע"א, תשובות רש"י מתוך כתביד ניריורק תש"ג.
 (39) מרדכי חולין, מ"ח. הוא אומר בפירוש שרבינו גרשום ורבונו חננאל דעתם כדעת רש"י, המפרש "שלא כסדרן" — מאחת לשלישית.
 (40) ספר "פרייתואר" לרבי חיים בן עטור, הלכות טריפות, סימן ל"ט.
 (41) "ויכוח מים חיים", כלל ע"ו, דין ס"ט.
 (42) שולחן ערוך, יורה דעה, סימן פ"ט.
 (43) י"ם של שלמה" חולין, פרק שמיני, דין ר'.
 (44) שולחן-ערוך, אורח חיים, סימן תרס"ד.
 (45) שם, סימן תקפ"ג.
 (46) יורה דעה, סימן שפ"א.
 (47) "כלילת יופי" לדמביצר, קראקא תרמ"ח במבוא, עמוד ג'.
 (48) יורה דעה, סימן פ"ז.
 (49) כלל י"ב.
 (50) יורה דעה, סימן רמ"ג.
 (51) שם, סימן קנ"ט.
 (52) שם, סימן קנ"ז.
 (53) אבן העזר, סימן ד', סעיף ט'.
 (54) שו"ת הרדב"ז, חלק א', סימן קע"א.
 (55) בספר י"ג של הירחון המדעי באנגלית Jewish Quarterly Review הובא הצילום.
 (56) ידים פרק ד' משנה ד'.
 (57) אורח חיים, סימן ש"ו.

- (58) שו"ת הרמ"א, סימן קכ"ה.
- (59) "כלילת יופי" לדמביצר במבוא, ט"ו ב'.
- (60) שו"ת הרמ"א, סימן ז'.
- (61) שם.
- (62) שם, סימן ב'.
- (63) שם, סימן מ"ח.
- (64) בבא מציעא ל' עמ' ב'.
- (65) שארית יוסף, סימן א'.
- (66) שו"ת הרמ"א, סימן כ'.
- (67) שם, סימן י'.
- (68) שם, סימן קכ"ג.
- (69) שם, סימן ס"ג.
- (70) שם, סימן ט"ו — הוא אחד משלשת הרבנים שהחרימו את המוציא לעז.
- (71) "תורת העולה", חלק ב', פרק א'.
- (72) שו"ת הרמ"א, סימן ז'.
- (73) "תורת העולה", חלק ג', סימן ל"ח.
- (74) ראה פסחים צ"ד עמ' ב'.
- (75) שם.
- (76) שם, חלק א', פרק ח'.
- (77) שם.
- (78) שם, חלק שני, פרק כ"א.
- (79) "יד החוקה", הלכות קרבנות, פרק ג', לפי התלמוד חולין, י"ג.
- (80) מדרש רבה, במדבר, פרשה י"ט.
- (81) שו"ת המהרש"ל, סימן ט"ו.
- (82) שם, סימן ח'.
- (83) שם, סימן ד'.
- (84) שו"ת הרמ"א, סימן ה'.
- (85) שם.
- (86) שם, סימן ט"ו.
- (87) "לוחות זכרון" לפרידברג, עמוד 8.
- (88) שו"ת המהרש"ל, סימן ל"ו.
- (89) שם, סימן ל"ט.
- (90) "ים של שלמה" ביצה, פרק ד', סימן ד'.
- (91) שם, גיטין, פרק ד', סימן ע"ו.
- (92) שם, חולין, פרק א', סימן מ"ב.
- (93) למסכת יבמות.
- (94) שו"ת המהרש"ל, סימן כ"ט.
- (95) בהקדמה השניה "לים של שלמה", מסכת חולין.
- (96) שם, פרק א', סימן ל"ה.
- (97) חולין, מ"ח, ע"א.

- 98 שו"ת המהרש"ל, סימן ג'.
- 99 שם, סימן מ"ו.
- 100 "התלמוד וחכמת הרפואה להד"ר י"ל קצנלסון, ברלין תרפ"ח, עמוד 170. שם מובאות דעות הרופאים בומנים שונים על מחלת המרגלית ויחסם של אלה למחלה זו בימי הבינים. מחלה זו נקראת בתלמוד טיגרי טיגרי. בהמה שחלתה במחלה זו היו שורפים אותה. וכך נהגו הרופאים גם בימיהם של הרמ"א והמהרש"ל.
- 101 שו"ת הרמ"א, סימן ז'.
- 102 למסכת חולין.
- 103 שו"ת המהרש"ל, סימן ס"ד.
- 104 "תורת חטאת", הלכות מליחת בשר, כלל ט"ו סימן ז'.
- 105 "ים של שלמה", חולין, פרק א', סימן ג"ט.
- 106 חולין, דף צ"ו, ע"א.
- 107 הלכות תערובת, סימן צ"ח.
- 108 "ים של שלמה", חולין, סוף פרק גיד הנשה.
- 109 שו"ת המהרש"ל, סימן כ'.
- 110 שם, סימן ע"ב.
- 111 שו"ת הרמ"א, סימן קכ"ד.
- 112 "ים של שלמה", חולין, סימן ל"ו.
- 113 גיטין ל"ו, עמ' ב'.
- 114 שו"ת המהרש"ל, סימן נ"ד.
- 115 שם, סימן ק"א.
- 116 מאור עינים, אמרי בינה, פרק י"ב.
- 117 שם, פרק י"ט.
- 118 שם.
- 119 שם, פרק כ"ח.
- 120 ר' ח"ד אולאי "מחזיק ברכה", קונטרס אחרון, דף קל"ג. נוסח החרם מובא בספר מבחר הפנינים דפוס חניציה. ראה י. ל. צונץ "כרם חמד", כרך ה', "תולדות רבי עזריה מן האדומים".
- 121 כפי שנראה בהרבה ספרי שאלות ותשובות מימי המהרש"ל, מהר"ם לובלין ועוד.
- 122 "מאור עינים", אמרי בינה, פרק ב'.
- 123 שם.
- 124 שם.
- 125 שם, ימי עולם, פרק מ"ג.
- 126 שם, אמרי בינה, פרק י"ג.
- 127 מאנאטשריפט פיר חיטענשאפט אונד געשיכטע דעס יודענטומס.
- 128 "מלחמות" לר' אברהם בן הרמב"ם.
- 129 שו"ת הרמ"א, סימן ז'.
- 130 ברכות דף ו' עמ' א.
- 131 "יברייסקיא סטארינא" (רוסית), נערך על ידי שמעון דובנוב, פטרבורג.
- 132 בהקדמה לחלק השני.

- 133) ראה לעיל, עמוד 20.
 134) שו"ת משאת בנימין סימן מ"ו.
 135) צמח דוד, חלק ראשון, בעניין מניין שטרות (תמ"ח).
 136) ראה לעיל, עמוד 4.
 137) ראה לעיל, עמוד 4.
 138) שו"ת הרמ"א, סימן ז'
 139) תומר דבורה, פרק ה'.
 140) שער האומיות, אות ש'
 141) מסכת שבועות, עמוד התורה, פרק גר מצוה.
 142) "תפארת ישראל", על מעלות התורה, פרק נ"ו.
 143) עמוד 14.
 144) על יורה דעה סימן רמ"ג.
 145) הלכות פריה ורביה, סימן א'.
 146) בהקדמה לספרו לבוש האורה, ביאורי רש"י.
 147) שו"ת מהר"ם לובלין, סימן נ"ז.
 148) בהקדמה.
 149) ראה לעיל, עמוד 18.
 150) לבוש החור, הלכות יום-כפורי, סימן תס"ה.
 151) אורח חיים, הלכות שבת, סימן של"ד.
 152) חולין דף מ"ה, עמ"א.
 153) יורה דעה סימן ל"ט, בהגהה, של המחבר.
 154) ראה לעיל, עמוד 17.
 155) "לבוש עטרת זהב", יורה דעה, סימן קס"ו.
 156) שו"ת מהר"ם לובלין, סימנים קכ"ג—קכ"ה.
 157) "ים של שלמה", חולין, פרק א', סימן ל"ב.
 158) שו"ת מהר"י מינץ, סימן ט"ו.
 159) פוקס ועד ד' ארצות, עמוד 23.
 160) "קריה נאמנה" לרש"י פין, במחלקה "גדולי וילנה", פרק א', סימן 7.
 161) שו"ת מהר"ם לובלין, סימן פ"א.
 162) סימנים קכ"ג—קכ"ד.
 163) שם.
 164) פוקס ועד ד' ארצות, כרוז של הרבנים ביערסלוי, שנת שע"א.
 165) על דבריו אלה הוא חוזר בהרבה דינים ופסקים.
 166) שם סימן י"א.
 167) סימן קל"ה.
 168) סימן קכ"ז.
 169) סימן קי"ג.
 170) סימן פ'.
 171) שו"ת מהר"ם לובלין, סימן ק"ט.
 172) שם, סימן נ'.

- (173) שם, סימן פ"ה.
 (174) שם, סימן קכ"ו.
 (175) עירובין ב"ו יבמות ט"ו, ע"ט, ט"ו.
 (176) שו"ת מהר"ם לובלין, סימן קי"א.
 (177) שם, סימן פ"ג.
 (178) שם, סימן קט"ו.
 (179) נדרים ו'.
 (180) "שם הגדולים", אות ש.
 (181) מס' בבא בתרא ע"ג—ע"ד.
 (182) שבת קנ"ב, עמ' ב'.
 (183) מועד קטן ט"ו, עמ' ב'.
 (184) חגיגה ט"ו.
 (185) על ספר דניאל י"א.
 (186) קדושין ע"א.
 (187) בבא מציעא ט"ה, עמ' א'.
 (188) כתובות, ט"ו.
 (189) סוטה מ'.
 (190) פנקס ועד ד' ארצות עמוד 62.
 (191) שם בעמודים 35—62.
 (192) גופסו בקראקא, שנת ש"מ"ג.
 (193) מוכרת לגדולי אוסטרעא, עמוד 47.
 (194) "שם הגדולים", אות ש'.
 (195) בהקדמה ל"בלי יקר".
 (196) "עמודי שש", עמוד גמילת חסד, פרק י'.
 (197) פנקס ועד ד' ארצות, עמוד 14.
 (198) אות ש'.
 (199) בספר "עמודי שש".
 (200) "עוללות אפרים", חלק ד', עמוד ה' סימן תקל"ח.
 (201) הוריות, י"ב.
 (202) כלי"קר.
 (203) שו"ת מהר"ם לובלין, סימן ט"ו.
 (204) מחבר הספר ד' בירך היה רב בקלמנטוב. לאחר שעזב את הרבנות קרא לעצמו דרשן ומוכח.
 (205) שו"ת הבי"ח החדשות, סימן ט"ה.
 (206) טור חושן משפט, סימן ט"ו.
 (207) סימן ה'.
 (208) חולין ב'.
 (209) בי"ח על הטור אורח חיים, הלכות ראש השנה, על הקרובין.
 (210) שו"ת הבי"ח החדשות, סימן מ"ב.
 (211) שם, סימן מ"ג.

- (212) שם, סימן ס"ה.
 (213) ראה לעיל, עמוד 66.
 (214) ב"ח על טור יורה דעה.
 (215) בכורות, כ"ט.
 (216) בכורות, מ'.
 (217) שו"ת הב"ח החדשות, סימן מ"ב.
 (218) יורה דעה, סימן רצ"ג.
 (219) שו"ת הב"ח החדשות סימן מ"ב.
 (220) שו"ת הב"ח הישנות, סימן קנ"ב.
 (221) טור אורח חיים, הלכות ערב יום הכפורים.
 (222) אוצר הספרות לגראבר, שנה רביעית (קראקא תרנ"ב), התקנות מפנקס החברה ללמד תורה, על ידי פ. ה. ואטשטיין.
 (223) ב"ח על טור יו"ד סימן רמ"ה.
 (224) בהקדמה ל"מעדני יום טוב" ו"לחם חמודות".
 (225) בהקדמה לתוספות יום טוב על המשנה.
 (226) "תוספות יום טוב", נזיר פרק ה', משנה ה'.
 (227) בפירושו למנחות פרק ו'.
 (228) צ' עמוד א'.
 (229) מגילת איבה.
 (230) עמוד 25.
 (231) פנקס ועד ד' הארצות.
 (232) שו"ת הב"ח החדשות, סימן ע"א.
 (233) שו"ת הב"ח החדשות, סימן ס"ד, בתשובה על אחד הרבנים שכתב "כל מי שהתיר עגונה אחת בזמן כאילו בנה אחת מחורבות ירושלים העליונה".
 (234) פנקס המדינה (ליטא), מכתב יד הנמצא בהורדנה, ערוך על ידי שמעון דובנוב, ברלין תרע"ה, בתוספות, עמוד 279.
 (235) עמוד 79.
 (236) "תולדות היהודים ברוסיה" (רוסית, פטרבורג 1914).
 (237) תקנות הועד משנת תכ"ב. פנקס המדינה סימן תקכ"ח.
 (238) שם סימן שפ"ט.
 (239) עמוד 88.
 (240) סימן מ"ו.
 (241) שו"ת פני יהושע, סימן ז"א.
 (242) שם, סימן ז"ב.
 (243) שו"ת הב"ח הישנות, סימן קי"ג.
 (244) סימן ש"ז.
 (245) על הטור אורח חיים, סימן ש"ז.
 (246) עמוד 90.
 (247) שו"ת "גבורת אנשים", סימן א'.
 (248) שאילת יעבץ ב', מפי אביו, בשם בעל חלקת מחוקק.

- (249) קריה נאמנה לרש"י פין, במחלקה "גדולי וילנה", פרק ג', סימן 18.
- (250) סימן ל"ז.
- (251) שו"ת נחלת שבעה, סימן נ"א.
- (252) בספריה של האקדמיה בלייפציג. נתפרסם בביכורי העתים, שנת תק"ץ, על ידי ר' יעקב שמואל ביק.
- (253) פונקס המדינה בועד של שנת ת"י (עמ' 102): בראותנו גדול הרפתקאות והמאורעות צרות רבות ורעות... אשר בעונותינו הרבים... נפלו כמה וכמה רבבות מישראל... ועל פי שקלא וטריא עלה המוסכם לאסור איסור שלא יעלה על נפש מישראל משך ג' שנים רצופות... שום מלבוש דאמאשק או אטליס וכו'.
- (254) מגילת עיפה.
- (255) באר הגולה, חושן המשפט, סימן שמ"ח, סעיף א'.
- (256) עמוד 41.
- (257) פרק ד', בעניין לימוד חכמת הקבלה.
- (258) בהסכמתו לספר "אור חדש" לר' חיים בוכנער. הדברים מובאים בספר כלילת יופי, לדמביצר חלק ב' עמ' קי"ח.
- (259) פרשת תולדות במדרש הנעלם.
- (260) עמוד 113.
- (261) קריה נאמנה, במחלקה גדולי וילנה, פרק ג', סימן 20.
- (262) חלק ב', ס'.
- (263) יצא על ידי ר' יעקב עמדין.
- (264) פונקס ועד ד' ארצות.
- (265) שו"ת איתן האורחי, סימן מ"ה.
- (266) קריה נאמנה, במחלקה גדולי וילנה, פרק ה', סימן 30.
- (267) שם, פרק ג', סימן 16.
- (268) פונקס ועד ד' ארצות, שנת תמ"ה סימן תר"ה עמ' 202.
- (269) שו"ת "דבר שמואל", סימן שע"ו.
- (270) לרבי טיביה הרופא, חלק א', מאמר ו'.
- (271) לרבי שמואל פייבוש בר' יוסף בקי, נכד הסמ"ע.
- (272) ב"מספחת" ליעבץ.
- (273) שו"ת "חכם צבי", סימן ע"ו.
- (274) שם, סימן צ"ג.
- (275) עמוד 69.
- (276) שו"ת "חכם צבי", סימן ע"ו.
- (277) הסכמותיהם של הרבנים על ספרו הן משנת תפ"ו—ת"צ.
- (278) ש. בובר, קריה נאמנה, סימן קס"ד.
- (279) קריה נאמנה, במחלקה "גדולי וילנה", פרק ז', סימן 54.
- (280) שם, פרק ו', סימן 48.

ל ח ל ק ש נ י

- (1) רבי משה שמשון, אביו של בעל "חזות יאיר". הדברים הובאו בספר הגי'ל סי' קכ"ג.
- (2) קו הישר לרבי צבי הירש קוידינוברי, בהקדמה.
- (3) בספר הגי'ל פרק פ"ב.
- (4) ר' יעקב עמון בסידורו, מנהגות לתשעה באב בשם "חלון המצרי".
- (5) זרע ברך שלישי על מסכת ברכות (פראנקפורט דאודר) בהסכמה.
- (6) שם בהקדמה.
- (7) "דרכי נועם" לר' שמואל בר' אליעזר מקלבריה, (קניגסברג תקכ"ד), דף י"ט, א' ודף כ' א'.
- (8) שם דף כ"ז, א'.
- (9) שם דף ל"ב, א'.
- (10) "אור עולם" (פראנקפורט דאודר תקל"ז), בהקדמה.
- (11) בית מידות (דיהרנפורט תקל"ח) דף מ"א, מ"ב.
- (12) ראה ספר ראשון, פרק י"א, עמ' 77.
- (13) אגרת המליצה (נאוה דואהר תקנ"ז) דף ב', ב'.
- (14) הילל בן שחר (ורשה תקס"ד).
- (15) שם.
- (16) שם.
- (17) שאלות ותשובות נאות דשא, לבוב תרכ"א.
- (18) שאלות ותשובות מאיר נתיבים סי' ע"ד, פולנאה תקנ"א.
- (19) סטנוב תקנ"ד.
- (20) לר' שאול בר' משה אבד"ק לאמו, זאלקווא תקל"ד.
- (21) "דרכי נועם" דף מ' א—ב' ס"א, א'.
- (22) שאגת אריה החדשות דף כ"ו.
- (23) זרע בירך על מסי ברכות דף כ"ה.
- (24) בהקדמה לספרו סדר הדורות.
- (25) שם, בשם יש"ר מקנדיה בספרו מצרף לחכמה.
- (26) ראה דברנו חלק ראשון עמ' 40.
- (27) מסכת בבא בתרא, דף מ"ג ע"א.
- (28) המאסף לשנת תק"נ.
- (29) "אור לנתיבה", הקדמה לחמשה חומשי תורה בתרגומו.
- (30) מחנה ראובן, (ליורנו תקל"ז).
- (31) ברלין תקמ"ט, בסוף הספר.
- (32) ראה שאילת יעב"ץ חלק ב' סי' כ"ד. שם הוא חותם: "יעקב ישראל מכונה יעב"ץ ס"ט. לא נקרא מעולם יעקב עמדין. ידוע שאינני מבני עמדין לא נולד בה ולא מצפה לראותה אך מבקש טובתה" וכו'.
- (33) מגילת ספר עמ' 82—83.
- (34) שם עמ' 96—97.
- (35) שאילת יעב"ץ, חלק א', סי' קכ"א.

- (36) תורת הקנאות, עמ' 102.
- (37) תשובות חכם צבי, סי' צ"ג.
- (38) מגדל עז, עליית הטבע.
- (39) תורת הקנאות, עמ' 98.
- (40) שם עמ' 142.
- (41) עדות ביעקב דף ק"ח: "והבודה שמות משפטו חרוץ... להתגלגל בחתולי".
- (42) שאילת יעב"ץ חלק ב', הקדמה הלצית.
- (43) שם חלק א', סי' ד'.
- (44) שם חלק א' סי' א'.
- (45) כתובות סי' ע"ב.
- (46) לחם שמים ברכות, פרק ד' דף י"א ד' י"ב, א'.
- (47) שם חגיגה פרק ב' ק"י ד' ק"א א'.
- (48) ברכות פרק א' דף ד' ב'.
- (49) שאילת יעב"ץ חלק ב', סי' קמ"ב.
- (50) שם חלק א', סי' צ"א.
- (51) שם חלק א', סי' מ"ו.
- (52) בפירושו לבראשית כ"ה מ'.
- (53) שאילת יעב"ץ חלק א', סי' קס"ב.
- (54) שם חלק א', סי' מ"א.
- (55) שם חלק א' סי' נ"ו.
- (56) שם חלק א', סי' קס"א.
- (57) שם חלק א' סי' פ'.
- (58) שם חלק א' סי' כ"ט.
- (59) לשון הרדב"ז סי' אלף קס"ד.
- (60) מגילת ספר עמ' 130.
- (61) שאילת יעב"ץ חלק א', סי' קנ"ו.
- (62) שם חלק ב', סי' ל"ה.
- (63) בסידור, בית מידות, עליית מלאכה.
- (64) בהקדמה לסידור, "סולם בית אל".
- (65) בסידור, בית מידות, עליית דרך ארץ.
- (66) שם שם, עליית הטהרה.
- (67) בחלון השביעי הנקרא חלון המצרי.
- (68) בסידור, מגדל עז, מגורה אוצר א'.
- (69) שאילת יעב"ץ חלק א', סי' ק"א.
- (70) שם חלק א', סי' ל"ח.
- (71) פינקס ועד ארבע ארצות עמ' 351.
- (72) ד"ר משה אריה פרלמוטר בספרו שיצא בהוצאת שוקן, תש"ז, עמ' 14.
- (73) מגילת ספר עמ' 88.
- (74) תורת הקנאות עמ' 89—90.
- (75) פינקס ועד ארבע ארצות עמ' 352.

- (76) שם עמ' 351—352.
- (77) נתפרסם בספר לוחות עדות ובפתח עינים, וראה דוד כהנא תולדות המקובלים, אבן אפל עמ' 47.
- (78) ויניציאה תנ"ד.
- (79) תורת הקנאות עמ' 121.
- (80) בהקדמה לספר.
- (81) מיץ ביום ט' בטבת תק"ד.
- (82) מיץ ביום ז' אדר תק"ד.
- (83) אה"ו ביום ז' אדר. השנה לא נרשמה. דברים אלו נאמרו אחר שפרץ הריב בינו ובין יעב"ץ. שהרי באותה דרשה אנו קוראים: "אוי לי כי אני חושב להשיב רבים מעוזי, אבל... שהבאיש ריחי עד שאין דברי גשמעים".
- (84) שאלות והשובות הרשב"א חלק ד', סי' רמ"ה.
- (85) תורת הקנאות עמ' 149.
- (86) תורת הקנאות דף 78.
- (87) לוחת עדות, וראה פינקס ועד ארבע ארצות עמ' 399.
- (88) תורת הקנאות עמ' 111.
- (89) תורת הקנאות עמ' 117.
- (90) שפת אמת ולשון זהורית, וראה פינקס ועד ארבע ארצות עמ' 345 בהערה.
- (91) שפת אמת י"ג עמ' ב'.
- (92) עדות ביעקב.
- (93) שם.
- (94) שם באגרת שום דף מ"ח ו"עקיצת עקרב" דף י'.
- (95) שם.
- (96) שאלת יעב"ץ חלק ב', סי' ס"ו.
- (97) דברי ר' יונתן בקידושין על תנאי, ראה תשובה כת"י בספר שו"ת "שיבת ציון" סי' ע"א; דעת הרמ"א — אבן העזר סי' קנ"ז ודעת ר"י עמ"דן — "שאלת יעב"ץ" חלק ב', סי' י"ד.
- (98) שאלת יעב"ץ חלק ב', סי' קכ"ו, גטייתו להחמיר שם סי' ס"ה.
- (99) שם חלק ב', סי' ס'.
- (100) שם חלק ב', סי' קמ"ו.
- (101) מור וקציעה סי' נ"ג.
- (102) שם סי' רכ"ג וסי' ש"ל.
- (103) בסוף סדר עולם, במכתב שהדפיס לגידי ועד ד' ארצות.
- (104) שאלת יעב"ץ חלק ב', סי' קצ"ו.
- (105) בדברי רעיא מהימנא לפרשת פינחס הוא מסתייע לגיר' במשנה (ראש פרק מאימתי).
- (106) מטפחת ספרים, הוצאת מיכל חלף דף 11.
- (107) שם עמ' 83.
- (108) שם עמ' 2.
- (109) שם עמ' 37.
- (110) שאלת יעב"ץ חלק ב', סי' קנ"ה.

- 111) כתבים עבריים ג', כרך ט"ו, הוצאת האקדמיה ברלין עמ' 114.
- 112) שם עמ' 2.
- 113) שאילת יעב"ץ חלק ב', סי' קמ"ז.
- 114) מור וקציעה בהקדמה.
- 115) ראה למעלה עמ' 142—144.
- 116) ראה זרובבל ח"א עמ' 68.
- 117) שאילת יעב"ץ חלק ב', סי' י"ט, כ' כ"א.
- 118) מטפת ספרים עמ' 78.
- 119) בדרוש "חלי כתם", שהדפיס שנה לפני מותו.
- 120) שאילת יעב"ץ חלק ב', סי' י"ט.
- 121) שם חלק ב', סי' כ"א.
- 122) מור וקציעה בהקדמה.
- 123) שם, סי' תנ"ג.
- 124) כנסת יחזקאל, סי' ג"ב.
- 125) בספרו "בני אהובה".
- 126) אגרת בקרת, הוצאה שניה, דף ט"ו, ולעומתם הדברים הטובים על הגויים במכתבו לנגיד ועד ד' ארצות.
- 127) שאילת יעב"ץ חלק ב', סי' ט"ו.
- 128) דרוש פסח גדול, אלטונה תקל"ה.
- 129) דרוש חפלת ישרים.
- 130) המכתב נדפס בספרו של ר' יונתן אייבשיץ "לוחת עדות".
- 131) ראה כלילת יופי לדמביצר עמ' קכ"ג—ד'.
- 132) לוחת עדות.
- 133) אורים ותומים על שו"ע חו"מ בקצור תקפו כהן, סוף סימן ק"כ ג—ד'.
- 134) בהקדמה לספרו כריתי ופליתי.
- 135) דרושי, הצל"ח בדברי הספדו על ר' יונתן אייבשיץ.
- 136) הקדמה ללוחת עדות.
- 137) אורים ותומים על חושן המשפט, סי' א'.
- 138) עדות ביעקב.
- 139) ראה אגרת בת מחלת, הוצאת מקיצי נרדמים, ודברי ש. ברנפלד. השילוח כרך ה' עמ' 167, והאסיף כרך ה' עמ' 77.
- 140) כתבים עבריים עמ' 2.
- 141) נודע ביהודה, חלק אורת חיים, סי' י"ג.
- 142) דרושי, הצל"ח, דרוש כ"ג.
- 143) אהבת ציון, דרוש א'.
- 144) שם דרוש ב'.
- 145) דרושי הצל"ח, דרוש ד'.
- 146) כתבים עבריים, עמודים 251—253.
- 147) המאסף, תקמ"ז, עמ' קמ"ב.
- 148) צל"ח למס' ברכות כ"ח, ב'.

- (149) שם י"א עמ' ב' דיבור: המתחיל תניא נמי הכי.
- (150) נודע ביהודה מהדורה קמא חלק יורה דעה סי' צ"ה.
- (151) אוריינוט לשנת 1848.
- (152) כתבים עבריים, מכתב לאל"ם עמ' 251—253.
- (153) ראה "קריית ספר", רבעון לביבליוגרפיה, ירושלים שנה א' עמ' 162.
- (154) ראה, ספר שי' למורה, שיצא ע"י שמעון ביכלר (בודפסט תרנ"ה); וראה אוריינוט 1814 מס' 6, עמ' 53—55; ומס' 9 עמ' 140—141.
- (155) בשמים ראש, סי' ל"ו.
- (156) שם, סי' י"ח.
- (157) שם, סי' ה'.
- (158) שם, סי' שעה.
- (159) פסחים קי"ג עמ' א'.
- (160) בשמים ראש סי' ר"ב.
- (161) שם, סי' רנ"א.
- (162) ירושלים הוצאת "לגבולם", תש"ז, עמ' 103.
- (163) קייורלינג בספרו מוזס מנדלסון (גרמנית), לייפציג 1888.
- (164) ראה ברנפלד, דור תהפוכות, ורשה 1914, מחברת א' עמ' 75.
- (165) ראה האנציקלופדיה היהודית (ברוסית) ערך זאמושיץ; ד"ר י. צינברג מספר מפי ד"ר ש. ברנפלד שראה במוזיאון בברלין את השעון המיוחד המצאת ר' י. זאמושיץ.
- (166) מאסף אדר תקמ"ה.
- (167) כתבים עבריים עמ' 118—119.
- (168) ראה תולדות הרמבמ"ן לר' יצחק אייכל דף כ"ו.
- (169) חלק ב', סי' קנ"ה.
- (170) משנה תורה, הלכות מלכים, פרק ח', הלכה י"א.
- (171) שם, הלכות איסורי ביאה, פרק י"ב הלכה י'.
- (172) המאסף, אב, תקמ"ה.
- (173) כתבים עבריים עמ' 151—152.
- (174) קניגסברג תר"ה.
- (175) תולדות הרמבמ"ן עמ' כ"ו.
- (176) ראה למעלה עמ' 198—199.
- (177) כתבים עבריים עמ' 298.
- (178) ראה תולדות אנשי השם ופעולתם לאליעזר לאנדסהוט, עמ' 84—85.
- (179) ב"המאסף לחודש ניסן תקמ"ט נדפסה מודעה ועליה חתומים איצק בר"ך מברלין ודוד פרידלנדר ובה הכחשה ל"כרוז מברלין" שבו נאמר שהרב ובית דינו חתומים על החרם.
- (180) תולדות הרמבמ"ן לר' יצחק אייכל דף ל'.
- (181) עצי עדן למהר"ל מרגליות, נדפס פפד"א תקס"ב. ראה שם דבריו מדף כ"ז ב עד סוף הספר. וראה גם "אגרות יש"ר" מחברת ב', אגרת כ"ה.
- (182) חיי שלמה מיימון, הוצאת "לגבולם", תל-אביב תש"ב, עמ' 189.
- (183) כתבים על היהדות, הוצאת "לגבולם", תל-אביב תש"ז, עמ' 226.

- 184) משנה תורה להרמב"ם, הלכות עבודה זרה, הלכה א' וטור שולחן ערוך, יורה דעה סי' קנ"ח סעיף ב'.
 185) מפעלות השליחים ה', לה.
 186) כתבים עבריים עמ' 236—237.
 187) לעיל עמ' 217.
 188) לונדון תקל"א.
 189) כתבים עבריים, עמ' 281—282.
 190) ראה ספר הציונות, כרך א', ערוך בידי בן-ציון דינבורג עמ' 184.
 191) כתבים עבריים עמ' 120—123. המכתב נכתב בשנת 1768, אלול תקכ"ח.
 192) במכתבו מיום ד' שבט תקמ"ג בנחל הבשור. נדפס במבחר המאסף שבכורי העתים ובהמאסף שהוציא לטריס בשנת תרכ"ב.
 193) המאסף בחדש סבת תקמ"ד; לטריס וינה תרכ"ב עמ' לו—ז, ס"א—ס"ג.
 194) המאסף, ניסן תקמ"ח.
 195) מכתבי עברית לטריס וינה תרכ"ב, עמ' 122 ואצל לטריס המאסף מ"ו—ג.
 196) בנחל הבשור. נדפס אחר כך בביכורי העתים. אצל לטריס.
 197) כתבי יליג (על גהר כבר זכו) הוצאת "דביר" תלאביב, עמ' 179.
 198) המאסף, אב תקמ"ד, אצל לטריס עמ' ר"ז—ר"י.
 199) שם, אלול תקמ"ט.
 200) מכתבים שונים, לרנה"ו וינה 1827 עמ' 217—218.
 201) מנדלקרן, תולדות רנה"ו, האסיף תרמ"ו עמ' 415—416.
 202) המאסף, תקמ"ט, בהקדמה.
 203) שם, אייר תקמ"ה.
 204) שם, תקמ"ט.
 205) שם, אדר א' תקמ"ו.
 206) שם, אדר, ניסן תקמ"ה.
 207) שם, סבת, אלול תקמ"ה.
 208) שם, שבט תקמ"ו.
 209) שם, תקמ"ח.
 210) שם, תשרי תקמ"ח, עמ' ליג—מ"ג.
 211) שם, תקמ"ט עמ' שע"ג—שע"ו.
 212) שם, סבת תקמ"ד; תולדות מנשה בן ישראל נדפסו אדר א' תקמ"ה עמ' קס"ו—קע"ב.
 213) שם, אב, תקמ"ו.
 214) שם, סבת תקמ"ח.
 215) שם, אייר תקמ"ט.
 216) שם, אב תקמ"ט.
 217) שם, תק"ן.
 218) שם, תקמ"ט.
 219) שם, תקמ"ת.
 220) שם, תק"ן.

- (221) שם, תקי"ד.
 (222) שם תקי"ז מחברת ד' עמ' ר"צ—רצ"ג.
 (223) ברלין, תקי"ו.
 (224) מסכת סוטה, פרק ז', הלכה א'.
 (225) המאסף, תקי"ז, מחברת ד', עמ' שו"ב—שו"ג.
 (226) שם שם, עמ' ש"א—ש"ג.
 (227) מרגליות החורה להרב צבי הירש ב"ר שמואל זיינוויל, פאריצק, תקמ"ח.
 (228) ראה מכתבי עברית ללטרס, וינה תרכ"ב, עמ' 170—171.